

ЗБОРНИК

РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА

Св.	XX	Год.	1990.	С.	1—340	Чачак 1991.
Vol.		Year		Р.		

НАРОДНИ МУЗЕЈ ЧАЧАЈ

RECUEIL
DES TRAVAUX DU MUSEE NATIONAL
XX

ČAČAK
1990.

УДК — 08 (497.11)

YU ISSN 0350 7262

ЗБОРНИК
РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА
XX

ЧАЧАК
1990.

**ЗБОРНИК РАДОВА
НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ
XX**

Редакциони одбор

**Радомир Станић, Милена Икодиновић, Теодосије Вукосављевић,
Радивоје Бојовић и Милован Вуловић**

**Одговорни уредник
МИЛОВАН ВУЛОВИЋ**

**Технички уредник
ЗОРАН МАКСИМОВИЋ**

**Насловна страна
арх. СЛОБОДАН БОРБЕВИЋ**

**Лектор
РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ**

**Коректор
НАДА МАКСИМОВИЋ**

**Превод на француски
ЗОРИЦА ХАЦИ ВИДОЉКОВИЋ**

Издавач: Народни музеј у Чачку

Штампа „Литопапир“ — Чачак

Др БОГУМИЛ ХРАБАК

**ВЛАСИ СТАРИНЦИ И ДОСЕЉЕНИЦИ У ПОРЕЧЈУ
ЗАПАДНЕ МОРАВЕ (ДО 1570. ГОДИНЕ)**

Др БОГУМИЛ ХРАБАК
УУ 11000 Београд
Цара Уроша 6

УДК 949.711

Науке из групе тзв. дисциплина (историја, етнологија, лингвистика, књижевност и уметност) готово заборављају да постоје етноисторијски проблеми, који су тешки нарочито стога што не постоје серијски нивои богатих извора. Одржана су два научна скупа у Сарајеву (1961, 1973), али су они били посвећени уским (катун) или уопштеним питањима. У неким областима (Црна Гора, северна Далмација) дирнути у питање етногенезе значи навући на себе пакост и зловољу ширих кругова, јер се „влашко“ питање везује за чисто национално порекло или оспоравање националног самоодређења. Међутим, Власи су одиграли необично значајну улогу у стварању свих јужнословенских народа, и они су дали велики део елемената заједништва и уједначавања менталитета, посебно у динарским деловима Срба и Хрвата, али и у Македонији. Истраживања се обично ограничавају на минуциозне студије на основу грађе приморских

архива (на које наука као целина слабо реагује) или на социјални статус руралног становништва на основу турских законодавних или пописних аката.

Један од разлога да се странцима (посебно совјетским етнологима и историчарима) препушта да дају тумачења о тим питањима, поред захукталог национализма, налази се у чињеници да се наша етнографија у условима после Другог светског рата није снашла и одредила. Старе одреднице (насеља и обичаји) су делимично настављени, али се део етнолога универзитетског ранга, под утицајем идејних струјања, почео бавити антропологијом, али и ту више компилативно, без самосталних истраживачких продора. Један део етнологије морао се усмерити на историјска истраживања у најширем смислу речи. Етно-историја код нас не постоји, па се стога и не решавају етноисторијски проблеми.

Док се херцеговачки власи (Власи) обухватају врло детаљно на основу података Дубровачког архива, остали Власи као да и не постоје. Кад је реч о обради пописних дефтера, без познавања широке лепезе питања, стварају се прерано крупни и претенциозни закључци без икакве рационалне подлоге. О панонским Власима у нас уопште није писано, а они представљају недодирнуту партију ранофеудалног периода и првих столећа зрелог феудализма наших највећих народа. Не прате се токови истраживања влашких проблема у других народа, па се не познају и резултати старијих научника.

Овај рад има два дела. У првом, кратком, покушало се да се крене с места у проучавању Влаха панонско-перипанонске зоне, а други, опширнији, део анализира пописне дефтере за подручје Западне Мораве, па на основу хомонима и топонима настоји да одговори на питање, одакле су дошли власи у северозападну Србију, што је, такође, у нашој науци спорно уколико је питање уопште како треба и постављено.

I ВЛАСИ СТАРОСЕДЕОЦИ У СЕВЕРОЗАПАДНОЈ СРБИЈИ (ОД XIII ВЕКА)

Стапање Словена и романизованих староседелаца балканских земаља трајало је столећима. Ни активности Авара у јужном делу Паноније, ни пресељавање Словена (Срба и Хрвата) преко Средњег подунавља на Балканско полуострво нису потписнули Влахе који су живели у Панонији. За време последњих векова Римске империје

романизовано становништво имало је заштиту у римским градовима и војним логорима. Потом су се у Панонији и преко ње пресељавали романизовани Келти из Норика. Авари, а затим и Мађари (који су дошли у Панонију 896. године) само су привремено пресецали и задржавали ту сеобу норичких Влаха. Пре доласка Мађара, у Средњем подунављу постојала је област која се звала Влашка земља.¹ Још пре сеобе романизованих житеља из Норика обављена је романизација балканских народа Трачана, Гета—Дачана, Мезијаца, Македонаца, Епираца и Илира, а исти статус и начин привређивања имали су и Каракачани (Саракачани), јелинизовани Трачани, који су се, такође, бавили номадским сточарењем задржавајући грчки језик.² Сточари Мађари покорили су словенске земљораднике, а влашке пастире су потиснули у Трансилванију, у којој је и пре краја IX века било Словена и Романа.³ У то време (IX—X век) потврђује се и распрострањање Романа по Динаридима и западном и средњем делу Балканског полуострва и, према неким мишљењима, тада се срећу и први влашки катунци на Балкану.⁴ Власи из Мале Влашке (Олтеније), на крајњем западу данашње Влашке, преселили су се у Марамуреш, а затим и у Молдавију.⁵ В. Томашек ту сеобу датира са 1283. годином.⁶ Последња сеоба панонских Влаха била је из источних Карпата у североисточну Моравску; они су ту дошли делом пословењени, јер су живели са Русинима, а у Моравској су наставили славизацију у контактима са Словацима и Моравцима.⁷

Двадесетих година XX века холандски слависта ван Вејк изашао је у научни свет са претпоставком да су у раном средњем веку Срби и Бугари били раздвојени појасом у коме су живели романски становници; касније, кад су се Романи одселили у друге области можда баш кад су се одселили и Романи из Мале Влашке), дошли су у непосредни додир источна и западна грана Јужних Словена. Такво становиште се уклапало у раније хипотезе лингвистичке географије, а подробна истраживања су установила јаку концентрацију изоглоса дуж граничне линије између Срба с једне и Бугара и Македонаца с друге стране. Неки научници претпостављају да су у јужном делу тог несловенског међупростора, поред Романа, живели и преци Арбанаса, с обзиром на неке језичке чињенице. Извесни географски називи, као Ниш, Штип, Шар и Охрид, дошли су Словенима из арбанашких уста, што би претпостављало могућност да су Арбанаси и живели у крајевима поменутих локалитета. Старији језик из кога потичу изрази у румунском и арбанашком језику, нарочито кад је реч о сточарско-пастирским називима, упућују да су

ти заједнички елементи преузети из неког старијег балканског језика. Тај би језик могао бити трачки, који је покривао не само Бугарску и Македонију, него и источну Србију, део Косова, па и део Румуније. Кад су преци Румуна почели прелазити и у Влашку и Молдавију, дотад равничарске словенске земље (отуда 37% румунске лексике пре XX века упућује на словенске корене речи), у међупростор, који је пре тога делимично био под влашћу бугарских владара, упали су Срби потиснувши представнике источнословенске грање (којих је било чак до Призрена).⁸ Ако је у праву Е. П. Наумов, критикујући Златарског, и сматрајући да је Влахија у хроници Ансберга, не Тесалија, него планински крај између Софије, Пловдива и Солуна,⁹ таква Влахија била би јужни део тог међупростора само мало повучена према истоку.

Власи су најпре у пуном смислу речи били номади који су се са својим стадима кретали по балканским, односно по панонским пределима, где, осим Лимеса, није било других граница. Почев од IX—X века, кад су створене прве јужнословенске државе, могли су се слободно и без сметње кретати у оквиру насталих држава, бринући се да обезбеде летњу и зимску испашу. Таквим ограниченим кретањем настала је трансуманца, сезонско кретање стоке, тј. бисесилно сточарство са два рејона пашњака и станишта. Такво кретање је обезбедио катун, који најпре није био летње сточарско насеље, него организација удружених породица (често истог порекла) која је обезбеђивала летње и зимско напасање стоке. Са катунима сточари ће остати неколико столећа, да би временом добили ограничени атар, обично уз зимско станиште, и тако се претварали у сесилне сточаре са само једним местом боравка.

Симбиоза досељених Словена и романизованих старинаца зависила је од производних могућности које је одређивао сам терен. У западном делу Полуострва постојале су три упоредне зоне различитог земљишта: а) приморска зона, с удаљеним зимским и летњим испашама, где је постојала класична трансуманца, тј. бирегионално сточарство, које је обезбеђивала катунска организација; б) средња зона, с малом удаљеношћу између зимских и летњих пашњака, где су се најлакше стварала племена из ранијег катунa и где је стапање становништва текло најбрже; и в) перипанонска зона слабије насељена у босанској и србијанској Посавини, која је давала могућност да се дуже одржава номадско сточарство, а самим тим и романска народност. У источним деловима тих зона перипанонска и средња зона су спуштене далеко на југ, па је и Стари Влах спадао

у перипанонску зону, којој су припадали и крајеви око Западне Мораве. У перипанонској зони Словени као земљорадници ширили су се речним долинама, тј. притокама Саве и Западне Мораве, док су се стариначки сточари држали побрђа.¹⁰ Мањак романског живља у подручју Рашке (која је спадала у „средњу зону“) утицао је на спорије оформљење и развитак српске раносредњовековне државе.¹¹ Влашком становништву северније од Рашке, у развоју Западне Мораве, много су недостајали градови, који су, као и на другим странама, представљали окосницу Романа.

Како су Власи били распоређени у северозападној Србији и посебно у подручју Западне Мораве, не може се одредити, јер о томе, уосталом као и за друге области српске средњовековне државе до XIII века, нема изворних података. Треба претпоставити, мада се катуни изричито не помињу, да су села ван речних долина имала два насеља — зимско (сталније) и летње (растурено по колибама на планини). Такав склоп, према Ст. Новаковићу, постојао је у источној Србији и у XIX веку. Власи Романи ни у XIX столећу у топличком, крушевачком и нишком округу нису имали права села, него су лето проводили у гори, а зими се спуштали у жупна места, заклоњена од северних ветрова. Хранили су се млеком и сиром, а пржили су и јели буков жир и мезгру младог дрвећа. На летњим пашњацима су палили траву — да би на пролеће трава била бујнија. С обзиром да је из средњег века остала „која стотина ових Влаха“, а да су остали имали „махом чиста српска имена“, Ст. Новаковић је закључио „да је оваких ненастањених Влаха који су свој живот нестално проводили са стоком по зимовницима и летовницима, било не само од романске пасмине него и од словенске, било да су били Словени од искона или да су се првашњи Романи пословенили“. Из жичке повеље (настале свакако око 1220) он је као Романи наводио „Бун (више њих под тим именом), Мргела, Бунило (више њих под тим именом), Букор, Тус, Грипон, Шарбан, Сидгур, итд... Пошто су сви ови људи обично поменути у гомили имена, може се узети да они ни онда већ у почетку XIII и у половини XIV века, нису били Романи, али им је у именима несумњив траг тога романског порекла“. Више од државе, на Влахе је имала утицаја црква (дајући им словенска имена), како стога што је имала своје Влахе, тако и што је располагала планинама и зимовиштима и за друге Влахе. Таква ситуација се види и у жичкој даровној повељи краља Стевана Првовенчаног, јер се, поред села и жупа, помињу паше зимске и летње и потом се набрајају Власи поименце, без икаквог њиховог обеле-

женог станишта, са њиховим старешином кнезом Грдом на почетку списка. (Власи су увек више означавани према својим старешинама, него по месту становања). Деоба пасишта на летње и зимске у жичкој повељи, као и наплата права на испаше за туђе Влахе, „јасно нам показује и јачи број и велику знатност ових Влаха пастира, мање или више нестално настањених“. Тек у следећем, XIV веку, јављају се Власи у пастирским селима који имају међе, но и тада Душанов законик (чл. 179. и 180) говори о Власима и Арбанасима који путују и оштећују усеве.¹²

Власи у северозападној Србији припадали су Власима Посавине и Подунавља, који су се из разних разлога, а пре свега због притиска угарске државе, налазили у стадију расељавања. У дечанској повељи помињу се два катуна ђурашевских Влаха у селу Рзинићима, који су се називали Власи Сремљани, тј. панонски са 15, 20 + 14 породица. У првој половини XV века Влаха Сремљана било је и у Херцеговини, што значи да су се селили из Посавине преко поречја Западне Мораве у Метохију, а потом, кад су и ту заоштрени феудални односи, у Херцеговину, где су ти односи у току XIV века били доста лабилни. Изгледа да су сремски Власи, мада су се населили у близини дбровачких међа, остали и даље у надлежности угарског краља, јер их је (1451) херцег Стјепан Вукчић Косача отео угарском краљу, заједно са Сладојем Станковићем, о чему су Дубровчани јављали владару у Угарској.¹³

Власи из катуна разликовали су се „од правих чергара и несталних колибара“, али је „начин њиховог живота, без сумње, још остао задуго онаки прости и колибарски, како је и пређе био“. Следећи степен сесилности били су „влашки засеоци“, а потом „село—Власи“. Већ у доба Стевана Дечанског Власи су, поред оваца и коња, тимарили и говеда и свиње. Даљи знак сесилности са „селима—Власима“ види се и у поречју Западне Мораве, на пример године 1428, кад је деспот Ђурађ Бранковић потврдио баштину челнику Радичу, признавши му село Влаха Радивојци и село Влаха Војковци (у срезу качерском, подно Рудника).¹⁴ Засеоци су били насеља додата уз село, али нису морала увек у управном погледу припадати селу, управо зато што су их стварали Власи који су могли припадати посебном господару који их се није лишвао њиховим насељавањем уз неко село. Катуни су били прва згода за настанак засеока, што се понекад може видети и из имена таквих додатних насеља (Летовиште, тј. летњи сточни станови). У рудничком округу, засеоци села су често имали имена породица или бивших влашких ста-

решина (Поповићи, Живковци, Ивановци, Милићевци) и настали су од ранијих турских „демада“, како су влашки катуни обично квалификовани.¹⁵ У жичкој повељи уз 38 села јавило се и 20 заселака, док у жупи Брвеник челника Мусе (према попису из 1363) од 63 насеља било је само осам заселака. Почетак XIV века било је доба устаљивања покретних сточара прво на шире територије, а потом у сталне засеоке или села са атарима.¹⁶ У жичкој повељи не помињу се влашки катуни, но неоспорно је да су они морали постојати. Власи додељени Жичи били су претходно краљеви поданици, са којима је он слободно располагао. Неки данашњи називи на терену опомињу на некадашњих 219 Влаха (1220), на пример: Батина, Букор, Бун[ушница], Драган[овац].¹⁷

Питање броја Влаха из катуна и ратара Срба по селима поставио је још Ст. Новаковић. У хрисовуљи коју је Стеван Дечански даровао Дечанима, уз 2.097 ратарских домова, било је 266 кућа Влаха из катуна, тј. код домова однос је био 1:8, а код насеља 1:4 у корист ратара. Но, за Влахе је сам донатор изјавио да их прилаже „мало и то убого“. У Душановој Арханђеловској даровници у збиру од 60 различитих насеља било је осам влашких (са 447 породица) и девет арбанашких, па је размер села и катуна износио 43:17, тј. катун је долазио на 2,53 села. Значи, Влаха је било врло много још средином XIV века.¹⁸ Ситуација није била друкчија ни у поречју Западне Мораве, судећи по анализи жичке повеље.

Старији аутори (Ст. Новаковић, Ил. Руварац, Конст. Јиречек, Рад. Грујић) нису улазили у питање броја жичких Влаха с обзиром на форму њихових имена, држећи да представљају мањину, јер је већина имена била словенска. Радослав Грујић је први (1932) почео да броји и нашао је да су од 217 имена 185 словенска а 24 несловенска; за њега су постојале три категорије — словенска, несловенска и хришћанска имена.¹⁹ Совјетски историчар Е. М. Наумов, који је доста писао о средњовековној Србији, пошао је од четири групе имена — словенска (српска), романско-влашка, српско-влашка и хришћанска. Календарска имена укључивала су девет или 10—11 имена и за носиоце тих имена Наумов је држао да су Власи—Романи.²⁰ Док је Грујић налазио 24 романска имена (не укључујући чак ни имена Бун, Сингур, Буч, Мргела), Наумов их је нашао 36 (или 38), дакле 15—16% Влаха који су даровани манастиру.²¹ Према Наумову, постојала је и категорија српско-влашких имена, њих чак 51, где су имена могла имати и српску форму, али су на другим местима тим истим именима називани Власи, за које се може закљу-

чити да су били Романи.²² Наумов је ту претерао, укључујући све варијанте исте основе (која је могла бити словенска, јер су га збунили наставци који су данас ретки у Срба (-ло, -уш, -ош, -ша). Чак му ни такво рачунање није било довољно, него је по основу аналогија нашао да је од 217 дарованих Влаха 120 било Романа или романског порекла, дакле 55%.²³ Ако је касније катуна мање него села а пре тога више у проценту, па је 1220. међу дарованим Власима била готово половина Романа или несумњиво романског порекла, треба закључити да их је у још ранијем времену било и више и да је проценат смањиван славизацијом. Тиме се јасно види да су Власи врло видљиво учествовали у етногенези Срба у северним крајевима, где су раније били гушће насељени панонски или перипанонски Власи.

Стојан Новаковић је налазио да имена могу бити траг прошлих времена, али да су и Власи са романским именима у време даривања Жичи већ били Срби, тј. да су говорили српским језиком, не узимајући у обзир могућност билингвитета. Станоје Станојевић уопште није признавао имена као знак народности, јер је у првој дечанској повељи извукао имена очева и синова, односно и унука, као и имена браће, тј. из исте генерације, па је установио општу измешаност, а народност се није могла променити у истој или у две, па ни у три паса.²⁴ Ако чланови исте породице са српским и романским именима не могу припадати разним народностима, ипак остаје да су сви заједно творили српско-влашку групу почетне славизације, без обзира на степен и време завршетка тог процеса славизације. Уосталом, и К. Јиречек, који као Чех није патио од српског националног комплекса, држао је такве људе за Романа или бар да су романског порекла. Зашто би, иначе, људи српског порекла одједном узимали романска имена? Наумов је налазио примере двојних имена, једно је било српско, а друго романско (Драгослав Гагул, Радоје Буколај). Сличну ситуацију поменуо је и у Хумској повељи.²⁵

Треба запазити да Власи ни у поречју Западне Мораве и Ибранису морали припадати истој регији. Поред панонско-перипанонских, било је и других, који су долазили на травне терене области која се посматра. Ту су присутни Матаруге, којих има и јужније, у историјској Херцеговини. Јављају се катуни, називи места или имена породица бугарског називања. Ту је реч само о Власима, онима са Старе Планине, који су славизовани у кругу Бугара, па су их, због бугарског језика и других бугарских карактеристика, у небугарској

средици називали Бугарима. Власи са Старе Планине ширили су се и у бугарском простору надалеко, чак до Црног мора.

Власи су од XIII до средине XV века потискивани са крајњег дела северозападне Србије, тј. из Мачве. За време угарске владавине тамо су насељени ратари католици, поред постојећег домаћег земљорадничког живља. Католичко становништво избегло је пре наступања Османлија, најкасније приликом заузећа Заслона (Шапца) 1470.

II НАСЕЉЕНИ ВЛАСИ У ПОРЕЧЈУ ЗАПАДНЕ МОРАВЕ 1476. ГОД.

Већ приликом освојења Деспотовине (1459) дошло је до већег пустошења места у северном делу Србије. Напуштања насеља било је и за време угарских провала преко Дунава и Саве. Стога је у образованом Смедеревском санџаку било много опустелих села, селишта. Да би се обезбедила обрада земље и тиме стекли државни и феудални приходи, као и храна и услуге, за пограничне турске гарнизоне, примењена је, уобичајена код Османлија, депортација становништва, па су са јужних страна подизани власи да би били насељени у северозападној Србији. Ти власи су, осим изузетно, већ примили српски језик као једини говорни језик и могу се потпуно сматрати Србима. У првој декади отоманске владавине на подручју бивше Деспотовине било је само местимично насељавање сточара. Како је насељавање вршено и из источне Херцеговине, пресељавање влаха отуда није било могуће пре 1465, јер је она тек тада прешла у руке Пророкових следбеника. Насељавање су спроводили санџак-бези и други руководиоци. Најстарији османлијски закон о власима у Србији из 1465—8. године одређује: „Од сваке куће нека дају један дукат (филурију), две овце, једну са јагњетом и једног овна. Двадесет кућа чине један катун. Од сваког катуна нека дају један шатор, један сир, три коношца, једну мешину масла и једног овна. Од осталих дажбина нека ништа не дају. На пет кућа један војник иде на војни поход“. Пресељени власи имали су за старешине искључиво примићуре, као и у јужнијим областима и примићури су управљали насталим насељима.¹ Веће одвођење влаха из источне Херцеговине могло је настати тек 1471. године, приликом велике ревности Турака у поменутих крајевима, па и упада на дубровачко подручје,² можда гонећи оне који су се склањали у Конавле.

У другој десетини отоманске власти у северној Србији талас влаха прекрио је цели Смедеревски санџак, у коме је већ 1476. било 7.600 влашких домова, према 11.400 породица на тимарима и зеаметима, према 1.100 кућа на тимарима бранича градова (мустахфиза) и 2.500 домаћинстава на санџак-беговим хасовима. Дакле, влашка домаћинства у целом санџаку представљају 33,63% популационих јединица. У порецју Западне Мораве било их је у знатном броју, више од трећине становништва. Сточари су долазили не само из Херцеговине, него и из црногорских брда (посебно у области Рудника и околине), али и из Старог Влаха и са Дрине. Тај други вал сточара донео је у северну Србију и кнежинску организацију. Катун код тих пресељеника обухватао је већ 50, а не 20 домова, као у првом слоју насељавања. Ишчезавање катуна сведочила је околност да се натурално давање не прописује катуну него кућама. Са филиријом и осталим дажбинама власи другог таласа насељавања плаћали су 83 акче од домаћинства. То су плаћали беглуку, јер су сви власи у Смедеревском и Крушевачком санџаку проглашени султановим власима, па и они које су на својим имањима раније населили турски великаши. Санџак-бегу је следовало по 15 акчи од куће на име глобе, а на 50 домаћинстава (тј. од јединице већ превазиђених катуна) примао је по једног слугу, док је сваких пет кућа давало и даље једног човека за чување границе и опасних места (кланаца) у унутрашњости снаџака. У случају војног похода власи су долазили у ордију на коњу, из сваког домаћинства по један обвезник. У доба мира они су са својим стадима прелазили у суседне земље, па је, чак, постојала одредба да не смеју бити испитивани о стању у непријатељској земљи. У време насељавања власи су уживали и повластицу — кадија није међу њих могао залазити да за учињене преступе наплати крвину, тј. суђење је вршено у влашким редовима, ван турске званичне структуре. Такве привилегије касније нису постојале; кнез је узимао само десетину од глоба које су власима наметане. Ипак, власи су били ослобођени рајинских дажбина и радних обавеза. До 1536. године они су давали само половину уштура уколико би примили да обрађују рајинску земљу на тимарима; тада су понекад плаћали мукату, односно извесну врсту закупа у новцу. Повластице су очигледно постојале да би се сточари приволели да населе опустеле пределе без примене непопуларне насилне депортације. Власи који су се у другој деценији османлијске власти у северној Србији ширили из Старог Влаха и са средње Дрине не само што су почели да губе изразите форме патријархалног уређења,

него су њихови кнезови и примићури имали подложне људе (ратаје), који су им обрађивали парцеле, односно давали дажбине.³

Без обзира што су власи уживали повластице у погледу дажбина, њихове уплате су омогућавале велике приходе санџак-бегова у XVI веку, нарочито на рачун глоба. Око 1525. смедеревоки намесник имао је 550.840 акчи годишњих прихода: 283.950 аспри од влашких глоба, 40.000 од филурије мартолоса (из редова влаха) Београда и Смедерева и њиховог плена, уколико је овај био уписан, и 3.665 акчи од дажбина војнука (опет углавном влаха). Значи, само глобе су алиментирале 51,55% санџак-бегових доходака. Пуни прелаз насељених влаха на ратарство омогућио је у првој половини XVI века нагло повећање броја спахија. Повластице добијене због пограничног положаја Смедеревског санџака престале су десетине година после мохачке битке, јер је статус влаха, као граничара, измењен.⁴

Почетком последње четвртине XV столећа османлијска управа желела је да образује јединствену управу од насељених влаха са једним врховним кнезом. За ту дужност изабран је кнез Малога, са припадностима од 10.246 акча годишње; он је, поред спахијског тимара, имао и своју кнежину, у којој је под његовим надзором поредак одржавало 21 примићур, док се под његовом непосредном влашћу налазило осам села; у тим насељима држао је 14 ратаја и један самоков; имао је и једног теклића, који се у попису одређује као слуга. У целом Смедеревском санџаку постојао је 21 кнез, ослобођен пореза и других давања. И њима подложни примићури располагали су слободном баштином и нису давали порез и друге терете. Неки кнезови су уредовали у малим кнежинама, са извесним бројем примићура. Највише их је имао Радован Бакић, чија се кнежина налазила у кадилуку Брвеник, конкретно западно од Пожеге. Више припадника породице Бакић упражњавало је разне функције (Тодор Дмитров, Херак, Вукан, Никола Вуков, Павле, који је пребегао Мађарима). Највећи број кнежина био је укључен у брвенички кадилук (чија се главнина налазила на доњем Ибру), док су друге једним делом биле у том кадилуку, а другим у Поморављу или у другим крајевима северне Србије, где су кнезови и примићури добијали на управу пушта села с обавезом да их населе. Образовање кнежина сведочи о пуном преласку влаха на ратарство, а сама кнежина представља комбинацију преживелих патријархалних видова живота (с којима су власи долазили) и феудално-територијалног уређења које су освајачи Турци преузели од Деспотовине. Насељавање влаха и

њихово прелажење на ратарство практиковало се и изван подручја северне Србије до средине XVI века, али се нигде насељени сточари нису тако утиснули у целокупну привреду као у северној Србији и нигде није био тако очигледан њихов повлашћен друштвени положај.⁵

Власи су уношени у дефтер на једном месту, обично за цели санџак или су за њих примењени посебни дефтери. Попис је обављен по кнежинама и џематима (катун-село). Кнежина је могла да се протеже на више нахија, па као таква није представљала територијалну целину. На челу џемата налазио се примићур. Један посебни влашки дефтер за Смедеревски санџак сведочи да су власи живели у кућној задрузи, обично састављеној од два до шест одраслих мушкараца, који су били блиски сродници.⁶

*
* *
*

Према детаљном попису Смедеревског санџака из 1476. године у обухваћеним крајевима западне Србије постојало је 11.275 домова.⁷ Попис обухвата најпре град Рудник и област којом је управљао врховни кнез Малота. У Руднику је само за једног човека (Братој) изричито речено да је влах. Но, има пописаних имена која би могла да уђу у категорију српско-влашку, тј, која показује посрбљене људе, пре свега влахе.⁸ Испред пописа Малотине области налази се Влашки закон. Он одређује да свако домаћинство даје 63 акче — тј. филурију (45 акчи) и још 15 акчи и једног овна о Божићу. Катун који је обухватао 50 филуриција давао је још: један шатор, две овце, два колута сира, два конопца и три улара. О Ђурђевдану давањем су овца са јагњетом и 20 акчи, што чини у новцу 83 акче по кући. То је све ишло у царски хас. Санџак, бегу на име глобе свака је кућа плаћала по пет акчи, а сваких 50 филуриција обезбеђивали су му једног слугу („коморница“), а на пет филуриција један је војник кулучио месец дана. Нису плаћали: порез на стоку и свадбарину, нису довозили даске, катран и луч; међу њих нису доносили солари; нису чували тврђаве, нити градили санџак-бегу конак; нису косили траву за државу, а од влашких примићура није узимана служба, осим ако би штогод згрешили (I, 28).

Кнез Малота Николин имао је у селу Гodeљево 11 ратаја (међу којима су и месни поп и један шустеров син), а у селу Душцу седам ратаја. Ниједан од њих није имао романско име. У „рукама Малоте“ налазила су се села: Гodeљевци, Мионица, Тополница, Сирача, Сека

Река, Руда Буква и Расточица, која су припадала кадилуку Брвеник. У тим селима има имена која би могла ући у српско-влашку скупину.⁹ Примићури Малотини (I, 34—64) такође су имали ратаје, па и теклиће. Понекад су држали по два и више села под својом управом. И међу њима би се могло наћи људи чија су имена спадала у српско-влашку групу: Вукач Татушев (I, 38, који је администрирао у три села), Шико Хераков (I, 45, који је владао са седам села), Брајан Радоњин (I, 28—9, који је уредовао у два села), Радивој Паштрић Свидер (I, 58), Рапун Угљешин (I, 58—9, са два мала села), Малогин брат Тохол (I, 60—3, са четири већа села). Међу њиховим сељанима такође је било људи чија би имена улазила у српско-влашку групу.¹⁰ Најтипичнија несловенска имена била су Оливер и Брајан, која су, можда, ствар моде а нису показивала традицију у породици романског порекла. Ретко су означавана породична имена (презимена), но, она, као старија, врло су често несловенска. Влашко-романска преинака словенских имена, која је свакако наметала црква, види се по наставцима. Поред класичног -ул, ту треба прибројати и -ил (Радил, Добрил, Митал), па и -уш, -ош, -ша и имена на -ло. Имена на -ша више су била удомаћена у областима ближе Арбанасима, али их има и међу власима (Дубиша, Мируша). Присутна су и арбанашка имена, али ретко (Пренк, Кол). Запажају се и турски утицаји (Ђулић). Словенско -в на крају речи у овим именима се често претвара у -л (Богосал, Хребисал, Радисал, Радосал, Бранисал, Бесисал, Владисал, Грубал, Видосал, Милисал, Лешкосал[ић], па и брдал — брдар). Ту особину показују и презимена Херцеговаца (па и Дубровчана), који су силазили у град св. Влаха, а тога већ нема у црногорским брдима и у Старом Влаху. У југоисточној Херцеговини познате су, такође, влашке скраћенице са -ћ и -[а]ћ (Влаћ, Хлаћ, Вукаћ, Браисаћ, Бранисаћ). Има и икавице, што, опет, подсећа на Херцеговину, али западну, или на делове Босне (Сича Рика = Сеча Река, Попова Рика, Цирје = Церје, Билотићи = Белотићи). Бошњани се врло често наводе (I, 35, 38, 38, 42, 50, 51, 52, 60). Карактеристично је да се наводи и српска народност, што би значило да она представља изузетак у односу на основну влашку масу (I, 39, 48, 55, 62). За неке се изричито каже да припадају категорији сиромаша, а једном се „лагатор“ помиње као лична одредница (I, 35).

У непосредној власти Малоге налазило се десет села са 208 влашких домаћинстава (I, 28—34). У делу подручја у коме је управљао преко примићура, ових је било 24, села 56, а влашких домова укупно 1.000. Малогин шурак Степан Јованов као примићур добио је

празно село Драгојевића (у Осату) и села Придворку, Сирочлас, Стрму Гору, Златариће и Седларе (у ваљевском крају) — да их насели, мада је остајао у Малогином џемату (I, 39). Нахија Рујно у ужичком крају (I, 64—70), којом је управљао Малогин зет Тодор Николин, имала је три примићура и једног кнеза, 17 села и 174 влашких домова. Попис показује 60 имена која би спадала у српско-влашку групу, али са мање страних форми него у Малогиној скубини. Кнез Милош Бајовчевић руководио је селом Грачаница (I, 69). Облика са -л уместо -в нема, што би, можда, говорило да није реч о власима насељеним из Херцеговине. Има и једно типично арбанашко лично име: Ђон, син Ђурђа Грубисава (I, 66). Пет домаћина означени су као Бошњани (I, 65, 66, 66, 67, 69).

Кнежина Радована Бакића имала је 37 примићура, 64 села и 912 влашких домаћинстава. Кнежина се простирала од Дрине до западно од Чачка. Са тог подручја нека су села припадала другим кнежинама. Та област је била погодна за тадашњи начин влашког живота и њихово сточарско привређивање. Села нису компактно распоређена; њихова концентрација је била највећа јужно и југоисточно од Ужица, у крају омеђеном реком Ђетињом на северу и Моравицом на истоку. Идући од овог језгра ка периферији кнежине, насеља су ређа и разбијена. Тај би моменат ишао у прилог мишљењу о интензивном процесу пресељавања влаха у то доба из тога језгра према североистоку, у крајеве са становништвом које је проређено дуготрајним ратовима. У кнежини Радована Бакића упадљиво је велики број примићура у односу на друге кнежине; њих 21 држали су по једно село, а остали по два до — седам. Примићур Вукашин, син Радоње, имао је седам села, а ниједног ратаја. Сви власи једног села нису припадали једном примићуру, јер је део насеља могао поседовати други примићур. Теклића је било 24 и нема случаја да у ком селу има више од једног. Кнежина Бакића одржала се пуних 50 година, до 1527, када се на њеном челу налази Радованов син Херак.¹¹ У тој кнежини било је много Бошњана — њих 37.¹² Забележена су два Бугара (I, 89, 90) и један Србин (I, 87), као и један са арбанашким именом (Ђоновић, I, 75). Имена српско-влашке категорије има 125. Врло је честа замена -л за -в. Јављају се и један Кричак (I, 75) и један Болун (I, 79).¹³ Влашко становништво мора да је било из историјске Херцеговине, од Стоца до Мораче. Имена Оливер и Брајан врло су честа и показују моду. Име Оливер се среће и у Херцеговини у првој половини XV века, али је, ипак, мање често него у Србији; име Брајан припада само моди Србије.

Кнежина Јована Станисавова у нахији Морави (I, 103—116) имала је 17 примићура, 26 села, део једног села и 433 влашких домаћинстава. Петнаест села припадало је кадилуку Брвеник, а 11 кадилуку Островица (код Рудника). У селу Бресници (Чачак, I, 115) 32 домаћинства са још седам неожењених уживало је статус дербенџија, тј. чувара кланца; те куће су давале десет акчи на име испенце и по пола лукна пшенице и јечма; смедеревски санџак-бег није имао право да се меша у њихов повлашћен статус. Имена српско-влашке комбинације има 85; међу њима су и она са хришћанском или српском основом, али са влашким наставцима -ул, -уш, -ој, -аш; постоји мишљење да је и стари наставак -оe у ствари влашки.¹⁴ Ту нису убројана имена на -ша (Бојиша, Браниша и слична). У поменутој категорију сврстано је и име Мишџеља, које се двапут јавља. Само за једног је изричито речено да је влах (I, 110). Бошњанина има три (I, 111, 111, 115 — Гумашин). За једног је уписано да је Србин (I, 114). Ђуриша Бурмазовић (I, 112) свакако је родом влах из херцеговачке скупине Доњи Власи.¹⁵ На Херцеговину упућује и замена наставка -л за -в. Помодно име Брајан се ређе среће.

Кнежина Ђурђа Никашинова (I, 116—121) обухватила је само десет села под непосредном кнежевом влашћу и једног примићура (Радича Колановог) са једним селом. Ту је било укупно 168 домова. Имена српско-влашке групе има 35, нарочито у примићуровом селу, што су очигледно насељени власи. У ту групу уврштена су имена на -ун, -ан (-ван), а карактеристична су имена на -ар (Групар, Чабар, Чешљар). Код имена са наставком -ер (Коридер, Свицер), -ра (Кесура) и -та (Сопота)¹⁶ реч је свакако о оним из те групе. Кобилићи, који се често јављају међу власима, такође су ту уврштени. Нису укључена имена на -ша (Станиша, Добруша, Дубиша, Мишиша), али су као српско-влашка одређена нека која су ретка (Гириша, Гилиша). Имена на -иља такође су третирана као српско-влашка (Вукиља Махудић, I, 120). Име Вилан Миркојан (I, 117) делује као јерменско. Двапут су наведена имена Кокуруз, која се и на другим странама могу наћи пре појаве кукурузног зрна из Америке. Један Мириловић (I, 118) упућивао би на Доње Влахе у Херцеговини,¹⁷ као и замењивање наставка -в са -л. На Херцеговину подсећа и католичко лично име Дује (I, 117).

Нахија Рујно, која је већ приказана (I, 64) као део брвеничког кадилука, имала је и свој други део у оквиру Смедеревске ливе, који је, такође, био подчињен истом кадилуку (I, 121—40). Под кнезом Припкарком Павловим била су три села, а под његових 17 при-

мићура још 27 села и 11 делова насеља. Од интереса је најпре видети ко су били и како су се звали неки примићури. Ту дужност су обављала најпре три Прицкарова брата — Тодор, Стефан и Радоје Павлови, неки Радован је био попов син, а сигурно влашко порекло види се и из имена неких од њих — Вукач Јанушев, Радоје Брајанов, Мирча Радић, Бонико (име католичких Херцеговаца!) Врманов. Ђон Ђуројевић имао је арбанашко име. Укупно је било 617 домова са 104 српско-влашке категорије код обичних сељана. Док је -в на крају речи и овде често прелазило у влашко -л, -л на крају речи је већ почело да прелази у -о (Радомио, Вукмио, — (I, 122, 123), али не увек обавезно. На Херцеговину подсећа и родовско презиме Банчић, опет из скупине столачких Доњих Влаха,¹⁸ али и презиме Прица (I, 121), које се касније чешће јављало у Лици.

Подручје кнеза Ђурђа Радашиновог (I, 141—49) простирало се око Чачка и Гуче. Кнез је имао 16 ратаја у шест села и седам села под непосредном управом, док је седам примићура представљао старешине у других седам села. У кнежини је било укупно 300 домова. Имена српско-влашке категорије има 66. Чешћа су имена, поред Оливера, Мирче и Рахач—Рахој. Порекло Данчула Бартуловог (I, 148) мора да је било католичко (Херцеговина). Уписана су само два Босанца (I, 145, 149). Назив села Вилуше (I, 142) подсећа на Вилусе, а Храсно (I, 82, данас Расна, југозападно од Пожеге) упућују на завичайну топографију Херцеговине.

Код Гуче, Чачка, Лучана и Драгачева била је кнежина Павла Вукице (I, 149—69). Он је у селу Нихану (?) и Лисици имао девет ратаја, који су плаћали само филурију, и три села под непосредном управом. Са осталих 38 насеља управљао је преко 26 примићура. У селу Црнилу (можда Црнољево, заселак Пријевора, код Чачка) примићур Радоња Ђуринов имао је само брата и синовца, али је одређено, ако се у селу окупе власи, да, поред дуката, морају плаћати и примићурлук (I, 162). Села су припадала кадилуку Брвеник, изузев Кнежевца, Кокара, Ракље и Трепче, за која је насеља био надлежан кадија у Островици. Домаћинстава је било 630, а српско-влашких хомонима 99. Поред стално присутног Оливера, карактеристично је име Кесура, које се јавља (пет пута) у варијантама. Женска имена су увек само хришћанска и српска. Постојала је локална тенденција да се имена србизују додавањем честог наставка у мушким именима -ко (Јон-ко, Сопот-ко, Месар-ко, I, 159). Уписана су два Бугарина (I, 151, 152) и десет Бошњанина, од којих тројица у селу Тушкову.¹⁹

Између Чачка и Горњег Милановца пружала се кнежина кнеза Мркше (I, 169—80). Под његовом управом је било само 15 ратаја у четири села, а у 20 насеља управљало је 15 примићура. Домаћинстава је било 351, а српско-влашких мушких имена 61. Седам првих села припадало је кадилуку Брвеник а осталих 13 кадилуку Островица. Уписани су и један син Бугарина (I, 171), два Бошњанина (I, 173, 179) и један Србин (I, 179). Код Чачка се налазило село Годуни (I, 172), како се звало једно влашко братство код Стоца.²⁰

Подручје кнеза Шобата Каранова (I, 187—99) простирало се од Краљева према Грузи и Книћу. Кнез је под непосредном влашћу имао само једно село и десет ратаја, а 19 примићура управљало је са 22 села. Оно је припадало кадилуку Брвеник, осим три села која су спадала под Смедерево, десет под Островицу, а за једно на Морави није дато ближе одређење. Домаћинстава било је 368, а имало је имена српско-влашке врсте 58. Та категорија имена чешћа је од оних који су означавани као дошљаци. У селу Љубенићу у Љубостињи (припадајући Смедереву) живео је Божидар Сланкамен (I, 189); можда је ту реч о сремском влаху. Власи су насељавани на селиштима, па и на мезрама (на пример у Лађане, на обали Мораве), која је мезра одређена да је власи обрађују — (I, 193). Уписана су четири Бошњанина (I, 187, 196, 198, 199), четири Србина (I, 194, 194, 195, 198) и један са католичким именом Дује (I, 195). Опет има замена -л за наставак -у.

Кнежина Вранеша Миобратова (I, 199—209) простирала се од Краљева ка Великој Морави. Кнез је имао 14 ратаја, једног теклића и једно село под непосредном влашћу, а 16 примићура деловало је у 20 села. Села су припадала Брвенику, Багличу (два), Смедереву (четири), Островици (два), а једно се налазило у Лепеници. Један примићур (Хазир Иванов) и његов брат примили су ислам. У кнежини је било 304 пописних јединица. Имена српско-влашке категорије било је 69 и шест из редова примићура и кнеза. „Срба“ је било три (I, 199, 201, 207), а Босанаца четири (I, 202, 204, 204, 207).

Власи Заима Лепенице налазили су се 1476. у поседу царског хаса, а били су смештени у седам села око Трстеника (I, 209—13). Два села су припадала Смедереву, а остала брвеничком кадилуку. Селима нису управљали примићури, нити је било кнезова. У тој скупини било је 128 домова. Српско-влашких имена је 18, дакле знатно мање него у ранијим кнежинама; имена Оливер и Брајан су и код њих помодна. Чешће је код имена наставак -в замењиван са -л, као код села насељених херцеговачким власима. Заим Маглича такође је

имао влахе, насељене у пет села, која су се налазила око Краљева (I, 123—4). Имена српско-влашке категорије било је само седам. На-ставак -л на крају речи је већ претворен у -о (Радмио, Богмио, од типично херцеговачког Ботмила). У селу Замчани боравила су зими четворица сточара (међу којима и један Бошњанин), који су били бисесилни (трансуманца). Као таксу за зимовање давали су четири овце у вредности од 90 акчи; за њих је неодређено речено: „Нека им се тражи филурија у месту где сада станују.“

У већој групи села која су припадала хасу мириливе Смедерева у нахији Островице (која је припадала брвеничком кадилуку) житељи нису означени као власи, мада су представљали насељене сточаре, међу којима је било и Бошњанина, један Бугарин и други дошљаци (син Хрватина: I, 238, син Ужичанина: I, 239, Бугарин: I, 228). Појединачно се помињу муслимани. Не помињу се примићури, ни кнезови него тимарници. Да је међу тим житељима било влаха, сведоче трагови имена српско-влашке категорије, иако нису честа. Реч је о раније насељеним и у ратаре претвореним власима. Међу сељанима је било и одбеглих соколара, који су приликом пописа уписани у тимар (I, 221). Занатлија и попова је било, док су они код влаха који су задржали влашки статус врло ретки. На крају пописа је забележено да села Рујница, Лунићи и Колар настањују власи (и по друштвеном статусу, али „у суштини припадају тимару“ Милоша Радивојевог из села Добра Водица у Лепеници). Уписани су у субашидуку Ибрахим-бега, коме су ти власи били дужни да плаћају 300 акчи годишње, а није уписано да су плаћали новац за десетину и дажбине одсеком (I, 249). Дакле, то су они који су се налазили у почетној фази претварања у ратарску рају.

У нахији Маглич (у брвеничком кадилуку) један зеамет поседовао је Сејдија, син влаха Фрке (I, 249—72). Први уписани рајетин у његовом првом селу Конареву (јужно од Краљева) носио је име Оливер. Ни име Брајан није изгубило помодну вредност. И нека друга из српско-влашке групе, иако ређе, показују да је добар део становништва био влашког порекла. И ту, мада ретко, има имена на -л уместо на -в. У Подграду, вароши тврђаве Островица, поред тројице Бошњанина, уписан је један за кога је изричито речено да је син влаха (I, 261). Некадашњи власи су морали бити одмах после турског заузећа Деспотовине и током времена претворени у ратарску рају.

Постоји поименични попис вилајета Херцеговине из 1477. године, који је превео Ахмед С. Аличић, дакле онај који је превео и

делове пописа који се односе на поречје Западне Мораве. Он не говори ништа изричито о власима који би раније били исељени и пресељени у друге крајеве, па и у северозападну Србију. Када је реч о именима људи, она показују присуство категорије српско-влашких хомонима, али су она нешто „напредовала“, па је мање туђих основица, а неки наставци су типизирани и подсећају на романске суфиксе. Оливер и Брајан су чести, али, ипак, знатно ређи него у Србији. Уопште, у Србији има имена којих је чешће било у првој половини XV века (о чему сведочи дубровачка грађа). Чест је влашки наставак -оје, на пример: Вукоје, Чичоје, Рахоје, Староје, Бахоје, Дадоје, Цветоје, Витоје, Плекоје, Влахоје, Тухоје. Наставак -л је углавном прешао у -о (Примио, Румио, Радмио). Суфикс -в се често јавља као -л (Бојисал, Берисал, Прибисал, Радосал, Добросал, Строи-сал, итд). Типично влашко -ул се јавља (Братул, Чучул, Тохул, Богул, Данчул). Честа су и имена на -ил (Прибил, Хатил, Бранил, Бачил). Можда су најчешћа имена са наставком -ан, такође романским (Гојан, Ђуран, Рајан, Вукман, Руман, Рудан, Врђан, Вуксан, Витан, Ђурман, Доброљан, Гуман, Роман, Миоман, Ђуркан, Костан, Крајан, Дејан, Дајан, Думан, Хрељан, Суљан, Смољан, Џеван, Пилан, Жужан, Мрђан, Рајан, итд). Исте су категорије имена са наставцима -ун, -ин, -ен (Бојун, Богун, Радун, Страчин, Бугашин, Барин, Боин, Цурин, Вучерин, Биладин, Кајчин, Ђипрен, итд). Ту спадају и имена на -уш, -иш, -аш (Ђураш, Мируш, Богуш, Брануш, Кутиш, Паскаш, итд), имена на -ак- -ац, -оч, -ач (Херак, врло чест; Рахац, Бунац, Грубач, Миоч, Виоч). Романски је и наставак -та (Малета, Дулета, Богута, Болета, Огута, итд). Романски изговор је скратио имена са -ђ, -ћ (Влађ). Низ других имена нису словенска (Букара, Патор, Баглав, Ргуд, Мрчо, Руше, Хрње, Дugno, Нуша, Мештер, Крђа, Прхут, итд).

Попис вилајета Херцеговине само посредно може указати на то одакле су се из њега могли иселити власи који су насељени у западној Србији пре извршеног пописа (1477). Само изузетно се јављају сасвим мала села (од једне до четири куће), али се за насеља не каже да су опустела. То се каже за село Доње Задубље. Опустошена села су евидентирана на крају пописа: у нахији Мостар 19, у нахији Гацко 11 (станишта Срба), у нахији Невесиње четири, у нахији Дубрава 16 и у нахији Оногост 13; ту су забележене и неке мезре (селишта). Највише пустих мезри било је у нахији Почитељ (12); оне су представљале српске (—ратарске) земље, које су се 1477. налазиле у поседу влаха; 14 других мезри било је потпуно пусто, јер их власи још нису населили.²¹ Исељавање у Србију дола-

зило би у обзир из нахија Невесиње, Добрава, Оногошт и можда из нахије Мостар. О насељавању из Дробњака сведочила би црквена организација, јер је епископ Зворника био и црквени старешина Дробњака. У морејском рату то је био Дионисије, млетачки пријатељ, који је утицао на своје Дробњаке да не пљачкају села око Задра, када су их тамо одвели у рат Турци.²² Исељавање је вршено депортацијом од стране Турака. То је био систем који су они увек користили, па су и Новобрђани (после 1455) пресељени у Цариград, као и Београђани, који су дали име свога града шуми на северном изласку из Истамбула (код врата од Бејазита).

Сењски канцелар Феликс Петанчић, који је око 1501—2. године писао о својим путовањима по Балканском полуострву, наводи „како Рашани, народ љут и ратоборан, живе на странама које гледају на реке Драву, Саву и Дунав, како у планинама више тих места живе власи, људи планинци, који су богати стадима и стоком; како на другој страни, у Старој Србији, живе Србијанци, народ питомији и блажи због тога што више на југу стоје и множину путујућих трговаца имају“.²³ Стојан Новаковић је ишчитао код Б. Курипешича да у крају око Чачка и Ужица живе пастири (власи), сточари грубог и простог живота.²⁴

Поједини власи који су 1455. живели у сјеничком крају („Барча“) насељени су у околини Сабанте и Крагујевца; у Шумадији су постали ратари и давали су ратарске производе уз смањену филурију, али су задржавали влашке обавезе.²⁵

Следећи попис смедеревског санџака је из 1516. године (I, 273—356). Тада је у пограничној ливи било 3.128 пописаних хришћанских домова.²⁶ У нахији Островица са градом Рудником још су се помало осећали трагови досељавања из Херцеговине. Чак у самом Руднику изузетно се очувало име Богмил (I, 278), кога има само међу Херцеговцима. Од новијих досељеника запажено је неколико Арбанаса (I, 277—9), па су чак и две махале носиле њихова имена (Покрта, Степан). Изразитија имена српско-влашке категорије мање се срећу (Манул, син Лапутов, Лалета, Прган, Рахач), али се задржало помодно име Оливер, па су чак четири удовице носиле име Оливера. По рајетинским селима око Рудника и Крагујевца било је имена српско-влашке врсте (Мрљај, Прагул, грчко име Костадин често код влаха, Брануш, Милаш, удовице Оливере). На мезрама које су припадале Руднику (жановица, Михољевац, Поточани) насељени су власи филуриције (укупно 26), који су давали половину десетине (I, 291), тј. били су упола ратари рајетини. Поред њих, на хасовима Ру-

дника уписано је још 37 филуриција. Ту је и даље било пустих села. такво је и Рудиште, чија је раја прешла у угарску земљу (I, 292).

У селима нахије Островица изван хаса Рудника по рајинским селима одржавала су се, имамо је у великом броју, имена српско-влашке категорије (Оливер, Брајан, Костадин, Манул, Данчул, Вучерин, Болашин, Милашин, Радашин, Милаш, Храбаш, итд). На пример, у пазарном месту Чачку (у зеамету Сулејмана припадајући Магличу) становали су власи који више нису имали имена српско-влашке категорије; земљу чачанског атара обрађивали су власи чачанског села Лознице, дајући десетину у висини од 4.750 акчи; ту је спадало и земљиште манастира које су обрађивали власи, дајући 400 аспри десетине одсеком (I, 293). Власи су насељавани по мезрама (Војин Брод на Морави који је припадао Левчу, I, 294), и то свакако после 1476. године, плаћајући десетину. То важи и за села Струлово (можда Стрмово код Лазаревца), где су насељени власи који су давали десетину; код њих су српско-влашка имена готово ишчезла (остао је једино Рајчин), али се -в претворило у -л (Радосал, I, 294). Насеље Бољум (I, 296) подсећа на доњовлашку групу Болун. Власи насељени у Божурњи (северозападно од Крагујевца), који су давали половину десетине, нису више носили српско-влашка имена (осим једног Радашина, I, 297). У суседном Куништу насељени власи давали су половину десетине, а у Мануловцу дажбине одсеком; у Мануловцу су, уместо српско-влашких имена, била три муслимана конвертита (I, 297). Власи су и на другим странама лакше примали ислам од Срба ратара, дакле староседелаца. У суседном насељу Пичин (Лепеница), које је припадало Руднику, један од тимарника звао се Матул (I, 298). Манастиру Св. Никола код Шаторње (у општини Топола) са власима је дошао и други, влашки назив — Бурановић; један од три калуђера 1516. био је влах Свидер (I, 298). Власи у селу Блашеново давали половину десетине, а виноград су обрађивали „извана“; српско-влашка имена имали су само изузетно (Дејан, I, 301). Насељени на мезри Доња Избаница у Левчу (код Варварина) давали су 530 акчи годишње. У Доњем Лијању плаћали су одсеком, у селу Тулеже и на мезри Јошаница давали су половину десетине, у селу Шиљорози пуну десетину, као и у селу Пониковци (у рудничком кадилуку), у Чичковцу плаћали су дажбине одсеком, у Сархановцу и на мезри Горњи Грабовац испоручивали су десетину, у Горњем Грабовцу, Бачеву, Плашковцу и Горовици половину десетине, у селу Платишници и на мезри Брезовица уплаћивали су државној благајни по 200 акчи годишње. У насељеним селима те групе уписано је 80 по-

родица. Српско-влашка имена имали су само изузетно (Оливер, Костадин, Болашин, Димитрашин, Брануш), али се наставак -в претварао у -л, као у Херцеговини (I, 308—9). У селу Трновици и Доњој Каменици власи су давали половину десетине, а у Котрању прописане дажбине (I, 309). Они су улазили углавном у напуштена села; за рају у селу Горњи Грабовац речено је да су прешли у угарску земљу, а за рају у Бучману — да се девет ратарских породица одселило у Брусник. Власи у селу Прелино (чачанска општина) давали су дажбине спахији. На мезрама Мантијева, Тиховац, Мачков Под и Уљаравица и у селу Кожухар плаћали су влашке дажбине, на мезри Горња Граница пуну десетину, а у селу Тихокуће (у Кучеву) половину десетине (I, 311—13). У селу Руднику (припадало је Левчу) власи који су обрађивали земљу у атару давали су целу десетину (I, 316). На мезри Свећина давали су половину десетине, у селу Кошуте Лука накнаду за десетину (I, 318—19). Не наводе се разлози за такав различити третман досељених влаха. Биће да се основни разлог налазио у времену кад су насељени: најпре су били у статусу полуратара, са полудесетином или дажбинама одсеком, а потом су, особито новим пописом, превођени у положај раје, тј. давали су пуну десетину. Са приближавањем рајинском статусу, губљена су и имена српско-влашке категорије, а остајали обично само помодни Оливер и Брајан.

У нахији Маглич, у великим ратарским селима као што је био Трстеник српско-влашка имена су била ретка (Оливер, Радул, Вучерин, Милак). Слично је било и у Пачевраку, који је припадао Пожеги (Вуксан, Вукас, Костадин), и у Трнову (можда Трнава код Чачка — Вукман, Радман, Бола). На зеамету који је припадао капицији Илијасу била су два влашка млина у Горњој Свиници, у коме су становали власи који су предавали све врсте ушура. На суседном зеамету Мирзе, сина Балибега Скендербеговог, била су такође три влашка млина (I, 319—24). Влашки елеменат је лако продирао у трговину и у занатство. У тимарским селима Погоровац и Околац некад су житељи давали филурију спахији и од сваке куће 41 јурак пшенице, три јурка јечма, три медре вина, по шест акчи на виноград, по једна кола сена, по три аспре ђумура и по шест акчи као вредност јарца; у Погоревцу је било 12 филуриција, а 1516. било је 24 породице, четири неочењена и један муслиман (I, 326—7). У селу Доња и Горња Пресека власи су давали ушуре, а на мезри Мокрш (у Некудиму), где су, поред других, земљу обрађивали извана, предавали су пола десетине (I, 327—8). У великом

селу Косорићу, међу онима који су додатно уписани, живеле су две удовице Оливере, један син и једна удовица Брајана; поред имена на в-, изузетно има и имена на -л (I, 330). Раја села Бивољака, која је чувала кланац Бојине, била је обавезна на дажбине по дербенцијском закону; ту је било српско-влашких имена (Вуксани, Брајан, Никашин) и имена на -л (I, 330—1). Слично је и са дербендом у Руђинцима (I, 335—6). У селу Рајановцу била су четири влашка домаћинства „по имену Милош“, која су имала један влашки млин, зимовник за овце (вредан 200 акчи пореза) и плаћали су десетину (I, 332). У селима око Врњачке Бање, Отроку и Вукуштици власи су давали ушуре; ту је било српско-влашких имена (Грубач, Рахач, Никач — I, 333). Земљу у селима Мегари и Руђевићу, као и у Доњој Решпици, обрађивали су власи, дајући ушур и ушур одсеком (I, 335—6). За мезру Врдиља власи су плаћали сто акчи накнаде десетине, за мезру Горња Грабовица 120 аспри одсеком, а мезра Залужине обезбеђивала је из десетка 1.532 акче (I, 337—8). У селу Горичани раја је давала ушуре, а власи 200 акчи десетине, зимовиште и испаша у Црмној по сто акчи (I, 340). Власи у Гостињу (чајетинска општина) плаћали су 350 акчи за мукату — закуп (I, 340).

Међу хришћанима Ужица 1516. српско-влашка имена прелазила су 10% укупног броја хомонима (Вукадин, Добрил, Радоман, Костадин, Вукач, Бураш, Бурашин, Милат, Влађ, Милаш, Радун, Оливера), а имена на -л су изузетна. Слично је са Пожегом (Брајан, Рајак, Вукач, Костадин, Димитрашин, Радман, Данчул, Вукман, Радашин, Драгул — I, 343—7). У ужичком селу Доњој Каменици такође су становали власи који још нису били рајински апсорбовани; давали су десетину (I, 348). Они су у селу Преканац (које је припадало Ужицу) десетак плаћали одсеком (I, 349). У кадилуку Ужице, али припадајући Ваљеву, налазило се село Хрепуње, где је одржаван пазар, чија је тржишна такса обезбеђивала 1.500 акчи. Власи су забележени на мезри Доброчиновац у Љубостињи, где су на име десетине плаћали 300 акчи (I, 352). Обрађивали су земљу мезре Доња Кравица (која је припадала Лепеници); давали су десетину (I, 353). На мезри Горња Дубница (северозападно од Косјерића) власи су од кошевине давали половину на име десетине (I, 354).

III ВЛАСИ У ПОРЕЧЈУ ЗАПАДНЕ МОРАВЕ ДВАДЕСЕТИХ ГОДИНА XVI ВЕКА

У Руднику из времена сумарног пописа смедеревског санџака који је условно датиран са 1525. годином било је имена српско-вла-

шке категорије (Димитрашин, Добрашин, Ботуш, Владуш, Болко, Батра, Момчило, Оливер, Ђуран, Влаја, Корешур, Ивкар, Комнен, Грубаш, Братул), али не много преко 10% укупног броја хомонима. Приликом тог пописа влашки сточари у Руднику изгубили су ранији повлашћени статус; њих је било у 14 породица и 15 неожењених (I, 359—67). У селима нахије Рудник (I, 367—97) било је људи са српско-влашким именима који нису означени као власи. Чак ни за обрађиваче мезри није речено да су и власи, односно да су уживали део влашких повластица. Војници су плаћали порез према дербенцијском закону (I, 347—8), а они су већином били власи.

У нахији Морава, која је припадала кадилуку Рудник (I, 397—479), села су, осим изузетно, имала примићуре и кнезове. И ови су носили српско-влашка имена (Милак Ивкин, Милак Добретков, Милша Радичев, кнез Рузмир Грујин, кнез Димитрије Петанов, Малко Радоњин, Вукач Угљешин, итд). Села са кнезовима и примићурима нису се у погледу плаћања дажбина разликовала од осталих ратарских села. Понекад се међу сељанима срећу Бутари (I, 448), али не и Бошњани, као раније. Изузетно су и муслимани били примићури (I, 456). Имена на -л су изузетна, док преовлађују она на -в. Села ужичке нахије (I, 480—619) у мањем броју су имала примићуре и кнезове. Примићур села Лалића имао је титулу лагатора (I, 512). Нико више није означен као влах, мада су имена имала још доста српско-влашких елемената. Чак су и примићури носили таква имена (Брајан Ђурђев, Ђурашин Пвкин, Бутко Бурсаћев, Херак Степанов, Каран Бојичев, Вукач Степанов, Радман Милојин, Петина Милишев, Вукашин Радуловић, Бачињан Тохољев, Каран Владисавов). Ту је било синова Бошњака и Хрватина (I, 554 и 564, 552), али не и Бугара. Примићур Херак Радулов са Вуксаном Радосавовим из Горње Забуче (код Ужица) побегао је (I, 595).

Детаљан попис смедеревског санџака начињен после 1528. одаје исту стварност — укидање влашког статуса, при чему би само лична имена указивала на влашко порекло. И та имена су се у међувремену изменила, па су она из реда српско-влашких постала ретка. На пример 19 домова и пет неожењених влаха Рудника који су изгубили повлашћен влашки положај имали су само једно име поменуте категорије (Вукоје — II, 233). У рудничкој нахији (II, 234—51) српско-влашка имена су се, чак, боље одржала код сељана који су и пре брисања влашког статуса преведени на положај раје. На тај ниво сведени су и они који се нису бавили земљорадњом, него рударством, или су обављали чуварску службу; они су харач давали одсеком,

порез на сено нису плаћали, али су плаћали дажбину на бостан (II, 234—6, 240—1). И рудари су записани као сељаци. Ипак, села су могла имати примићуре, од којих су неки такође носили српско-влашко име (Димитрашин Цветков). У погледу дажбина та се села нису разликовала од оних без примићура. Војничка села су плаћала по дербенцијском обичају (II, 242—7).

У нахији Рудничка Морава (II, 253—348) већи део села имао је примићуре (који су седели на баштини), али ни та се села у погледу пореских обавеза нису разликовала од обичних рајинских. Српско-влашка имена су се одржала у обе врсте села невлашке категорије. Нека имена примићура и кнезова говорила су о њиховом пореклу (Димитрије Шобатов, Душман Виганов, Грубач Вукашинов, Петри Радулов, Прибил Радичев, Храбак Радулов, Ђуро Никашинов, Миотул Николин). Стицање баштинских права на земљу ранијих влаха била је једина компензација за изгубљен влашки статус.

Нахија ужичка (II, 438—476) показује исту ситуацију. Ту је код сељана број српско-влашких имена нешто већи. Има их и код примићура (Рахац Николин, Радул Влатков, кнез Херак, Иваш Михаилов, кнез Вукас Вукачов, Басара Тохолев, Добрун Раденков, Радман Милишев, Радул Констадинов, Дојчин Радичев, Вукман Хераков, Радул Радојев, Хрељина Радосавов). Чак ни код насељавања села не говори се више о власима (II, 380). Дербенцијски статус, међутим, није укинут. Село Латвица (у општини Ариље), мада је стално плаћало по дербенцијском обичају, исплатило је свом спахији 2.000 акчи, јер је он тврдио да оно може више дати (II, 466). То је био почетни корак свођења и дербенција на ниво раје. Негде су права дербенцијских села изузетно и повећана: летња паша Драгошевац, која се налазила у поседу Пашајигита, посадника ужичке тврђаве, прешла је у право дербенцијског села Љубиша (у чајетинској општини).

У нахији Ужице (II, 261—3) нека су села царског хаса уписана у дефтер као тимарска. То је, такође, значило погоршање положаја.

Из 1528. године постоји и поименични попис влаха смедеревског санџака (II, 31—230). У нахији Морава уписани су власи у селима: Доња и Горња Трепча (код Чачка), Жатоклица, Мојсиње (у чачанској општини), Брачине, Бресница (чачанска општина), Доња и Горња Острва (чачанска општина), Љубавода, Буковац и Горњи Буковац (у краљевачкој општини), Горњи и Доњи Мрчајевац (чачанска општина), Црни Поток, Крачево и Бучине. Сва су та насеља у управном погледу припадала Руднику. Нека су била скоро насељена,

па нису бројала више од две куће, као Горњи Мрчајевац. Најпре су свакако насељена „доња“ села. У тој групи живели су: 183 породице (са одраслим мушкарцем као домаћином), 490 одраслих мушкараца (који нису имали властитих породица него су живели у поменутих домаћинствима), два муслимана са седам зависних одраслих мушкараца, пет удовица и 21 ратај на челу породица са 20 неожењених одраслих мушкараца. Запажа се врло велики број неожењених мушкараца (више од 2,5 на кућу); у том погледу посебно су била карактеристична насеља Буковац (са 42 „табија“ на осам домаћина) и Доња Острва (са 92 у 25 породица). Ту није реч само о породицама са много деце (што би, такође, била одлука дојучерашњих сточара) него и о задругама, кад је више инокосних породица живело у заједници. Кнез влаха те нахије био је Вукдраг Грујин (који је непосредно управљао Доњом и Горњом Трепчом), док је већина села имала примићуре; ове је изгледа постављала власт, јер у многим селима они нису били уписани по имену, него само забележени по функцији, што не би био случај да су сама села бирала своје старешине. У селу Буковцу примићур је био тумач Махмуд Абдулахов, очигледно потурица, можда баш из редова тих влаха; као човек од поверења, управљао је са више насеља. Примићур Вучихна Каранов имао је српско-влашко име, као и кнежева браћа Комнен и Русмир. Тих имена било је и код осталих влаха (Оливер, Брајан, Вујаш, Јогњен, Милак, Мерачин, Мирчина, Вучерин, Русмир, Вучихна, Вукојин, Павун, Вукша, Рахач, Херак, Хреља, Радул, Драгул, Радашин, Петрашин, Пударин, Грубач, Лукач, Браниш, Манул, Нукун, Чабрина, Брајчин, Миок, Мргаш, Љубач, Јанча). Та имена чине преко 16% уписаних мушких имена. На Херцеговину подсећају Иваниш, Томаш, Смољан.

Власима који су припадали Пожеги управљао је кнез Радивој Вукачев (II, 39, 43—54). Та су села: Потуша, Брезовица (у чачанској општини), Вучица, Скоровник, Мирајићи, Лопатница (краљевачка општина), Душница, Лазац (краљевачка општина), Подград (краљевачка општина), Стрмово, Бело Поље (у општини Горњи Милановац), Дракчићи (краљевачка општина), Потролница (краљевачка општина), Бичази (чачанска општина), Грошница (Гуча, општина Лучани), Лисовац, Горња Иваница, Тохолјево, Конарево (краљевачка општина), Милетићи (Вича, општина Лучани) и Рудо Поље (Краљево). У ратарском селу Конареву влашкој окупини припадао је само поп Стеван, дошљак. Мезра Душница налазила се у поседу неког Влаха Радула, који је за њу годишње плаћао сто аспри; зе-

мљу је обрађивала задруга неког Станка, са још три одрасла сина односно унука (I, 45). Насеља нису била груписана, него разбацана, смештена међу рајинска села, и то само стога што су уживала посебан влашки статус у погледу обавеза. Село Погорелница, у коме је живела само једна удовица, уписано је спахији, свакако као терен насељавања, јер њених 20 акчи годишњег дохотка била је и сувише мала свота новца. Кнез Радивој непосредно је управљао са седам села и једном мезром, док су остала имала примићуре, које је власт именовала или само назначила у попису. У тој кнежини живели су: 192 домаћинства, 540 зависних одраслих мушкараца, два муслимана, четири удовице, 16 ратаја и 32 њихова одрасла члана породице. У погледу разгранатих породица (задруга) карактеристична су насеља Подраг (22 несамостална мушкараца у шест породица), Стрмоно (7:24), Дракчићи (10:42), Лисовац (22:75), Милетићи (11:36). Зависних мушкараца долазило је 3,56 на домаћинство, дакле знатно више него у претходној кнежини. Српско-влашких имена уписано је 145, тј. за преко 18% уписаних мушкараца. Она су била уобичајена: Оливер, Брајан, Херак, Хреља, Комнен, Вуксан, Милашин, Миланиј, Вукас, Радул, Манул, Драгул, Вучина, Вучерин, Вукач, Вучихна, Рађа, Пеша, Костоје, Шишко, Рајчин, Лукач, Влађ, Павун, Данчул, Бајин, Шобат, Лапац, Богаш, Стојак, Јураш, Богмил, Драгиља, Којчин, Ржак, Димитрашин, Михач, Бранул, Облуша, Костадин, Каран, Дабижив, Петрињак, Дојчин, Русмир, Милуш). Имена на -л уместо на -в су чешћа, као и у претходној кнежини. Овде нема Бошњанина и Бугара као у претходној кнежини (II, 40, 42).

Кнежина Радича Рациног (II, 54—99) обухватала је села која су припадала кадилуцима Пожега и Рудник. То су била села: Кадрага (у чачанској општини), Љесково, Преспаница, Темнић, Влавина, Буковица (краљевачка општина), Јанура, Липница, (општина Чачак), Премећа (општина Чачак), Горња Горевница (општина Чачак), Рожнићи, Чремошник, Борин Чуковац, Бершић (општина Горњи Милановац), Галич и Горичани (општина Чачак), мезра Поповин Дол, село Баба, Доња Горевница (Чачак), Шутци, Туглава, Јанковци, Потерац, Осећин са Граховиштем, Ива (Смрдан), Лађане, Попрача (данас Матаруге у општини Краљево), Вранићи (Чачак), Пашановац, Заблатје (општина Чачак), Барица, Видова (општина Чачак), Горњи Готовац (краљевачка општина), Крушевица (општина Краљево), манастир Рајича (= Жича), Јасеновићи, Гразиловци, Врдила (краљевачка општина), Книће (југозападно од Крагујевца), Баче, Доња Буковица (општина Краљево), Петине, Јабуче, Грачаница, Бресто-

вац, Оброво (краљевачка општина), Петровац, Лапци, Хрсановци, Димитровац, пусто село Липница (општина Чачак) и Ивошићи. Насеља са наставком -ци (Јанковци, Шутци, Гразиловици, Лапци, Хрсановци) именована су типично влашким називима за некадашње катунске скупине, нарочито код насељавања које спроводи одређена личност у ратарској средини. Карактеристично је да је село Попрача касније добило име Матаруге, типично старовлашко, што значи да је после насељавања пре 1528. било и каснијих довођења влаха у та села. Већим бројем тих села управљао је непосредно кнез, јер примићура са именима има само 11, а назначених али без имена — 19. Примићур Милак Ивкин руководио је са два села, као и неименован у селима Баче и Доња Буковица. Село Ива имало је само једну кућу и представљало је објект за даље насељавање. Село Будишане (које је припадало Руднику) било је сасвим пусто. У овој кнежини, као и у раније наведеним, било је ненасељених баџтина, овде 27, поред четири мукате, две мезре и два манастира. За једну мезру је записано да је „од давнина била у његову (кнежеву) поседу“, па је уписана као муката. Становници Гразиловаца имали су мукату села Дучешане (?), које је пусто; у том селу су се населила двојица филуриција који су давали 200 акчи дажбина. У кнежини је било 903 домаћинстава, 2.138 несамосталних одраслих мушкараца, 23 муслимана домаћина и 15 зависних одраслих мушкараца, 15 удовица, 65 ратаја и 103 зависних одраслих мушкараца и један теклић. Имена српско-влашке групе обухватала су преко 16% хомонима. Та имена су честа: Дука, Дума, Пртко, Брануш, Браноје, Лукач, Русмир, Бојчин, Грубач, Дракул, Братул, Радул, Данчул, Грагул, Манул, Владул, Тохул, Богул, Секул, Селак, Бокасин, Ђурашин, Никашин, Вучерин, Бачин, Петрајин, Петрашин, Дујин, Вукмир, Каран, Вуксан, Вукман, Калвир, Стопоје, Булко, Милота, Шобота, Богута, Ружета, Радота, Оливер, Брајан, Храбак, Брајак, Вранеш, Џулко, Вукач, Петуш, Рајкан, Витоје, Мргаш, Рајкач, Болета, Бигар, Радојич, Милша, Душман, Вучета, Миок, Миоч, Браниш, Морин, Босил Бојман, Божмак, Мирчиња, Калиман, Богајин, Драгал, Петраваљ, Павак, Павун, Петраш, Вукачин, Петуш, Брануш, Пустан, Полиман, Опашин, Пребегар, Костур, Илан, Брезан, Којчин, Миокус, Ољак. Честа је замена наставка -в са -л, што подсећа на Херцеговину.

Кнез Петрија Павин управљао је селима која су такође припадала кадилуцима Рудник и Пожега (II, 99—175). Та села су била: Ружићи (општина Горњи Милановац), Добранићи, Рапаха, Трбушани (општина Чачак), Батар, Рогојевац, Горње Преврње, Миројевци, Вапа

(општина Чачак), Добрача (општина Ариље), Цератер (Каменица, Торинар), Тетребовца, Чемерница, Кладница, Пешница, Таково, Липе (заселак у селу Мајдану код Г. Милановца), Лисјо (код Ивањице), Доња Лука (код Ивањице), Горња Лука, Ђурила, Осаница, Белине, Доња Гуча (општина Лучани), Средња Гуча, Горња Гуча, Доња Костражица (у Драгачеву, општина Лучани), Средња Костражица, Горња Петница (општина Чачак), Доња Кривача (у Драгачеву), Горња Кривача, Живица (у Драгачеву), Љубомир, Ђераћ (општина Лучани), Тихањ (Драгачево), Лисице (општина Лучани), Јелишићи, Грабовица са Лутовцима (општина Г. Милановац), Вранче (Гуча, општина Лучани), Марковица (општина Лучани), Лучани, Коневихи (општина Чачак), Кнежевац (код Крагујевца), Пухово (општина Лучани), Миракуш, Горњи Гугиљ (код Пожеге), Тушково (општина Пожега), Јелен Дол (општина Пожега), Дренова, Доњи Гугиљ, Средњи Гугиљ, Примео, Турица (у Драгачеву), Негришор (општина Лучани), Лесковац, Шандра, Клатичево (код Г. Милановца), Котража (општина Лучани), Међуврш (општина Чачак), Љубурићи, Хртари (општина Лучани), Губеровци (Драгачево), Парменац (општина Чачак), Црнилово, Доња и Горња Лозница (Чачак), Прањево (Г. Милановац), Ковачлук (општина Краљево), Брезна (општина Краљево), Придворица (општина Краљево), Граб (општина Лучани), Рогача са Златама (општина Лучани), Жежевица (општина Чачак), Кожна Рика (Гуњица), Рогошевци, Рохова (општина Чачак), Рајац (општина Чачак), Чачак, Лпетица, Трнава (општина Чачак), Лесковац, Средња Јабланица (општина Г. Милановац), Горња Јабланица, Сутјески, Семедраж (општина Г. Милановац), Шиљков Дуб, Љутовница, Сладановци, Цветан Брод, Котушница, Смрдуша, Појци, Крушевица (општина Краљево), Навршница, Петрани, Грабовац, Прислоница, Отровин, Грабовац, Проштенчица, Ненашева, Накир, Рђане (Мараница). Има села без примићура, примићура са пуним именом и ређе резервисаних места за примићуре. Један је од примићура био син кнеза Раје, Јован (у три села). И други Рајин син, Петко, био је примићур у селу Кнежевац. Било је још примићура који су држали више од једног села. Један примићур био је попов син, један је био писар Ајдин Јунусов. Села Лпетица, Трнова и Лесковац имала су само једну до четири кућа, а Лпетница је уписана за спахију. У „рукама кнеза“ налазила су се села Сутрези, Прислоница, Проштенчица, Рђане и Прањево. За даља насељавања служили су: 66 баштина, једна ливада, једна муката, једна мезра и два манастира. У кнежини је живело 1.407 домаћинстава, 3.408 зависних одраслих мушкараца, 45 муслиманских

домаћина и 49 зависних одраслих муслимана, 25 удовица, 134 ратаја и 210 одраслих зависних ратаја. На породицу је долазило 3,13 одраслих мушкараца, што значи да су породичне задруге биле развијене. Имена српско-влашке врсте су честа, чак 20,8% хомонима. Наводе се ређа: Ралета, Драгота, Милчета, Бојин, Малеш, Јованиш, Рађа, Рачина, Добрул, Пеша, Момчил, Витоје, Крђун, Ивоје, Пребегар, Видач, Ленган, Браниш, Пачал, Богул, Богуј, Петрисал, Каливир, Ђаја, Шишман, Шишан, Грујак, Добрин, Опашин, Првојин, Ђураин, Вукачин, Војман, Лилац, Влах, Хрчко, Дучина, Драгојил, Рачин, Ржак, Бурсаћ, Владуш, Ресан, Прајак, Бобан Баљина, Богојин, Петраљ, Крлут, Мргаш, Кордан, Болета, Тасовац, Радаља, Којдин. Нису ретка имена која се завршавају на -л уместо на -в. На Херцеговину још више, изричито, подсећа назив места Љубомир (II, 123, 124), из кога су краја власи по свој прилици и досељени.

Кнежина Драгића Радоњиног била је мала и њена су села припадала пожешком и рудничком кадилуку (II, 175—185). То су била села: Озрим (општина Г. Милановац), Лужине, Полом (општина Г. Милановац), Горњи Лозањ (општина Г. Милановац), Кобешци, Гориво, Вилуша (општина Чачак), Карача (општина Чачак), Доња Баница (општина Чачак), Горње Јанче, Мешљево, Подбрезе (Кулиновац), Вапа (општина Чачак) и Кавран. Само су двојици примићура позната лична имена, а за друге је само одређено место; неки су управљали са неколико села, као и кнез. Кнежина је обухватала 167 домаћина и 418 одраслих зависних мушкараца, једног муслиманског домаћина и једног зависног одраслог муслимана, две удовице те 14 ратаја и 25 њихових одраслих мушкараца. На породицу је долазило 2,5 одраслих зависних мушкараца. За даље насељавање постојало је девет баштина, уз једну мезру. За даље насељавање постојало је девет баштина, уз једну мезру. Имена српско-влашке категорије чинила су преко 23% укупних мушких имена.

Кнез Вукач Вукашинов такође није управљао пространом кнежином (II, 184—205). Села су припадала само пожешком кадилуку. То су била: Владимир, Баројевац, Каменице, Братовац, Биљевце, Матково. Стрвје (Рајановац), Заклопача (краљевачка општина), Папратница, Гостула, Тепорац, Доња Репница, Крушевица (краљевачка општина), Бошковићи, Ратина (краљевачка општина), Горње Врбе (краљевачка општина), Доња Врба, Горња Грабовица (општина Г. Милановац), Брестова, Драгоље, Рибићи, Брезине (краљевачка општина), Крушевица (краљевачка општина), Доња Паћеница, Нераље (општина Краљево), Слатина (југоисточно од Чачка), Зенци, Кућиште (код

Пожеге), Канина, Горња Баћеница, Жаочани (југоисточно од Чачка), Дубац, Клаповац, Дубац, Ковач (у краљевачкој општини). Осим двојице, сви примићури су познати по именима. Селима је управљао и кнез, укључујући и село Матково, које је уписано спахији. У кнежини је живело 377 породица, 801 завистан одрастао мушкарац, шест домаћина муслимана, четири одрасла зависна муслимана, седам удовица, 39 ратаја и 56 ратајских одраслих мушкараца. Остало је упражњено 13 баштина, уз три мукате. Српско-влашка имена чине 15,5% мушких имена. Има наставка -л уместо -в.

На потесу од Краљева до Врњачке Бање пружала се кнежина Стојана Богданова (II, 205—9). Села су припадала пожешком кадилуку. Ту су спадала: Канаревац, Хрсовац (општина Врњачка Бања), Хоморњак, Подунавац (општина Врњачка Бања), Врба (краљевачка општина), Горња Врба, Вранци, Отрока (јужно од Краљева), пусто село Вуколица, Зировце, Невесел (код Врњачке Бање). Селима је управљао сам кнез, јер нису означени примићури. Поред пустог села, за даље насељавање влаха служиле су и четири баштине и једна муката. О новом досељавању влаха сведочи назив села Вранешти, поред раније поменутих Матаруга. У тој малој кнежини живела је 81 породица са домаћином, али и 88 одраслих мушкараца у тим породицама, два домаћина муслимана са два одрасла неодвојена муслимана, пет удовица, осам ратаја и три одрасла ратајска мушкараца. Као што се види, задружни породични живот није био развијен, можда зато што је крај био равничарски, где је задруга увек мање. Српско-влашких имена било је доста — 27,7%.

Око Љига налазила се кнежина Димитрија Шобатиног (II, 210—16). Припадала је рудничком кадилуку. Ту су спадала села: Хренац, Белшић, Пождаревци, Штавица, Шутци (општина Љиг), Блатовчица, Преторина, Оздрпанци, Сиолица, Берисалица, Дубчево, Ивановићи (код Љига), Пољане (код Љига) и мало село Тврдићи (код Пожеге), које је припадало кнезу. За пет примићура су уписана имена, а за двојицу не. Ту су становале 102 породице са домаћином и 167 неодвојених одраслих мушкараца, пет домаћина муслимана и пет неодвојених одраслих муслимана, три удовице, осам ратаја и 12 неосамостаљених ратајских момака. Задружни живот на више равничарском крају није био развијен. Српско-влашка имена чине преко 17% хомонима.

Од Горњег Милановца према западу пружала се мања кнежина Пава Радосавова (II, 216—22). Села су припадала рудничком кадилуку и носила су имена: Андратница, Стубал или Жарковац (код

Г. Милановца), Шилопај (код Г. Милановца), Манина, Накуче (код Г. Милановца), Угриновац (код Г. Милановца), Голово (код Чајетине), Острица, Пријановци (у пожешкој општини) и Сађане. Двојици примићура се знају имена, а тројици не. Острица је представљала мукату за 110 акчи Мухјудина, најба рудника. Постојала је још једна муката, али и три упражњене баштине. Ту су живели: 121 породица са домаћином, 217 неодвојених одраслих мушкараца, пет удовица, шест ратаја и пет ратарских одраслих мушкараца. Задружни живот је био мање развијен, јер је на домаћина долазило 1,8 неодвојених одраслих мушкараца. Српсковлашких имена има за 21,7%. Има и имена на -л, уместо на -в.

Од Горњег Милановца према југу простирала се кнежина Петка Степанова (II, 222—30), чија су села припадала рудничком кадилуку, изузев села Корњо Чава, које је спадало под Пожегу. Та су села: Бершићи (општина Г. Милановац), Петране, Бранетићи, Дичина, Драшковац, Средње Дреново (општина Г. Милановац), Мутимеђе, Корно Чава, Чалан, Телчино (општина Г. Милановац), Врчани (чачанска општина), Горње Дреново, Мршани, Враница (Чачак), Левај (општина Г. Милановац), Сајовица, Горња Каменица (са само четири дома, уписана спахији) и Потрквица (са само једном кућом). Означена су три примићура по имену. Ту су живели: 143 породица са домаћином, 303 неодвојених одраслих мушкараца, један муслимански домаћин и два неодвојена одрасла муслимана, четири удовице, 14 ратаја и 20 одраслих ратајских мушкараца. Задружни живот је био умерено присутан, јер је преко два одрасла мушкараца долазило на једног домаћина. Српско-влашких имена има за 19%.

Као самостална постојала је и даље кнежина Бакића. Нема података докле је (после 1476) живео и управљао Радован Бакић. Његову кнежину наследио је после његове смрти његов млађи син Херак, који је као кнез уписан 1527—8. године. Поред њега уписана су и четири његова брата — Тодор, Павко, Михајил и Вујица. У административном погледу област је припадала ужичкој нахији, али брвеничком кадилуку. Ужичка нахија је основана пре 1516. године, када је први пут поменута. У тој нахији забележене су још неке влашке кнежине, не представљајући јединствене територијалне целине. Било је случајева да је исто село уписано у две кнежине: у селу Каран, на пример, Хераку су припадале три куће док је шест домаћинстава и четири баштине уписано у кнежину Вука Војинова. Велики број села која су улазила у склоп кнежине Радована Бакића (1476) не помињу се у Хераковој области, а уписани су власи

других села. До тога је долазило пресељавањем влаха из предела у предео. Број села Бакићеве кнежине се смањило од 64 на 40, број домаћинстава од 912 на 730; примићура је касније било само 21. Шест села су била под непосредном Хераковом управом и у пет њих он је остваривао тимар са 4.060 акчи (у који су уписане и таксе за прелаз Дрине на два места и једна мезра у нахији Маглича). Само је број ратаја повећан са 38 на 54, што је разумљиво када се зна да се почело прелазити на ратарство, а тиме и на закмећивање. На домаћинство је 1527—8. долазило просечно 2,29 одраслих мушкараца, што би сведочио о умереном задружном животу. Тих „таби“ мушкараца било је тада више него у време Радована Бакића (518), из чега треба закључити да је порески систем погодовао укључивању у неинокосне породице. Приликом сеоба власи нису долазили у задругама, него су их образовали само у крајевима трајније насељености. У породицама удовица нигде нису убележени ти одрасли мушкарци. Из кнежине Радована Бакића власи су се иселили у београдску нахију, где су (1527—28) образовали кнежину Вукана Бакића са 27 села, у којима су живеле 242 породице са домаћином и 324 неодвојених одраслих мушкараца, али и — три муслиманска домаћина са три неодвојена одрасла муслимана, са девет удовица и седам муката, без ратаја и упражњених баштина. Ту задружна породица није била развијена, као и у другим равничарским крајевима. Поред те кнежине, у београдској нахији је тада уписано још седам других влашких кнежина.¹

IV НЕСТАЈАЊЕ НАСЕЉЕНИКА СА ВЛАШКИМ СТАТУСОМ У ПОДРУЧЈУ ЗАПАДНЕ МОРАВЕ

Већ двадесетих година XVI века насељени власи који су прешли на ратарство уписани су у спахијске тимаре и зеамете, што значи да су престали да уживају повлашћени влашки положај. При томе се лична имена нису тако брзо мењала, па су она српско-влашке категорије и даље сведочила о пореклу живља. У детаљни попис смедеревског санцака који је условно датиран око 1540. године (III, 541—537) помињу се по селима примићури, али се дажбине темеље на десетини, као код раје. Имена, често не с мањим процентом српско-влашких елемената него у ранијим влашким кнежинама, указују да је реч о власима по пореклу, али им то држава није признавала пореским системом. Први корак у покмећивању влаха било је укидање филурије и кнежинâ наметањем ушура или половине

ушура на ратарске производе и остало; уместо филурије дошла је испенца (главарина). Села која су 1516. почела прелазити на полурајински статус сада су изгубила и примићуре. Редукција је управо вршена новим пописом, чак и у дербенцијским насељима, која су по новој организацији имала да плаћају за сваког чувара кланаца по 12 акчи и да дају по пола лукна пшенице и јечма, једну медру за виноград и пуну десетину од кошница, на свиње, свадбарију и глобу, а била су, према дербенцијском правилу, ослобођена аваризи диваније и текјалифи орфије (III, 501—2, 512, 523, 524, 525, 535). Присуство влаха забележено је само у вези са испашом на појединим планинама (на пример, на Сврачку Стену за влахе Крушевице и код доласка на зимску испашу: III, 523). На губљење статуса реаговали су неки власи. Претворени у рају у Хрсојевцу (у општини Врњачка Бања), они су се разишли, па су земљу обрађивали „извана“; ситуација је коначно решена тако што је неки кнез Милош добио село у закуп, али под условом да га насели (III, 537).

Детаљан попис смедеревског санцака из 1559—60. године (III, 7—168) у понечему је отишао и даље у закмећавању влаха. Примићури још постоје у око 40 села, која су мања, понекад дербенцијска, поглавито у ужичком крају и вероватно насеља новодосељених; понегде је и лична ситуација могла на положају задржати човека који је имао ту функцију.¹ Забележен је и један кнез — Радоња Грубачев у Горњем Брегову код Ариља (III, 91), али с њим није означена и кнежина; са старом титулом он је обављао дужност сеоског примићура. Код дербенција је стање остало непромењено: они су ослобођени само од ванредних намета.²

Подробни опис смедеревског санцака из 1572. конзервира такву ситуацију. Примићура у ужичко-пожешком крају има готово упола више него у претходној регистрацији, можда због реаговања развлашћених влаха,³ слично хришћанима у Грчкој и јужној Албанији, који су се бунили ратне 1571. године. Не треба искључити и ново досељавање влаха којима су управљали до покмећивања примићури. Кнезова више нема, него се само за њих двојицу помињу њихове баштине (III, 177, 368). Код дербенција је остало по старом. Понекад се, уместо примићура, као први у селу јављају соколари (III, 250, 252, 288, 303, 315, 325, 337); њих је, изузетно, било у једном случају и у ранијем дефтеру.

Дакле, од средине stoleћа, ако не и деценију раније, више се не може говорити о власима којима Османлијска империја признаје влашки статус.

V ЗАКЉУЧАК УЗ ОСВРТ НА ДИЛЕМЕ НАШИХ ТУРКОЛОГА О ДОСЕЉАВАЊУ ВЛАХА У СЕВЕРНУ СРБИЈУ

На основу турских пописних дефтера створен је погрешан и прерани закључак да су Власи у северну Србију дошли масовно тек у првим деценијама турске владавине, и то поглавито из Новопазарског санцака. Влаха је и у северној Србији било много раније, о чему се у нашој старијој историографији доста писало баш у вези са жичком повељом. У овој расправи настојало се да се питање Влаха у северној Србији помери и на време пре почетка XIII века, улажењем у проблематику панонско-перипанонских Влаха, који су се под притиском Мађара селили на југ или из Мале Влашке, а можда и из источног Баната и североисточне Србије осамдесетих година XIII века у Молдавију. Остаци сремских Влаха су Власи Сремљани, којих је у XV веку било и у Херцеговини, а још почетком XVI века било их је и у њиховој старој постојбини. И данас у североисточној Србији, где се доста чује влашки говор, има више врста Влаха: „Царан“ су касни пресељеници из Мале Влашке (1815—39) и они говоре језиком који је сасвим близак савременом румунском језику, јер су учествовали у етногенези Влашке; другу категорију чине Власи „Грци“, досељени свакако из Тесалије, који говоре доста различито од „Царана“, па се једва разумеју; трећу врсту представљају Власи „Угри“, дошли не само из Трансилваније (Ердеља) него и из осталих угарских крајева, па свакако и Власи Сремљани.¹ Неки румунски пропагандисти, као Кристијан Сандру, родом из Александра код Неготина, после Другог светског рата румунски дипломата у Југославији, у својој књизи писаној у време рата тврдио је да је и становништво западно од Велике Мораве румунско, али је током времена свој језик заменило српским језиком.²

Ако је тако у североисточној Србији, зашто би се у северозападној Србији Власи морали доселити тек у другој половини XV века, и то поглавито из Санцака и са Дрине? Досељених влаха према турским дефтерима за другу половину XV века било је у Србији око 12.000. Одакле да се толики свет насели у кратком времену само из поменутих области? У неким прегледима Б. Ђурђев дозвољава да је добар део влаха досељених у северну Србију потицао и из Херцеговине и црногорских брда, али су основну масу ипак дали санчачки власи. Анализа овога рада показује да је највећи део досељених влаха у првим деценијама турске власти (око 1471) потицао из Херцеговине источно од Неретве у оном широком појму

Херцеговине из тога времена, па зато међу досељеницима има и карактеристичних католичких имена (Дује, Иваниш, итд.), којих је било много у католичној Неретви у XV веку. Било их је и са Мораче (Кричци!), а нешто касније и из Дробњака и дурмиторских предела. Основица пресељеника око 1471. била је из јужне Херцеговине, тј. из нахије Доњих Влаха, око Стоца, Љубиња и Љубомира. Само у Херцеговини постојале су неке говорне одлике (претварање наставка -в у -л).

Позиције Б. Ђурђева, које је тешко бранити, запазила је Душанка Бојанић, која је, помало збуњено, увела у дискусију и питање влаха у Деспотовини као крајишких војника. Она сматра да су херцеговачки Власи нешто друго од Влаха Алтомановићевих земаља. Није објаснила у чему је та разлика.³ Она може бити и само развојна, тј. у различитом темпу територијализације. Она може бити и стриктније етничка, јер, видели смо, да ни Власи нису сви истога говора и порекла. Херцеговачки Власи су досељени из Тесалије, Епира и Македоније. Власи Алтомановића земље могли су доћи са других страна. Први Власи Деспотовине које су Турци пописали (1444—6) били су они око Крушевца, у Топлици и Дубочици.⁴ Ти, свакако, нису дошли ни из Старог Влаха, ни из Херцеговине. То исто важи и за Влахе које су Турци пописали у Браничеву 1467—8. Ђурђев и код њих гледа у југозападном правцу. Б. Ђурђев инсистира да Феликс Петанчић прави разлику између Рашана (који се простиру у Подунављу, Посавини, али и до Драве) и влаха, али каже да они живе на истом простору, само власи у планинама. Он територијализацију Влаха ставља у прву половину XV века, али то важи само за Херцеговину, где је територијализација било и много раније, али не тако масовно као првих деценија XV столећа. Можда би се могло прихватити његово тумачење појма „старовлашанин“, као нетериторијализованог Влаха (према тумачењу које је постојало у Црној Гори). Али, зар је могуће да су старовлашани у Старом Влаху још 1455. живели под шаторима, а почели су да се баве земљорадњом. То је немогуће, и та теза само треба да одбрани једну ранију Ђурђевљеву полемику о „шатрама“ у влашким дажбинама 1455. у Санџаку. Добро знамо из многобројних дубровачких записа да су херцеговачки бисесилни власи (које Ђурђев сматра номадима) имали у зимским стаништима куће од камена, а готово никако се нису бавили ратарством пре око 1420. године. Тврдња Ђурђева да су дербенције у северној Србији морале обавезно бити из

Старог Влаха, такође је без покрића у изворима, па и дефтерским, али и без резонских аргумената.

Питања су тешка и досад није било довољно изворних података за њихово решавање. Износити преране закључке и на критику одговарати „Шта ми знамо о Старом Влаху у средњем веку“, више је него неуверљиво и нерационално. На панонско-перипанонске Влахе досад у нашој науци уопште нисмо мислили и на могуће разлике међу самим Власима, с обзиром на њихово порекло и место живљења готово нико није помишљао. Они који раде само на основу једноврсних и касних извора свакако да неће доћи, не само до прихватљивих решења, него неће питање ни како треба поставити. Дакле, кренимо у шире хеуристичке захвате.

НАПОМЕНЕ

I

1. В. Д. Корољук, Термин „Волошка земља“ в раннесредневековны письменных источниках, у: „Этническая история восточных Романцев“, Москва, 1979, 11-2, 14; 6; С. Б. Бернштейн, „Взаимодействие языков Карпато-Дунавского ареала“, в: Карпатский сборник, Москва, 1976, 7.
2. В. Маринов, Расселение пастухов-Влахов на Балканском Полуострове и за его пределами, Историографические аспекты славяно-волошских связей, Кишинев, 1973, 24, 26-7.
3. N. Draganu, Din istoria Transilvaniei, București, 1963, 81.
4. T. Vukanović, „Les Valaques habitants autohtones des pays Balkaniques“, L' Ethnographie, Paris, 1962, 11—41.
5. Fr. Mikloschich, „Über die Wanderungen der Rumenen in die Dalmatischen Alpen und die Karpaten“, — in: „Bände der Denkschriften der philosophisch-historischen Klasse d. k. Akademie der Wissenschaften“, Wien, 1879; В. Р. Наşдеу, „Strat şi substrat, denealogia popularelor balkanike“, Bucureşti, 1892.
6. W. Tomaschek, „Zur Kunde des Hämus-Halbinsel“, Wien, 1882, 48 (482).
7. J. Macurek, „Valaši v zapadnich Karpatech v 15—18 století“, Ostrava, 1959.
8. П. Ивић, „Српски народ и његов језик“, Београд, 1971, 26-8, 30.
9. Е. П. Наумов, К вопросу о значении термина „Влахи“ в хронике так называемого Ансберга“, у: „Этническая история восточных Романцев“, Москва, 1979, 195, 197.
10. М. Мирковић, „Племенско друштво и култура динарских сточара“, збирка: Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији, Титоград, 1981, 253; Исти, „Сезонска сточарска пања на Динарским планинама“, Зборник за народни живот и обичаје ЈАЗУ, књ. 46, Загреб, 1975, 154.
11. L. v Südländ, „Sudslawische Frage und der Weltkrieg“, Wien, 1918, 29, 49.
12. Ст. Новаковић, Село, Глас СКА XXIV, Београд 1891, 20-1, 23, 31, 33, 34, 37-8.
13. J. Geleich—L. Tháloczy, Ragusa és Magyarország oklevéltára, Budapest, 1887, 513; Ст. Новаковић, „Село“, 40 и 41, 42.
14. Ст. Новаковић, „Село“, 41, 54-5, 46; Ј. Мијушковић, „Опис рудничког округа“, Гласник СУД 41, Београд, 1875, 198.

15. Ст. Новаковић, „Село“, 120-4, 134, 135; Ј. Мијушковић, н. н, 198.
16. Б. Р. Симоновић, „Типологија села средњовековне Србије“, Симпозијум: Сеоски дани Сретена Вукосављевића XIII, Пријепоље, 1990, 174-5.
17. Г. Шкриванић, „Жичко епархиско властелинство“, Историјски часопис IV, Београд, 1954, 164; Р. Љ. Павловић, „Подибар, и Гокчаница“, Српски географски зборник, 56, Београд, 1941, 249.
18. Ст. Новаковић, „Село“, 52, 53.
19. Р. Грујић, „Епархијска властелинства у средњовековној Србији“, Богоштовље бр. 2/1932, 105.
20. То су имена: Андрија, Васиљ, Гргур, Илија, Лав, Никола, Сима, Тудор и Мик. Пачен је Грујићу било словенско име.
21. Та би имена била: Бала, Бун (трипут), Букор (пет пута), Бута, Буцкат, Буч, Вусин, Гела, Грипон, Дедор, Дода, Драгоман, Кулин, Куман (триред), Лудан, Мргела, Пачен, Полидраг, Пружен, Руг, Сина (дваред), Сингур, Трусен, Турјак, Тус, Чуч, Шарбан, евентуално Мик и Брата.
22. Таква би имена била: Батина, Будин, Бунило, Велен, Влад (двапут), Вратеш, Вратиша, Гостило, Грд, Грдеж, Гугога, Гуња, Грдош (двапут), Драгош, Драгуш (осам пута), Драгман, Злина, Мирош (трипут), Нанота, Нег (двапут), Негослав, Негога (двапут), Неж, Понег, Предило, Радота (два пута), Радиш, Радуш (двапут), Сијан, Гошиша.
23. Е. П. Наумов, „Балканские влахи и формирование древне сербской народности“, Этническая история восточных Романцев“, Москва, 1979, 31-6.
24. Ст. Сатнојевић, „Лична имена и народност у Србији средњег века“, Јужнословенски филолог, књ. VIII, Београд, 1928, 151-4.
25. Е. М. Наумов, н. н, 37 и 36-7; Ст. Новаковић, „Законски споменици српских држава средњег века“, Београд, 1912, 594.

II

1. „Историја народа Југославије“, II, Београд, 1960, 80-1 (Б. Бурђев).
2. Б. Храбак, „Хајдучија Херцеговаца“, зборник радова: Ослободилачки покрети југословенских народа од XVI века до почетка првог светског рата, Београд, 1976, 14-5.
3. „Историја народа Југославије“, II, 81-2; Д. Бојанић, „Турски закони и законски прописи из XV и XVI века за смедеревску, крушевачку и видињску област“, Београд, 1974, passim; иста, „Један рани канун за влахе смедеревског санџака“, Весник Војног музеја, XI—XII, Београд, 1966, на више места; иста, „Власи у Србији и њихови први кануни“, Историјски часопис, XVIII, Београд, 1971, 256—267.
4. „Историја народа Југославије“, II, 70, 72, 79—80.
5. Исто, 83-5.
6. „Турски катастарски попис неких подручја западне Србије, XV и XVI век“, приредио Ахмед С. Аличић, књ. I, Чачак, 1984, 9. — Ради уштеде простора овај основни изворни материјал наводиће се у основном тексту, при чему ће први, римски број у загради означавати том, а други, арапски, страњцу.
7. Б. Храбак, „Исламизација краљевачког, чачанског, ужичког и рудничког краја 1475—1575“, Наша прошлост бр. I н. с, Краљево, 1987, 27.
8. То би били: Радин Дудман, Мирослав Саилар, Радиша Брајанов, Шобота и његов брат Богавац; Радивој, син Рахуна; Радиша Крлуга — у Руднику. У Горњој Красовици: Братуш, син Влатка; Радић Брајанов, Гојиша, син Богила; Михал Брајанов, Вукан, син Басуља. У селу Коларици: Ивко Радул. У Горњој Јабланици: Марко Чабрушић и Шишман, брат попа Братка (I, 23—25).
9. У Годљеви: Степан, син Петуша, и његов син Радул. У Мионици: Брајан Радивојевић, Мргаш Цветков, Владисав Оливеров. У Тополници: Угљеша Влатков са синовима Обриком и Комненом. У Сирачи: Вук, син Доше. У Дубници: Васиљ Страхињин са синовима Оливером, Плавишом, Влаћем и Радашином, Бранислав, син Брхала, Мирко и Бранко Брајанови, Бура Брајанов, Никола Ругачов. Сеча Река: Димитрије Оливеров, Херак, Херак, брат Радо-

њин; Раднша Брајанов. Руда Буква: Радован, син Хераков, и син му Братул; Бачан, брат Братула; Вукој, син Вавише; Шаин, син попа Влаха, и с њим Дулан; Перан, син Богосава; Радивој Гелет, Брајан, син Новака; Беровач, син Мирчин; Милојко, син Полимана; Петко Ачиупур, Никун Добрашинов. Растоцица: Оливер, син Покрајца; Годашин, син Војка Бошњанина, Радохна Брајанов, Ханкие, брат Милићев; Ненад, син Вутушин; Хреша Данчулов, Бурашин, син Буначковића; Дуга, брат Угљешин, и Брајан Грубојев (I, 29—34).

10. Станиша и Бранил, синови Пасвије; Балоје, син Бојина; Милчина, Томан и Радман, синови Гојина; Дубин Петков, Огњан Рајанов, Владислав Витанов, Радуш Обрићев, Трмша Загорчевић — сви из Кладарупа (I, 34-5). Теклић Прико Брајанов, Влахун Петков, Вукас Ужећевевићев, Петриша Свидеров, Јешан Грубачев из Белоперице (I, 35). Радихна Брајанов и Радман Душићев из Засеља (код Пожеге — I, 36). Ратај Радош Калиманов, Степа Оливеров, Вујан Вукашинов, Брајан Миловчев, Војиша Радулов, Радивој Ходовићев, Радота Лалин, Пластица Гојсовић, Димитрије Белаба, Мијок Рајанов, Брајан Радивојев, Петриј Пүнишићев, Буран и Данчул Сопотићевеви, браћа Свидисар, Белица и Брајан, Бикар Радочин, Бирун, син Србина — сви из Скрапеша (код Т. Ужица, I, 36-7). Брајан, син Ивке, и Никашин Радманов из Средње Добриње (северно од Пожеге, I, 38). Радосав Шилоговић, Радич Бундуков и Степко Оливеров из Загорице (I, 38). Радован Муманов, Вукашин Рибичев, Шаин Петков и Оливер Милин у селу Маберу (северно од Пожеге, I, 39). Радивој Примилов из Драгојевића (I, 39). Пренка и Оливер, синови Милке, из Љештанског (код Бајине Баште, I, 40). Брајан, братић Влатков; Мачут Војинов, Вук Стрглар и Вукман Шуркин из Годечева (западно од Косјерића, I, 40). Радивој Луганов и Милић Стадинин из Маковишта (северозападно од Косјерића, I, 40). Оливер, таст Радоњин; Бусат Владисалић, Берашин Стојков са браћом Марином, Вучерином и Бураном, Рајица Брајин, Марко Богалевић, Богдан и Ихко Херакови, Степан Овршун, Врман Влатков, Оливер Радинца Оплазић, Рашаш, син Вукице; Болашин Иванићев — сви из Билог Поља (вероватно Татовица код Пожеге, I, 41). Вукашин Брајков, Витуш Радашинов, Радивој Брајков, Добрашин Младушев са сином Димитријем, Вукашин Огашчевић, Вукас Митишковић, Херак и Вукас, синови Бошњанина; Радашин Колићев — сви из Горње Висибаве (западно од Пожеге, I, 41-2). Брануш Радашинов, Радоња Вранушев, Пластица и Деско, синови Прибигаве; Балша Буричићев, Бурица Брајанов, Брајиша Радоњићев и Маир Ивкин из Врањана (код Пожеге, I, 42-3). Оливер, син Витомиров; Витуш Витков, Степко Кајин — из Хотанја (Пожега, I, 43). Обрен Парвал и Мијотуш Припков из села Прлуга (I, 44). Оливер Калинић и Бранко Бргомиља из Мрагүтина (I, 44). Врњак Радулов, Раднша Брајанов, Пинкар Бојчиновић и Пријан Шушманов из Бранчића у Качеру (код Г. Милановца, I, 44-5). Хребисал, братић примићура Радича Радоновог; Принкар Радивојев, Братуш Оливеров, Никашин Брајанов и Мишљан Скоросалић, Ивуш Владинићев и Радосав Дерманов из Полашкове (I, 45). Новак Пештер, Радман и Болко Влаткови, Оливер Радоњић, Божидар Тркушев и Влатко Лимбо из Горње Добриње (северно од Пожеге, I, 46). Селак и Зор, синови Гуче, са синовима Шоботом, Каром и Драгићем; Степан и Оливер Мионови, Вук и Дучер, синови Мадүда; Осред Рајишић са синовима Дејаном, Баћилом, Војином и Петком из Гојне Горе (Г. Милановац, I, 46). Дуга Вукотић са синовима Бодүлом и Степаном из Вукотића, засеока Дружетића (Г. Милановац, I, 47), Шаин Милованов са сином Костадином, Радман, Иваш и Војин Радованови, Божидар Брајанов са синовима Петком и Караном, Радовац Брајков, Радоња Братусалов, Радивац Братулов, Принкад Радоњин, Димитрије Паскашевић, Бошко Одмајин из Дражиловића (северно од Пожеге, I, 47). Иван Бодружановић, Рашај Бурћевић са браћом Оливером и Радичем и Радуш Трнинић из Војновића (заселак Радобүбе из Ариља, I, 48). Радин Паскашевић са сином Тодором, Сопота, братић Радншића Вукашиновог; Бошко Брајчинов, Сопота, брат Радоњин; и Добршко Вратин из села Љүтице (Пожега, I, 48). Бураћ Халапов и Владисав Пирицин из Дүшковца (Пожега, I, 48). Пожаран Брадисавов, Вукац Бабајин, Рајче Брајисаћ, Површан Мићун, Бајчин и Радун Радованови из Доње Добриње (северно од Пожеге, I, 48-9). Чи-

риша Плајковић, Бошко и Добросав Оменкови, Бураб Бранисаћ из Горњег Гугља (Пожега, I, 49). Радавац и Мишосал Радунови, Радавац Мирчанов, Брадиша Муртирадин, Витушин Стојков и Хрисал Владисалић из Каменице (Т. Ужице, I, 50). Радоња Ушмиловић, Милак, син Пашајигитов; Брајан Радивојевић, Владислав Домилић и Мишље Рашков из истога села (I, 50-1). Влатко Белуновић, Марко Варенчевић, Вукач Вешковић, Радивој Хребешин, Радојко Ходовијин, Јован Пренкочић, Божидар Моховић и Димитрије, брат Ортушев, из Севојна (I, 51-2). Степан Болашинов, Радашило Новаков са синовима Оливером и Радоњом из Рибаша (Т. Ужице, I, 52-3). Брајан Ненадов, Радован Ругачев и Радоња Бојвигер из Скакаваца (Косјерић, I, 53-4). Брајан Радивојевић, Манил Радивојевић, Радохна Богунов, Радован и Херак, синови Братула, и Павал Дајкин из Мионице (Косјерић, I, 54). Радман Оливеров, Куше Радан, Бранул Радојин, Јован Оливеров са сином Сопотом и Станиша са мајком Рахном из Попове Реке (I, 54). Данчул, брат Марка Степова; Виган Вукчевић са синовима Тохолем, Бирјаком и Боровином, Момчисал Радулов, Бабан, Доброшило Радохнин и Брајан Бранчић из Парамуна (североисточно од Косјерића, I, 55). Радосав Нилишић, Брајан Дубчев и Иван Брајанов из Дубраве (заселак Коњске Реке у Кремнима, I, 55). Вукашин Осутовић и Чиран Радованов из Тохора (под Повеном, I, 56). Милко Кљунов, Радохна Шилоговић, Оливер Шакоћић, Које и Оливер, синови Лугарина; Уко Рахчић, Угљеша Мишљиновић, Борисав Сајкин, Оливер Годана, Радосав Гојсалов и Херак Гојсалов из Тометина Поља (Пожега, I, 57). Брајан Милошев из Дивчибара (I, 58). Брајан Богутовић, Радосав Нрајанов, Шико Рашковић и Богут Петријевић из Лутовца (I, 58). Голуш Мирушин из Церја (код Бајне Баште, I, 58). Богдан Осја из Билотића (северно од Ужица, I, 59). Брајан Бошков из Крушчића (југоисточно од Ужица, I, 59). Божидар Сопотов, Данчул Милочин, Шаин Богданов, Братун Брајанов и Влајко Брајанов из Маковишта (северозападно од Косјерића, I, 60). Дуда Радовчев, Виган Дерманов, Херак, попов син; Рас, син Бранића; Маруш Миронић, Братул Крчковић и поп Данчул из Дреновца (Косјерићи, I, 60-1). Бошко Булић, Сопота, син Радише; Брајан Радојин, Димитрије и Оливер Билићи, Уко, брат Миловца; Радовац Биротуш, Рашко Хлабев, Радашиља и Ланут Влатковићи, Ругисал Селишанов, Дојчин Шишатов са сином Брајишом, Оливер Брајиновић и Рахој Бошковић из Скржана (I, 62-3). Добривоје Брајиновић и Лајин, братић Миловца Радишиног, из Корице (I, 63). Добросав Богунов из Студенице (I, 64).

11. М. Васић, „О кнежинама Бакића под турском влашћу“, Годишњак Историјског друштва БиХ, IX, Сарајево, 1957, 224—9.

12. I, 71, 71, 71, 70, 73, 73, 73, 73, 73, 73, 74, 74, 74, 74, 74, 79, 82, 82, 82, 83, 83, 85, 86, 86, 86, 86, 86, 87, 93, 95, 96, 97, 97, 97, 99, 100, 102.

13. О Бодулима из влашке скупине Доњих Влаха код Храсна у општини Столац вид.: Б. Храбак, „О херцеговачким влашким катунима према пословној књизи Дубровчанина Цивана Припчиновића“, Гласник Земаљског музеја, Сарајево, 1956, 31.

14. Мишљење проф. др Ивана Божића после излагања долепотписаног о влашком пореклу ијекавице: Радови АНБиХ, књ. 73, Одељење друштвених наука, XXII, Сарајево, 1983, 153.

15. Б. Храбак, „О херцеговачким влашким катунима“, 30 (Храсно код Стоца).

16. Имена Сопота, Шопута и слична настала су од новогрчког „сопотос“, што значи врело, поток, и врло су честа код Влаха. Сопути власи су у првој половини XV века били насељени између Билеће и Никшића, одакле су их Турци депортовали најпре у далматинску Загору, а потом око Коренице, где се данас презивају Шупут (Б. Храбак, „Разграњавање катунa и стварање групе катунa односно племена у некадашњој Херцеговини (XIII—XV век), Предмет и метод изучавања патријархалних заједница у Југославији“, Титоград, САНУ, 1981, 185).

17. Б. Храбак, „О херцеговачким влашким катунима“, 33.

18. Исто, 31.

19. I, 154, 154, 154, 156, 157, 158, 161, 162, 164, 167.

20. Б. Храбак, „О херцеговачким влашким катунима“, 31.
21. „Поименични попис санџака вилајета Херцеговина“, приредио А. С. Аличић, Сарајево, 1985, 325 и 601—606.
22. Хисторијски архив у Задру, Списи генералних провидура: Girolamo Corner, № 53, фол. 538, Сплит 5. I 1688 м. в. (=1689).
23. Ст. Новаковић, „Село“, 47; D. Kniewald, „Феликс Петанчић и његово дјело“, Београд, 1961; Исти, Весник Војног музеја, III, Београд, 1956, 82—6.
24. Ст. Новаковић, „Село“, 132. — Тога у Курипешича нема: Б. Курипешич, „Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530“, Сарајево, 1950, passim.
25. О томе постоји велика полемичка литература: Б. Бурђев, „Територијализација катунске организације до краја XV вијека“, Симпозијум о средњовековном катуну, Сарајево, 1963, 148—9; исти „Значај података о власима у попису крајишта Иса-бега Исаковића из 1455. године“, Годишњак Друштва историчара БиХ XXV, Сарајево, 1966, 63—78; исти, „О насељавању Влаха-сточара у сјеверну Србију у другој половини XV вијека“, Годишњак Друштва историчара БиХ XXXV, Сарајево, 1984, 16—17; X. Шабановић, „Крајиште Иса-бега Исаковића. Збирни катастарски попис из 1455. године“, Сарајево, 1964, 8; исти, „Морални и научни ниво једног написа Бранислава Бурђева“, Годишњак Друштва историчара БиХ XV, Сарајево, 1966, 269; Д. Бојанић, „Што значе подаци о сјеничким власима у попису из 1455. године“, Историјски часопис, XXXIV, Београд, 1987, 97—112.
26. Б. Храбак, „Исламизација“, 30.

III

1. М. Васић, О кнежинама Бакића, 229—36. — О Павлу Бакићу вид. мало познат чланак: А. Ивић, Павле Бакић, Народна читанка „Свети Сава“ са календаром за годину 1933, Загреб, 1933, 102-6.

IV

1. III, 9, 22, 30, 31, 32, 55, 64, 65, 66, 68, 70, 74, 77, 79, 81, 85, 89, 90, 92, 93; 94; 97; 104, 118, 121, 122, 136, 137, 137, 138, 147, 150, 153, 155, 157, 159, 160, 173.
2. III, 84, 96, 97, 112, 114, 117, 119, 120, 121, 128, 130, 155, 156.
3. III, 176, 179, 187, 188, 196, 196, 201, 212, 218, 222, 238, 237, 240, 241, 243; 244, 246, 247, 248, 259, 261, 263, 282, 284, 285, 296, 299, 307, 309, 217, 332, 348, 349, 350; 367, 369, 370, 373, 375, 378, 379, 395, 399, 400, 401, 403, 408, 412, 414, 423; 426; 427; 429; 430; 434; 444.

V

1. И. Мужич, „Поријетло Хрвата“, Загреб, 1989. (цитирано писмо доле потписаног од 24. маја 1989).
2. К. Сандру, „Народна поезија Румуна настањених у Тимочкој Крајини“, 1943, стр. 5.
3. Полемичка схватања Б. Бурђева вид. у његовом чланку: „О насељавању Влаха сточара у сјеверну Србију у другој половини XV вијека“, Годишњак Друштва историчара БиХ, XXXV, Сарајево, 1984, 9—32. Душанка Бојанић је своја схватања изнела у дискусији, објављеној у: Радови АНУ БиХ књ. 73, Одељење друштвених наука, књ. 22, Сарајево, 1983, 164 и даље.
4. „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444—1446),“ приредили О. Зиројевић и И. Ереч, Врањски гласник, IV, 1968, 377—416.

VALAQUES AUTOCHTONES ET VALAQUES IMMIGRÉS DANS LE BASSIN
DE LA ZAPADNA MORAVA (AVANT 1570)

Les problèmes ethno-historiques n'ont pas été traités dans la science yougoslave à l'exception de certaines «ethnogénèses» où la présence de la politique courante est manifeste. Parmi les problèmes en question, c'est celui des Valaques qui attire une attention particulière, ce problème n'ayant guère été traité par des spécialistes que pour l'Herzégovine. Les Valaques panoniens et péripanoniens n'ont pas fait jusqu'ici l'objet d'études scientifiques. Le présent ouvrage comprend deux parties. Dans la première partie, moins vaste, l'auteur a essayé de donner le branle aux recherches sur le problème des Valaques panoniens (ceux-ci étant des Valaques autochtones), tandis que dans la seconde partie, plus ample, il analyse les homonymes et les toponymes et cherche à répondre à la question de savoir d'où les Valaques immigrés sont venus.

Les Valaques panoniens et péripanoniens furent constitués par des substats ethniques différents: Celtes romanisés de Norique, Gètes-Daces romanisés et la population romanisée de Mésie et de Thrace. À partir de la fin du IXe siècle ils furent asservis et repoussés vers le sud par les Magyars, peuple d'éleveurs de bestiaux. En 1283 une bonne partie des Valaques quitta l'Olténie, mais peut-être aussi le Nord-Est et le Nord de la Serbie pour le Maramuresh et la Moldavie. Les Valaques panoniens, appelés Valaques hongrois et Valaques syrmiens, habitaient aussi bien le Nord-Ouest de la Serbie que l'Herzégovine, non seulement au XVe siècle, mais aussi beaucoup plus tard. À l'époque de la Charte de Žiča (vers 1220), les Valaques étaient nombreux sur les bords de la Zapadna Morava, ce dont témoignent les noms propres romano-valaques et serbo-valaques. Plus tard ils furent soumis à un intense processus de slavisation, mais il y en eut qui y résistèrent, si bien qu'on les retrouve sous le règne d'Étienne Lazarević et de Georges Branković: à cette époque (1389—1459) ils servirent l'État serbe comme gardiens de frontière.

Lorsque les Turcs envahirent la Serbie, ils se hâtèrent de peupler de Valaques les régions septentrionales de celle-ci. Certains scientifiques considéraient qu'ils s'agissait des Valaques qui avaient habité les pays de Nicolas Altomanović (Užice — Rudnik), alors que d'autres pensaient qu'ils provenaient de la région de Stari Vlah (environs de Nova Varoš) et des rives de la Drina. En se fondant sur les éléments linguistiques et sur le transfert des noms géographiques, l'auteur constate que la majeure partie des Valaques immigrés en Serbie provenait de l'Herzégovine comprise entre la Neretva et la Morača, mais qu'ils étaient surtout retirés de la nahie de Donji Vlas (Stolac — Ljubinje — Ljubomir). L'auteur traite des immigrés sur la base des données fournies par les defters turcs qui étaient établis pour les «knežine» (unités administratives des Valaques descendus dans les plaines); il évalue le taux de noms propres masculins serbo-valaques, signale que les chefs ruraux valaques s'étaient maintenus sous la domination turque, note l'apparition des communautés de famille chez les Valaques, spécifie le caractère des tributs que ceux-ci payaient aux Turcs et par là-même leur transformation en demi-rayas, puis en véritables rayas; leur disparition commença par leur déchéance du point de vue social, lorsqu'ils perdirent le statut privilégié de «filourdja», c'est-à-dire de ceux qui payaient toutes leurs contributions par un seul ducat (ancienne monnaie d'or), ce qui se produisit entre les années 1525 et 1540. Dans le chapitre final l'auteur fait état des dilemmes des turcologues yougoslaves (dont surtout B. Đurđev et D. Bojanić) quant au pays d'origine des Valaques qui habitent actuellement les régions septentrionales de la Serbie et cherche à rationaliser certains problèmes dont on exagère l'importance.

dr Bogumil Hrabak

ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ

**ПРАИСТОРИЈСКИ ЛОКАЛИТЕТ ВЕЛИКА БАШТА
У ВУЈЕТИНЦИМА КОД ЧАЧКА**

ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

UDK 930. (497.11)

Планинско село Вујетинци налази се у побрђу котлине Западне Мораве, над којом, у овом делу, доминирају купаста брда Велика и Мала Острица. Локалитет је смештен у западном делу села, у самом подножју планине Острице (карта 1). Ретки површински налази керамике прате се на заталасаним падинама површине око 2,5 ха, које се од вујетиначког гробља спуштају према нешто ширем и плоднијем потесу. Насеље је са три стране окружено брдима, а отворено једино ка југоистоку. Нешто интензивнији археолошки материјал евидентиран је на крајњем југоисточном простору налазишта, површине око 20 ари.

Сондажним истраживањем у августу 1988. године,¹ отворени су три сонде и један контролни ров, укупне површине 51 м². Само сонде 1 и 2 са проширењима дале су позитивне резултате и тиме одредиле крајњу југоисточну границу локалитета. Добијена стратиграф-

ска слика доста је једноставна. Керамички материјал налазио се у танком, већ девастираном хумусном слоју просечне дебљине око 0,30 м, а на овој дубини у сонди 1-1а, већ се јавила тврда црвенкаста земља-здравица. Овде је откривено доста оштећено ватриште, на дубини од свега 12—15 цм, овалне површине, без јасно фиксираних ивица. Промер овог отвореног огњишта износио је 2,30 x 2 м, а било је формирано од црне грумуљичасте земље, гари, фрагмената керамике, ситнијег камена и комадића црвено печене земље. Највећа концентрација овог материјала била је у центру.

Ситуација у сонди 2 са проширењем нешто је другачија. Овде је материјал такође налажен у хумусном слоју, а евидентиран је део укопаног објекта неуобичајеног облика. То је ров укопан под нагибом у односу на тле, правца северозапад—југоисток. Највећа дубина је у северном делу рова и износи 1,50 м од површине, односно 1,10 м од нивоа укопавања (Т. В). Бочне ивице су различито конципиране. Док су источне и северне одсечно и конкавно поткопаване под здравицу, западни рубови се благо, постепено спуштају. Објекат је откривен у дужини од 5,60 м, а највеће ширине 1,80 м. На целом истраженом простору није било отисака коља, лепа, набијене глине или остатака ватришта, што би указивало на изразитију стамбену намену. На дну рова евидентиран је слој мрке иласте земље, дебљине око 20 цм, са малобројном керамиком. Објекат је послужио као јама за отпатке и био испуњен црном иластом земљом, гаром, ситним комадима печене земље. Фрагменти керамике, пронађени у укопу, били су доста оштећени, што сведочи да су извесно време били на површини.

Намена оваквог објекта за сада је нејасна, мада се може претпоставити неки привремен стамбени карактер. Ближе аналогije нема, али се може поменути налазиште Сраина Међа код Светозарева, где до кружне земунице води „приступни ров“, ипак, нешто другачије формиран него на овом локалитету.² Укопани објекат у облику коритастог канала евидентиран је на Калакачи, где је прикључен на кружну земуницу, али, такође, без конкретно констатоване функције.³

АРХЕОЛОШКИ МАТЕРИЈАЛ

Целокупни материјал, добијен током ових сондажних радова, сем једног пршљенка, каменог бруса и комадића аморфне бронзе, припада остацима керамичких посуда. Пронађено је око 800 фраг-

мената, а реконструкција је била могућа само у два случаја. Готово 86% припада неидентификованим или тешко идентификованим примерцима, углавном деловима трбуха и обода. Керамика је у целини углавном песковите фактуре, а у случају већих судова — придодају се и каменчићи. Судови, који су украшени канелурама или фасетама, израђени су, у просеку, од боље пречишћене земље и често поседују танку превлаку.

Као што је већ напоменуто, керамика је нађена у хумусном слоју, на простору ватришта и у испуни рова. Закључак, добијен у току ископавања и анализа материјала, показује да се ради о хронолошки и стилски уједначеном материјалу, па у овом раду није неопходно издвајање по целинама.

Судови већих димензија заступљени су само фрагментима, тако да се ни основни облик не препознаје. Ради се о деловима лонаца грубе фактуре, најчешће мрке или црвенкасто мрке боје и испране површине. Малобројни ободи најчешће су равни или благо хоризонтално развучени (Т. I 1, 3, 5). Пластично ребро са утисцима прста најчешће се налази испод обода или на рамену у комбинацији са дршкама: језичаста и обична тракаста (Т. I 4, 7, 8). Остале технике украшавања површине процентуално су слабије заступљене, као урезивање, коси зарези или обично отискивање прста у површину суда (Т. 1, 2, 5). Сасвим ретко се јављају канелуре на судовима грубе фактуре (Т. II 4).

Групи посуда већих димензија, али боље пречишћене земље, припадају и фрагменти који би се условно могли приписати судовима типа „урни“. Двојаког су печења, споља црне боје, док им је унутрашњост мрка или светло мрка. Међу деловима посуда овог облика разазнаје се широко разгрнут и канелован обод (Т. I 6), хоризонтално канелован врат и косе канелуре по рамену у комбинацији са дршком—„букелом“ (Т. II 1—3, 5, 6).

Остале посуде које су украшене овом техником имају следеће облике:

Коничне зделе са мање или више увученим ободом, који је или канелован или фасетиран. Могу имати језичасту дршку на рамену са или без вертикалног ребра (Т. III 2), пластични додатак на ободу (Т. II 7—8), као и комбинацију фасетираног обода и канелованог трбуха (Т. III, 3).

Биконична здела са канелованим горњим конусом (Т. III, 1).

Здела или шоља заобљеног и канелованог трбуха са равним ободом (Т. III, 4).

Пехар цилиндричног врата, заобљеног и канелованог рамена са малим купастим израштајем (Т. III, 5).

Пехари укошеног врата са косим канелурама по рамену, као и један примерак са делом канелованог мотива гирланде (Т. IV, 1—3).

Сви ови примерци поседовали су сиву, мрко-сиву или мрку превлаку која је често оштећена.

Осим канеловања и фасетирања, други мотиви украшавања судова сасвим су ретки, заступљени појединачним примерцима: урезане линије које подсећају на плитке жљебове, мотив утиснутих кругова, пластична ребра у комбинацији са косим зарезима или вертикалним канелурама, као и комбинација ових мотива (Т. IV, 2—6, 10). На једном фрагменту налази се пластично ребро у облику потковице са косим зарезима.

Од осталог материјала треба поменути и дршке заступљене са неколико варијетета: обичне тракасте (често у комбинацији са пластичним ребром на рамену), тракасте које надвисују обод и имају дугмаст додатак, као и дршке овалног пресека вертикално или косо канеловане (Т. IV, 7—11).

Занимљив је и налаз дела керамичке стопе, која вероватно припада неком постољу израђеном у културне сврхе. Стопа се шири према основи, а око ње делимично теку две паралелне линије. На самом оштећеном ободу разазнају се кратки коси зарези (Т. IV, 13). Предмет је израђен од црне недовољно печене земље са танким мрким премазом.

ЗАКЉУЧАК

Осим овог налазишта у ареалу Велике и Мале Острице, ископавањем и рекогносцирањем евидентирано је више локалитета са налазима канеловане и фасетиране керамике (карта 1).⁴ Први подаци добијени су ископавањем праисторијске и касноантичке утврде, изграђене на стрмој стени Соколици у селу Остри.⁵ Међутим, услед нивелације терена при изградњи античког утврђења, праисторијски слојеви су поремећени тако да за ову врсту керамике изостају сигурни стратиграфски подаци.⁶ Између осталог, материјални остаци ватинске културе, односно њене западносрпске варијанте, евиденти-

рани су уз налазе сиве канеловане керамике, а били су присутни и фрагменти са текућим „S“ орнаментом.

Упркос скромном обиму истраживања налазишта Велика башта, на основу топографије насеља и покретног археолошког материјала, могуће је извући одређене закључке.

Истражени део локалитета као и површинска перспекција терена показује манир становника ка хоризонталном распрострањању насеља, а само место лоцирања при дну падина, у близини шуме и планинских усека, указује на опредељеност ка забитим и скровитим местима, тиме на једну немирну и рискантну епоху. Већи део овог малобројног, али хомогеног керамичког материјала, може се приписати прелазном периоду из бронзаног у гвоздено доба, односно у један стилски и културни комплекс канеловане керамике, у коме је група Гава послужила као спона различитих бронзано-добних основа ка каснијем периоду гвозденог доба.⁷ У керамичком материјалу овог локалитета, осим налаза дршки које надвисују обод и дршки са дугмастим додатком које асоцирају на примерке из гробова у Добрачи,⁸ нема неких изразитијих елемената који би указивали на додир позне бронзе ватинског типа и прелазног периода, поготову што је и на другим територијама овај однос још недовољно јасан.⁹ За сада се једино може говорити о улози ватинске културе као основе за каснију експанзију, у конкретном случају Гава групе, као и о афинитету становника оба периода ка сличним стаништима.

Стилски и културни утицаји са различитих подручја прате се на делу евидентираног материјала. Што се тиче саме Шумадије, треба поменути локалитет Новачка Ћуприја код Смедеревске Паланке са делимично сличним материјалом.¹⁰

Фрагменти црноканелованих судова (делови обода, врата и рамена са „букелом“) имају одређене сличности са налазима из подручја Гава Белегиш II комплекса, односно са канелованом керамиком прелазног периода Војводине.¹¹ Осим керамике ове врсте, сви остали налази финије фактуре били су у мркој или сиво-мркој боји, што им, такође, даје посредну хронолошку релевантност.¹²

Више заједничких елемената, поготову у евидентираном репертоару обраде површине и орнаментике (канеловање, кружно утискивање, урезивање итд), потичу из басена Велике Мораве са низа истражених локалитета опредељених у прелазни период, односно према интерној периодизацији овог подручја у гвоздено доба Ib.¹³ На овом простору као основа за касније културе послужила је парћинска група, која, као и ватинска, припада карпатско-доњеподу-

навском комплексу бронзаног периода, а њихова интензивнија прожимања дешавала су се баш на овим граничним подручјима, при крају овог доба.¹⁴ На дубље духовне везе са басеном Велике Мораве, као и на још живе традиције позног бронзаног доба, указује и налаз фрагментоване керамичке стопе, која је вероватно припадала неком култном објекту.¹⁵

Јужније од овог подручја развијала се Медијана група, са чије територије из фазе Медијана II—III постоје сличности, али не тако бројне као из претходне области.¹⁶

Према садашњим подацима, насеље Велика башта у Вујетинцима настало је у периоду док су егзистирале културе комплекса Гава — Белегиш II, Медијана II—III, гвоздено доба Ib (за басен Велике Мораве), што би, према урађеним периодизацијама, одговарало Гвозденом добу I по М. Гарашанину, односно Ха A₁ — A₂, средњоевропске културе поља са урнама.

НАПОМЕНЕ

1. Радове је обавио Народни музеј у Чачку у времену од 24. до 31. VIII 1988. године, а у екипи су били археолози Милена Икодиновић и Лидија Никитовић. Ископавања су обављена у оквиру тематског пројекта „Истраживања праисторијских насеља у долини Западне Мораве и побрђу“. Сонде 1 и 2 постављене су на парцели Јована Марковића бр. 710 (КО Вујетинци).

2. М. Стојић, »Gvozdeno doba u basenu Velike Morave«, Beograd—Svetozarevo, 1986, 27 i d.

3. Р. Медовић, »Kalakača, Naselje ranog gvozdenog doba«, Novi Sad, 1988, 347, sl. 194.

4. Током ових ископавања извршено је и сондажно рекогносцирање врха Острице (кота 802 м), где је на стеновитој подлози лежао културни слој дебљине 0,50 м са римском и праисторијском керамиком. Нађени су делови здела фасетираног и увученог обода, као и малобројни црно канеловани фрагменти. На источним падинама Острице евидентиран је локалитет Ливадчине, а на северозападним Ливадице, са керамиком сличних особина. Спорадично и на падинама има налаза испране и оштећене керамике.

5. Истраживања на градини Соколици, извршили су Завод за заштиту споменика културе из Краљева и Народни музеј у Чачку у два наврата: 1973. и 1977. године. Материјал са ових ископавања није публикован и налази се у Народном музеју у Чачку.

6. Бројни праисторијски материјал указује да је Градина коришћена као станиште у дугом периоду од енеолита до халштата, али без посматрања целокупног материјала тешко је одредити конкретну заступљеност појединих периода. Бронзано доба репрезентовано је са сличном керамиком каква је евидентирана на Градини у Љуљацима из фаза I—III. М. Богдановић, »Љуљаци, насеље ватинске и протоватинске културе«, Крагујевац, 1986, сл. 23, 26, 29, 30, 50, 55 итд.

7. Н. Тасић, »Југословенско Подунавље од индоевропске сеобе до продора Скита«, Нови Сад — Београд, 1983, 102, и д. М. Гарашанин, »Праисторија Србије«, II, Београд, 1973, 417—419.

8. М. Гарашанин, »Praistorija jugoslovenskih zemalja IV, Bronzano doba, Zapadnosrpska varijanta vatinske grupe«, Sarajevo, 1983, 736 i d. Т. СIII/6, 9.

9. М. Гарашанин, *op. cit.* 1973, 335 и д., 378 и д.

10. Д. Крстић, Artur Bankoff, Миријана Вукомановић, Frederik Vinter, »Праисторијски локалитет Новачка Њуприја«, Зборник радова Народног музеја XII-1, Београд, 1986, 17 и д. Т. XX—XXII.

11. Н. Тасић, *op. cit.*, П. Медовић, »Канелована керамика прелазног периода Војводине«, Рад војвођанских музеја, 31, Нови Сад, 1988—1989, 46 и д. Т. I/1—6, Т. II/1—2.

12. За Гава групу није карактеристична искључиво црно глачана керамика, јер се у матичним подручјима ове културе јавља у сивој и мркој боји. М. Јефтић, »Праисторијско насеље код Бољетина«, Старијар, XXXII, Београд, 1981, 26—31. На насељу Калакача из ране фазе, упоредо са мање бројном црноглачаном керамиком, јавља се бројна мрка и сиво мрка. П. Медовић, *op. cit.* 1988—1989, 45—48, Т. IV/1—10.

13. М. Стојић, *op. cit.*, 42 и д. 89 и д. Аналогије за овај материјал потичу са локалитета Врбница Драгоцвет, игралиште у Белици, Ђосим Поток, Баре Винорача итд. Т. 6/1, 2, 7, Т. 7/8, Т. 8/12, Т. 10/1, 6, Т. 9/8, 9, 12, Т. III/3, 4, 6.

14. М. Гарашанин, 1973, *op. cit.*, 319 и д.

15. М. Стојић, *op. cit.*, 761 и д. Т. 8/7, Т. 9/2.

16. М. Гарашанин, *op. cit.*, 1983, 761 и д. Т. CV/5, 7, 8, 10.

VELIKA BAŠTA — SITE ARCHEOLOGIQUE PRÉHISTORIQUE
A VUJETINCI PRÈS DE ČAČAK

Le Musée archéologique de Čačak a effectué des sondages à Velika Bašta, site archéologique dans le village de Vujetinci qui se trouve à la limite nord-est de la commune de Čačak.

Velika Bašta est situé dans la partie occidentale du village de Vujetinci, au pied de la montagne d'Ostrica. Des fragments de céramique, rares à la surface du sol, sont épars sur les pentes douces de la montagne, sur une superficie de 2,5 hectares; ils sont un peu plus nombreux à l'extrémité sud-est du site, sur une superficie d'environ 20 ares et c'est là que le sondage a été fait. Il a permis d'établir que la couche culturelle coïncide avec celle d'humus et qu'elle a été considérablement endommagée par le labourage. Dans le cadre de la sonde 1, une équipe d'archéologues a examiné un foyer à ciel ouvert, tandis que dans la sonde 2 elle a constaté l'existence d'un ouvrage sous la forme d'une tranchée creusée obliquement par rapport à la surface du sol. La profondeur la plus grande de la tranchée creusée est de 1,10 m, tandis que les dimensions explorées sont de 5,60 sur 1,80 m. Les côtés latéraux étaient conçus de façon différente. Alors que les côtés est et nord étaient creusés sous la forme ferme et présentaient une ligne concave et abrupte, les bords ouest descendaient en pente douce. Le manque d'enduit, de traces de pieux ou d'argile battu montre que la construction n'avait servi d'habitation que provisoirement.

Les objets mis au jour lors des fouilles sont uniformes du point de vue du style et de la chronologie et c'est ce qui constitue le seul indice pour une interprétation d'ordre culturel et chronologique. La majeure partie de la céramique est considérablement endommagée, si bien qu'il n'est pas possible de l'identifier, tandis que le reste peut être divisé en trois groupes:

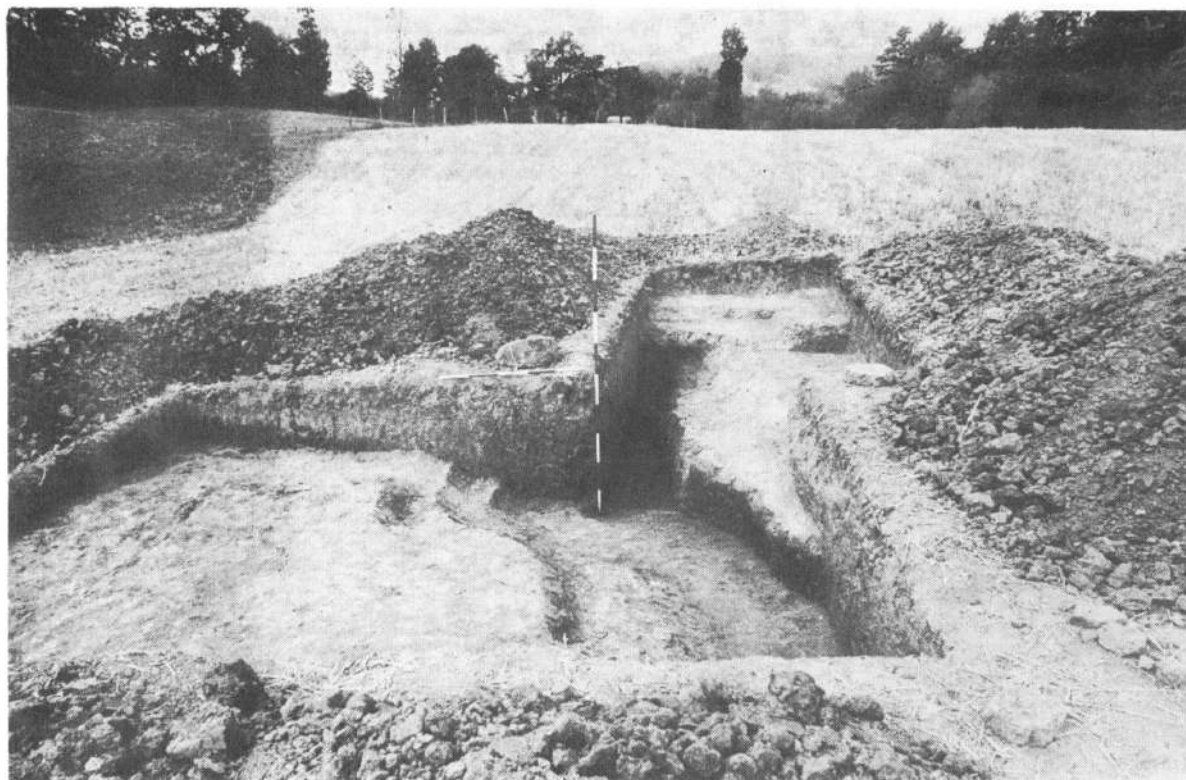
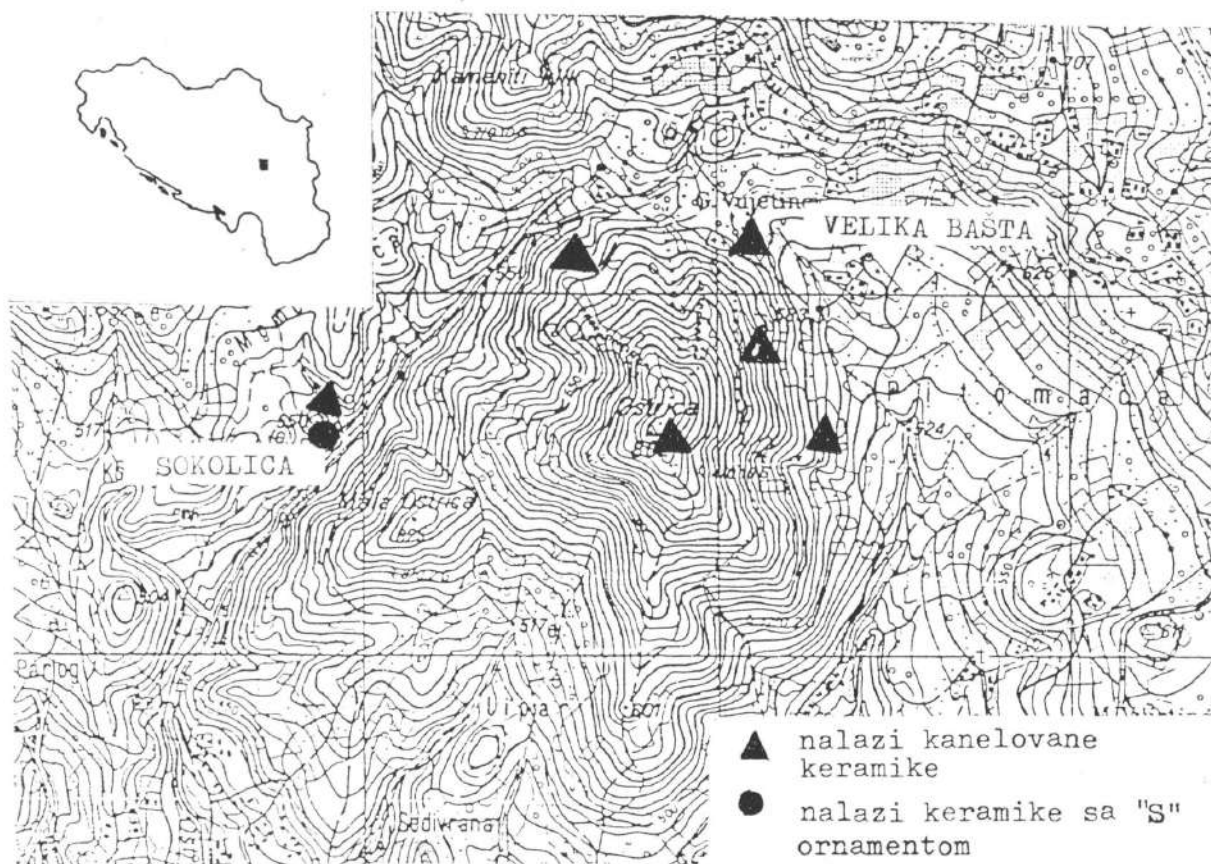
1) Fragments de récipients assez grands en terre cuite d'un brun rougâtre avec des cailloux incorporés pour plus de solidité. Ces récipients étaient décorés le plus souvent d'une bande d'impressions digitales ou d'incisions obliques courant au-dessous du bord ou sur les épaules, en combinaison avec une des anses.

2) Le second groupe comprend écuelles et coupes, fabriquées selon une technique meilleure et recouvertes d'un engobe brun, gris ou d'un brun gris. Les écuelles présentent généralement une forme conique ou légèrement biconique, au bord rentré, cannelé ou facetté. Les coupes, peu nombreuses, se ressemblent plus ou moins: leur col est cylindrique ou conique et les épaules arrondies.

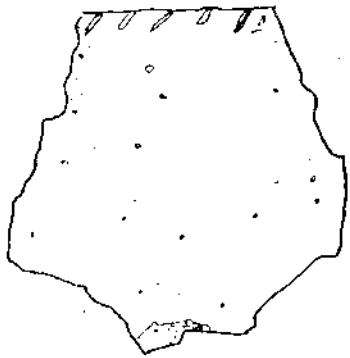
3) Au troisième groupe appartiendraient les fragments peu nombreux de récipients noirs et cannelés, de dimensions assez importantes que l'on pourrait, sous condition, désigner comme urnes. Parmi les fragments des récipients de cette forme on discerne un bord largement évasé, un col horizontalement cannelé et des cannelures obliques sur les épaules, en combinaison avec une anse plutôt petite.

Compte tenu du matériel archéologique mis au jour et de la topographie de l'agglomération, on pourrait conclure que ce site appartient à la période de transition entre l'âge de bronze et celui de fer, c'est-à-dire à un ensemble du style et de la culture qui est caractérisé par la céramique cannelée, façonnée sous l'influence du groupe de Gava. Plusieurs éléments communs dans le domaine de la céramique témoignent de la présence de courants culturels dynamiques provenant de différentes régions. On remarque des influences exercées par les sites Gava-Belegiš II et Médiana II—III, ainsi que celles, beaucoup plus fortes, provenant du bassin de la Velika Morava, plus précisément des sites remontant à la phase Ib de l'âge de fer. Par rapport à la culture de l'Europe Centrale des champs d'urnes, il s'agirait de la période A₁—A₂.

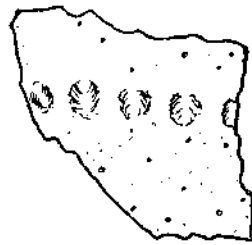
Lidija Nikitović

I

1

2

3

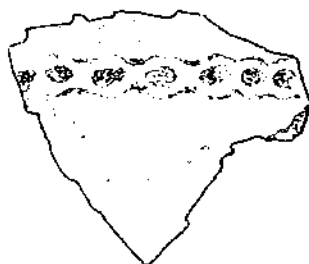
4

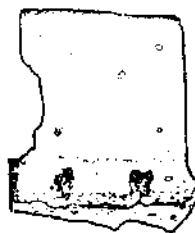
5

6

7

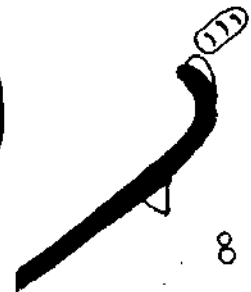
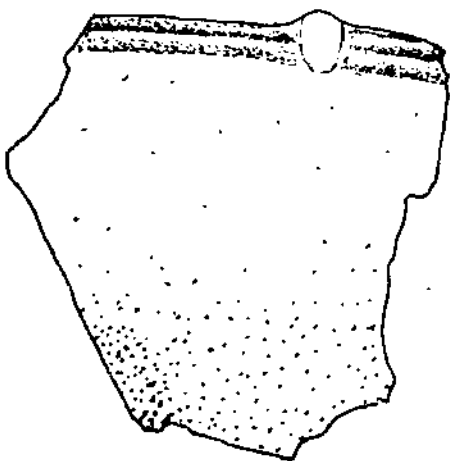
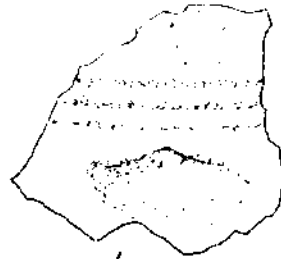
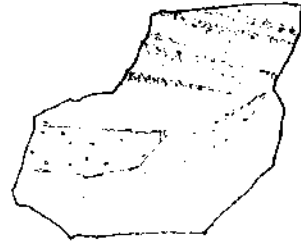
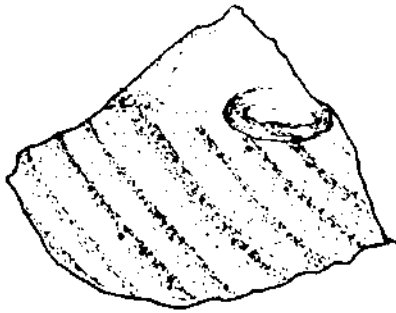

8

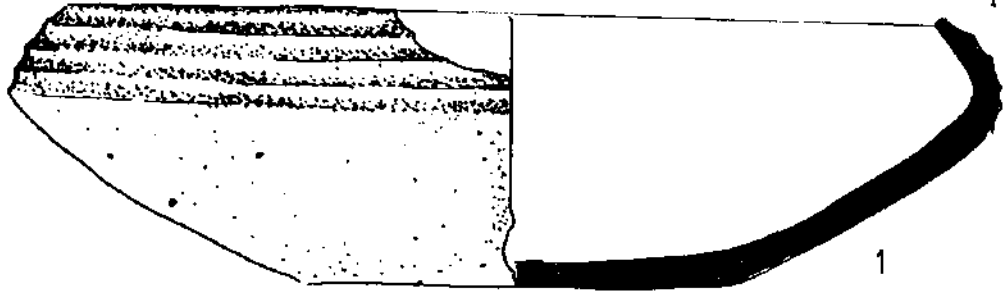
R 1:2

II

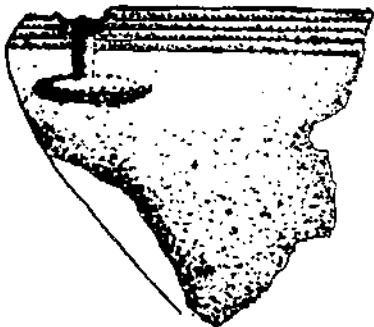

R 1:2

III

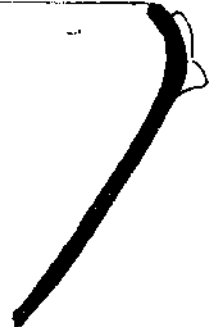

1

2

1:4

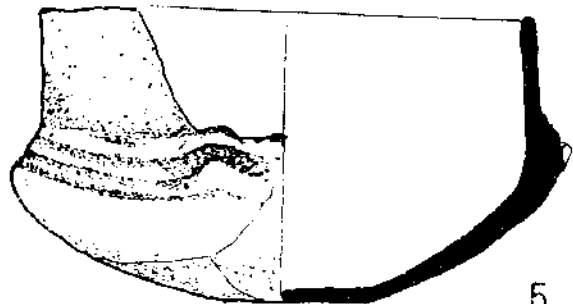

3

1:3

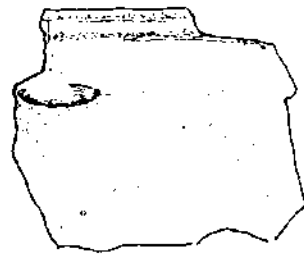
4

5

6

8

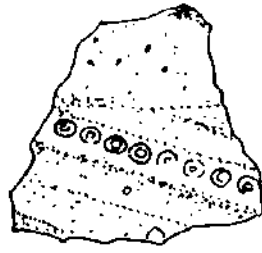

R 1:2

IV

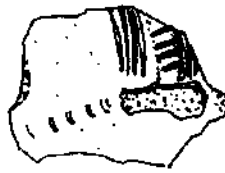
1

3

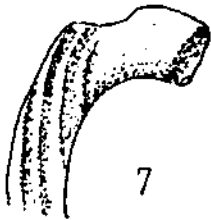
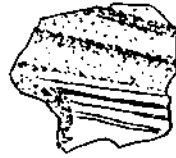
4

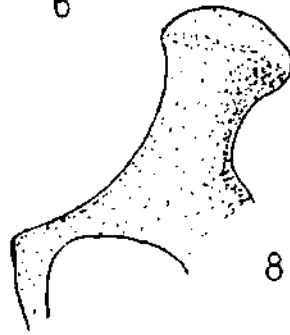
5

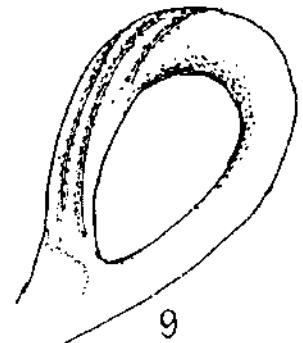
6

7

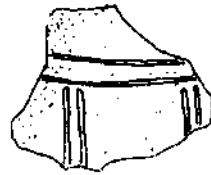

8

9

10

11

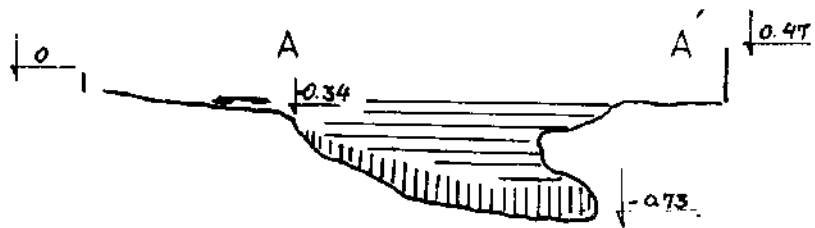
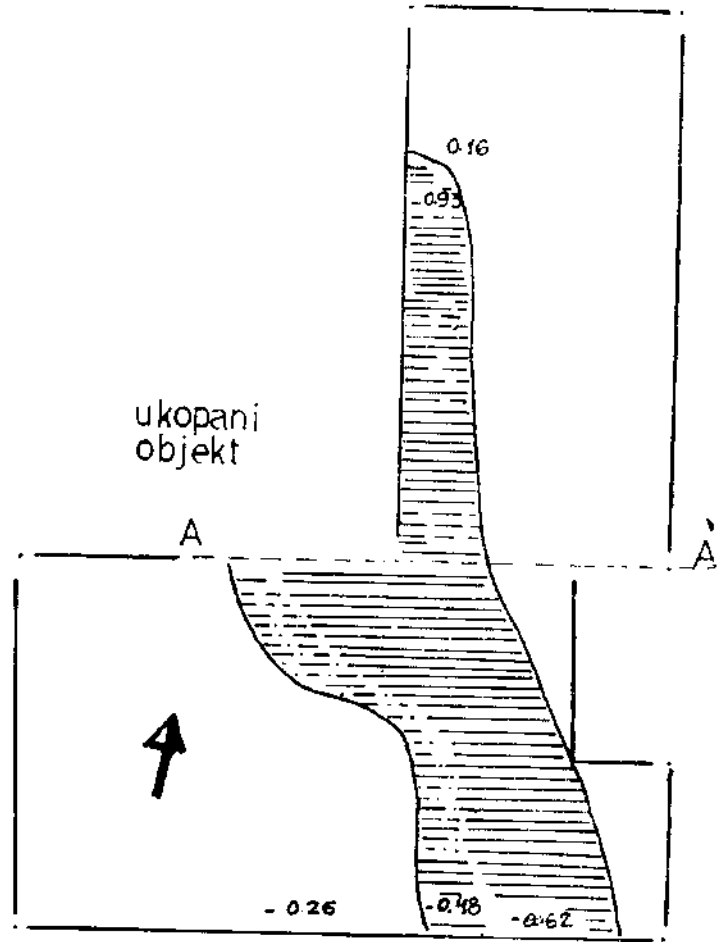

12

13

V

1 m

ОЛИВЕРА МАРКОВИЋ

ОСТАВА СРЕДЊОВЕКОВНОГ АЛАТА ИЗ ЧАЧКА

ОЛИВЕРА МАРКОВИЋ
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

УДК 930.85 (497.11)

У Народни музеј у Чачку доспела је 1968. године остава алата коју су радници открили у кругу предузећа „Литопапир“. Пронађена је приликом копања канала за телефонски кабл, на дубини од око 0,80 м, у слоју песковите земље. Јако кородиран алат је према речима налазача „лежао наслаган један преко другог“.

КАТАЛОГ НАЛАЗА:

1 — Секира. Масивна, са овалним усадником, сечиво је троугаоног пресека са лучном оштрицом. Гвожђе, ковање. Дим: дужина сечива 118, ширина 148, висина ушице 52, отвор ушице 45 x 27. (Т. I, сл. 2). Добро очувано. Инв. бр. А 1218.

2 — Секира. Овални усадник, сечиво које се нагло, лучно шири надолу. Гвожђе, ковање. Дим: дужина сечива 130, ширина 147,

висина ушице 45, отвор ушице 34 x 34. (Т. I, сл. 3). Добро очувано. Инв. бр. А 1219.

3 — Б р а д в а. Масивна, са овалним усадником, сечиво правоугаоно, са израженијим горњим делом и равном оштрицом. Гвожђе, ковање. Дим: дужина сечива 170, ширина 78, висина ушице 37, отвор ушице 39 x 24. (Т. I, сл. 1). Добро очувано. Инв. бр. А 1220.

4 — К о с и р. Лучно сечиво, са спољашње стране испуст у облику мале секире, са дугим трном за усађивање. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 374, ширина 91. (Т. III, сл. 1). Оштећено корозијом. Инв. бр. А 1200.

5 — К о с и р. Лучно сечиво, са спољашње стране испуст у облику мале секире, са дугим трном за усађивање. Гвожђе, ковање. Дим: Дужина 380, ширина 63. (Т. III, сл. 2). Оштећено корозијом. Инв. бр. А 1199.

6 — Ж в а л е. Компоноване од две перфориране странице са два мања беочуга, повезане су пречагом кроз коју се провлачи већа алка. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 140, ширина 115, пречник мањих алки 19, пречник велике алке 92. (Т. III, сл. 3). Фрагментовано. Инв. бр. А 1221.

7 — Ж в а л е. На прелом, са алкама за провлачење ремења на крајевима. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 244, пречник алки 50. (Т. III, сл. 8). Фрагментовано. Инв. бр. А 1095.

8 — К о с а. Дуго, благо повијено сечиво, са кратким раскуцаним трном за усађивање правоугаоног облика. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 870, ширина 40. (Т. II, сл. 6). Јако оштећено корозијом. Р. бр. 267/68.

9 — С р п. Сечиво лучно извијено, краћи трн правоугаоног пресека. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 429, ширина 30. (Т. II, сл. 4). Фрагментовано. Р. бр. 268/68 а.

10 — С р п. Сечиво лучно извијено, краћи трн правоугаоног пресека. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 388, ширина 28. (Т. II, сл. 3). Оштећено корозијом. Р. бр. 268/68 б.

11 — С р п. Сечиво лучно извијено, краћи трн правоугаоног пресека. Гвожђе, ковање, Дим: дужина 500, ширина 30. (Т. II, сл. 1). Оштећено корозијом. Р. бр. 168/68 ц.

12 — С р п. Сечиво лучно извијено, краћи трн правоугаоног пресека. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 434, ширина 30. (Т. II, сл. 2). Оштећено корозијом. Р. бр. 268/68 д.

13 — П о с т о љ е. Троугаоног облика, са три ногара са раскуцаним стопицама извученим на спољашњу страну. Гвожђе, ковање.

Дим: ширина 325, висина 84. (Т. I, сл. 9). Оштећено корозијом. Р. бр. 274/68 а.

14 — Постоље. Троугаоног облика, са три ногара са раскуцаним стопицама извученим на спољашњу страну. Гвожђе, ковање. Дим: ширина 315, висина 115. (Т. I, сл. 8). Оштећено корозијом. Р. бр. 274/68 б.

15 — Сврдло. Четвртастог пресека, у облику једанпут спирално увијене кашичице, насупрот које је трн за усађивање. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 523, ширина 44. (Т. III, сл. 7). Оштећено корозијом. Р. бр. 270/68 а.

16 — Сврдло. Четвртастог пресека, у облику једанпут спирално увијене кашичице, насупрот које је трн за усађивање. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 431, ширина 17. (Т. III, сл. 6). Оштећено корозијом. Р. бр. 270/68 б.

17 — Сврдло. Четвртастог пресека, у облику једанпут спирално увијене кашичице, насупрот које је трн за усађивање. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 335, ширина 17. (Т. III, сл. 5). Оштећено корозијом. Р. бр. 270/68 ц.

18 — Сврдло. Четвртастог пресека, у облику једанпут спирално увијене кашичице, насупрот које је трн за усађивање. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 620, ширина 10. (Т. III, сл. 4). Оштећено корозијом, деформисано. Р. бр. 270/68 д.

19 — Бургија. Хоризонтално постављен обруч на горњој половини, доњи део тордиран (спирално увијено сечиво), на горњем делу се завршава у облику трна за усађивање. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 540, обим обруча 135. Оштећено корозијом. (Т. II, сл. 5). Р. бр. 273/68.

20 — Потковица. Задебљали спољашњи руб, уз кога се налазе на једној страни три, а на другој страни две перфорације за заковице. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 115, ширина 108. (Т. I, сл. 10). Фрагментовано, оштећено корозијом. Р. бр. 269/68.

21 — Лопата. Полукружног облика, са усадником кружног пресека. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 108, ширина 65. (Т. I, сл. 4). Фрагментовано, оштећено корозијом. Р. бр. 269/68.

22 — Ланац. Састављен од седам чланака и једне алке на крају. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 448. (Т. I, сл. 5). Оштећено корозијом. Р. бр. 278/68.

23 — Предмет непознате намене. Шипка правоугаоног пресека на једном крају савијена, на другом истањена и сави-

јена у петљу. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 187, ширина 33. (Т. I, сл. 6). Р. бр. 272/68.

24 — Предмет непознате намене. Шипка правоугаоног пресека, на једном крају савијена под правим углом, на другом крају раскуцана са помичном заковицом на средини. Гвожђе, ковање. Дим: дужина 266, ширина 41. (Т. I, сл. 7). Р. бр. 271/68.

У остави из Чачка, поред пољопривредног алата, који доминира (девет примерака), заступљен је и дрводељски алат (шест примерака), предмети који се употребљавају у домаћинству (три примерка), делови коњске опреме (три примерка) и два предмета непознате намене. Сви предмети су од гвожђа и стање очуваности им је, услед стајања, углавном веома лоше.

ПОЉОПРИВРЕДНЕ АЛАТКЕ

Најбројнији од пољопривредног алата у овој остави су српови. Пронађена су четири српа (Т. II, сл. 1, 2, 3 и 4) са сечивом које је у тој мери оштећено да се не може закључити да ли је било назубљено. Косири (Т. III, сл. 1 и 2) су карактеристичног облика са тзв. „секирицом“, која је служила за сечење тањих грана приликом крчења.¹ Коса је дугачка и са дршком је повезана помоћу модификованог трна (раскуцан и под правим углом окренут од сечива).² Секире су сличне по типу, при чему је једна масивнија.³ Мада је основна намена секире обрада дрвета, оба примерка ћемо сврстати у пољопривредни алат.⁴

ДРВОДЕЉСКЕ АЛАТКЕ

Сврдла (Т. III, сл. 4, 5, 6 и 7) су вероватно имала хоризонталну дршку и служила су за бушење дрвета. Бртва (Т. I, сл. 1) је коришћена за скидање коре, дељање дрвета.⁵ Поред осталог дрводељског алата, у остави је нађена и једна бургија за коју немамо аналогије у литератури и која је вероватно служила за бушење рупа мањег пречника.

ОСТАЛИ ПРЕДМЕТИ

Коњској опреми припадају два примерка жвала различитог типа (Т. III, сл. 3 и 8)⁶ и фрагментована потковица (Т. I, сл. 10). Два

међусобно слична сацака-постоља за огњиште (Т. I, сл. 8 и 9) и ланац који је служио за качење посуда изнад ватре (Т. I, сл. 5), спадају у предмете који су коришћени у домаћинству. С обзиром на релативно мале димензије, ту највероватније спада и полукружна лопатица (Т. I, сл. 4). Намена два предмета од савијене шипке (Т. I, сл. 6 и 7) остала је за сада непозната.

ДАТОВАЊЕ ОСТАВЕ

Алат спада у ону врсту археолошког материјала који је у дужем временском периоду претрпео незнатне промене. Поједини облици се готово неизмењени употребљавају још од праисторије. Стога се, кад год је могуће, његова старост одређује помоћу другог, хронолошки осетљивијег материјала. Нажалост, чињеница да је ова остава доспела у музеј као случајан налаз, без одговарајућег археолошког контекста, ту могућност ускраћује. Једино на шта у овом случају можемо да се ослонимо је морфолошка анализа појединих делова оставе. Од свих предмета, једино за секире можемо рећи да се у оваквим облицима као у остави појављују почев од XIV века, што се условно може сматрати и за *terminus ante que* поп оставе из Чачка.⁷

НАПОМЕНЕ

1. Ивана Поповић, „Античко оруђе од гвожђа у Србији“, Београд, 1988, стр. 76. Аутор ове монографије је погледао оставу из Чачка и задужио ме низом корисних савета, па му се, и овом приликом, захваљујем.

2. Код свих српова, судећи по функцији коју су обављали, за додатно причвршћивање дршке морали су бити коришћени и метални обручеви, који овог пута нису пронађени.

3. Ивана Поповић, н. д., стр. 61.

4. Драгољуб Бојовић, „Остава римског пољопривредног алата из села Бровић код Обреновца“, Годишњак града Београда, књ. XXV, Београд, 1978, стр. 193.

5. Станислав Барачки, „Групи налаз старосрпског гвозденог алата из Вршца“, Рад војвођанских музеја, 9, Нови Сад, 1960, стр. 192, Т. III, сл. 20.

6. Драган Радојевић, „Раноаварски налаз из Стапара“, Рад војвођанских музеја, 32, Нови Сад, 1989—1990, стр. 131, Т. I, сл. 1. Исти тип жвала на преклоп, као под редним бројем 7 у каталогу, нађен је и у аварском коњаничком гробу из VII века.

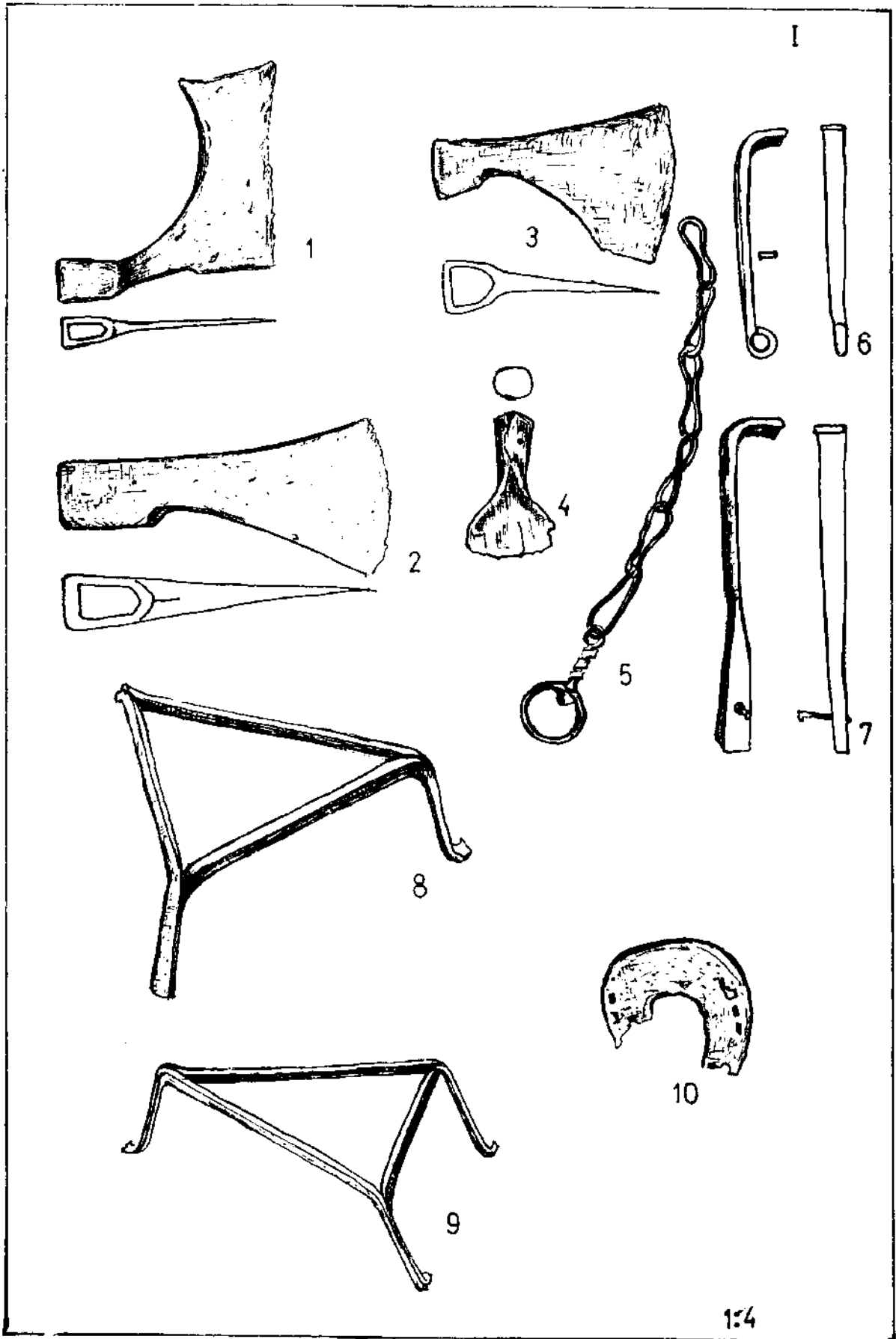
7. Ивана Поповић, н. д., стр. 62.

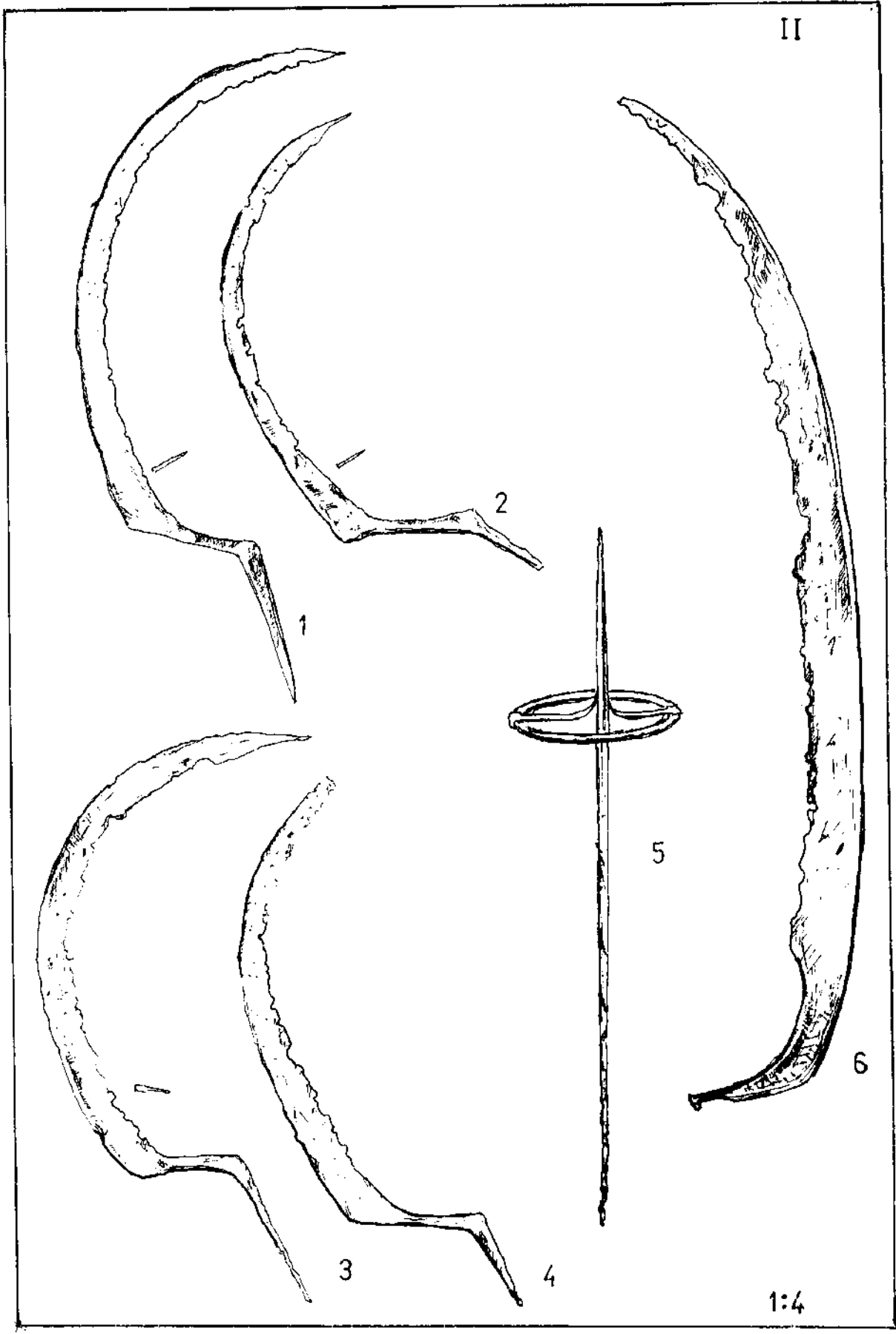
RESSERRE A OUTILS MEDIEVAUX DECOUVERTE A ČAČAK

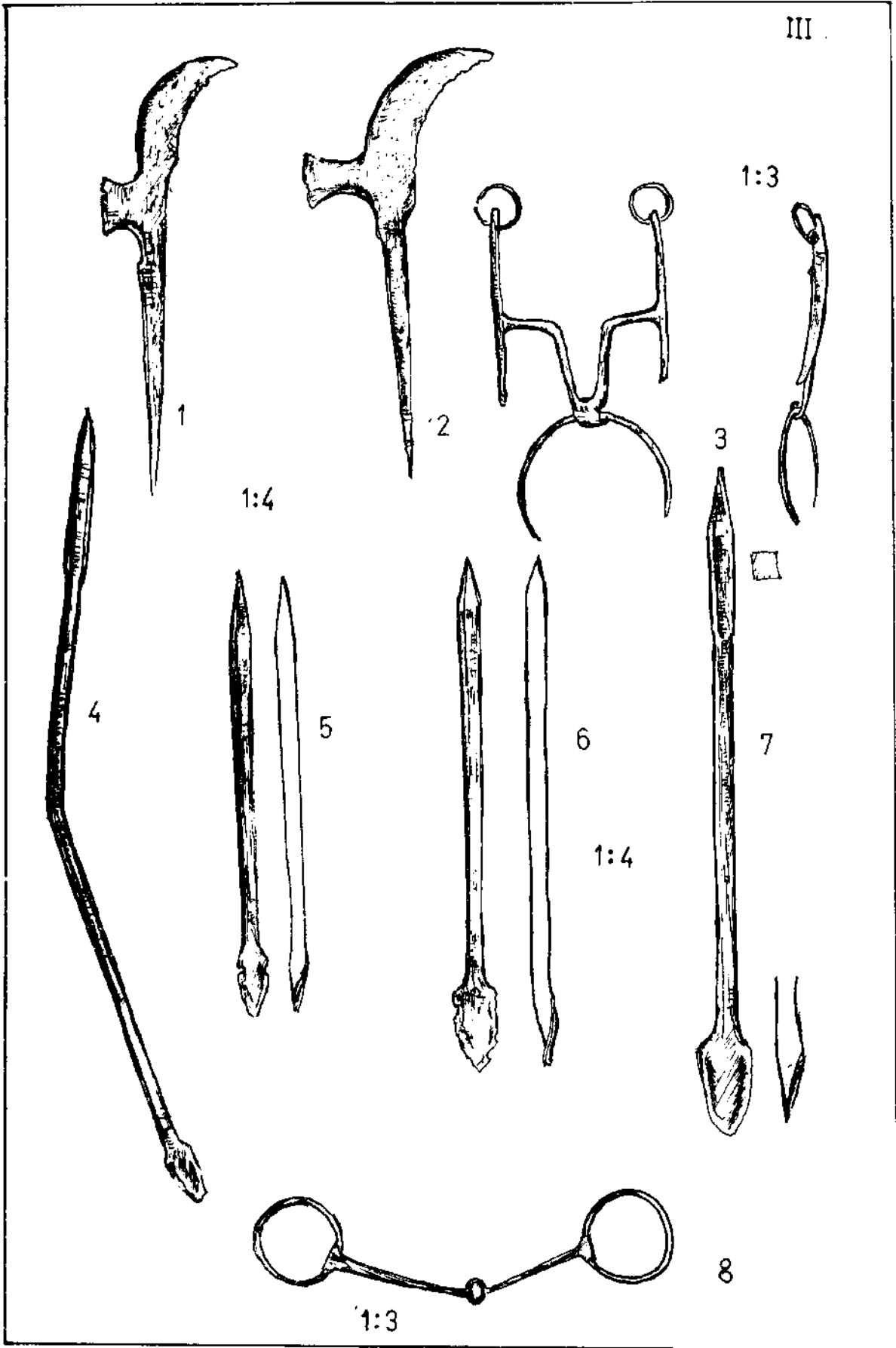
En 1968, à Čačak, une remise à outils a été découverte fortuitement dans l'enceinte de l'entreprise »Litostroj«. La remise contenait 24 objets, tous en fer forgé, mais gravement corrodés du fait qu'ils étaient longtemps restés dans la terre. En plus des outils servant à travailler le bois et à labourer les champs (ceux-ci étant les plus nombreux), on y trouve aussi des pièces du harnais, plusieurs ustensiles de ménage et deux objets à usage inconnu.

De tout l'outillage découvert dans la resserre en question, seules les hâches peuvent être datées avec plus ou moins de certitude. On peut dire que celles-ci n'ont pris cette forme qu'à partir du XIVe siècle, si bien que l'ensemble de la resserre pourrait être située dans les derniers siècles du Moyen âge.

Olivera Marković

АНДРИЈА ВЕСЕЛИНОВИЋ

ДОКУМЕНТИ О ПРВОМ ПОМЕНУ ЧАЧКА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

АНДРИЈА ВЕСЕЛИНОВИЋ
УУ 11000 Београд
Филозофски факултет

УДК 911.375 „653“

Постоји више разлога због којих смо се одлучили да критички објавимо, у науци делимично већ одавно познате и цитиране документе, у којима се први и једини пут у средњовековним изворима јавља име града Чачка. Од њих су свакако најважнија два разлога. Први је тај што је њихов значај за историју Чачка заиста велики. Посебна драгоценост ових докумената произилази из саме чињенице да је у њима сачуван једини средњовековни помен овога града. Као што је познато, име Чачка ће се касније у изворима јавити тек у турским пописима овога краја, насталим тек у другој половини XV века, дакле, скоро седамдесет година касније.¹

Други значајан разлог за критичку анализу ових докумената је тај што су до сада у литератури ови подаци из Дубровачког архива врло различито и често нетачно читани, употребљавани и цитирани. Довољно је рећи да је и само датирање различито и најчешће нетачно. Кретало се у распону од 1405. до 1409. године, о че-

му ће касније бити више речи. Осим тога, из досадашње литературе је нејасно да ли се ради о једном или два документа и у каквом су они међусобном односу. Ради се, међутим, чак о шест докумената укупно, које смо пронашли у истој серији Дубровачког архива, међусобно чврсто логички и правно повезаних. Потребно је, због тога, поклонити више пажње односу ових докумената са другим актима из исте серије Дубровачког архива који говоре о истој ствари, истом пословном односу и истој правној радњи.

Документи о којима је овде реч сачувани су у серији Дубровачког архива познатој под именом *Lettere e commisioni di Levante* (Писма и упутства са Истока), у коју су бележена сва писма упућена у крајеве источно од Дубровника, па, према томе, и она упућена у Србију. Писма упућена на запад бележена су у другу серију ове збирке: *Lettere e commisioni di Ponente*. У ове серије уношена је сва званична кореспонденција Дубровачке Републике, тј. њених већа. Оне су значајне због тога што су допуњавале и објашњавале једну другу серију у коју су уношене све одлуке дубровачких већа (Великог, Малог и Већа Умољених), које су врло кратке, штуре и често недовољно јасне. Једну посебну врсту писама, коју овде имамо разлога да поменемо, представљају такозване цитације или цитаторије (*citationes, litterae citatoriae*).² То су уствари позиви за суд, у којима се странке, дубровачки поданици који се налазе ван Дубровника, па и у Србији, позивају да за одређено време ступе пред дубровачки суд ради решавања разних спорова, најчешће имовинских. Ова писма-позиви бележена су у одлукама већа Дубровачке Републике (*Reformationes*, а од 1415. у *Acta Consilii Rogatorum* и *Consilii Minoris*). О таквим позивима за суд, као и о извештајима курира о уручењу позива оптуженима, ради се и у нашем случају. Необично је, међутим, што су цитаторије, заједно са извештајима курира, у овом случају унете у серију Писма и упутства, што је и раније редак случај. То је вероватно последица канцеларове немарности, погрешног увезивања кватерниона, или што је највероватније, да од почетка XV века то постаје чешћа пракса. Ове цитаторије имамо разлога да обавимо не само као део целе правне радње против трговаца Лебровића, јавимо не само као део целе правне радње против трговаца Лебровића, него и зато што се у њима помињу прилично велика задужења у роби или новцу којим су они трговали у Руднику и Чачку, где је њихова пословна активност трајала.

И коначно, као трећу врсту дубровачких докумената, овде објављујемо и две пресуде по овим споровима. Оне су забележене одмах

после извештаја курира и показују да су тиме ови судски процеси ликвидирани. Уствари, пресуде чине целину са горе наведене две врсте исправа, па их, и због тога, објављујемо. Иначе, треба, такође, нагласити да је ређи случај да се пресуде ((sententiae, sentenze) бележе у другим серијама,, па и у серији Lettere, већ је било уобичајено да се то чини у посебној серији Sentenze de Cancellaria (од 1352. године).

О ранијој прошлости Чачка која сеже далеко у рани средњи век преднемањичке Србије, када је ово насеље постојало под другим именом (Градац), забележено у изворима још од почетка XI века, нећемо овом приликом говорити. Континуитет и дисконтинуитет средњовековне прошлости и развоја овог насеља и његове околине, предмет је једног нашег већег синтетског рада, који ће, надамо се, ускоро бити штампан.³ Овде ћемо се задржати само на приликама у Србији и чачанском крају концем XIV и почетком XV века, које су донеле оживљавање привредне и политичке делатности и стварање услова за појаву нових тргова и градова почетком XV века, међу које спада и Чачак.

У другој половини XIV века, после пропасти српског царства, а нарочито после Косовског боја 1389, Србија је више пута страдала од похода, како турских, тако и угарских одреда. Сви су они земљи доносили пустошење и разарање градова, а народу пљачку, глад, неизвесност и смрт. Угарски краљ Жигмунд је већ одмах после Косовске битке предузео поход у Србију (у јесен 1389), зауевши Борач и Честин. До краја века предузео је још неколико похода (1390. до Островице и Мораве, затим поново 1392. и 1397). И почетком XV века, све до средине 1413. долазило је до угарско-турских сукоба, који су се углавном водили на територији Србије. Страдања, која су захватила и долину Западне Мораве, повећала су се када су династичке борбе за султански престо између Бајазитових синова прошириле и на Србију. Да ли је тада, у неком од тих ратних похода дошло до разарања Градца и Богородичног манастира, и њиховог поновног обнављања, при чему насеље добија ново име, ми, за сада, не знамо.

Без обзира на овлаш описане недаће у којима се Србија нашла почетком XV века, то је и време релативног стабилизовања, када је деспот Стефан Лазаревић успео да за извесно време за Србију обезбеди миран развој и привредни просперитет. То је успео прихватањем двојног вазалства — и према Турској и према Угарској. Напредак пољопривреде, а нарочито нагли развој рударства, привлачио је

огроман број дубровачких трговаца, занатлија и предузетника. Тада Србија доживљава врхунац развоја рударства и трговине.

У таквим условима први пут се у дубровачким изворима јавља Чачак као један од нових малих тргова који су ницали у том привредном замаху широм Србије. Треба нагласити да се у вези са његовим развојем мора имати у виду неколико предуслова. Поред већ поменутог општег привредног развоја Србије, важан чинилац је и то што се Чачак развио у средишту богате пољопривредно-сточарске територије. Од великог значаја је и близина манастира као центра властелинства и епархијског средишта. Осим тога, Чачак се налазио у близини Рудника, једног од највећих средњовековних рударских центара. Он је лежао управо на значајном средњовековном путу, којим су се кретали многобројни каравани са сребром, оловом и бакром из Рудника и разном занатском и луксузном робом из Дубровника ка Руднику и даље. Чачак је од Рудника удаљен тридесетак километара, отприлике обданица хода каравана, па је зато био, уствари, и караванска станица на овом важном путу.

И први помен Чачка у документима Дубровачког архива повезан је са Рудником. Двојица дубровачких курира, Прибислав и Утјешен, предали су у Чачку („in Čačach“) 18. децембра 1408. два судска позива (citatiriae) двојици дубровачких грађана, Марину Лебровићу и његовом сину Милу („Marin de Lebgo et Millo eius filio“). Позвани су пред дубровачки суд због неизмирених дуговања према повериоцима, извесној дубровачкој властели, Павлу Гундулићу, Клементу Бодачићу и Николи Рањани (ser Pauli de Gondola, ser Clemento de Bodaza, ser Nicola de Ragnina). У својим извештајима дубровачком кнезу и судијама, који су регистровани 3. јануара 1409, курири наглашавају да су оптуженима позиве уручили реченог дана у њиховом стану у Чачку, и то за време ручка.⁴ У другом извештају курира, који је иначе стереотипан, и скоро дословно исти као први, битна разлика важна за нас је само у транскрипцији имена Чачка, јер је име града сада записано као Zacach.⁵

Овде одмах треба решити дилему око датума првог помена Чачка због тога што се у литератури јављају разни датуми, опречни и најчешће погрешни. Ове документе је први пронашао у Дубровачком архиву један од наших највећих медијиста и познавалаца овог архива, Михаило Динић, још тридесетих година XX века. Међутим, он је пред рат ове податке уступио Драгомиру Поповићу за његов текст о прошлости Чачка у Споменици чачанске гимназије, који их је на

тај начин уствари први цитирао.⁶ Поповић овај докуменат цитира под 3. јануаром 1409. године. То је, уствари, датум под којим је извештај курира о предаји цитаторије заведен у дубровачкој канцеларији. Међутим, из самог документа се види (види прилоге) да су курири поменути позив за суд уручили овим дубровачким грађанима у Чачку 18. децембра претходне, 1408. године, и ту годину треба узимати као годину првог помена града Чачка.⁷

Исте дубровачке податке користио је касније у својим радовима и сам М. Динић. Ствар се међутим компликује, јер он датира ове документе у 1405. годину.⁸ Да ли је у питању омашка или погрешно читање броја, што није немогуће, јер се палеографски број 5 и 9 у XV веку често пишу потпуно исто или слично.⁹ Сумњу, међутим, у потпуности отклања други извештај курира регистрован истог дана (види прилог V) код кога је година 1409. написана римским цифрама. Осим тога и логички је ствар немогућа, јер извештаји курира не могу бити 1405. о спору који настаје као последица пословног и правног односа који почиње тек задужницом из априла 1406, а цитаторије (позиви за суд) су написане 7. децембра 1408. године.¹⁰

Од Динића је ова погрешна година појаве Чачка у изворима преузета и у најновијој синтези историје српског народа, као и у Енциклопедији Југославије.¹¹

Разлог због кога су отац и син Лебровићи позвани пред дубровачки суд јесу две задужнице. Према првој су се они још 1406. задужили у Дубровнику код компаноња, властеле Клемента Бодачића и Николе Рањине за 730 дуката, што је био прилично велики дуг. Према другој задужници, такође из 1406. године Лебровићи су се код дубровачког властелина Павла Гундулића задужили за нешто мању, мада исто тако релативно велику, своту новаца у износу од 456 и 1/2 дуката. Спор око намиривања дуга трајао је све до почетка 1410. године. Наиме, оба спора су коначно решена пресудом дубровачког суда 10, односно 13. јануара 1410. у корист тужилаца. Пресуде су у нашим документима забележене одмах иза извештаја курира, што није уобичајено у дубровачкој канцеларијској пракси. Ова врста судских докумената бележена је, као што смо већ навели, у посебне књиге још од 1352, које чине посебну серију Дубровачког архива под називом *Sentenze de Cancellaria*. Ми ћемо и ове две пресуде овде објавити, јер са горе наведеним исправама чине заокружену целину.¹²

Да видимо сада шта је у изворима познато о трговцима који су 1408-9. боравили у Чачку. Марин Лебровић и његова породица

спладају у ред познатијих дубровачких трговаца тога доба који послују у Србији. Из докумената које смо навели и које овде објављујемо види се да су у Чачку имали кућу, можда и радњу, у којој су повремено боравили и где су обављали своје трговачке послове. Међутим, треба истаћи да се главни део њихове трговачке и пословне активности одвијао у Руднику. Сам Марин Лебровић (у српским документима назван и Мароје Лебровић) био је у два маха закупник рудничке царине, што се види из разрешница за његове рачуне као цариника из 1399. и 1402. године.¹³ Разрешнице су таква врста докумената које српски владар, у овом случају Стефан Лазаревић, издаје дубровачким трговцима, најчешће за закуп царина у неком тргу или граду Србије, али и за неке друге пословне односе са владаром. Разрешницом је уствари потврђивано да је дотични трговац измирио све обавезе из уговореног пословног односа, односно закупа царине. По устаљеном правилу тог доба, разрешнице су издаване у два, односно три примерка: један је остајао владару, један самом трговцу, док је трећи ишао дубровачкој влади, чиме је она хтела да се обезбеди да буде обавештена и да не дође до сукоба са владаром у вези са неизмиреним обавезама. Са тог примерка се разрешница и преписивала у књиге Дубровачког архива.¹⁴

Већ тада се Марин Лебровић пробија у ред већих предузетника у Руднику, јер је у стању да сам закупљује рудничку царину, која је била једна од највећих, најпрометнијих и наравно са највећом добити у то доба у Србији (после новобрдске и сребреничке царине). За њен закуп плаћало се деспоту Стефану почетком XV века 600 литара сребра годишње,¹⁵ што претворено у реалну монету тог доба износи 13.200 перпера, или 5.280 дуката.¹⁶

О Мариновој трговачкој и финансијској способности говори и податак да се још 1398. појављује као кредитор. Те године је свом рођаку Франу Лебровићу, који је живео у Брвенику, позајмио 460 перпера ради куповине куће у Дубровнику.¹⁷ Марин је дуго низ година живео у Руднику, а, као што смо видели, повремено и у Чачку. У Руднику се помиње све до 1409. године. Поред значајне функције српског цариника, он је учествовао и у животу саме дубровачке колоније у Руднику. Више пута је биран за судију у међусобним споровима Дубровчана. Као судија учествовао је у раду судских колегија (конзулата) 1402, 1403. и 1408, а као тужитељ у парницама 1403, 1408. (заједно са сином Милом) и 1409. године.¹⁸ Са сином Милом се јавља и као сведок при састављању тестаментa једног Дубровчанина 1402. године.¹⁹ Марин се после 1409. више не јавља у

Руднику. Међутим, све до 1459. у њему се налазе његови потомци и рођаци. То су Бартол Маринов, вероватно његов други син, затим Бартолови рођаци Лоренцо и Маринче и Ловро Лукин, Бартолов нећак.²⁰

На крају, као прилог, доносимо транскрипкцију и снимке докумената из Дубровачког архива које смо до сада разматрали и у којима се име Чачка јавља први пут у изворима уопште (извештаје курира). Такође објављујемо и поменуте документе који су у вези са њима (цитаторије и пресуде), и то не само због тога што су они са претходним целина, део једне правне радње, већ и зато што се у цитаторијама помињу разлози спора, а то су неизмирене обавезе настале на основу задужница по којима су се Лебровићи задужили код дубровачких кредитора и то за врло високу суму од 1.226 и једну половину дуката. То задужење је могло бити у новцу или роби. У оваквим случајевима то је обично било у роби. Наиме, ситни трговци би склапали уговор са богатијим трговцима, најчешће властелом, од којих добијају робу на кредит коју продају у Србији. Кредитори у том случају само дају робу или новац и остају у Дубровнику (*socius stans*), док дужник одлази у Србију, где се бави конкретним трговачким пословима (*socius tractans*). Зараду обично деле на пола. Дакле, за нас су и ови други документи важни јер се поменуто задужење односи на робу и новац којим су Лебровићи трговали у Чачку и Руднику, где се и иначе највише одвијала њихова трговачка активност.²¹

PRILOZI

I

Судски позив (предат у Чачку) Марину Лебровићу и његовом сину Милу, по тужби због неизмиреног дуга Павлу Гундулићу, регистрован 7. децембра 1408. године.

Citatoria ser Pauli de Gondola contra Marinum et Milo de Lebro, a di VII decembris 1408.

Todoro de Prodanello luogo Tigninte in questo caxo di ser Raphaele de Goze, rectore del comunis de Ragusio, et zudexi zuradi ser Zohane de Volco et Marin de Bona, a ti Marin de Lebro et a ti Millo figlo del detto Marin, zitadini nostri di Ragusa, salute. Cum zosia che davanti di e comparso ser Polo de Gondola cum una carta di notaro de debito tracta del facto de la notaria di Ragusa per man di miser Zohane Adamo di Mugla zurado notaro communo in 1406. indictum 14, di 19. aprile per la quale appare in effecto che ti Marin de Lebro, et ti Milo figlo del detto Marin si di obligadi a dare et pagare al dicto ser Polo ducatum de oro quatrocento cinquanta sei et mezzo fin auri mixi pro exempla et sia di praesentum vixio. Et si ultra et cetera. Tenendose in solido et alme glo

tegnente et cetera. Et rematando nel como in la dicta carta. Plu plena mente se contene domandando de la nostra corte che debiama citare ti Marin et ti Milo perche in ex de et vole per sie quiete sue raxune contra di vui et deli nostri boni unde nui voglano dare raxonem a zaschuno che vene davanti di nui citemo et requirimo. Ti Marin et ti Milo che infra dui mexi dal di che nesesere praesentada questa nostra letera citatoria debiati vignere personalmente o menicere vestri procuraduri legiptimi davanti dela nostra corte a respondere al dicto suprascripto Polo di raxon. El qual termine ucassignemo per primo secundo et terco per entorio termene dandove assavere che non vignando personalmente al dicto termene ovem mandando vostri procuraduri legiptimi procederemo contradi vui et de li vostri boni secundo como nescarere di raxone atenta la forme de gli ordini et statuti nostri di Ragusa non obstrando le vostre contumacie. Et de la presentacio di questa citatoria a vui sera facta. Et de luogo et tempo daremo plena fe a Pribislavo Budisich et a Utiesen cureri in questa parte nostri missi zuradi.

Et questa citatoria gaul prima de vui la legera lecta larenda ali dicti massi per presentarla al altro di vui. Et no fadi altro.

Apresso dela dicta zetatoria nui rectore et zudexi sopradicti a peticio del dicto ser Polo de Gondola sequestravo in man de ti Marin de Lebro tuto quello che tu havissi in man de quello de Milo to figlo per qualimqua modo. Et comandamote che tute le dicte cose dinari o daltri beni del dicto Milo che fosse et ei apresso deti non de bon dare aneguna persona sui a raxon conessuda. Et per simile modo a petition del deto ser Polo sequestremo in mane di ti Milo tuto quello che per qualimqua modo havessi apresso di ti de quello de Marin to padre comandandote che li tegni apresso di ti et nel debii dare a neguna persona fin a la raxon conosuda. Et tuto questo sopra scripto habiamo facto registrare a cautela de le raxune del dicto ser Polo.

Lettere di Levante 5, fol. 52—52'

II

Извештај курира кнезу и судијама да је горе наведени судски позив уручен оптуженима Марину и његовом сину Милу у њиховом стану у Чачку и то за време ручка, 18. децембра 1408.

Die tercio Januaris 1409.

Pribislavus et Utiesen corerii suprascripti et nuncii in hac parte constituti coram domino Marino de Bona, rectorem et iudicibus ser Lucas de Bona, ser Simone de Goze et ser Michaele de Resti, et delatoris corporali iuramento. Retulerunt se praesentasse suprascriptam literam citatoriam cum supradictis sequestris dictis Marino de Lebro et Millo, eius filio simul stantibus in eorum habitationem ad cenam, die decimoctavo mensis decembris proxime praeteriti in Çaçach.

Lettere di Levante 5, fol. 52'

III

Пресуда дубровачког суда по тужби властелина Павла Гундулића против Марина Лебровића и његовог сина Мила због неизмиреног дуговања.

Sententia con MCCCCX, indictum tercia, die XIII Ianuaris. Coram domino Blasio de Sorgo honorando rectorem co.nunis Ragusii et iuratus iudicibus ser

Simonem de Bona, ser Marino de Resti et ser Andrea Martoli de Volcio. Comparvit ser Paulus de Gondola dicens et petrus quod cum praedicti Marinus et Milo nec alter pro eis comparvit ad respondendum praedicto ser Paulo ad terminus in praedicta citationem contractum per ipsum dominum rectorem et iudicibus supradictam formam statuti Ragusii dictum Marinum et omnia bona sua sentenciari debere dicto ser Paulo pro duobus terciis debiti supradicti et cum eius vigore secundum tenorem sui iusti praedicti, et Milum predictum eius filium et omnia bona et omnia sibi spectancia et pertinentis pro reliquo tercio cum eius vigore. Semper remanente firma sequestracione facta dicto Marino de Lebro de bonis que haberet penes se spectantibus dicto Milo eius filio. Et similiter stanestructum facta dicto Milo de bonis dicti Marini que esserit penes dictum Milum. Unde praedictus dominus rector cum iudicibus supradictum visa dicta citatum et praesentatum de ea facta et vixit quod praedictus Marinus et Milo non comparverint ad terminus eis datum, nec alter pro eis ut in ipsa citatum continentum. Dictum tercie per terminam iudicavit dictum Marinum de Lebro et omnia bona sua pro duobus terciis praedicti debiti et cum vigore eorum et praeductum Milo et omnia bona sua pro reliquo tercio et vigorem ipsius praedicto ser Paulo formam sentenciatum usquam ad integravi solve dicti debiti. Et vigorem firmo remanentum sequestro facto Marino praedicto de bonis Mili et dicto Milo de bonis Marini supradictam formam petiti dicti ser Pauli resservando sacramento dando ei si et quoniam pars sibi dare vel.

Die XXI novembris 1410.

Ser Paulus de Gondola fuit continentum et confessere habuisse et recepisse a Marin de Lebro pro parte dete ... iperperi quadringentos duos. Qui denaries fuerunt de empcionem posesionis dicti Marini quam civit stationalia et dem ser Paulus fuit continentum dicto die recepisse a dicto Marino (?) ... dicte sententiae iperperi quingentos, qui denarii fuerunt Insule de Medio dictum Marinum quam habere dictus ser Paulus.

Lettere di Levante 5, fol. 52'

IV

Судски позив (предат у Чачку) Марину Лебровићу и његовом сину Милу због неизмиреног дуга властели Клементу Бодачићу и Николи Рађини, регистрован 7. децембра 1408.

Citatoria pro ser Clemente de Bodaza et sociorum contra Marino et Milo de Lebro.

A di VII december 1408.

Rector di Ragusa Raphaelae de Goze et zudexi dela corte Marin de Bona et Marin de Caboga, a ti Marin de Lebro et a ti Milo figlolo del deto Marin, citadini nostri di Ragusa, salute. Cunzosia che davanti di nui sono comparsi ser Clemente de Bodaza et ser Nikola de Ragnina, compagni, com una carta di notaro de debito tracta del catastico de la notaria di Ragusa, per man de misser Zonchane di Adamo de Mugla, nostro notaro zurado in 1406, indicti 14, di 1. aprile, per la quale appare in effecto che vui Marino et Milo sidi obligadi a dare et pagare a ser Clemente de Bodaza et a ser Nikola de Ragnina, compagni, ducati di oro sette cento et trenta fini auri mixi pro expensis et sit di presenti viaço, et si ultra et cetera. Tenendose in solido et almiglior tegmente et renuntiando et cetera. Como in la dicta carto plu plenamente se contene domandando de la nostra corte che te debiama citare te Marino et

te Milo per che et gli volnoper segvir sue raxone contra di vui et de li vostri boni. Unde nui vogliando dare raxone a zaschauno che vine davanti di nui citemo et requiremo te Marino et te Milo che infra dui mexi doldi ve sera praesentada questa nostra litera citatoria debiati vignere personalmente o mandar vostri procuraduri legiptimi davanti dela nostra corte a respondere ali dicti ser Clemente et ser Nicola di raxon. El qual termene ve asignemo per primo, secondo et terco per enptorio termene dandove a savere che non vignando personalmente o mandando vostri procuraduri al dicto termene cono e dicto procederimo contra di vui et di li vostri boni secondo como neparera de raxone atenta la forma de gli urdini et statuti nostri di Ragusa non obstando le vostre contumacie. Et de le presentacionem di questa citatoria a vui sera facta. Et de luogo et tempo daremo plena fe a Pribislavo Budsich et a Tiessen curieri in questa parte nostri messi zuradi.

Et questa citatoria qual prima de vui la vedera et legera lecta la debia rendere ai dicti missi per presentarla al altro et se claro non faxidi.

Apresso dela dicta citatoria nui rectore et zudexi sopredicti a petitione deli dicti ser Clemente et ser Nicola sequestrimo in man de ti Marino de Lebro tuto quello che tu havisse de quello di Milo to figlo per qualimquomodo. Et comandemote che tute le dicte cose dinari o daltri beni del dicto Milo che fosse apresso deti non li debi dare aniguna persona sui a raxon conusuda. Et per si mele modo a petitione deli dicti ser Clemente et ser Nikola sequestrimo in man de ti Milo tuto quello che per qualinqua modo havissi apresso di te de quello de Marin to padre. Et comandamote che le tiegni apresso di ti. Et non li debie dare anessima persona fino a la raxon conessuda. Et tuto questo sovrascripto habiamo facto registrare a cautela dele raxone de indicti ser Clemente et ser Nicola.

Lettere di Levante 5, fol. 53—53'. Dokument je kasnije poništen precrtan unakrst, uz belešku sa strane: Cassum qui soluta.

V

Извештај да је судски позив уручен Марину Лебровићу и његовом сину Милу у њиховом стану у Чачку, за време ручка 18. децембра 1408, регистрован у дубровачкој канцеларији 3. јануара 1409. године.

Die terció Ianuaris MCCCCVIII

Pribislavus et Utiesen corerii et nunci i constituti coram domino Marino de Bona, rector et iudicibus ser Luca de Bona, ser Simone de Gocis et ser Michaelae de Resti, et per sacramentum retulerunt se presentasse dictam citatoriam et suprascriptos sequestros dictis Marino de Lebro et Millo eius filio quod simul stabant ad cenam in habitationem eorum in Začach, die decimo octavo, mensis decembar proxime praeteriti.

Lettere di Levante 5, fol. 53'. Dokument je, kao i prethodni precrtan, tj. poništen.

VI

Пресуда у корист ортака Клемента Бодачића и Николе Рањине против Марина Лебровића и његовог сина Мила, донета 10. јануара 1410. године.

MCCCCX, die X Ianuaris. Coram domino Blasio de Sargo, homorando rectorem comunis Ragusii, et iuratus iudicibus ser Simone de Bona, ser Jacobo de Gondola, ser Andrea de Volcio et ser Matheo de Gradi. Comperarverunt ul-

trascripti ser Clementus et ser Nicolaus, consocii dicenceses et petinteses. Quod cum praedicti Marinus et Milo nes alteri pro eis comparvit ad respondendum praedicti ser Clementi et ser Nicolao ad terminus in dicta citacia continuum per ipsim domino rectorem et iudices secundam formam statutorum Ragusii dictum Marinum et omnia bona sua summari debere dictis ser Clemente et ser Nicolao pro duobus terciis debiti supradictum et eorum vigorem secundum tenorem eorum instrumenti, et dictum eius filium Milum (pro tertia parte — precrtano) et omnia bona sua et omni sibi spectantia et pertinentia pro reliquo tercio cum eis vigore. Remanente super firma sequestracionem facta dicto Marino de Lebro de bonis qua haberet penes se spectatum dicto Milo eis filio et similiter sequestracionem facta dicto Milo de bonis dicti Marini qua esserit penes dictum Milum. Unde praedictus dominus rector cum iudicibus supradictis visa dicta citacia et presentatum dicte citacie. Et vixit quod praedictus Marinus et Milo non comparvit (?) ad terminus eis datum nec alter pro eis ut in ipsa citacia continentum dictam et per sentenciam iudicavit praedictus Marinus de Lebro et omnia bona sua pro duobus terciis praedicti debiti. Et vigorem eorum et praedictum Milo et omnia bona sua pro reliquo tercio et vigore ipsis ser Clementi et ser Nicolao forma sanantibus (?) usquam od integram solum dicti vigorem firmo remanente sequestro facto Marino praedicto de bonis Mili, et dicto Milo de bonis Marini secundam formam petitionis predictorum ser Clementis et ser Nicolao resservato facio dado eis si et quoniam pars eis dare volluerit.

Lettere di Levante 5, fol. 53'. Dokumentat je zajedno sa prethodna dva poništen.

НАПОМЕНЕ

1. Први сачувани попис је из 1476. године: А. Аличкић, „Турски катастарски пописи неких подручја Западне Србије, XV и XVI век“, I, Чачак, 1984, 230.
2. О серији Lettere e commissioni и цитаторијама види детаљније: Ј. Тадић, „Писма и упутства Дубровачке републике“, I, Београд, 1935, Предговор, стр. IV—IX.
3. Дужи текст „Чачански крај у средњем веку“ настао је као део пројекта синтезе „Историје Чачка“ који још није штампан, али се надамо да ће, макар у другачијој форми бити објављен.
4. Хисторијски архив у Дубровнику (ХАД), Lettere di Levante, vol. 5, f. 52', 3. i 1409.
5. ХАД, Lettere di Levante 5, f. 53'.
6. Д. Поповић, „Чачак у прошлости“, „Споменица чачанске Реалне гимназије 1837—1937“, Чачак, 1938, 18.
7. Податак да је прошло 15 дана од момента предаје позива Лебровићима у Чачку до регистравања њиховог извештаја у дубровачкој канцеларији занимљив је сам по себи. Наиме, он показује да је од Чачка до Дубровника куририма било потребно 15 дана путовања на коњима, што је неубичајено дуго, јер се зна из других извора да је просечно време путовања на овој релацији било око седам дана: К. Јиречек, „Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем веку“, Зборник К. Јиречека, I, Београд, 1959, 273-4, нап. 194; Г. Шкриванић, „Путеви у средњовековној Србији“, Београд, 1974, 40—41. Разлог овако дугог путовања је сигурно био тај што су курири овог пута путовали зими, која је била тешка, па је било потребно дупло више времена.
8. М. Динић, „Југозападна Србија у средњем веку“, Зборник Филозофског факултета у Београду, 10-1 (1970), 240 (прештампано у: М. Динић, „Српске земље у средњем веку“, Београд, 1978, 70).
9. А. Capelli, Dizionario di abbreviature latine ed italiane, Milano, 1979, 425—428.

10. *Lettere di Levante* 5, f. 53, 7. XII 1408.
11. „Историја српског народа“, II, Београд 1982, 107 (Д. Ковачевић—Којић).
12. Позиви (*citatoriae*), преписани у целости, састављени су 7. XII 1408: *Let. di Levante* 5, f. 52, 53 (види прилоге I и IV). Други позив, вероватно и задужница, поништени су 1410, што се види из белешке са стране на f. 53' (види факсимил 3 и 4). Ове цитаторије, као и пресуде, за нас су важне не само као документи који са поменутих извештајима курира представљају једну целину, једну заокружену правну радњу у оквирима јавно-правне и приватно-правне праксе у пословању средњовековног трговца на релацији Дубровник — Србија и обрнуто. Уствари, овде нам недостају само задужнице Лебровића које се само помињу у цитаторијама, а које су, уколико су сачуване, регистроване у серији *Debita Notariae*. Дакле, као што се из документа које објављујемо види, наводимо их оним редом како су настајали и забележени у *Let. di Levante* 5.
13. Љ. Стојановић, „Старе српске повеље и писма“, Т-1, Београд—Ср. Карловци, 188, 195, бр. 195, 204. Иако су ове разрешнице осумњичене (С. Бирковић, „Осумњичене повеље кнегиње Милице и деспота Стефана“, *Историјски часопис*, 6, 1956, 142-3), податак да је Марин Лебровић тих година цариник у Руднику је неоспоран.
14. О разрешницама, као и о царинама и царинском систему у средњовековној Србији, види опширније: А. Веселиновић, „Царински систем у доба Деспотовине“, *Историјски гласник*, 1—2, 1984, 7—38.
15. Љ. Стојановић, „Повеље и писма“, I-1, 231, бр. 240. Податак се односи на закуп рудничке царине за 1423. годину.
16. Ради поређења, закуп сребрничке царине 1389. износио је 425 литара финог сребра, а 1417. је деспот Стефан исту царину издао за 3.000 литара сребра. Новобрдска царина је била још већа. За њен закуп се плаћало деспоту Стефану 1423. близу 5.000 литара сребра. Колики су то реални износи у ово време види детаљније: А. Веселиновић, „Царински систем у Србији у доба Деспотовине“, 14—16.
17. Б. Храбак, „Рудник под Штурцем и његова дубровачка насеобина“, *Зборник радова Народног музеја у Чачку*, XIV, 1984, 30.
18. *NAD, Reformationes* 32, f. 4', 15. VII 1402; f. 33, 33', 36; f. 41, 56, 63, 67, 71. Б. Храбак, „Рудник под Штурцем“, 30—31.
19. *NAD, Testamenta Notariae* 9, f. 19—20, Тестамент Тонка Олетића од 17. VIII 1402.
20. Б. Храбак, „Рудник под Штурцем“, 34—61.
21. О организацији средњовековне трговине у Србији и Дубровнику и деловању трговачких друштава види: Г. Чремошник, „Наша трговачка друштва у средњем веку“, *Гласник Земаљског музеја БиХ*, 36, 1924, 69—82; Б. Крекић, „Трговачка друштва у средњовековном дубровачко-левантинском саобраћају“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 4, 1959, 11—28; и посебно: М. Спремић, „Дубровачка трговачка друштва у Деспотовини Бурба Бранковића“, *Зборник Филозофског факултета у Београду*, 13-1, 1976, 85—102.

DOCUMENTS CONCERNANT LA PREMIERE MENTION DE ČAČAK
AU MOYEN AGE

Les principales raisons qui nous incitent à publier ces documents proviennent de leur importance pour l'histoire médiévale de Čačak. On y mentionne pour la première fois le nom de cette ville qui existe d'ailleurs dès le Haut Moyen Age (début du XI siècle), mais sous un nom différent (Gradac). D'autre part, un des documents que nous publions était déjà connu, mais sa datation n'était pas exacte (de 1405 à 1409). Finalement, outre ce document déjà connu, nous avons trouvé encore cinq documents dans les Archives de Dubrovnik (Raguse), qui concernent Čačak et les activités des commerçants dans cette ville, et nous les publions ici dans une édition critique.

Ce recueil de documents est composé de trois types d'actes caractéristiques pour la chancellerie regusaine de l'époque, et qui résultent dans leur ensemble d'un même rapport de droit privé. Il s'agit de deux invitations à comparaître devant la cour à cause des dettes non acquittées (citoriae), de deux rapports concernant la remise des invitations aux accusés à Čačak, par l'entremise des messagers et de deux sentences dans ces litiges (sententiae). Il est important de souligner, ce qui apparaît dans les documents publiés et dans notre analyse, que Čačak est mentionné pour la première fois le 18 décembre 1408, lorsque les messagers ont remis les invitations aux marchands accusés «dans leur demeure à Čačak, au moment du déjeuner», et non en 1405, comme certains auteurs l'estimaient, par suite d'une mauvaise interprétation de l'année dans les documents mentionnés.

Outre l'analyse paléographique, diplomatique et chronologique de ces documents, de l'étude des circonstances historiques à la fin du XIV et du début du XV siècle en Serbie et dans la région de Čačak, lorsque le nouvel essor économique permit l'apparition de ce marché, nous avons prêté une attention particulière aux personnages des marchands qui habitaient et menaient leurs affaires à Čačak. Il s'agit de citoyens et de marchands ragusains, Marin Lebriović et de son fils Milo. Ils font partie d'une pléiade de marchands célèbres de Dubrovnik qui menèrent leurs affaires surtout à Rudnik, un des centres les plus célèbres dans le domaine des activités minières et commerciales. Les sources les mentionnent de 1398 à 1409, à Rudnik, où ils exercent les activités de douaniers, de fermiers des douanes des despotes serbes, de créanciers et de débiteurs, de marchands et de membres de collèges judiciaires dans différents litiges entre marchands.

Andrija Veselinović

DOCTRINE DE L'UNION SOVIETIQUE EN PREMIERE ANNEE DE L'AGE
AU MOYEN AGE

La doctrine de l'Union Soviétique en première année de l'âge au moyen âge est une doctrine qui a été développée par les penseurs soviétiques de l'école de la Nouvelle Synthèse. Cette doctrine est basée sur les principes de la dialectique matérialiste et de la science socialiste. Elle considère l'homme comme un être social et historique, dont le développement est déterminé par les conditions sociales et historiques de son époque. Elle rejette l'idée d'un développement individuel isolé et considère l'individu comme un produit de la société.

La doctrine de l'Union Soviétique en première année de l'âge au moyen âge est une doctrine qui a été développée par les penseurs soviétiques de l'école de la Nouvelle Synthèse. Elle considère l'homme comme un être social et historique, dont le développement est déterminé par les conditions sociales et historiques de son époque. Elle rejette l'idée d'un développement individuel isolé et considère l'individu comme un produit de la société.

La doctrine de l'Union Soviétique en première année de l'âge au moyen âge est une doctrine qui a été développée par les penseurs soviétiques de l'école de la Nouvelle Synthèse. Elle considère l'homme comme un être social et historique, dont le développement est déterminé par les conditions sociales et historiques de son époque. Elle rejette l'idée d'un développement individuel isolé et considère l'individu comme un produit de la société.

La doctrine de l'Union Soviétique en première année de l'âge au moyen âge est une doctrine qui a été développée par les penseurs soviétiques de l'école de la Nouvelle Synthèse. Elle considère l'homme comme un être social et historique, dont le développement est déterminé par les conditions sociales et historiques de son époque. Elle rejette l'idée d'un développement individuel isolé et considère l'individu comme un produit de la société.

РАДОМИР СТАНИЋ

ТРАГОМ НЕПОЗНАТОГ ДЕЛА ПЕТРА НИКОЛАЈЕВИЋА МОЛЕРА

РАДОМИР СТАНИЋ
УУ 11000 Београд
Републички завод за
заштиту споменика културе

UDK 75 „18—19“

Истраживању и проучавању српске уметности у раздобљу између 1791. и 1848. године најзначајније подстицаје дало је неколико историчара уметности чије ће заслуге у успостављању представе о развојним токовима градитељства, сликарства, примењене уметности и других вештина дуго остати непревазиђене. Реч је најпре о Миодрагу Коларићу, истраживачу који је дао веома запажен допринос изучавању градитељства али и сагледавању сликарске делатности овог времена.¹ Изузетан удео у стицању сазнања о свим облицима уметничког стваралаштва у овом периоду пружио је професор др Павле Васић, неуморни и још увек активни истраживач наше уметничке прошлости и сјајни познавалац личности, догађаја и појава у судбоносним годинама тзв. прелазног доба.² Из нешто млађе генерације историчара уметности који се интензивно баве изучавањем овог периода историје српске уметности истиче се Бранко Вујовић, који је, у својој волуменозној књизи „Уметност обновљене

Србије 1791—1848. године“ (Београд 1986), заокружио резултате својих дугогодишњих истраживања и систематизовао сва сазнања до којих су дошли други бројни испитивачи као што су: Медаковић,³ С. Шакота,⁴ М. Јовановић,⁵ Р. Станић⁶ и други.

Захваљујући објављеним књигама и радовима ових истраживача наше уметничке прошлости, као и других овде не споменутих али не мање значајних, у могућности смо да у јаснијим историјским, културним и духовним приликама пратимо живот и дело одређених стваралаца, особито оних који су својом индивидуалношћу оставили печат свом времену.

Једна од најзанимљивијих личности овог немирног времена, која се издваја романтичношћу и трагичношћу свог живота али и несумњивим значајем свог сликарског дела, јесте Петар Николајевић Молер. Овај устаник, јунак и војвода, честит и достојанствен Карађорђевог саборац и противник Милошевог апсолутизма и самовоље, распет између ратничког заноса и сликарске инспирације, није имао могућности да пре своје трагичне и непримерене смрти развије свој несумњиви сликарски таленат коме је пружио доказа у сачуваним делима свог скромног живописачког и иконописног опуса. Бавећи се животом и делом овог несрећног сликара, Славко Шакота је у свом темељном монографском раду⁷ не само упечатљиво и поуздано обележио и осветлио његов животни и стваралачки пут, већ нам живо и непосредно разјаснио политичке и културне прилике у којима су он и његови савременици деловали у Србији тог времена. За време у коме је писан, овај рад представља својеврсни анахронизам у позитивном смислу те речи. Имајући у виду чињеницу да су истраживачи уметничке активности у устаничкој Србији били готово на самом почетку и да су многе кључне појаве и личности биле несагледане, постаје задивљујуће у којој је мери С. Шакота методом изучавања Молеровог стваралаштва и сигурношћу свог трагичног инстинкта био далеко испред свог времена и тако остао све до данас ни у чему ненадмашан. Све што је у овом документованом научном огледу написано остало је непорециво тачно и ни у чему превазиђено.

Петар Николајевић Молер је рођен у Бабиној Луци код Ваљева око 1775. године. Као синовац Хаџи-Рувима, човека који се за своје време дубоко разумевао и успешно опробао у многим уметничким вештинама, био је рано упућен ка стицању сликарских поука. Најпре је похађао Докмирску школу,⁸ а потом између 1788. и 1791. био у сликарској радионици Стефана Гавриловића у Сремским Кар-

ловцима. Најраније познато Молерово дело јесте иконостас у цркви Рабровици у Дивцима, сликан највероватније 1795. године. Следећи његов рад су царске двери из Боговађе из 1797. године, која се данас чувају у Горњем Милановцу.⁹ Две иконе — Св. Лука (Крчмар) и Св. Ђорђе (Пецка) су, такође, његова дела из раније фазе. Верује се да је он аутор неких икона из Степање.¹⁰ Недавно је откривено да је творац старог иконостаса у цркви Св. арханђела Михаила и Гаврила у Гучи, који је сликао вероватно 1797. године.¹¹ Између 1798. и 1800. настала је лепа Молерова икона „Сабор св. арханђела Михаила и Гаврила“, која је преостала од иконостаса у манастиру Ђелијама, страдалог 1806. године. Значајну Молерову целину чине зидне слике у цркви у Крчмару из око 1802,¹² његову уметнички највреднију целину чине зидне декорације у Карађорђевој цркви у Тополи настале 1813. године уз помоћ Јеремије Михаиловића и Јанка Михаиловића.¹³ Петар Николајевић је пред смрт 1816. године, када је задављен у казамату калемегданске тврђаве, оловком помоћу огледала нацртао свој аутопортрет, коме се убрзо изгубио сваки траг.¹⁴

Све су ређе прилике када се откривају дела знаменитих сликара. Ући у траг једном до сада непознатом делу Петра Николајевића Молера одиста је ретко и непоновљиво узбуђење, али још више својеврсна драгоценост када је реч о уметничкој баштини смутних и несигурних предустаничких година. Кад се, при том, има у виду да је то откриће везано за Гучу, место које је у једном тренутку било средиште Молеровог стварања, онда је оно утолико значајније.

У питању је икона „Сабор св. арханђела са јеванђелистима, св. Тројицом и Богородицом с малим Христом“, до сада непознато дело угледног српског сликара нечовечно страдалог од доглавника кнеза Милоша. Икона је сачувана код потомка војводе Милутина Илића Гучанина, једног од ктитора старе гучке цркве св. арханђела Михаила и Гаврила.¹⁵ То је славска икона породице Илић, која се по проти Милутину Гучанину прозвала Протић. Икону је, свакако, наручио прота Гучанин који је већ био у улози главног ктитора старог гучког храма.¹⁶

Икона је скромних димензија (34 x 52,5 x 2,3 см). Носач је од једноделне храстове даске, која позади има два кушака од исте врсте дрвета. Сликана подлога је грубо препарирана гипсом. Сликана и дуборезбарена површина иконе је уоквирена рубом ширине 0,8 см. Наиме, сликани део иконе је удубљен за око 0,5 — 0,7 см,

а оквир иконе чини правоугаоник који је у истој равни са дубоко-резбареним елементима. Сликану, иначе веома разуђену површину, чини седам поља у виду медаљона. Највећи, који заузима средишњи део иконе, има пречник 24, односно 22 см, јер је ова форма у облику развученог круга. Осталих шест знатно мањих кружних поља у виду медаљона распоређени су тако што су три изнад, а три испод средишњег поља. Медаљони су различите величине: они који се налазе у средини у оба реда имају пречник 8 см, а остала четири 7 см.

Све сликане површине уоквирене су системом дуборезне декорације стилизованих флоралних орнамената. Главно средишње поље, где су насликане стојеће фигуре арханђела, омеђено је са по два цвета горе и доле, а са стране разгранатим листовима акантуса и палмете. Сва остала кружна поља оивичена су тордираним уже-том, на које се наслањају стилизовани листови различитог порекла и облика. Све дуборезбарене рељефне површине прекривене су златним листићима, а удубљена места обојена тамнозеленом. Сва дуборезбарена орнаментика је вешто и отмено уклопљена у једну декоративну барокну целину с којом сликане површине чине ликовно јединство.

У централном највећем кружном пољу управо је представљена сцена сабора св. арханђела. Сачуван је део сигнатуре: *Совора арханг.*... У врху изнад сигнатуре насликан је свети дух у виду голуба раширених крила како лебди у светложутом облаку. Од седам представљених арханђела у стојећем ставу делимично су очувана и само у фрагментима видљива четири. Најбоље је очуван онај на десној страни сцене насликан у црвеној доњој и зеленој горњој хаљини са цинобер крилима. Десна му је рука уништена, а у левој руци држи мач (?). Горњи део главе и доњи део фигуре су уништени. Следећи анђеоло на истом делу сцене у другом плану је доста добро очуван. До пола заклоњене главе са крилом претходног анђеоло, овај анђеоло је одевен у дугу доњу хаљину плаве боје и краћу љубичасте боје. Крила су му оштећена. Трећи анђеоло у овој групи, осим дела главе, дела доње одеће и једног стопала, није више очуван. У другој левој групи била су, изгледа, насликана четири анђеоло. Од трију су очувани остаци фигура са одећом црвене и плаве боје. Видљиво је да је један анђеоло, први с лева, у руци држао дуги тамноокер крст. По свему судећи, у средини ове сцене био је насликан медаљон са представом поирсја младог Христа, од чега данас нема ни трага. Присуство овог медаљона наслуђујемо имајући у ви-

ду једну Молерову икону са истом темом, о чему ће доцније нешто више бити речи.

У доњем делу иконе, у три медаљона, идући с лева на десно, насликани су св. Јеванђелист Лука, Богородица с малим Христом у наручју и св. Јеванђелист Марко. Сви су доста добро очувани.

Св. Јеванђелист Лука (Г. 6VI. Лука) одевен у зелену хаљину и цинобер огртач, левом благосиља, а у десној држи бледосиву перушку као прибор за писање. Кратка коса и брада тамног окера брижљиво су обрађени. Инкарнат бледосив са местимичним руменилом. Усне црвене, а ореол испуњен златом са цинобер ивицом. Почетна слова сигнатуре су цинобер, а остала бела. Позадина је светлоплава.

Богородица (Ш Р 0У) је одевена у зелену хаљину, преко које је љубичастокармин мафориј чији су рубови оивичени белом траком. У наручју држи малог Христа (IG XG) придржавајући га обема рукама. Христ је одевен у зелени хитон и цинобер химатион. Десном благосиља, а лева је заклоњена одећом. Минијатурна троугласта Христова глава, иако једва достиже 1 см², брижљиво је обрађена. Ореоли су испуњени златом и оивичени белом траком. Сигнатуре су у целини исписане белим словима. Позадина светлоплава, такође. Инкарнат на сличан начин третиран, али с мало више руменила.

Св. Јеванђелист Марко (Г. свг. Марко), у знатној мери оштећеног попрсја и дела главе, насликан је тако што десном благосиља, а у левој држи беличастосиву перушку. Одевен је у цинобер хаљину и љубичастокармин огртач. Тамноокер коса, брада и бркови сливају се у једну целину. Обрада инкарната, позадина и исписивање слова сигнатуре — као код Богородице с Христом.

У горњем делу иконе с лева на десно у три медаљона приказани су св. Јеванђелист Матеј, св. Тројица и св. Јеванђелист Јован. Знатно тежа оштећеност карактерише ове представе.

Св. Јеванђелист Матеј (Сѣтій Я. С....ий) је готово потпуно уништен. Очуван је део ореола, део дуге седе браде и десна шака којом пише јеванђеље. Почетна слова речи сигнатуре су црвена, а остала бела. Ореол је златан, са цинобер ивицом. Позадина је светлоплава. Није видљиво да ли је Матеј представљен у виду анђела — с крилима и у какву је одећу одевен.

Св. Тројица (...Тф...) нешто мало боље очувана, сликана је по уобичајеном предлошку. Лево је насликан Исус Христос како се ди, у цинобер хитону и тамноплавом химатиону. Ореол је златан, са

окертамном ивицом. Унутра је цртеж крста. Руке су оштећене, па није видљив њихов положај. Наспрам њега је седећа фигура Бога с троугластим златним ореолом, оивичена тамним окером. Десном благосиља, а лева рука и средишњи део фигуре су уништени. Приказан је у зеленој доњој хаљини и сивоокер огртачу, који се испод грла закопчава. Изнад Христа и Бога свакако је био насликан голуб као симбол св. Духа, чији је део крила видљив. Св. Тројица је приказана на светложутој позадини. Сигнатура је била написана тамним окером. Инкарнат је идентичан осталим светитељима.

Св. Јеванђелист Јован (Свѣтъй Свѣт. Іоаннѣ) представљен је како у десној руци држи прљавобелу перушку, леву руку повио у лакту, а шаком показује према перушци. Има дугу тамноокер браду и косу, која у увојцима пада по раменима. Одевен је у златно-зелену хаљину и љубичастокармин огртач. Инкарнат са доста руменила третиран је углавном као код других светитеља. Ореол је испуњен златом и оивичен цинобер рубом. Почетна слова речи исписана су цинобер бојом, а остала белом. Позадина је светлоплава.

Икона је несумњиво рад Петра Николајевића Молера, јер носи сва битна стилска и друга обележја његовог сликарства. Било од чега да се пође у анализи ове иконе, откриће се обиље црта и елемената својствених овом сликару, чија дела чине један од најзначајнијих сегмената српске сликарске баштине с краја XVIII и почетка XIX века. Ако се анализа започне цртежом, одмах ће пасти у очи његова гипкост, лакоћа, прецизност и сигурност потеза и коректност у пропорцијама. Он је у слици као ликовној целини изражајан чинилац и има примарну улогу. Шта више, он је незаобилазна компонента која је својим сталним присуством и видљивошћу „као контура која описује форме“.¹⁷ На нашој слици цртеж је у сваком погледу сигуран и логично прати природне покрете. Тамни окер је боја којом аутор увек оперише у исцртавању и моделовању лица, руку, стопала и других делова фигура. Веома је карактеристичан начин на који исцртава ликовне светитеља: обрве, нос, уста, уши и облик физиономије исцртава тамним окером, а сви поступци у моделовању и третману инкарната воде ка спонтаној или свесној идеји да се лицима светитеља да одређена благост, питомост, готово чедно-радосна разнеженост, која струји из очију. Ово се приближава извесној љупкости ликова и допадљивости, што, разуме се, иде на уштрб њиховог уметничког квалитета. У случају наше иконе ова својства су присутна у лику Богородице, Христа и очуваних арханђела. То указује на њихову само привидну површ-

ност и плиткост, празњикавост, па и неуверљивост. С. Шакота¹⁸ зналачки објашњава ову Молерову формулу: „Он се нашао на средокраћи између барокног веризма у сликању ликова, са којима се сусрео у Војводини, и византијске спиритуалности сликарских дела на које је наилазио у своме крају“.¹⁹ Могло би се без резерви прихватити ово објашњење, поготово ако се зна да је Молер, радећи у западној Србији, наилазио на јаку традицију поствизантијских образаца и сусрео се са релативно конзервативним укусом тамошње клијентеле. У потрази за мером неопходне симбиозе између западњачко-прекодунавске уметности са преживелим, али још увек живим традицијама ортодоксне спиритуалности рашко-моравских области, Молер је улазио у једну ликовну схему која је била блиска оном слоју наручилаца који се издвајао својим друштвеним угледом, па и образовањем.

Мноштвом златних листића, којим су прекривене пластичне декорације наше иконе и ореоли светитеља, аутор је желео не само да оствари везу са негдашњим иконама које су се могле срести у нашим манастирима, већ и да раскошним изгледом иконе засени ктитора. Раазумевјући оваква настојања као утирање пута ка новој клијентели, мора се признати да су она била успешна: Петар Николајевић Молер је примером иконе из Гуче, коју је радио за једног угледника, постигао јасно јединство оног што долази и оног што ишчезава и таквим спојем различитих елемената остварио уметничку целину не без мана, али ефектну и делотворну на укус и афинитет наручиоца.

Посматрана с тог становишта ова икона као сведочанство свог времена казује нам много што-шта што је од значаја за изучавање друштвених, духовних, културних, па и уметничких, прилика у Драгачеву и шире. Рекли смо да је ово славска икона проте Милутина Илића Гучанина. Већ ова чињеница је сама по себи значајна. Веома су ретке, готово изузетно ретке, славске иконе угледних личности које су уживале посебан друштвени статус и имале активну улогу у политици и војној стратегији свог времена. Гучанин је био војвода драгачевски и војни командант Пожешке нахије,²⁰ а као један од ктитора старе гучке цркве овом храму је 1797. приложио икону „Сабор св. арханђела“ коју је 1847. године обновио његов унук Симеон Протић.²¹ Удео М. Илића Гучанина у довођењу Петра Николајевића да слика иконостас у старој цркви у Гучи био је вероватно у сразмери са његовим ктиторским утицајем и моћи, али и са његовим схватањем новог таласа европеизације нашег иконо-

писа. Као духовник који је теолошка знања стицао у овчарско-кабларским манастирима — Св. Тројици и Никољу,²² Гучанин је живео у времену када су се појавили нови подстицаји у развоју наше иконописачке мисли и које је прихватао као веснике новог доба. Пала му је у удео част и прилика да, градећи цркву у свом месту, доведе најдаровитијег и, вероватно, најперспективнијег сликара свог времена у Србији и да му повери сликање иконостаса. Занимљиво је, међутим, питање како је М. Илић Гучанин сазнао за Молерову сликарску делатност и на који начин је успостављен контакт између њих. Тешко је претпоставити да је Гучанин познавао Молера, мада је могао знати за његов сликарски рад. Посредник између њих вероватно је био добро знани, немирни и угледни Хаџи-Рувим, стриц Молеров, духовник надалеко познат по свом пркосу Турцима и вештинама којима је владао. Драгачевски протопрезвитер и потоњи војвода био је прва личност Драгачева пред Први српски устанак и за време његовог трајања. До своје смрти 1804. године Хаџи-Рувим Нешкових био је знан сваком виђенијем човеку предустаничке Србије, а поготову духовницима. У многим приликама могли су се видети и сарађивати. До свог боравка у манастиру Никољу под Кабларом у марту 1803. године,²³ где је Гучанин стицао богослужбена и теолошка знања и где му је уочи Првог српског устанка можда био и домаћин, Хаџи-Рувим је као неуморни луталица и агилни патриота сусретао најугледније људе свог доба, међу којима је био и прота из Гуче. Када је требало да своју цркву опреми иконостасом, ништа није било логичније него да од Хаџи-Рувима потражи савет ко би му могао сликати олтарску преграду, при чему је било сасвим природно и људски да му овај препоручи свог синовца Молера. Тако је млади уметник, који се већ окушао у својој двадесетој години као иконописац у цркви Рабровици у Дивцима код Ваљева,²⁴ дошао у Гучу и латио се новог изазовног посла, који је обавио на задовољство наручиоца и верника.

Не постоје разлози за сумњу да је пре почетка или по завршетку иконостаса у гучкој цркви Молер сликао славску икону „Сабор светих арханђела“ проти Милутину Гучанину. Све битне стилске одлике и сликаних и дуборезбарених површина на икони потпуно су идентичне оним на иконостасу, сада пренесеном у нову гучку цркву саграђену 1831. године.²⁵ Рађена темпером на дасци, икона проте Гучанина у погледу сликарске обраде показује уједначеност и у погледу цртачки веома солидно и сигурно постављених попрсја светитеља и фигура анђела, и у погледу избора боја и трет-

мана инкарната. Као и на иконостасу, приликом представљања појединачних ликова светитеља употребљена је сужена гама боја. Доминирају боје топлих тонова, чијим различитим варијацијама постиже племениту хроматску равнотежу и хармонију. Иако готово минијатурни ликови и фигуре у односу на оне које су представљене на иконостасу, они су на исти начин цртачки и колористички уобличавани, али због згуснутости и кондезованости форме делују конзистентније и ефектније. Скала цинобера, зелене, плаве, кармина и љубичасте, уз обилну употребу окера и злата, омогућила је иконописцу да не тако сложене сликарске задатке због одсуства компликованих композиција на овој творевини обави готово беспрекорно и да на тај начин избегне извесне слабости, које су видљиве на иконостасу. Другим речима, ова икона није га стављала пред проблеме с којима се суочавао сликајући сцене празника на гучком иконостасу, где је морао испољити виши степен знања и способности компоновајући сцене и исцртавајући фигуре компликованих и немирних покрета и ставова.²⁶

Добро уочена склоност П. Николјевића Молера да слика фреско-декорације и да приликом сликања иконостаса долази до изражаја поступак типичан за сликање зидних слика²⁷ видљив је при сликању гучког иконостаса, па и Гучанинове иконе. О томе сведочи изразита лазурност боја, која се наноси посном четкицом и то у веома танким слојевима. Ликови су лишени пластичности услед одсуства градијације бојених вредности. Редукована исликавања и подсликавања и њихова елиминација или свођење на најмању меру уобичајена су готово код свих иконостаса, па и у случају наше иконе. С обзиром на мале димензије сликаних приказа на овој икони и није било могућности за потпунији пластични третман својствен иконописачком поступку, као што се то могло догодити на иконама већег формата. То би се најпре могло односити на знамениту Молерову икону у манастиру Ћелијама (61 x 108 x 2,5 см),²⁸ која има посебан значај као паралела икони насталој у Гучи за кућу проте Гучанина. Подробно испитана и стручно обрађена,²⁹ ова икона, на којој су уочени иницијали П. Х.,³⁰ свакако једно од највреднијих дела овог сликара, може да послужи као пример и доказ да је Молер сликајући иконе примењивао поступак близак живописцу, односно сликању зидних декорација што недвосмислено указује на чињеницу да је он био првенствено зидни сликар.³¹

Композиционом и иконографском анализом ове иконе може се уочити да је сликана по традиционалном, чак застарелом, предлош-

ку, по коме се сликало још у средњем веку.³² По свему судећи, Молер је средишни део иконе из Драгачева који приказује анђеле сликао на основу истог предлошка. Штета је што је највећи део ове сцене уништен, па није могуће то поуздано проверити. Не може се са сигурношћу тврдити да је био представљен мали Христ на медаљону, као што је случај са иконом из Ђелија. Оно што се без много резерве може констатовати, а то је да је ова икона, судећи према њеним сачуваним сликаним партијама а посебно имајући у виду успешну повезаност сликаних и дуборезних делова, једно од најлепших Молерових дела овог формата. Чак би се могло рећи, под условом да је Молер стварно аутор дуборезбарене орнаментике као што се с правом претпоставља, да је ова икона јединствено Молерово остварење.

Проналазак, идентификација и атрибуција непознатог дела Петра Николајевића Молера побуђује на дубље размишљање о раду овог уметника у Гучи. Поставља се, наиме, питање да ли је у овом старом драгачевском средишту у време када је сликао иконостас за Молера било још неких иконописачких и других уметничких послова? Још је Јоаким Вујић³³ преписао и објавио натпис на старој цркви у Гучи, из којег се види да се „Храм свјатог Архангела Михаила и Гаврила и прочих сил бесплотних зидати из темеља поче се на 1794. љето от рождества Христова априла месеца 15-ог дња, а совершисја с великим трудом иждивенијем ГОСПОДИНА ПРОТЕ МИЛУТИНА ИЛИТЋА и попа Павла Николича и попа Јована Савића из села Горачића со свјема господарима Ристијанима, кметовима и ктиторима малим же и великим“.³⁴ У натпису се, како видимо поред проте Милутина Илића, као главни чиниоци градње цркве спомињу поп Павле Николић и поп Јован Савић,³⁵ али и „господари хришћани, кметови и ктитори мали и велики“. Треба веровати да су сви они или бар већина поред градње цркве имали удела у настанку иконостаса, односно у обезбеђењу новчане накнаде П. Николајевићу за његово сликање. Да ли су се они, или макар неко од њих, могао наћи у улози наручиоца славске иконе као што је то био случај са протом Гучанином? Нема много разлога да се не поверује у такву могућност, мада све док се не уђе у траг некој од таквих икона нема за њу веродостојне потврде.

Радозналост истраживача неће бити потпуно задовољена ако бар не постави питање: да ли је Петар Николајевић Молер, бораваћи у Гучи, сликао портрет неком од драгачевских угледника? Пи-

тање може да буде на извештајан начин смело, али ако има било каквог основа за такву могућност — можда је протопрезвитер Милутин Илић Гучанин могао бити личност која је позирала несрећном и злокобном уметнику чији су живот и стваралаштво прекинули људи несвесни какав су губитак нанели српској култури и уметности.³⁶

НАПОМЕНЕ

1. Преглед његових најзначајнијих радова видети код Р. Станић, „Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетком XIX века у пределима око Чачка“, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак 1979, 41.
2. Библиографија Павла Васића објављена је у Зборнику за ликовне уметности — књига Павла Васића, 7, Нови Сад, 1971, 3—22. Треба рећи да је П. Васић за последњих 20 година — од 1971 до 1991 — објавио већи број радова као и неколико књига од којих истичемо следеће: „Уметничка топографија Сомбора“, Нови Сад, 1984; „Уметничка топографија Сремских Карловаца“, Нови Сад, 1978; „Уметничка топографија Панчева“, Нови Сад, 1989, и „Уметничка топографија Крушевца“, Нови Сад — Крушевац, 1990.
3. Д. Медаковић, „Српска уметност у XVIII веку“, Београд, 1980; исти, „Српска уметност у XIX веку“, Београд, 1981.
4. С. Шакота, „Сликарско дело Петра Николајевића Молера“, Зборник Музеја првог српског устанка, 1, Београд 1959, 115—142; исти, „Један Хаџи-Рувимов рад“, Зборник Музеја првог српског устанка, 2, Београд, 1960, 113—118. Штета што овај врхунски истраживач није наставио изучавања уметности из времена Првог и Другог српског устанка с обзиром да се са само неколико радова уврстио међу најдаровитије и најделотворније историчаре уметности.
5. М. Јовановић, „Руско-српске уметничке везе у XVIII веку“, Зборник Филозофског факултета, VII—1, Београд, 1963, 379—410; исти, „Сликарски Толчицки и Вазнесењске цркве у Београду“, Зборник радова научног скупа „Ослобођење градова у Србији од Турака (1862—1867)“, Београд, 1970, 677—685.
6. Библиографија радова Р. Станића посвећена овом уметничком раздобљу објављена је у непотпуном обиму код Б. Вујовић, нав. дело, 39 и даље.
7. „Сликарско дело Петра Николајевића Молера“, Зборник Музеја Првог српског устанка, 1, 115—142.

8. Љ. Павловић, „Једна заборављена школа“, Српски књижевни гласник, књ. XXII, бр. 5, Београд, 1909, 358.
9. Б. Вујовић, „Царске двери војводе Молера“, Рашка баштина I, Краљево, 1975, 241—245.
10. С. Шакота, нав. дело, 125; Б. Вујовић, „Уметност обновљене Србије“, 216.
11. А. Фолгић—Корјак, „Црква св. Архангела Михаила и Гаврила у Гучи“, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1979, 73—96.
12. Б. Вујовић, нав. дело 217—218; Д. Стаменић, „Фрескодекорација цркве у Крчмару“, Гласник ДКС, 15, Београд, 1991, 82—83.
13. С. Шакота, нав. дело, 131—134; Б. Вујовић, нав. дело, 220—226.
14. С. Шакота, нав. дело, 140—141.
15. Икона се сада налази код Благоте Пешића, архитекте Републичког завода за заштиту споменика културе Србије у Београду, коме је на поклон дала Анђелина Протић, удата за директног потомка проте Милутина Илића Гучанина. Уп. М. Б. Мишићевић, „Споменик знаменитих људи“, Београд, 1988, 115—118; М. Д. Протић, „Драгачево и његови славни синови“, Ниш, 1940, 85—89.
16. М. Д. Протић, нав. дело, 37; А. Фолгић—Корјак, Црква св. архангела Михаила и Гаврила у Гучи, 74.
17. С. Шакота, нав. дело, 134.
18. Исто, 134—135.
19. Исто, 135.
20. М. Д. Протић, „Драгачево и његови славни синови“, 85.
21. М. Д. Протић, нав. дело, 108; А. Фолгић—Корјак, нав. дело, 78, 89, 94. Икона коју је прота Милутин Илић Гучанин приложио гучкој цркви представља необично леп уметнички рад класицистичке стилске припадности, који је несумњиво настао у крајевима преко Саве и Дунава. Где је ову икону набавио није познато. Претпоставља се да је у Гучу доспела преко Београда где је Гучанин вероватно долазио извршавајући задатке из своје надлежности.
22. М. Д. Протић, нав. дело, 85.
23. М. Шакота, „Хаци-Рувим у Студеници“, Рашка баштина I (Краљево 1975) 220.
24. Б. Вујовић, нав. дело, 213—214, сл. 14.
25. М. Д. Протић, нав. дело, 37; А. Фолгић—Корјак, нав. дело, 75.
26. С. Шакота, нав. дело, 122; А. Фолгић—Корјак, нав. дело, 88—89.
27. С. Шакота, нав. дело, 122.
28. Р. Станић, Белешке о споменицима Караборђевог времена, Свеска 7 (рукопис) непагиниран.
29. С. Шакота, нав. дело, 123—124, сл. 4 и сл. 10; Б. Вујовић, нав. дело, 216—217, сл. 15.
30. Ови иницијали су почетна слова имена и презимена Петра Хашића. То је, уствари, Петар Николајевић Молер, с обзиром да су се Молер и чланови његове породице презивали Хашић и то полсе повратка Хаши-Рувима, његовог стрица, из Свете земље 1785. Уп. С. Шакота, нав. дело, 124; Б. Вујовић, нав. дело, 217.
31. С. Шакота нав. дело, 124.
32. Б. Вујовић, нав. дело, 217.
33. Ј. Вујић, „Путешествије по Србији“, I, Београд, 1901, 209—210.
34. М. Д. Протић, нав. дело, 36—37.
35. Поп Јован Савић је био један од ктитора цркве св. Богородице у драгачевском селу Горачићи, чија је градња завршена 1810. године Уп. Р. Станић, „Црква у Горчићима“, „Чачански глас“ од 28. фебруара 1969, 8.
36. Фотографске снимке иконе урадио је мајстор фотографије Никола Живковић, коме се и овог пута најсрдачније захваљујем. Такође дугујем топлу захвалност мом сараднику и пријатељу арх. Благоју Пешићу, који ми је предусретљиво и љубазно омогућио обраду иконе и упознао ме са кључним подацима о њеној пређашњој припадности.

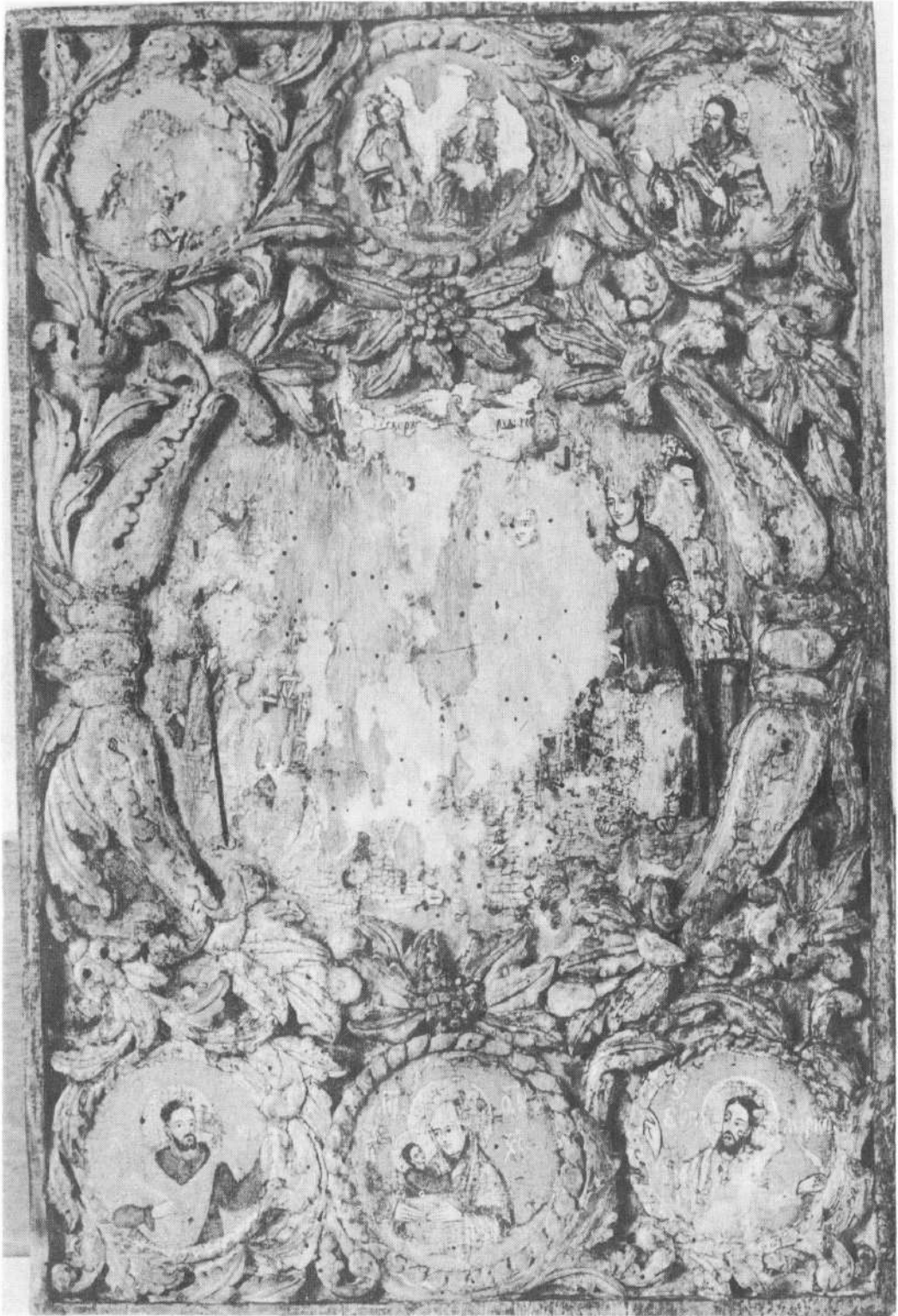
SUR LA TRACE D'UNE OEUVRE INCONNUE DE PIERRE
NIKOLAJEVIĆ MOLER

Dans le présent article l'auteur traite d'une oeuvre inconnue jusqu'ici, due à Pierre Nikolajević Moler (vers 1775—1816), peintre réputé et remarquable dont l'activité se situe à la veille et au cours de la Première insurrection serbe (1804—1813). Il s'agit d'une icône représentant «l'Assemblée des saints archanges», conservée dans la maison des descendants de l'archiprêtre et voivode Milutin Ilić Gučanin, ktitor de l'église de la petite ville de Guča, à proximité de Cačak. L'icône est actuellement la propriété de Blagota Pešić, architecte de Belgrade.

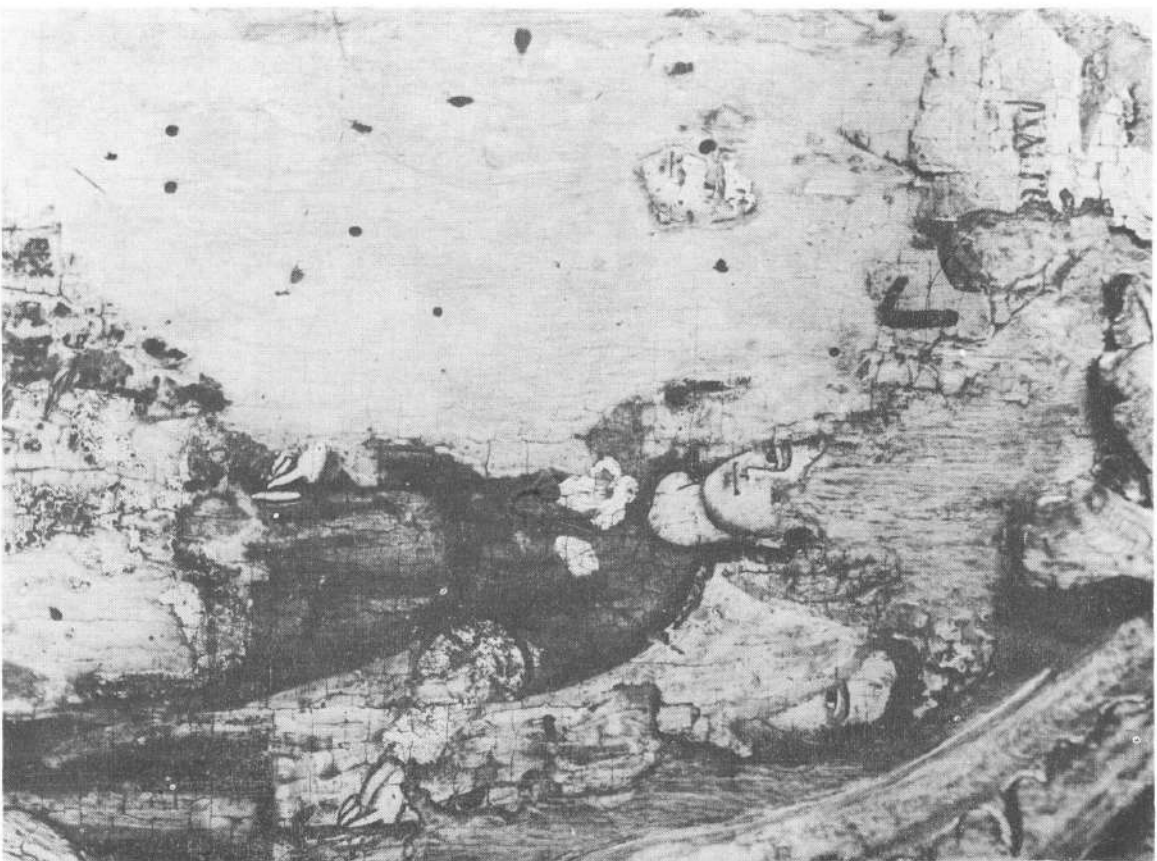
Ce tableau sur planche (34 x 52,5 x 2,5 cm) où le peintre a représenté, en plus de l'assemblée des archanges, les quatre évangélistes, la Sainte Trinité et la Vierge à l'Enfant, date de l'époque où il décorait l'iconostase de l'ancienne église de Guča, — vers l'année 1797. Selon toute apparence, l'archiprêtre Milutin Ilić Gučanin, un des ktitors de l'église en question, avait commandé cette icône pour sa fête de famille (la slava).

A en juger par ses caractéristiques iconographiques et en particulier par celles du style, cette icône représente une oeuvre typique de cet artiste qui, en plus des iconostases (exécutées à Rabrovica, Guča et Čelije), peignait aussi des fresques (Krčma, Topola). Exécutée de manière à constituer une sorte d'habile symbiose d'ornements végétaux gravés, encadrant les surfaces remplies de représentations peintes, d'un côté, et de figures et bustes de saints, évoqués avec fraîcheur et élan, de l'autre, «l'Assemblée des saints archanges» appartient aux meilleures oeuvres de ce peintre doué dont l'apport à l'eupéanisation de la peinture serbe était considérable.

Radomir Stanić

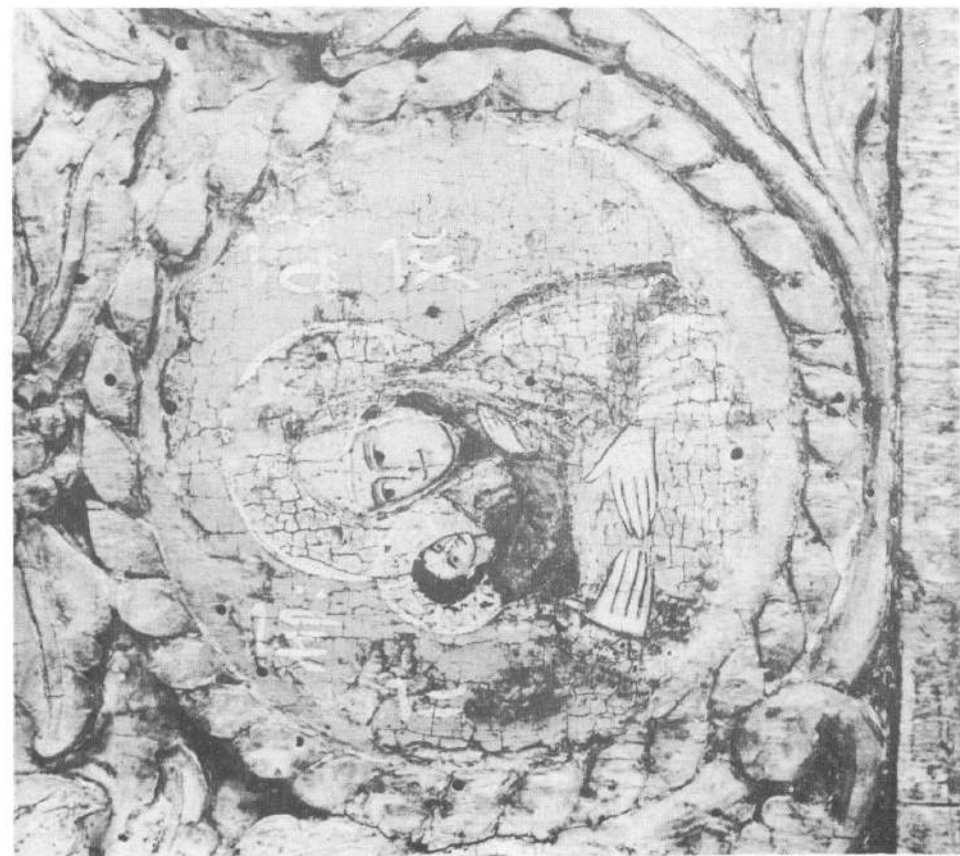
Сл. 1. Икона „Сабор светих арханђела“, рад Петра Николајевића
Молера
1. »Assemblée des saints archanges«, icône peinte par Pierre Nikolajević
Moler

Ст. 2. Икона „Сабор светих арханђела“, детаљ арханђела
2. Archanges, détail de l'icône »Assemblée des saints archanges«

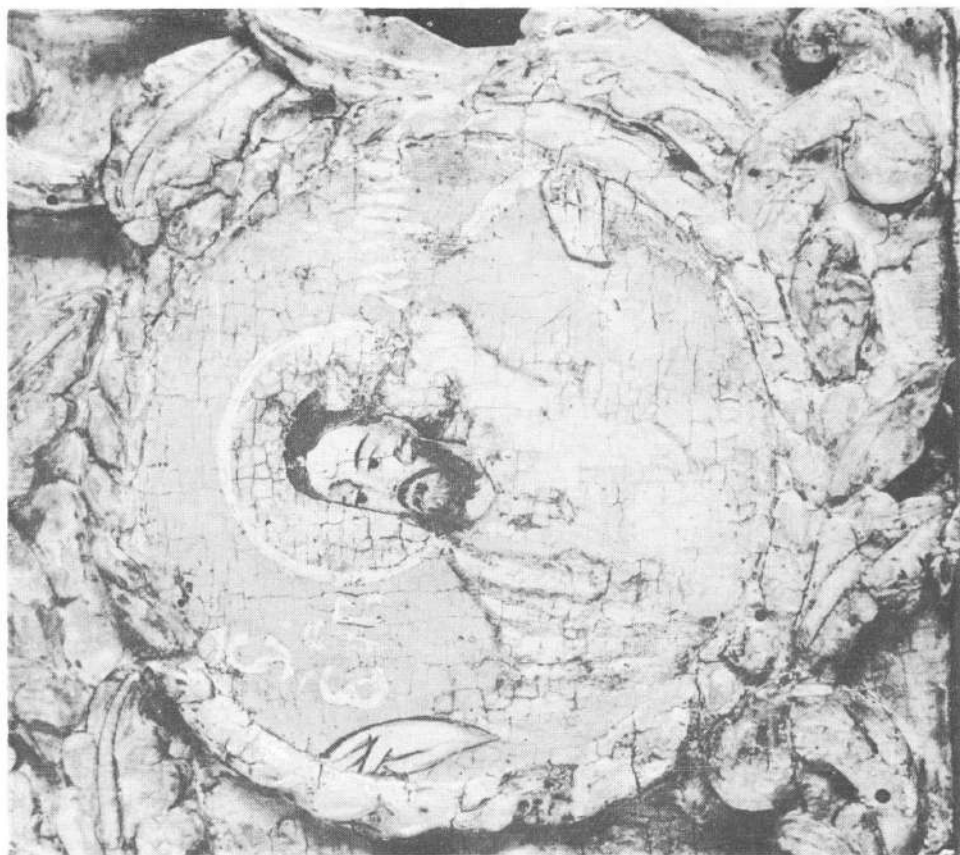

Ст. 3. Икона „Сабор светих арханђела“, детаљ св. Јеванђелисте Луке
3. Saint évangéliste Luc, détail de l'icône »Assemblée des saints archanges«

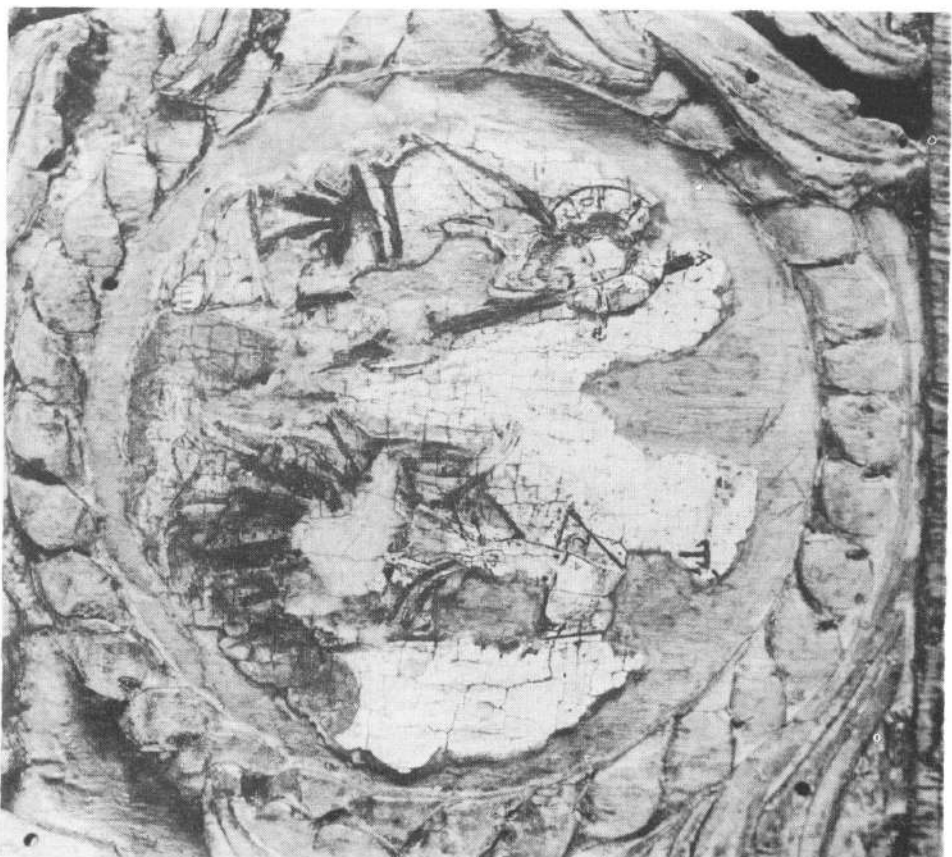

Сл. 4. Икона „Сабор светих арханђела“, детаљ Богородице
с малим Христом

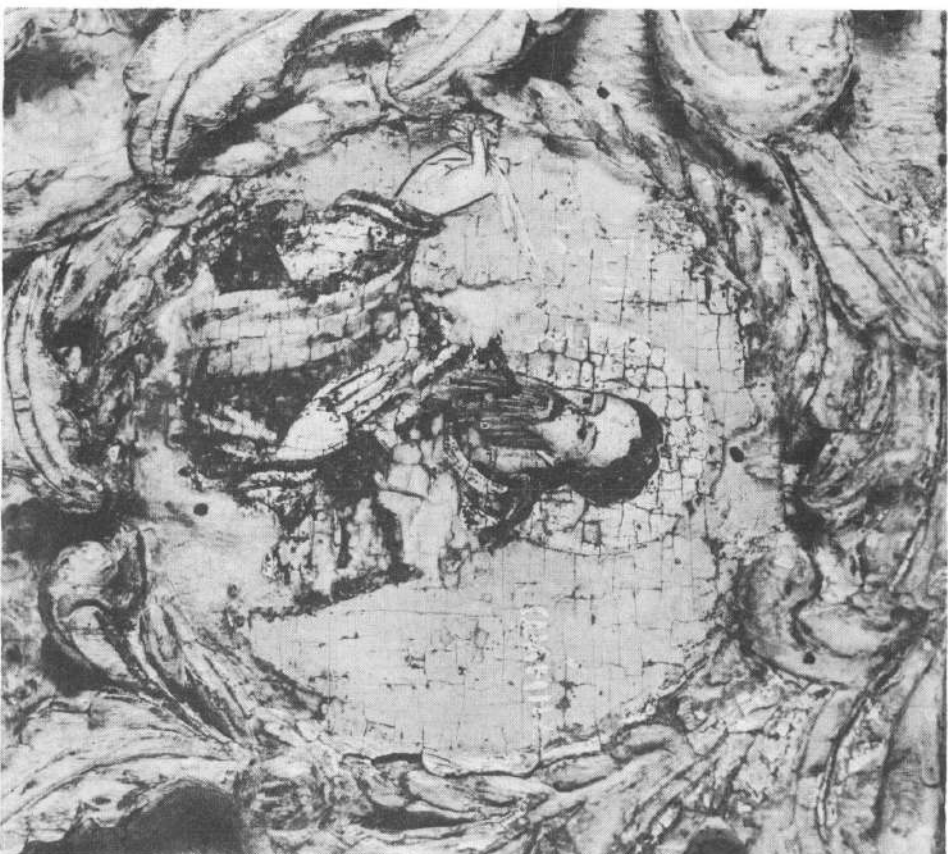
4. La Vierge à l'Enfant, détail de l'icône «Assemblée des saints archanges»

Сл. 5. Икона „Сабор светих арханђела“, детаљ св. Јеванђелисте Марка
5. Saint évangeliste Marc, détail de l'icône «Assemblée des saints
archanges»

Сл. 6. Икона „Сабор светих арханбела“, детаљ св. Тројице
6. Sainte Trinité, détail de l'icône «Assemblée des saints archanges»

Сл. 7. Икона „Сабор светих арханбела“, детаљ св. Јеванђелисте Јована
7. Saint évangéliste Jean, détail de l'icône «Assemblée des saints
archanges»

Др ЖИВОТА МАРКОВИЋ

ПОРЕКЛО И МЕСТО РОЂЕЊА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА

Др ЖИВОТА МАРКОВИЋ
УУ 31000 Титово Ужице
Страхињина Бана 4

УДК 929.

О личности Милоша Обреновића, његовој владавини и Србији тога времена писано је доста. Али, и поред тога, његова личност и друштвени и политички амбијент у коме је поникао, живео и радио још увек побуђују интересовање. То је и разумљиво, јер се ради о значајном периоду и догађајима у Србији на које је кнез Милош снажно утицао и из чијих основа је израсла српска држава и њено друштво XIX века.

Милош Обреновић (око 1783—1860), оснивач династије Обреновић, која је владала Србијом од 1815 до 1842. и од 1858. до 1903. године, поникао је у Добрињи (ужичка нахија). Владао је Србијом од 1815. до 1839. и од 1858. до 1860. године. Од Милошевог мушког потомства Србијом су владали његови синови: Милан Обреновић од 13. јуна до 8. јула 1839. и Михаило од 1839. до 1842. и од 1860. до 1868. године. Михаиловом погибијом (1868) пресечена је директна мушка грана Милошевог потомства. На престо је дошао унук Ми-

лошевог млађег брата Јеврема, кнез, а од 1882. краљ Милан Обреновић — од 1868. до 1889, када га је наследио син Александар, српски краљ до 1903. године.

Иако је досад објављено више књига (студија и архивске грађе) и велики број других радова о овој, уз Карађорђа, најистакнутијој личности српске историје XIX века, још увек није исцрпљена обрада појединих недовољно расветљених догађаја и питања из живота Милоша Обреновића. И поред написаног, и даље има места за подробнија истраживања појединих момената из живота и дела ове за историју занимљиве и сложене личности.

Чини нам се да се неки од недовољно расветљених момената односе нарочито на период његове ране младости, а посебно док је Милош живео у родном месту, Добрињи. Тешкоће у проучавању проистичу због оскудних података о овом периоду његовог живота. Део грађе о Милошу временом је нестао или је у приватним збиркама и старим још неистраженим архивима. Осим тога, и постојећи подаци су у много којечему непотпуни и различити.

Једно од питања о коме ће бити речи у овом раду је порекло предака Милоша Обреновића и покушај да се расветли дилема око места у коме је рођен: Средња или Горња Добриња. Савременици и историчари су о томе оставили различите податке и објашњења. Није нам намера да се село у коме се родио преноси из места у место, већ да се на основу веродостојних података и извора, до којих се дошло радом ранијих истраживача и новијих сазнања, отклоне дилеме око тога и да се са већом сигурношћу утврди порекло предака и место Милошевог рођења.

НЕКИ ПОДАЦИ О ДОБРИЊИ

Добриња је позната у Србији као место рођења вође Другог српског устанка Милоша Обреновића. Од 1988. године ће постати познатија кад је Велика народна скупштина (Уставотворна) признала Добрињу за посебну изборну јединицу.

У садашњој општини Пожега има три добрињска села: Доња, Средња и Горња Добриња. Налазе се северно од Пожете и простиру с обе стране Добрињске реке, леве притоке Скрапежа. Једним делом граниче се са територијом општине Чачак и Горњи Милановац. Захватају побрђе између крајњих огранака падине — Маљена, нешто источније од реке Скрапеж и планине Каблар.

У вези с темом коју разматрамо најпре да отклонимо дилему: да ли је у време Милошевог рођења постојала само једна Добриња или су и тада то била три села. Шта о томе кажу историјски извори?

Још од средњег века Добриња се дели на Доњу, Средњу и Горњу. Турски катастарски пописи дела западне Србије из XV и XVI века помињу Доњу, Средњу и Горњу Добрињу као посебна насеља.¹ Према Детаљном попису смедеревског санџака из 1476. године, у овим селима је било домова: у Доњој Добрињи — 20, Средњој — 12 и Горњој Добрињи — 19.² Попис из 1525. године показује да је Доња Добриња имала домова — 20, неожењених (лица) — шест, Средња Добриња домова — 39, неожењених — 10, Горња Добриња — 21 дом, неожењених — четири.³ Године 1572. Доња Добриња има један чифлук, домова — 22, неожењених — три, баштина — 22; Средња Добриња — примићура један, домова — 34, неожењених — пет, баштина — 34; Горња Добриња — један примићур, домова — 22, неожењених — два, баштина — 22. Поред тога, помиње се и село Мала Горња Добриња са четири дома.⁴

Ови пописи су вршени по наредби турског султана. Вршила их је за то одређена пописна комисија. Уписивана су насеља са знаком шехер, касаба, варош, село или махала (заселак), затим имена лица, брачно стање и друго. Иза пописа лица наведене су и њихове обавезе — личне и обавезе од прихода. У овим књигама обавезе су исказане посебно за свако добрињско село.⁵

И у каснијим историјским изворима три Добриње се помињу као посебна насеља. У „Кнежевини Србији“ Милан Ђ. Милићевић наводи Доњу, Средњу и Горњу Добрињу.⁶ Академик Владимир Стојанчевић у књизи „Милош Обреновић и његово доба“⁷ истиче да се Добриња у време Милошевог рођења делила на „Горњу, Средњу и Доњу“. Подаци из прве половине XIX века показују да је на добрињском подручју било:

Насеља	1822. година			1833. година	
	кућа	пореских глава	харачких глава	пореских глава	харачких глава
Доња Добриња	23	25	58	35,5	88
Средња Добриња	25	28	68	38	98
Горња Добриња	36	47	82	54	137 ⁸

И други аутори, који су у својим радовима помињали добрињско подручје, говоре о његовим посебним селима (Јоаким Вујић, 1826. године, Феликс Каниц, 1888. године, Љуба Павловић, 1925, итд.).

Према попису становништва из 1866. године, добрињска села имала су становника: Доња Добриња — 395, Средња Добриња — 357, Горња Добриња — 457.⁹

И касније ова села развијају се као засебна насеља. По простору највећа је Горња Добриња. Приближно исте површине је и Доња Добриња. Знатно мања је Средња Добриња, али она има највише плодне земље. Љуба Павловић је утврдио да је двадесетих година XX века Доња Добриња имала 152, Средња 108 и Горња Добриња 143 куће.¹⁰ У све три Добриње било је трагова старе културе и живота.

Данас сва три села имају приближан број домаћинстава и становника. Према подацима из 1982. године имала су:

Село	површина ха	домаћинстава	становника
Доња Добриња	1.307	182	744
Средња Добриња	817	185	709
Горња Добриња	1.331	184	754 ¹¹

Наведени подаци показују да се села Доња, Средња и Горња Добриња још од средњег века развијају као посебна насеља. У време рођења Милоша Обреновића постојале су све три Добриње, па се не може говорити о једној Добрињи, која се, евентуално, касније поделила на три села.

ПОРЕКЛО И ПРЕЦИ МИЛОША ТЕОДОРОВИЋА ОБРЕНОВИЋА

Порекло

О пореклу и прецима Милоша Теодоровића Обреновића сачувано је мало података у историјским изворима. О томе се нешто зна на основу оскудних писаних извора и традиција која је у XIX веку одржавана у породици Обреновић и у Добрињи.

После велике сеобе Срба, нарочито крајем XVII века, западна Србија је скоро опустела. Насеља су била ретка. У време аус-

тријске окупације Београдског пашалука, 1718. године у Србији је било 415 насељених села и 342 пуста села, забележио је у својој „Историји социјализма“ Драгиша Лапчевић. Ова, иначе, шумовита област зарасла је у шуме и лугове. За време привремене аустријске окупације у западној Србији су се почеле више заустављати миграционе струје, које су се кретале са југа и запада и ређе одлазити преко Саве и Дунава. Насељавање је појачано после Првог и Другог српског устанка.

Према Јовану Цвијићу, становништво ужичког и рудничког краја пореклом је из области старе Рашке, нарочито од Херцеговине, црногорских Брда, новопазарског краја и Босне.¹² Крајем XVIII века Београдски пашалук је уживао неку врсту аутономије. Динарско становништво из наведених крајева кретало се кроз превоје и метанастазичке вратнице и насељавало западну Србију и Шумадију. Бројни досељеници бирали су нова станишта по проп-ланцима ужичке и рудничке нахије.

О Доњој, Средњој и Горњој Добрињи, становништву и његовом пореклу највише података је оставио Љуба Павловић у својој књизи „Ужичка Црна Гора“.¹³ У њој налазимо основне податке о најстаријим добрињским породицама, међу којима и о прецима Милоша Обреновића, потоњет кнеза Србије. Милошеви преци доселили су се у Добрињу у време велике сеобе Срба под Арсенијем Чарнојевићем (1690) или непосредно иза ње. О томе одакле су дошли, расположиви подаци се разликују. По неким изворима (Јован Ердељановић, Љуба Павловић) они воде порекло из Братоножића, племена у Црној Гори,¹⁴ по другим — из Херцеговине.¹⁵ Сам кнез Милош је каткада помињао своје херцеговачко порекло.¹⁶ О обе верзије подаци су доста оскудни. Отуда и недоумице коју од њих прихватити као поузданију. Ипак, подаци који указују на порекло Милошевих предака из Братоножића потпунији су и конкретнији.

Проучавајући племе Братоножића, 1904. године, др Јован Ердељановић¹⁷ даје одређене податке који показују да преци Милоша Обреновића воде порекло из овог црногорског племена. То је мање племе у црногорским Брдима, чија је област на западу ограничена реком Морачом, на истоку и југоистоку Малом Ријеком, на североистоку се продужава и захвата слив реке Брскута допирући до под Црну планину. Северну границу чине висораван Веруша, Лијева Ријека (река), а јужно брдо Островица, Јелин Дуб и Лајковића Главица. Досад познати историјски подаци казују да су Братоножићи половином XV века били племе или знатније братство које

је настањивало ту област. Почетком XIX века имало је нешто више од 400 домова са преко 2.800 становника.¹⁸

Према Ердѣљановићу, у Братоножићима постоји општепознато предање да су се из њиховог братства преселили у Србију преци потоње династије Обреновић. Он је забележио да је Томаш Јанков из братства Прогоновића, племена Братоножића, био њихов предак. Предање се односи и на пресељење Милошевих предака у Србију. Међутим, како и сам Ердѣљановић каже, нису поуздани подаци који се од Томашевих потомака доселио у Србију. Од Томаша су потекли Кековићи у Клопоту (пет породица). Предање каже да је Томашов син Радоје кренуо са породицом ка Бијелом Пољу или Берану, а потом у Србију, али да је на путу умро или погинуо. Податак да је ишао са супругом и децом Милошем, Јованом и Јевремом (доцније Обреновићима) није тачан. Али, и поред ове празнине и непотпуних података, Ердѣљановић, на основу укупних истраживања, сматра да су из овог братства преци династије Обреновић.

Љуба Павловић у књизи „Ужичка Црна Гора“,¹⁹ објављеној 1925. године, такође пише да Милошеви преци воде порекло из Братоножића у Црној Гори. Пред крај XVII века они су најпре дошли у кабларско село Рошце (рудничка нахија), а потом у Добрињу (ужичка нахија). Тада се доселило више сродника из Братоножића, па су једни остали у Рошцима, чији потомци и данас тамо живе, док је поп Милош, прадеда доцнијег кнеза Милоша, отишао у Горњу Добрињу.

Међутим, Владимир Стојанчевић у свом делу „Милош Обреновић и његово доба“ наводи да су Милошеви преци, и по оцу и по мајци, били „херцеговачки насељеници“. У Србију су дошли, највероватније, у време велике сеобе Срба или непосредно иза тога.²⁰ Детаљније податке о овом Стојанчевић не наводи.

Коста Димитријевић у књизи „Кнез Милош“²¹ само напомиње да су испред турског зулума Милошеви преци пребегли из Херцеговине, у време сеобе под Арсенијем Чарнојевићем, и населили се у Добрињи.

На основу података које је оставио Ј. Ердѣљановић извели смо родослов братства Прогоновића из племена Братоножића, од родоначелника Прога до Томаша Јанкова, који се, по овој верзији, означава као предак доцније династије Обреновић (Родослов у прилогу).

Милошеви преци у Добрињи

У „Поменику знаменитих личности“, објављеном 1888. године, М. Ђ. Милићевић је забележио да се прадеда кнеза Милоша у Добрињи звао Милош. О овоме и становништву три Добриње највише података оставио је Љуба Павловић.

Крајем XVII и почетком XVIII века у Добрињу су почели пристизати досељеници. У Доњу Добрињу су дошле следеће породице: Стојчићи, најстарија породица — (15 кућа), досељени из Дробњака; Тошићи из Дробњака; Крговићи (Бошњаци) од Велике Дренове код Пријепоља; Лончари (Павловићи) из села Рогу; Лапчевићи из Радоиње код Нове Вароши; Павловићи (Илићи) из Колашина; Богдановићи из Осата; Колари из Лопаша код Сјенице; Лађевици — предак дошао из Језера најпре у Љутице, а потом у Доњу Добрињу; Дидићи (Илићи) дошли из Честобродице; Маслаћи из Папратишта и Ђорлићи из Засеља.²²

У Средњој Добрињи најстарија породица су Јеличићи, досељени из Мојковца у Колашину; друга стара породица су Ђоновићи, пореклом из Језера, има их као Ђоновића, Ковачевића, Јовановића; Крмановићи, досељени из села Станишевца код Вишеграда; Радисављевићи потичу од Милошевића из Горње Добриње; Бећићи од Велике Дренове у Полимљу; Симовићи из Осата; Ђоковићи из Шљивовице код Ужица; Мајсторовићи из Папратишта.²³

Горњу Добрињу су заузеле три велике породице и створиле „три џемата великог обима и препуна“, каже Љуба Павловић. Најпре су из Црне Горе дошли Узуновићи, изгледа из Братоножића, и населили се од цркве целим селом до врха Шилковице. Оставили су потомство под различитим презименима: Тодорићи, Исаиловићи, Сретићи, Василијевићи, Јевтовићи, Митровићи. Затим из Братоножића стиже поп Милош, из чијег четвртог колена потиче Милош Теодоровић Обреновић. Крајем друге деценије XVIII века у ово село населио се најјачи род, Чарапићи, пристигли из Дробњака. Од осталих породица у Горњој Добрињи су: Матијевићи, пореклом из Бихора; Проновићи из Пљеваља; Кламповићи из Јабланице; Стевановићи из Осата; Јеремићи код цркве на имању Поповића су из чачанске Жежевице.²⁴

Иако непотпуни, подаци које је оставио Љуба Павловић пружају основна сазнања о прецима Милоша Обреновића од њиховог доласка у Добрињу.²⁵ По позиву свог стрица, који је био игуман кабларског манастира Никоље у то доба, поп Милош из Братоно-

жића, „са много сродника“, крајем XVIII века, дошао је у село Рошце. Његов синовац Јеврем Чврка и још неки сродници су се овде задржали. Од њих су остали потомци, познати у селу под неколико презимена, а најпознатији су под презименом Чвркићи. Двадесетих година XX века било их је у 29 кућа. Славе св. Николу.²⁶

Стриц из Никоља одвео је попа Милоша у Горњу Добрињу ради „поповања“. Прву кућу је засновао на месту где су доцније настале Достанића куће, у којима живе потомци Милошевог сина Буке.

Милошев прадеда, поп Милош, био је родоначелник Милошевића, касније у селу познатијих као Ђукићи, од којих је остало више потомака са различитим презименима. Поп Милош имао је три сина: Михаила, Гаврила и Ђуку. Најстарији син Михаило био је свештеник. Оставио је иза себе синове: Петра и Теодора (отац Милошев). Старији син Петар био је, такође, свештеник, а млађи Теодор земљоделац. Средњи син Милошев, Гаврило, био је трговац. Имао је синове: Теофана, Арсенија и Танаска. Теофан се бавио трговином, једно време хајдуковао, а 1813. године пребегао у Стари Бечеј и тамо оставио потомство. У Бечеју су биле насељене неке раније исељене горњодобрињске породице. Арсенијеви потомци су Арсићи у Горњој Добрињи. Танаскова лоза су Танасковићи у суседном селу Мађеру. Највише Милошевића у Горњој Добрињи остало је од Ђукињих синова под неколико презимена: Ђукићи, Радовановићи, Јевђенијевићи, Грујићи, Поповићи, Достанићи. Славе св. Николу, као и стари Братоножићи. Давали су свештенике у цркви добрињској.

Милошеви родитељи

Отац Милошев, Теодор Михаиловић, оделио се од старијег брата Петра и из Горње Добриње отишао у Средњу Добрињу.²⁷ Теодор је у првом браку, са супругом Горданом, имао три сина: Радомира, Радисава и Радоњу. Радомирови потомци (или потомак) отишли су у село Лорет, у Остојиће, на једно имање које је остало без потомства. Од њих су у овом селу настали Благојевићи. Данас у Средњој Добрињи од Радисава има више кућа Радисављевића. Радоњино потомство се угасило. Радисављевићи у Средњој Добрињи и Благојевићи у Лорету славе св. Николу, као и поменуте фамилије у Горњој Добрињи.

Кад је Теодору умрла супруга из првог брака, оженио се Вишњом (девојачко презиме Гојковић, из Горње Трпче), удовом из првог брака с Обреном Мартиновићем из Бруснице. Преуздавши се у Средњу Добрињу за Теодора Михаиловића, Вишња је привела и троје деце из првог брака: Милана, Јакова и Стану. У Средњој Добрињи Теодор и Вишња имали су троје деце: Милоша, Јована и Јеврема. Кад су поодрасли Милан и Јаков врате се своме дому у Брусницу. Вук Караџић је забележио да се сестра Стана удала за Саву Николића из Добриње.²⁸

Милошеви родитељи били су сиромашни. Давали су своју децу да служе под најам од Ђурђевдана до Митровдана код имућнијих газда. У сиромашној родитељској кући Милош је као мали осетио тегобе живота и оскудицу. Као дете од седам-осам година запамтио је рат који су у овом крају водили Турска и Аустрија. Од своје ране младости чувао је туђе свиње и стоку. Пола године служио је газда Аксу Јечменицу из Доброселице (Златибор) за три и по гроша и чарапе. Служио је и код зета Саве у Добрињи. Он га је искоришћавао као обичног слугу, па је долазило и до сукоба.

Милошев отац Теодор рано је умро, 1802. године. Најпре је био сахрањен у општем гробљу у Средњој Добрињи, па је, по подизању цркве у Горњој Добрињи (1822), његово тело пренето у црквену порту, где се и данас налази.

По очевој смрти, мајка Вишња је једно време Милоша, као најстаријег, дала у службу код трговаца стоком. Са платом од 10 пара дневно путовао је до Дубровника и других места на Јадрану терајући стоку трговцима. Потом је дошао Јаков из Бруснице и мајку Вишњу и све троје деце (Милоша, Јована и Јеврема) тамо одвео. Милан је у Брусници био постао газда и трговац. Разгранао је трговачке послове по Србији, па му је Милош помагао у трговини.²⁹

Код марвених трговаца и брата Милош је гонио волове преко Србије, Босне и Херцеговине до мора у Дубровник, Задар, Венецију. Пропутовао је скоро целу Србију. Упознао је различите крајеве, прилике и људе. Стекао је много веза и познанстава са истакнутијим Србима. Дошао је у додир са западном културом и видео разлике између ње и Балкана. Уз брата Милана истицао се у целом крају радом, сналажљивошћу и мудрим ставом према Турцима. Први устанак затекао га је као зрелог младог човека. Убрзо се истакао у устаничким борбама, па га је Карађорђе 1807. године прогласио за војводу.

Милош се у почетку презивао по свом оцу — Теодоровић. Касније, око 1810. године, узео је презиме свога брата Милана, Обреновић, јер је „чувенији“ под тим презименом. То учине и његова млађа браћа, Јован и Јеврем.

У 20. години Милош се оженио Љубицом (1780—1843), из породице Вукомановић, из села Срезојеваца (рудничка нахија). Према другим подацима то је било нешто касније, 1805. године. Била је велика свадба. Цела Брусница и Срезојевци „слушали су три дана гочеве и свирку“.³⁰ Млади брачни пар примио је у своју кућу у Брусници Милан. Милош је, по сопственом казивању, имао осморо деце: синови — Милан, Михаило, Тодор, Гаврило, кћери — Петрија, Јелисавета, Перка и Марија. Кад је казивао своју биографију, око 1849. године, у животу су му били само син Михаило и кћер Петрија.³¹

У Брусници Милош је живео до 1813. године. Тада је, бојећи се Турака, преселио породицу у неприступачнију Црнућу. Ту је 1814. године на брзину подигао кућу и неколико зграда око ње. Године 1818. преселио се из Црнуће у Крагујевац. (Родослов у прилогу).

ИСТОРИЈСКИ ПОДАЦИ О МЕСТУ РОЂЕЊА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА

Историчари, савременици и други који су писали о кнезу Милошу дају различите податке о години и месту, тј. селу у коме је рођен.

Година рођења

Сви који су о томе писали стављају годину рођења Милоша Обреновића од 1780. до 1784. Притом, једни узимају 1780, други 1782, неки 1783, а има их који пишу да је рођен 1784. године.³² У својој краткој аутобиографији сам Милош је рекао да је рођен „около 1783“.³³ Вук Караџић је записао да је Милош рођен око 1780,³⁴ а Владимир Стојанчевић пише да је рођен „око 1780—1782“ године.³⁵ Милан Ђ. Милићевић каже да је Милош рођен на Тодорову суботу, 7. марта 1780, а браћа му Јован — 1786. и Јеврем — 1790. године.³⁶ Милићевић објашњава да је он годину узео по Вуку. Напомиње да је и кнез Михаило тако писао. Ту годину означавају и Андра Гавриловић,³⁷ Аритон Михаиловић,³⁸ Леополд Ранке³⁹

др Бартол Куниберт,⁴⁰ Мала енциклопедија,⁴¹ док Владимир Карић,⁴² и Енциклопедија Југославије⁴³ наводе да је рођен „око 1780. године“. И у неким другим изворима као година рођења помиње се 1780. Ђорђе Поповић (1832—1914), краљев библиотекар и кустос Народне библиотеке у Београду, бележи да је Милош рођен на Тодорову суботу, 7. марта 1780. године.⁴⁴

Као што се види, најчешће се узима 1780. као година Милошевог рођења. Очигледно је да су се историчари и други аутори поводили за Вуком Караџићем. И Милићевић у „Поменику“ каже да је по Вуку задржао 1780. годину. Како објаснити зашто је кнез Милош у свом казивању у Букурешту навео 1783. годину? Ако се Милош оженио у 20. години, како пише М. Милићевић, а Први српски устанак, како каже Аритон Михаиловић, избио „тек што Милош беше угледао брачну постељу“,⁴⁵ онда би се као година рођења могла узети 1783. као што је и кнез казивао. И Радош Љушић као годину рођења узима 1783.⁴⁶ Ипак, ово питање остаје и даље отворено, па има места даљим истраживањима.

Место рођења: Средња или Горња Добриња?

И поред више извора о месту рођења Милоша Обреновића, још има доста нејасноћа око тога. Сви извори и постојећи подаци се слажу у томе да је Милош рођен у Добрињи. Међутим, разликују се у одређивању ближе локације: Средња или Горња Добриња? Ове (1990) године покренута је иницијатива да у Горњој Добрињи, у оквиру обележавања 175-годишњице Другог српског устанка, буде подигнут споменик кнезу Милошу. Тим поводом, у написима у дневној штампи („Политика“, „Вечерње новости“ и локалном листу „Вести“, као и у другим материјалима о припремама за подизање споменика), наводи се село Горња Добриња као место рођења Милоша Обреновића, иако у већини старијих извора пише да је он рођен у Средњој Добрињи.

Не доводећи у питање место подизања споменика, настојаћемо да се, на основу извора и података до којих се дошло, одговори на питање: у којој Добрињи је рођен Милош Обреновић?

У историјским и другим писаним изворима као место Милошевог рођења означају се: (а) само Добриња, (б) Средња Добриња, (в) Горња Добриња.

Прогнани кнез Милош у својој животној причи у Букурешту, 1849. године, рекао је о томе: „Ја Милош Теодоров Обреновић... рођен (сам) у Србију у нахију ужичку, у селу Добрињи...“⁴⁷ Вук Караџић такође пише да је Милош рођен „у селу Добрињи“.⁴⁸ Исто наводе Леополд Ранке,⁴⁹ др Бартол Куниберт,⁵⁰ Ото Дубислав Пирх,⁵¹ Енциклопедија Југославије.⁵²

Највише је оних који Средњу Добрињу узимају као Милошево родно место. Приликом проласка кроз Добрињу, Јоаким Вујић, 1826. године, помиње Средњу Добрињу као место рођења српског кнеза.⁵³ Милан Ђ. Милићевић, у више својих књига, пише да је Милош рођен у овом селу.⁵⁴ И други историчари и аутори наводе Средњу Добрињу као место његовог рођења: Станоје Станојевић (Народна енциклопедија),⁵⁵ Андра Гавриловић („Знаменити Срби XIX века“),⁵⁶ Владимир Карић („Србија, опис земље, народа и државе“),⁵⁷ Љуба Павловић („Ужичка Црна Гора“),⁵⁸ Аритон Михаиловић („Кнез Милош и жене“),⁵⁹ Владимир Стојанчевић („Милош Обреновић и његово доба“),⁶⁰ Ђорђе Поповић („Кнез Милош Велики“).⁶¹

Најмање писаних извора помиње Горњу Добрињу као место рођења Милоша Обреновића. Феликс Каниц је, на путу по ужичком округу, посетио и Горњу Добрињу 22. септембра 1888. У свом делу „Србија“,⁶² он каже да је Милан Милићевић погрешно написао да је Милош рођен у Средњој Добрињи. Примећује да су га о томе „криво“ обавестили учитељ Симо Церовић и други „неименовани сарадници“. Каниц пише да је, према обавештењима која је он добио, Милошев отац Теодор живео најпре у Горњој Добрињи, где му је жена Вишња родила Милоша. Убрзо иза тога, Теодор је убио Турчина, па је из Горње побегао у Средњу Добрињу на посед другог спахије. Он даље каже да му је један стогодишњак из Добриње причао, како му је његов отац казивао да је једном приликом наишао на бегунца Теодора, са одојчетом Милошем у колевци, како се одмара на извору Божинковац у Средњој Добрињи. Теодор се потом „скућио“ у Срењој Добрињи. Каниц истиче да је у Горњој Добрињи, на месту где је била родна кућа Милошева, општина добрињска 1897. године подигла споменик.⁶³

Поставља се питање да ли је Милану Милићевићу била позната верзија по којој је Милош Обреновић рођен у Горњој Добрињи? У „Поменику“, објављеном 1888. године, он изричито каже да му је од раније познато да су поједини „писци“ писали да је Милош рођен у Средњој Добрињи. Исто је чуо од старијих, који су о томе „небројено“ пута казивали. Тек је 1882. године чуо „да је

добрињски свештеник Павле Ђукић причао да се кнез родио у Горњој, а не у Средњој Добрињи“. По причању других, истиче Милићевић, свештеник Ђукић је „обележио неко место“ у Горњој Добрињи уверавајући да је ту рођен Милош. То је, свакако, оно место на Виноградини на коме је подигнут споменик, па је означено као родна кућа његова.

Не прихватајући казивање Павла Ђукића, М. Милићевић подсећа да је Јоаким Вујић 25. новембра 1826. преноћио у Горњој Добрињи код свештеника Јована Ђукића, који је отац попа Павла Ђукића. Тада је Јован Ђукић упутио Вујића на Средњу Добрињу као место Милошевог рођења.⁶⁴ Милићевић додаје да он у овом случају више верује оцу Јовану, него сину Павлу. И даље остаје при томе да је Средња Добриња родно место српског кнеза Милоша.

Треба напоменути да се на једном броју фотографија — разгледница, насталих крајем XIX века, на којима се налазе добрињска црква и чесма, Горња Добриња помиње као место Милошевог рођења.⁶⁵

У „Службеном гласнику СРС“, бр. 14. од 7. априла 1979. године, у коме је објављена одлука Скупштине СР Србије да је просторна културно-историјска целина у Горњој Добрињи, са црквом, чесмом, чардаком и спомеником на Виноградини, проглашена за споменик од изузетног значаја и стављена под заштиту — Горња Добриња је назначена као родно место Милоша Обреновића.⁶⁶

У акцији за подизање споменика кнезу Милошу у Горњој Добрињи, у више новинских написа, објављених у „Политици“,⁶⁷ „Вечерњим новостима“,⁶⁸ „Вестима“⁶⁹ у току 1990. године, Горња Добриња се помиње као место рођења Милоша Обреновића. Пратећи активности за подизање споменика, штампа је користила писане материјале које је пружао Одбор за изградњу споменика у Горњој Добрињи, у којима је ово место наведено као родно село Милоша Обреновића.⁷⁰

ЗАДУЖБИНЕ И СПОМЕНИЦИ У ДОБРИЊИ ВЕЗАНИ ЗА ОБРЕНОВИЋЕ

У Добрињи има више споменика и других обележја везаних за Милоша Обреновића. У центру Горње Добриње налази се споменички комплекс, који чине црква, чесма, чардак, више надгробних споменика у црквеној порти и споменик на Виноградини, на

Достанића брду. У Средњој Добрињи, код Крсмановића кућа, подигнута је чесма у спомен кнезу Милошу. На средњедобрињском гробљу налази се споменик Танасију Радисављевићу, синовцу Милошевом.

1. Црква у Горњој Добрињи, задужбина Милоша Обреновића, налази се у центру села. Саграђена је 1822. године од тесаног камена. Очигледно је да су је градили искусни каменоресци и други мајстори који су у Милошево доба долазили у Србију са разних страна. Посвећена је апостолима св. Петру и Павлу. Јоаким Вујић каже да је кнез Милош подигао добрињску цркву у спомен своје оцу Теодору на месту на коме је била стара црква брвнара. Мисли се да је стара црква подигнута пре два-три века.⁷¹ Народни паметари су причали да су Турци неколико пута палили цркву добрињску.

У порти је, према олатарској страни цркве, сахрањен Милошев отац Теодор, који је пренет са гробља из Средње Добриње, где је првобитно био покопан. На надгробној плочи пише: „Овде лежи тело почившег Теодора, оца Његове светлости Господара и кнеза Србског Милоша Обреновића, који му и ову свету предстојећу цркву за упокојење душе сазида и подиже. Представи се месеца новембра 15, 1802“. Нема поузданог податка кад је тело пренето. Јоаким Вујић примећује да је приликом проласка кроз Добрињу, у новембру 1826. године, видео код цркве гроб Теодоров.

У цркви са десне стране је гроб Јована Милошевића (Ђукића), свештеника, који је умро 1862. године. На платоу с јужне стране у порти постављено је више споменика. Ту је сахрањен поп Петар, брат Теодоров, који је умро 1803. године. Међу њима је споменик ратницима погинулим од 1912 до 1918. године.

Кад је турски султан својим царским актом, хатишерифом од 1830. године, признао слободно богослужење у целој Србији, кнез Милош је у јесан те године поручио у Сомбору 38 звона разне величине за цркве у Србији. Следеће године добрињска црква добила је два звона. Тада је и ужичка црква добила два звона. Доцније је набављено још 11 звона, од тога за ужичку нахију девет. Тако су крајем 1833. године звона добиле цркве у Стапарима, Чајетини, Сирогојну, Горобиљу, Ужицу, Бјелуци и Брекову, манастир у Клисури код Ариља и манастир у Годовику.⁷²

У добрињској цркви је сачуван сребрни путир, дар кнеза Милоша из 1857. године. Краљ Милан I Обреновић поклонил је цркви иконостас, донет из Беча 1883. године, за спомен „српском књазу Милошу“.

2. Када се вратио из изгнанства, Милош је у непосредној близини цркве подигао чардак. Испод њега је довео воду и подигао чесму са посветом: „Ову воду и чардак подиже Светли Господар Милош Обреновић I, књаз србски, 15. августа 1860, свом оцу Господару Теодору за душу“.

3. У 1879. години, Суд општине добрињске, на челу са председником Јевтом Лађевцем, отпочео је припреме за обележавање места на коме је, како стоји у општинском акту,⁷³ била кућа у којој је Милош рођен. Петнаестог јуна 1879. године Суд општине добрињске добио је сагласност Василија Јевђенијевића и његовог брата Саве о бесплатном уступању дела своје земље под Виноградином у Горњој Добрињи ради подизања споменика Милошу Обреновићу“. На том месту била је кућа Теодора Михаиловића док је живео у Горњој Добрињи. Потом је општински суд, са још четири одборника, једним замеником, надлежним свештеником (Павле Ђукић—Поповић), учитељем и још 20 до 30 грађана, изашао на Виноградину и означио место за подизање споменика, у површини од „по три хвата у четврт“.⁷⁴

Дана 17. јуна 1879. године на седници одбора општине добрињске решено је: (1) да се из општинске касе подигне споменик кнезу Милошу као знак „признања његових заслуга за Српство уопште и за Кнежевину Србију“; (2) да општина добрињска „задржи себи право“ да позове „цео народ српски да подигне споменик достојнији величини дела и заслуга Књаза Милоша“; (3) да општински суд испита најстарије људе у околини да ли је „баш на том месту Милош рођен“.⁷⁵

Десетак дана касније узети су писмени искази петорице грађана о месту Милошевог рођења.⁷⁶

Вукосав Ђурчић, земљорадник из села Мађера, изјавио је да му је, по причању његових старијих, „познато“ да је Милош рођен у Горњој Добрињи, да је као дете од једне до две године, кад му се отац преселио у Средњу Добрињу, однет у то село. Додаје да је његов отац кумовао Теодору, оцу Милошевом, Милошева браћа, Јован и Јеврем, рођени су у Средњој Добрињи. Исто, по казивању својих старијих, каже и Ђоко Радоњић, земљорадник из Табановића. Василије Јевђенијевић, земљорадник из Горње Добриње, истиче да је од оца чуо да је Милош рођен у Горњој Добрињи под Виноградином. Исти исказ је дао и Сретен Крсмановић, земљорадник из Средње Добриње. Свештеник Павле Ђукић—Поповић, стар 55 година, изјављује да му је његов отац, поп Јован Ђукић—Милошевић, причао

да је „од самог Милоша слушао“ да је рођен у Горњој Добрињи и да се распитивао о винограду који је изнад Теодорове куће постојао.⁷⁷

Суд општине добрињске 29. јула 1879. године, дефинитивно је решио да се на месту под Виноградином у Горњој Добрињи подигне споменик. Том приликом утврдио је и текст за споменик: „Благо оном ко до века живи имао се рашта и родити. Овде је угледао света избавитељ српски Милош Т. Обреновић I књаз српски. Општина добрињска из дубоког признања и вечне благодарности обележила је ово место овим знаком за вечан спомен, 10. августа 1879. г. у Г. Добрињи“.⁷⁸

И најзад, 10. августа те године, „у присуству многобројног народа“, свечано је освећен подигнути споменик. Решено је да се сваке године, „о Тодоровој суботи“, „као на дан рођења“ кнеза Милоша „чини на овом месту спомен“.⁷⁹

Завод за заштиту споменика културе из Краљева је 1967. године, на пригодан начин, обележио место куће и уредио простор. Споменик се налази на парцели Миленка Василијевића из Горње Добриње. То имање је раније било власништво Миленка Поповића, проте из Горње Добриње, касније његовог сина Павла Поповића, судије.

Документ општине добрињске из 1879. године о подизању спомен-обележја на Виноградини отвара више дилема, које упућују на закључак да га треба примити са одређеним резервама:

а) То говори и сама чињеница да општинска власт, чије је седиште било у Горњој Добрињи, у акцији за подизање споменика није била сигурна да ли је на означеном месту у Горњој Добрињи била родна кућа Милоша Теодоровића Обреновића. Из тих разлога је решила да то испита, што указује на постојање, у најмању руку, недоумица и одређеног степена несигурности. Ово се види из акта који се односи на седницу општинског одбора од 17. јуна 1879. године, када је, уз одлуку о подизању споменика, закључено „да општински суд испита најстарије људе у целој околини да ли је баш на томе месту (Виноградина у Горњој Добрињи — Ж. М) Књаз Милош рођен“. Дакле, и поред решености да се приступи обележавању тога места, постојала је сумња и није било сигурних доказа да је Милош рођен ту или у Средњој Добрињи.

б) Свих пет лица, која су тада дала исказе, наводе да се у томе ослањају на казивања старијих. Искази су оскудни. Ограничавају се, углавном, на тврдњу да су им „старији причали“ да је Ми-

лош рођен у Горњој Добрињи и да га је отац, када му је било једна до две године, одвео у Средњу Добрињу.

в) Запажа се да се у њиховим изјавама не помиње да је Милошев отац Теодор имао троје деце из првог брака (Милошева старија полубраћа), која су, као што је познато, живела у Средњој Добрињи. Тешко је рећи да ли су то њихови старији знали или не. Ако су знали — зашто и то није речено када су већ помињана Милошева млађа браћа, Јован и Јеврем, за које су навели да су рођени у Средњој Добрињи?

г) Изјава добрињског свештеника Павла Ђукића о томе да му је његов отац, поп Јован Ђукић, казивао да је Милош рођен у Горњој Добрињи не слаже се са оним што је о том поп Јован рекао Јоакиму Вујићу и што су он и Милан Милићевић својевремено записали. Наиме, приликом Вујићевог боравка у Добрињи 1826. године, поп Јован је Вујића упутио на Средњу Добрињу као место где је Милош рођен. Треба напоменути да су Теодор и поп Јован били од два брата деца и савременици, па је његово записано казивање из 1826. године утолико веродостојније.

4. Поред ових споменика, у Средњој Добрињи је подигнута лепа чесма, на путу Пожега—Добриња. Текст са посветом гласи: „Ову спомен чесму и задужбину књазу српском Милошу Обреновићу I подиже Миљко М. Крсмановић, економ из Средње Добриње, 1939. г“.

5. На гробљу у Средњој Добрињи сачуван је споменик Милошевом синовцу Радисаву. На њему су уклесане речи: „Танасије Радисављевић син Радисава а Радисав брат Милоша Обреновића. Танасије умро 1871. год“.

ТРАДИЦИЈА О ОБРЕНОВИЋИМА У ДОБРИЊИ

У све три Добриње и данас живи традиција о Милошу Обреновићу, који је у њој провео детињство и рану младост. Нестанком старијих генерација и одласком млађих у друге крајеве земље много што-шта од тога, што није забележено, постепено бледи и пада у заборав. Томе је допринела и околност што, после очеве смрти и одласка Милошевог, мајке му Вишње и браће Јована и Јеврема из Добриње у Брусницу, у Добрињи није остало њихових директних потомака. Нису биле без утицаја ни политичке прилике за време Карађорђевића и некритички однос према појединим личностима из националне прошлости после Другог светског рата.

Врло су оскудни писани извори о Милошевим везама са Добрињом после одласка из ње. Па, ипак, понешто је од тога забележено.

Кад је почео Први српски устанак Милан Обреновић дође у помоћ Карађорђу који је напао град на Руднику, а свог брата Милоша пошаље у Добрињу, у нахију ужичку, да тамо организује устанак. У ужичком крају постојало је пре устанка више осветничких чета, које су штитиле народ од турског зулума. Једну од таквих предводио је Милошев полубрат Раде. Одважан, како је записано, са осветницима је допирао до Романије и Златара. Ове чете се придружише Милошу. Он у Добрињи скупи читаву војску од 600—800 људи. Податак о броју људи је, можда, претеран. Но задатак им је био да попале турске чардаке, где је скупљан десетак, да побију сеоске субаше и да даље шире устанак. У то време ужички и вишеградски Турци (око 1.500) пођу у помоћ рудничком граду. Пут их је водио преко Добриње. У селу Честобродици код Пожеге дочека их Милош са устаницима и потуче. И Срби су имали великих губитака. Погинули су Милошев полубрат Раде и више њихових сродника. Сам Милош лакше је рањен у главу.⁸⁰

После Другог устанка, када је Народна скупштина, у договору са кнезом, саставила буџет прихода и расхода и извршила распоред пореза, почетком 1816. године, кнез Милош је кренуо у обилазак нахија и кнежина да би се упознао са „народним животом, тешкоћама и жељама“. Из Црнуће је, уочи Нове године, пошао и прво посетио ужичку нахију. У њој се задржао седам дана.⁸¹ Нема података да ли је тада посетио Добрињу, али је сасвим основана претпоставка да је то учинио.

Његово интересовање за Добрињу није престајало ни касније. Миливој Ј. Маленић пише да се Милош интересовао за прилике у Добрињи „постављајући лично општинске часнике и старајући се да свештеници у цркви добрињској буду од његова рода“.⁸²

Поред писане речи, традицију су одржавали старији људи, нарочито из друге половине XIX и у првим деценијама XX века, и други паметари. Захваљујући томе, у народу овог краја чува се традиција о Обреновићима и Добрињи као родном месту кнеза Милоша.

Када се поведе разговор о месту рођења Милошевом међу грађанима Добриње, уочавају се разлике. Још је М. Ђ. Милићевић записао да су „стари паметари небројено пута казивали“ да је Милош рођен у Средњој Добрињи. И данас упућенији мештани Средње До-

бриње, позивајући се на казивања својих старијих, истичу да је Милош рођен у овом селу.

Када је аутор овог рада питао, 1956. године, Миљка Крсмановића, који је у Средњој Добрињи подигао чесму у спомен кнезу Милошу, зашто је то урадио, овај је одговорио да му се одужује, јер је Милош рођен у овом селу. При том је поменуо Радисављевића домове као потомке Милошевог полубрата Радисава, који су недалеко од Крсмановића кућа. Он је казивао, а и други старији људи су то потврдили, да су за време владавине Обреновића неки од Радисављевића добијали извесну новчану помоћ од њих.

Због раног Милошевог одласка из Средње Добриње, затим чињенице да су у Горњој Добрињи остали бројни потомци Милошевог прадеде, постојање цркве и центра који је око ње временом формиран и јачања утицаја Горње Добриње, традиција о Обреновићима у Срењој Добрињи временом је слабила.

Међутим, колико год да је у Средњој Добрињи бледела традиција која је за ово село везивала Милошево рођење, у Горњој Добрињи је она интензивније негована. Од краја осме деценије XIX века, тј. од подизања споменика на Виноградини, о коме је било речи, у Горњој Добрињи се негује традиција која је Милошево рођење везивала за ово село.

У разговору о томе грађани Горње Добриње најчешће указују на задужбине кнеза Милоша у овом селу: цркву, чесму и обележје на Виноградини. Скоро да и не знају да се Теодор оделио од брата Петра и отишао из Горње у Средњу Добрињу, у којој је оставио потомство. Знатног утицаја имала је нарочито црква, и чињеница да је Горња Добриња постала центар не само три Добриње, већ и околних села. Наследници престола династије Обреновић посећивали су Горњу Добрињу: Милан Обреновић 1882, а десетак година касније његов син — наследник престола Александар Обреновић. Није без утицаја ни околност да су свештеници у Горњој Добрињи најчешће били потомци Милошевог прадеде, који су живели у Горњој Добрињи (Милошевићи, Ђукићи, Поповићи). Ту традицију одржава црква приликом разних свечаности, као и у другим пригодама. Приликом прославе 175-годишњице Другог српског устанка у Такову, 8. априла 1990. године, на једном транспаренту, који су носили учесници прославе из Горње Добриње, писало је: „Горња Добриња — родно село кнеза Милоша“.

УМЕСТО ЗАКЉУЧКА

I

Из изложеног се могло видети да су досад познати подаци о пореклу предака Милоша Обреновића доста оскудни. Нешто су потпунији и одређенији из радова Јована Ердељановића и Љубе Павловића. Ови подаци указују да Милошеви преци воде порекло из Братоножића. Иако није сасвим јасно који се од Томашевић (Јанков) потомака доселио у Србију — да ли су то Радојеви (Томаша) потомци или неко други од њихових потомака и сродника из Братоножића, о којима говори Ердељановић — извесно је да се то односи на претке доцњијих Обреновића. Ово поткрепљује и Љуба Павловић, који каже да је Милошев прадеда, поп Милош, дошао из Братоножића „с много сродника“, па су једни остали у кабларском селу Рошци, а други дошли у Горњу Добрињу.

Према досадашњим испитивањима, мање је вероватна верзија да су Милошеви преци из Херцеговине. Одређену забуну о њиховом пореклу уноси и то што је сам кнез Милош истицао своје херцеговачко порекло, као и чињеница да су се тада племена у границама Црне Горе делила у две групе. Према Јовану Цвијићу, једно су црногорска племена старе, историјске Црне Горе са катунском, љешанском, ријечком и црмничком нахијом. Друга група племена заузима област приближно између река Зете и Лима. У њој се разликују племена „седморо Брда“ и црногорске Херцеговине.⁸³ У Брдима има седам племена: Бјелопавлићи, Пипери, Братоножићи, Кучи, Ровци, Морачани и Васојевићи. У црногорску Херцеговину Цвијић убраја: Бањане, Пиву, Дугу, Грахово и Дробњаке. Др Петар Влаховић, мислећи на црногорску Херцеговину, пише да „део Херцеговине који је данас у границама Црне Горе сачињавају предели шире околине Никшића, Грахово и Пива, са племенима Дробњаци, Ускоци, Шаренци — на северу и Бањани — на западу“.⁸⁴

Када се овом дода да је Вук Карацић као позната му племена „у Ерцеговини“ навео Васојевиће, Дробњаке, Тару, Пиву, Ровце, Морачу (доња и горња), Пипере, Куче, Братоножиће, Бјелопавлиће, Брда, Рудине, Гацко, Бањане, Никшиће, Пљешивце, Загорје, Граово, Попово, Дрежница, Метоија⁸⁵ постаје јасније због чега се у неким радовима, па и код кнеза Милоша, помиње херцеговачко порекло његових предака.

II

Што се тиче питања да ли је у време Милоша Обреновића постојала само једна Добриња, или Доња, Средња и Горња Добриња, већ смо истакли да је та дилема отклоњена. Историјски извори показују недвосмислено да се још од средњег века села Доња, Средња и Горња Добриња развијају као посебна насеља, па су то била и у време рођења Милоша Обреновића.

Подаци у ком је селу Милош Обреновић рођен различити су. Највише је оних који Средњу Добрињу узимају као место његовог рођења. То се нарочито односи на старије писане изворе, нарочито из XIX века, али и друге: Јоаким Вујић, Милан Ђ. Милићевић, Станоје Станојевић, Андра Гавриловић, Владимир Карић, Ђорђе Поповић, Љуба Павловић, Владимир Стојанчевић, Радош Љушић и други.

Од старијих историчара и путописаца, који су о томе оставили писане трагове, само је Ф. Каниц (1888), заснивајући их, како сам каже, на обавештењима која је добио, навео Горњу Добрињу као село у коме је Милош рођен. Мањи број аутора — истиче да је он рођен у селу Добрињи, не наводећи у којој (Вук Караџић, Бартол Куниберт, Ото Дубислав Пирх).

Као што се види, највише старијих историјских извора, као и други подаци и чињенице изнети у ранијем разматрању ове теме, непосредно или посредно показују да је најприхватљивија верзија да је родно место Милоша Обреновића Средња Добриња. У прилог томе наглашавамо неколико момената.

Прво. Отац Милошев, Теодор, прешао је из Горње Добриње у Средњу Добрињу пре него што се други пут оженио Вишњом, мајком Милошевом, што је Љуба Павловић недвосмислено истакао рекавши да се Теодор оделио од старијег брата Петра и из Горње Добриње отишао у Средњу Добрињу, у којој су Милош и његова млађа браћа, Јован и Јеврем, рођени. Овом податку треба поклонити веру и због тога што је Географски завод Универзитета у Београду, за обраду села Ужичке Црне Горе, ставио Љуби Павловићу на располагање грађу о раније испитиваним селима. Међу њима су и села Средња и Горња Добриња, која је обрађивао добар познавалац добрињских прилика учитељ Миливоје В. Филиповић.

Друго. У више историјских извора изричито се наводи да се Вишња преудала у село Средњу Добрињу за Теодора Михаиловића, где су рођени Милош и његова браћа (М. Ђ. Милићевић, „Поменик“, 471; Ђорђе Поповић, „Кнез Милош Велики“, 4; Љуба Павловић,

„Ужичка Црна Гора“, 90—91; Бартол Куниберт, „Српски устанак и прва владавина кнеза Милоша“, 46; Воја Ивановић „Повест о Милошу Обреновићу“, „Дуга“ од 31. марта до 31. априла 1990).

Треће. И следеће чињенице указују на Средњу Добрињу као место Милошевог рођења:

а) и данас у Средњој Добрињи постоји неколико кућа Радисављевића, потомака Милошевог полубрата Радисава, сина Теодоровог из првог брака;

б) сасвим је поуздан податак да је Милошев отац, Теодор Михаиловић, најпре био сахрањен у општем гробљу у Средњој Добрињи;

в) чесма у Средњој Добрињи у спомен кнезу Милошу, може се, поред, можда и других мотива, довести у везу са традицијом која је живела о Средњој Добрињи као месту Милошевог рођења.

Четврто. Да би се објаснило зашто Милош Обреновић није ништа подигао у Средњој Добрињи, док је у Горњој Добрињи оставио задужбину, треба узети у обзир два момента. (1) По казивању самог кнеза Милоша, после очеве смрти, мајка Вишња и деца јој из другог брака (Милош, Јован и Јеврем) пређу да живе у Брусницу. Они се више нису враћали у Добрињу, већ су живели у рудничком крају. У Средњој Добрињи су остала Милошева браћа по оцу из првог брака. (2) После Другог српског устанка Милош је помагао обнављање и подизање многих цркава у Србији. На месту старе цркве подигнута је садашња. Подизањем школе 1853. године, Горња Добриња је постала не само духовни, већ и просветни центар за ширу околину.

Пето. Детаљнија истраживања показују да се податак којим се споменик на Виноградини означава као место на коме је била родна кућа Милоша Обреновића, не може узети као тачан. На том месту је, по свој прилици, била кућа у којој су рођени његов отац, Теодор, и стриц Петар, старији брат Теодоров. Теодор се одселио и отишао у Средњу Добрињу, а брат Петар је умро 1803. године. Иза себе је оставио кћер, удату у Чачак. Како у Горњој Добрињи није остало директних потомака од Петра и Теодора, домаћинство је временом уташено. Када је 75 година после Петрове смрти (1879) подиган споменик на том месту, или нису знали за све те околности, или су, руковођени другим разлозима, то превидели и у текст уписали да је на том месту рођен Милош Обреновић. Временом се то у Горњој Добрињи прихватило као поуздан податак, на који се позивају они који сматрају да је Милош рођен у овом месту.

И, најзад, поставља се питање: ако је Милош рођен у Средњој Добрињи — где му је била родна кућа?

И поред покушаја да то утврдимо, још увек се са потребном сигурношћу не може говорити о њеној ближој локацији. Али, одређени подаци омогућују да се утврди у ком би делу Средње Добриње требало тражити ту локацију. То је, свакако, заселак Радисављевића, на десној страни Добрињске реке, између Крсмановића и Станисављевића кућа и села Мађера. То су потомци Радисава, сина Теодоровог из првог брака. У прилог томе говори и податак да се у домаћинству Милоша Радисављевића из Средње Добриње налази писани документ у коме пише да се кнез Михаило Обреновић одриче наслеђа у Средњој Добрињи.

Остаје да се даљим истраживањима ово питање до краја расветли. Тиме би се сасвим отклониле недоумице око родног села Милоша Обреновића.

НАПОМЕНЕ

1. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век“ приредио Ахмед Аличић, I—III, Чачак, 1985.
2. Исто, I, Детаљни попис смедеревског санцака из 1476, стр. 38, 46, 49.
3. Исто, III, стр. 542, 602, 608.
4. Исто, III, стр. 293, 309, 310, 317.
5. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век“, I—III.
6. Милан Б. Милићевић, „Кнежевина Србија“, 1876, стр. 606.
7. Др Владимир Стојанчевић, „Милош Обреновић и његово доба“, Београд, 1966, стр. 18.
8. Др Вида Стојанчевић, „Етничка кретања, демографска и социјално-економска структура до краја прве половине XIX века“, „Историја Титовог Ужица“, 1989, стр. 531.
9. Државопис Србије, III, Београд 1869, стр. 85.
10. Љуба Павловић, „Ужичка Црна Гора“, Насеља и порекло становништва, књ. 19, Српска краљевска академија, 1925, стр. 88—92.
11. Миливоје М. Вукићевић, „Живко Малопарац (1845—1927), радикалски првак из Добриње“, Ужички зборник, бр. 15, 1986, стр. 141.
12. Јован Цвијић, „Антропогеографски списи“, Сабрана дела, књ. 4, т. I, Београд, 1987, стр. 115.
13. Љуба Павловић, н. д.
14. Др Јован Ердељановић, „Братоножићи, племе у црногорским Брдима“, Српски етнографски зборник, Насеља српских земаља, књ. VI, 1909; Љуба Павловић, н. д.
15. Др Владимир Стојанчевић, н. д.; Коста Димитријевић, „Кнез Милош“, Београд, 1971, стр. 12.
16. Др В. Стојанчевић, н. д, стр. 19.
17. Др Ј. Ердељановић, н. д, стр. 451, 452, 464.

18. Исто.
19. Љуба Павловић, н. д, стр. 92.
20. Др В. Стојанчевић, н. д, стр. 19.
21. Коста Димитријевић, н. д, стр. 12.
22. Љуба Павловић, н. д, стр. 88, 89.
23. Исто, 90.
24. Исто, стр. 92—93.
25. Исто.
26. Исто, стр. 38, 104.
27. Исто, стр. 91.
28. „Вук о Кнезу“, Београд, 1987, стр. 8; Јоаким Вујић, „Путешествије по Србији“, II, Београд, 1902, стр. 162; Милан Б. Милићевић, „Поменик знаменитих људи“, 1888, стр. 471; Љуба Павловић, н. д, стр. 91.
29. „Кнез Милош прича о себи“, приредио Милан Б. Милићевић, Споменик, Српска краљевска академија, XXI, Београд, 1893, стр. 32; Јоаким Вујић, н. д, стр. 162; Феликс Каниц, „Србија“, Београд, 1985, стр. 330.
30. Аритон Михаиловић, „Кнез Милош и жене“, Београд, 1939, стр. 36; Лазар Арсенијевић Баталака, „Историја српског народа“, књ. II, Београд, 1988, 863.
31. Мајка Милошева, Вишња, умрла је 1819. године и поколана у манастиру Враћевшници, који је Милош обновио. Ту су сахрањена и деца му Гаврило и Марија. Син Милан умро је 1839, Милошева жена Љубица 1843. године и сахрањена у манастиру Крушедолу, а у капели цркве у Раковици налази се гробница њиховог рано преинмулог сина Тодора. („Кнез Милош прича о себи“, стр. 32; Ј. Вујић, н. д, стр. 161—162; Ф. Каниц, н. д, стр. 125; М. Гавриловић, „Милош Обреновић“, књ. II, Београд, 1909, стр. 726).
32. М. Б. Милићевић, „Поменик“, стр. 471.
33. „Кнез Милош прича о себи“, стр. 3.
34. Вук Стефановић Караџић, „Животи српских војвода“, Београд, 1967, стр. 8; Историјски списи, I, Београд, 1969, стр. 44.
35. Др Владимир Стојанчевић, н. д, стр. 18.
36. Милан Б. Милићевић, „Кнез Милош у причама“, Београд, 1891, стр. 7.
37. Андра Гавриловић, „Знаменити Срби XIX века“, 1901, стр. VII.
38. Аритон Михаиловић, н. д, стр. 11.
39. Леополд Ранке, „Српска револуција“, Београд, 1965, стр. 143.
40. Др Бартол Куниберт, „Српски устанак и прва владавина кнеза Милоша“, Београд, 1901, стр. 46.
41. Мала енциклопедија, „Просвета“, четврто издање, Југославија, К-Пн, 2, Београд, 1986, стр. 673.
42. Др Владимир Карић, „Србија, опис земље, народа и државе“, 1887, стр. 692.
43. Енциклопедија Југославије, 6, Загреб, MCMLXV, изд. Југословенског лексикографског завода, стр. 362.
44. „Кнез Милош Велики“, штампарија Н. Бурчића, 1900, стр. 3. (У овом издању није назначен аутор. Ручком написано да је аутор Борђе Поповић. Провером у Народној енциклопедији, Станоја Станојевића, књ. III, Загреб 1928, утврдили смо да је тај податак тачан).
45. Аритон Михаиловић, н. д, стр. 40.
46. Др Радош Љушић, „Цвети 1815“, „Политика“, 7. април 1990.
47. „Кнез Милош прича о себи“, стр. 3.
48. Вук Караџић, „Животи српских војвода“, 1967, стр. 18.
49. Леополд Ранке, н. д, стр. 143.
50. Др Бартол Куниберт, н. д, стр. 46.
51. Ото Дубислав Пирх, н. д, стр. 154.
52. Енциклопедија Југославије, стр. 362.
53. Јоаким Вујић, н. д, стр. 162.
54. Милан Б. Милићевић, „Кнежевина Србија“, стр. 606.
55. Станоје Станојевић, Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка, II књ, I—M, стр. 778.

ПОРЕКЛО И МЕСТО РОЂЕЊА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА

56. Андра Гавриловић, н. д, стр. VII.
57. Др Владимир Карић, н. д, стр. 692.
58. Љуба Павловић, н. д, стр. 19.
59. Аритон Михаиловић, н. д, стр. 11.
60. Др Владимир Стојанчевић, н. д, стр. 18.
61. „Кнез Милош Велики“, Београд, 1900, стр. 3.
62. Феликс Каниц, „Србија“, Београд, 1985, стр. 522.
63. Феликс Каниц, н. д, стр. 522—523. (Каницов податак да је споменик подигнут 1887. није тачан, јер на њему стоји 1879. година).
64. М. Милићевић, „Поменик“, стр. 471.
65. Збирка фотографија Народног музеја Титово Ужице (Завичајни музеј), инв. бр. 235—238.
66. Службени гласник СРС, бр. 14 од 7. априла 1979.
67. „Политика“, 25. фебруар 1990.
68. „Вечерње новости“, 3. март 1990.
69. „Вести“, 2. март и 23. март 1990.
70. Писмо Месне заједнице Горња Добриња, Одбор за споменик књазу Милошу, 1989. године и др.
71. Јоаким Вујић, н. д, стр. 161.
72. Мита Петровић, „Финансије и установе обновљене Срибје“, I, Београд, 1901, стр. 763.
73. Архив Србије, Фонд поклона и откупа, кут. 122, док. др. 13.
74. Исто.
75. Исто.
76. Исто.
77. Исто.
78. Исто.
79. Исто.
80. Миливој Ј. Маленић, „У спомен прослави четрдесетогодишњице Св. андрејске велике народне скупштине“, Београд, 1901, стр. 15.
81. Мита Петровић, н. д, књ. II, стр. 24—25.
82. М. Маленић, наведени рад.
83. Јован Цвијић, „Балканско полуострво и јужнословенске земље“, прва и друга књига, Београд 1966, стр. 389; Ј. Цвијић, „Антропогеографски списи“, Сабрана дела, т. I, књ. 4, Београд 1987, стр. 190.
84. Др Петар Влаховић, „Неки важнији антрополошки проблеми“, Гласник Етнографског института, Београд, XXII, 1974, стр. 74.
85. Вук Стефановић Караџић, „Историја нашега времена“, Београд, 1972, стр. 28.

ORIGINE ET LIEU DE NAISSANCE DE MILOŠ OBRENOVIĆ

Les sources historiques anciennes fournissent de maigres données sur l'origine et le lieu de naissance de Miloš Téodorović—Obrenović.

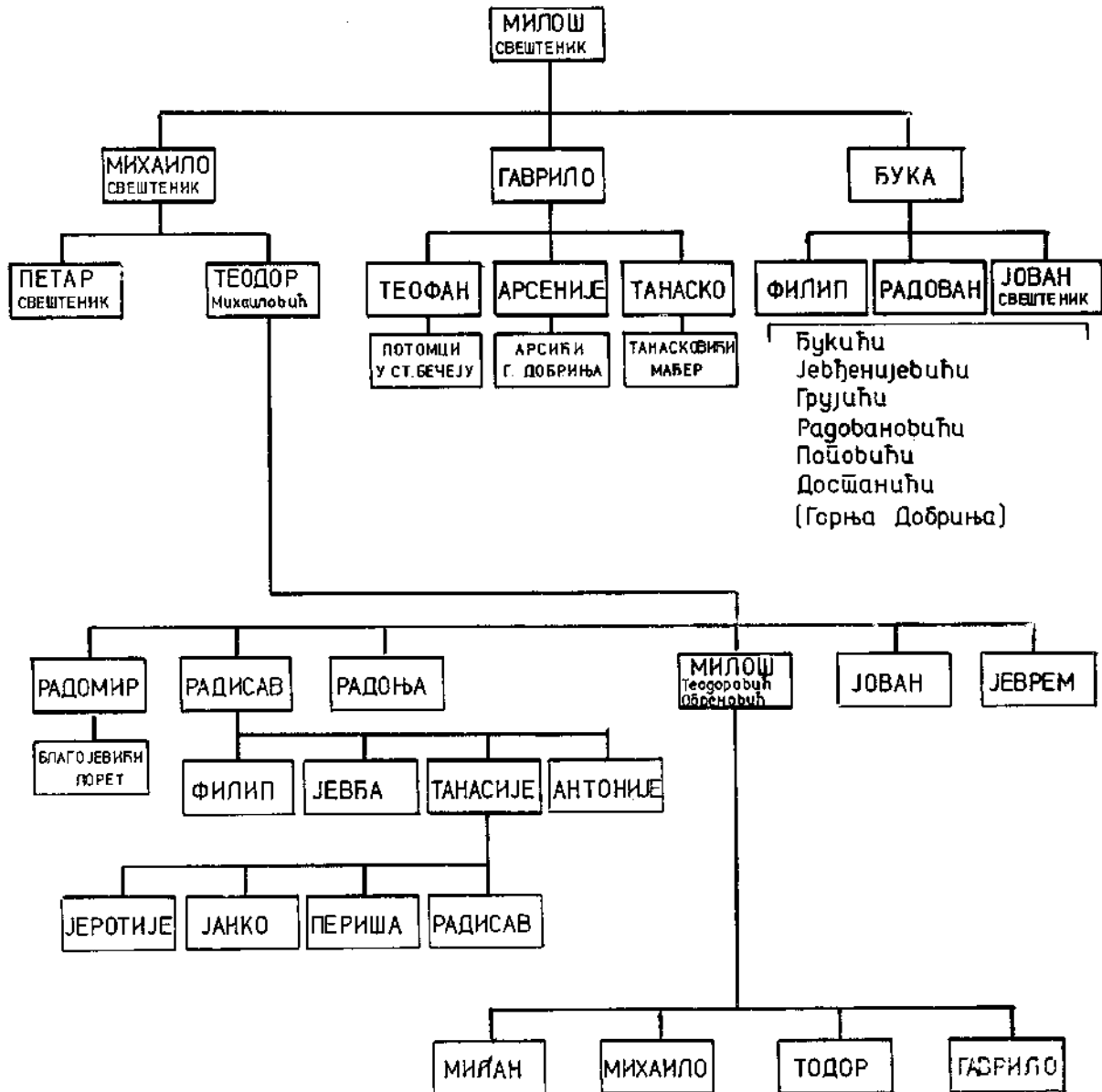
Le présent texte traite tout d'abord de l'origine des ancêtres de Miloš Téodorović, plus tard Obrenović, d'avant leur arrivée à Dobrinja, pour mettre ensuite l'accent sur ceux de ses ancêtres qui, vers la fin du XVIIe siècle, avaient quitté le village de Bratonožić pour Dobrinja.

Dans la seconde partie du texte l'auteur a essayé, en se fondant sur des recherches précédentes et sur des informations récentes, d'éclaircir le dilemme concernant le lieu de naissance de Miloš Obrenović, d'établir dans laquelle des deux Dobrinja — Gornja Dobrinja ou Srednja Dobrinja — était né le chef de la Seconde insurrection serbe. Dans les sources historiques d'avant les années 80 du XIXe siècle, c'est le village de Srednja Dobrinja qui était mentionné comme lieu de naissance de Miloš et le village de Gornja Dobrinja comme pays natal de son père Théodore. A partir de la fin du XIXe siècle, les sources et les informations qui citent Gornja Dobrinja comme lieu de naissance de Miloš se font de plus en plus rares.

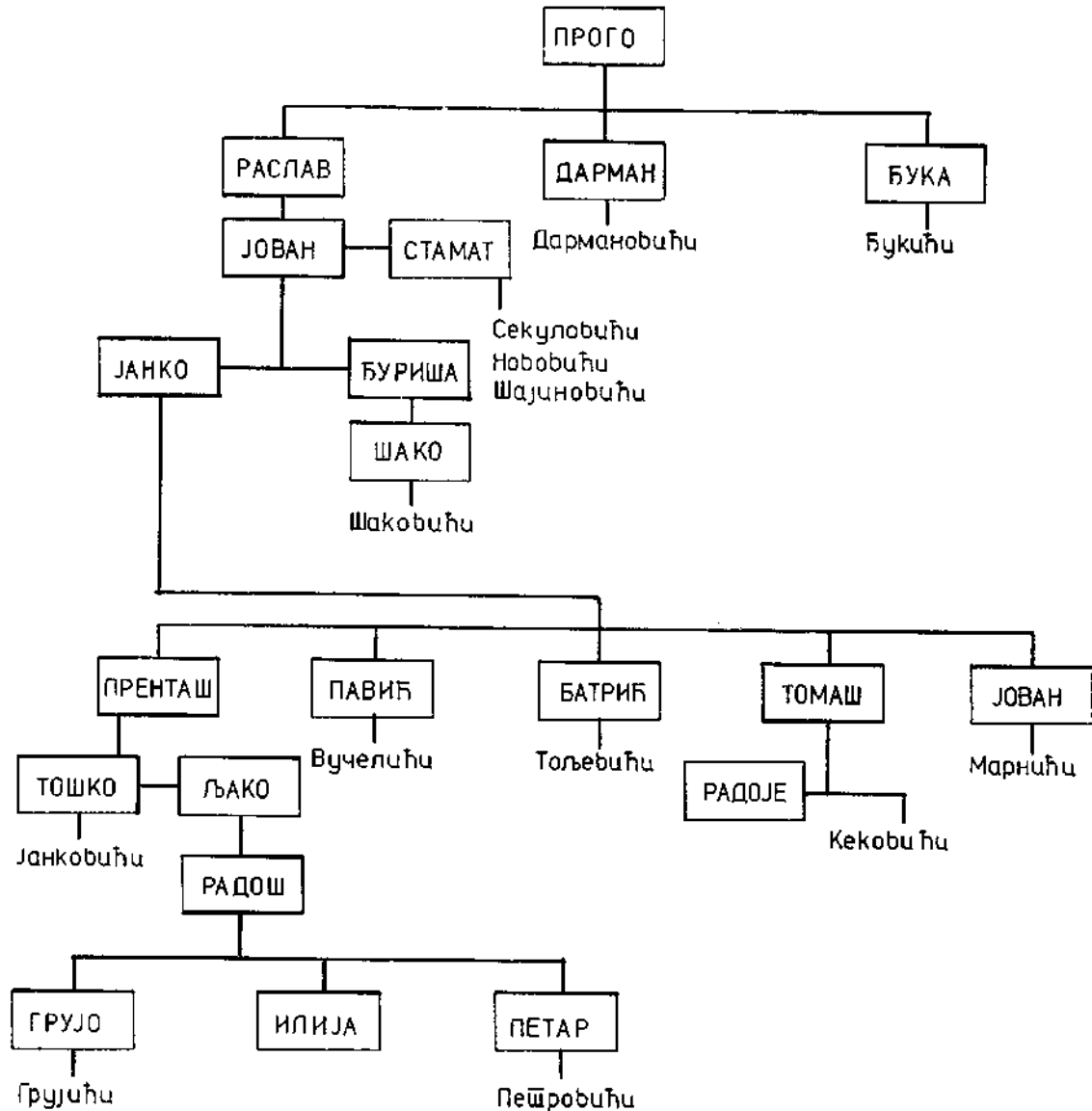
En examinant ce problème, l'auteur a conclu que les sources et les données historiques accessibles, dont surtout celles des périodes précédentes, témoignent avec plus de certitude et plus de faits à l'appui que Srednja Dobrinja était le pays natal de Miloš Obrenović, bien que ce soit à Gornja Dobrinja, centre vers lequel plusieurs villages étaient orientés au XIXe siècle, que le prince serbe fit bâtir plusieurs de ses fondations. C'est aux recherches ultérieures d'éclaircir définitivement ce problème pour permettre que l'on sorte enfin de ce dilemme.

Dr Života Marković

**СКРАЋЕНИ РОДОСЛОВ МИЛОША ТЕОДОРОВИЋА ОБРЕНОВИЋА
У ДОБРИЊИ
(само по мушкој линији)**

**РОДОСЛОВ БРАТСТВА ПРОГОНОВИЋА ИЗ ПЛЕМЕНА
БРАТНОЖИЋА
(само по мушкој линији)**

Скраћени родослов је дат у складу са темом која обухвата само период владавине кнеза Милоша, а не и целе династије Обреновића.

Родослов у Добрињи почиње од Милошевог прадеде у време велике сеобе Срба (1690.) закључно са његовим директним мушким потомцима.

Теодор Михаиловић, отац Милошев, рођен у Горњој Добрињи, одселио се и живео у Средњој Добрињи.

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ

**УЧЕСНИЦИ СРПСКИХ УСТАНАКА ОД 1804. ДО 1815. ГОДИНЕ
ИЗ РУДНИЧКЕ И ПОЖЕШКЕ НАХИЈЕ**

ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ
УУ 32000 Чачак
Топличка 9

UDK 949.711

Историјски извори, народна епика и предања сагласни су да је народ био носилац српске револуције од 1804. до 1815. године. Вук Караџић је у писму кнезу Милошу Обреновићу од 12. априла 1832. подсећао „да су бунџи били најрадији они који нису ништа имали“.¹ Филип Вишњић у песми „Почетак буне на дахије“ каже да „ниче раја к’о из земље трава“. Ако се ово зна, онда је исправан закључак др Д. Јанковића — „да су главну масу устаника, огромну већину устаничке војске чинили сељаци, и то они најсиромашнији“.² Стојан Новаковић и др Васа Чубриловић слично су оцењивали учешће сељаштва у оба српска устанка, што је, иначе, карактеристика и Хаџи-Проданове буне. У тој народној маси прота Матија Ненадовић истицао је и улогу српских кнезова (мада не свих), трговаца и свештеника — не само оних који су живели у Београдском пашалуку, већ и ван њега (рецимо у Земуну). Јер, већ почетком 1804. године

као старешине и заступници народа пред Турцима јављају се кнезови у кнежинама и по селима (којих је било у Београдском пашалуку до 2.000).³ Њима ваља додати и раније буљубаше, оне који су, у време владавине Мустафа-паше, командовали мањим јединицама народне војске у одбрани Београдског пашалука од јаничара (одметника). Трговци су, такође — како каже Вук Караџић — постали устаничке старешине у ослобођеним деловима Београдског пашалука (Милан Обреновић, Јаков Ненадовић). Најзад, и свештеници и калуђери нашли су се са својим народом — било их је преко 120 „са оружјем у руци“.⁴

У борбама од 1804. до 1815. године гинули су: устаничке старешине, сами устаници, народ — укључујући жене и децу. Свако од њих „носио је своје оружје и полазио је у својим хаљинама“; „храну су жене слале за њима“. Само у Првом устанку, не рачунајући мање сукобе, било је око 70 већих борби и окршаја, од којих две трећине у нападу, а једна у одбрани.⁵ Петар Јокић је, примерице, тврдио да је као буљубаша учествовао у 65 бојева, од којих у 56 са Карађорђем. О жестини тих борби сведочили су сами устаници, али и њихове старешине. Карађорђе у писму Митесеру од 16. априла 1804. истиче да су у боју на Јагодини „Срби навалили на Турке као марва на со“.⁶ Јокић је приповедао: „Све се то... тукло као ћораво“.⁷ За Милутина Илића—Проту Гучанина он је говорио: „Сва је наија за њима ишла као за светим краљем“.⁸ Карађорђе и Совјет су 16. августа 1812. закључили: „Доста смо браће изгубили, а четворо Турака више смо побили“.⁹ Исидор Стојановић наводи: „Само у мачванским селима за 7 година устанка 7 људи је умрло на пољави код куће, а 207 је погинуло у боју“.¹⁰

Сличан однос изгинулих Срба и Турака забележен је и у Другом српском устанку. Познати су и губици у Хаџи-Продановој буни, мада нису прецизни — по процени Руса тада је изгубљено 447 српских живота.¹¹

Жестоки окршаји трајали су, са малим прекидима, од 1804. до 1815. Дакле — пуних 12 година. Због тога се, како каже Петар Јокић, историја тога времена не може замислити без имена оних Срба који су се „за слободу отечества тукли“. У постојећој историографији, међутим, помиње се мали број имена устаника, при чему се не заборављају војводе и поједини јунаци; остали су махом заборављени.

Колико се зна, огромна већина писаних докумената насталих у току устанака занавек је изгубљена. Сачувана су извесна устаничка

акта, наредбе, преписка и белешке — махом у аустријским и руским архивима. Највише података о устаницима засновано је на казивању самих устаника или њихових потомака. Без ових сазнања, без даљих проучавања свих извора, немогуће је и замислити писање целовитије историје тога доба.

У овом погледу, поред Вукових записа у часопису „Даница“ од 1826. до 1834. године, као и грађе Исидора Стојановића, прикупљене за „Гласник Друштва српске словесности“, драгоцену је била и акција Попечитељства просвештенија Србије, које је, на тражење Руске академије наука, прикупљало 1841. године, изјаве живих учесника са подацима о руско-српској сарадњи од 1807. до 1812. Ове изјаве чувају се у Архиву Србије, а само део тог материјала користио је др Петар Радовановић за своје дело „Воине Срба с Турцима“, публиковано 1852. године. Овај посао употпунили су Јанићије Ђурић и Анте Протић у својим мемоарима, као и Гаја Пантелић и Петар Јокић, који су помињали многа имена „казујући у перо“ Милану Ђ. Милићевићу 1851. године; Јокић је, том приликом, навео доста имена устаника, сврставајући их по нахијама и по кнежинама. Значајан је и попис устаника, обављен 1865, за прославу педесете годишњице Другог српског устанка. Тај попис делимично је објављен у „Српским новинама“, а у целости је штампан тек 1966. године у редакцији Драгоја Тодоровића.¹² Међутим, и тај списак је непотпун, династички је обојен — многи устаници су једноставно изостављени. До пропуста је дошло и због тога што пописивачи нису били свесни значаја акције коју воде. Тако је и сам срески начелник округа рудничког, иако тврди да је у скоро свакој кући тога окружја било неког ко је узео устаничко оружје, пописао само 89 Рудничана који су „војевали с Милошем“. Тек након прославе дописано је 26 имена устаника, што је, такође, недовољно ако се зна да се ради о крају из кога је потекла матица Другог српског устанка. Нису потпуни ни спискови из чачанског краја — у њих је унесено само 226 лица.¹³

Тек касније су Милан Ђ. Милићевић (1876) и Константин Н. Ненадовић (1884) у својим делима дали и животописе многих устаничких вођа и јунака. Милићевић је у другој свесци „Кнежевине Србије“ (1876) евидентирао доста устаника, оних познатијих, из рудничког и чачанског краја, да би у „Поменику“ (1888) тај списак знатно допунио и проширио. Ненадовић је 1884. у својој књизи „Живот и дело Карађорђа и његових војвода и јунака“ 1884. донео списак 206 славних људи из рудничког и чачанског краја. Више имена помињано је и при обележавању стогодишњице Првог српског ус-

танка; тада је, поред осталих, академик Љубомир Јовановић сачинио доста бројан списак учесника Карађорђевог устанка.¹⁴ И новије прославе — 150. и 175. годишњице Првог и Другог устанка — биле су подстицај да истраживачи марљиво прикупљају податке о онима који су ослобађали Србију од Турака. Добро је што тај рад није обустављен. У помоћ се позивају казивања устаничких потомака, али и текстови са споменика на старим гробљима, записи на црквеним и манастирским књигама. Највише су, последњих деценија, на томе урадили књижевници Бранко В. Радичевић, Радојко Николић, Радован М. Маринковић и Ника Никола Стојић — превасходно за устанике из драгачевских и трнавских насеља. Низ нових података саопштен је и на научном скупу у Чачку уприличеном приликом прославе 175. годишњице Хаџи-Проданове буне...¹⁵

Ваља знати још неке чињенице:

Београдски пашалук је пред Први устанак имао 12 нахија. Од Рудника до леве обале Западне Мораве налазила се рудничка, а на десној обали ове реке, од планине Овчар до Трстеника — пожешка. Седиште рудничке било је у насељу Рудник, па у Брусници, док је муселим пожешке до 1803. године „седео“ у Пожеги, а затим прешао у Чачак, где се налазио нахијски кадија (судија).

Према подацима из Земунa од 12. октобра 1804. у рудничкој нахији било је 111, а у пожешкој 108 села.¹⁶ Године 1806. извршен је попис кућа за плаћање димнице (порез у корист цркве); по њему, у рудничкој нахији налазило се 1.342, а у пожешкој 1.014 домаћинства. Дакле, у обе нахије — 2.356 кућа, што је 8,4 до 8,7 одсто укупног броја домаћинства у Београдском пашалуку. Према процени владике Стратимировића, тада је свако домаћинство у Београдском пашалуку имало у просеку по два мушкарца способна за ношење оружја. По тој рачуници, укупан број учесника у устанцима могао би да буде 4.712 (у рудничкој — 2.684, у пожешкој — 2.028). У току устанака, због досељавања у ове крајеве, као и ослобођењем дела Старог Влаха и других крајева, ова бројка могла би достигати 6.000 војника.

Рудничка нахија, колико се зна, имала је пре 1804. године две кнежине: Црну Гору или Подгору (која је обухватала простор који је касније назван таковским крајем) и Мораву рудничку (предео од планине Вујан до Западне Мораве). Међутим, у време устанка и касније овој нахији припадала је и кнежина Качер (северна и западна подгодина планине Рудник додирујући на истоку реку Јасеницу). Пожешка нахија је, по подацима Вука Караџића, имала

углавном три кнежине: Чачанску Мораву (између планине Јелице и реке Западне Мораве), Драгачево и Подибар (са селима од Карановца — Краљева до Трстеника).

У наставку овог рада доносимо спискове устаника — старешина и бораца. Публикујемо их по кнежинама и селима,¹⁷ уз напомену да су непотпуни, али могу да буду подстицај истраживачима да их и даље допуњавају. При сачињавању ових спискова коришћена је аутентична историјска документација, али и литература, затим публикована мемоарска грађа, хроника села, епитафи са споменика, новински текстови, казивања потомака; нису изостале ни консултације са појединим истраживачима, посебно онима који су написали или пишу хронике појединих насеља. Свима који су му у том мукотрпном (и захвалном) послу пружили помоћ, аутор се захваљује.

Поред имена устаника из кнежина рудничке и пожешке нахије, аутор је сачинио и списак људи који су се тукли против Турака за ослобођење Србије и из других крајева ако су се налазили у јединицама или под заповедништвом војвода и других устаничких старешина из ове две нахије. Ако је имао податке, аутор овог рада наглашавао је устаничка звања, затим је доносио и неке друге податке (погиноу, рањен, какво је звање имао после устанака), који су, по његовом уверењу, драгоцени, и поред чињенице да нису потпуни.

КНЕЖИНА КАЧЕР

ДРАГОЉ: Арсеније Лома (око 1770—1815), Карађорђево буљубаша и војвода; Милосав Лома, брат Арсенијев; Милован Ломчић (1793—1854), синовац Арсенија Ломе; Никола, буљубаша Ломин; и Милош Арсенијевић и Јаћим Петровић.

ГАРАШИ: Хаџи-Милутин Савић Гарашанин (1762—1842).

БОСУТА: Илија Дамбуба, Ломин барјактар.

ШУТЦИ: Марко, Ломин пратилац.

РУДНИК: Периша Ракић, старешина кнежине; Тодор Ракић, Марко Ракић, капетан кнежински; Никола Ракић, Тома терзија, Бућа Бошковић, хајдук; Илија Чивовић, Марко Станковић, Мина Николић и Максим Чивовић и Радојица Жујовић, прота руднички; и Мијат буљубаша и кнез.

КАМЕНИЦА (рудничка): Антоније Ристић-Пљакић (1781—1832), Карађорђево зет, војвода карановачки; Павле Ристић, брат Пљакићев; Мирко Миловановић, Радивоје руднички кнез; Милосав буљу-

баша, Риста арамбаша, Павле Слеччевић, Симо Милосављевић Па-
штрмац, буљубаша и барјактар.

СТРАГАРИ: Јанићије Ђурић-Димитријевић, Карађорђевић писар,
и секретар, Атанасије Рајић (1765—1815), Карађорђевић барјактар и
тобџија; Стеван Рајаковић, Мате Миливојевић, Мандић, Никодије
Ђурић, Милован Ђурић, Проко Миловановић, Петар Матић, све-
штеник.

КРЂЕВАЦ: Гаврило Ђурић (1775—1835), убио крагујевачког му-
селима.

ЖИВКОВЦИ: Живан Стојановић, кнез; Петар Петровић-Кепић
и Петроније Ђокић.

МОРАВЦИ: Владика Саво.

УГРИНОВЦИ: Никола Митровић и Јевто Вулићевић.

ЗАГРАЂЕ: Никола Пејовић, Ђурђе Петровић и Гаврило Пејо-
вић, Карађорђевић добошар.

ЦРНУЋА (Горња и Доња): Хаџи-Ђера (1775—1804), убијен од
дахија; Благоје (Вилотијевић) обор-кнез; Гаја кмет и Милосав Кру-
школомовић.

ВРБАВА: Милентије Павловић (1766—1833), пратилац кнеза
Милоша Обреновића.

ЈАРМЕНОВЦИ: Петар Стојадиновић, кнез.

ШИЛОПАЈ: Стојан Алемпијевић, кнез; и Тодор Ивановић.

СМРДЉИКОВАЦ (данас Брајковац): Узун Мирко Апостоловић
(1782—1868).

КОЗЕЉ: Јован Старчевић, кнез.

МУТАЊ: обор-кнез Никола.

МОНАСТИР БЛАГОВЕШТЕЊЕ (рудничко): Глигорије Радоји-
чић, архимандрит.

МОНАСТИР БОГОВАЋА: Авакум Петровић, игуман.

КНЕЖИНА БРУСНИЦА (ТАКОВО)

БРУСНИЦА: Милан Обреновић (1870—1810), предводник рудни-
чке, чачанске и ужичке нахије; Милош Теодоровић Обреновић, ро-
дом из Добриње, војвода руднички па ужички, а од 1815. године
главни кнез Србије; Јован Обреновић (1786—1850), брат кнеза Мило-
ша и устанички старешина; Јеврем Обреновић (1790—1856), брат
кнеза Милоша; Милован Станојчић, буљубаша; Јован Поњавић, Бу-
јадин Опута, Рале Мијаилов Опутић и Милоје трговац.

ТЕОЧИН: Милић Дринчић (око 1775—1815), буљубаша и војвода; Стефан Дринчић, брат Милићев; Јован Дринчић, брат Милићев; Сако Козодер, Тодор Беља, Маркеља Сарић, Вукосав Брковић и Вучић Козодер.

ЛУЊЕВИЦА: Никола Милићевић Луњевица (1767—1842), устанички старешина; Никола Карамарковић, војвода црногорске кнежине и ужичког града; Јоксим Карамарковић, ужички војвода, погинуо на Равњу 1813.

БЕРШИЋИ: Васа Поповић (1777—1832), обор-кнез и кнез пожешке нахије; Стојан Павловић (Николић), касније члан Совјета и Великог суда; и Танаско Михаиловић, кнез.

БРЕЗНА: Радован Томашевић, кнез; Васиљ Милојевић, Лазар Васиљевић и Милић Брајовић.

СВРАЧКОВЦИ: Јован Лазић (1763—1831), буљубаша и кнез.

ЛОЗАЊ: Добрица Весковић.

ОЗРЕМ: Павле Штула, момак кнеза Милоша; Тодор Новаковић, и Петар Штула и Теодор Теко Новаковић.

СРЕЗОЈЕВЦИ: Јован Вукомановић (1792—1815), погинуо на Пожаревцу 18. јуна 1815; Дмитар Вукомановић, Милисав Вукомановић, Радивоје Вукомановић и Ратко Вукомановић (сви погинули на Засавици), Лука Вукомановић и Милован Вукомановић (обојица рањени на Засавици), Шеага Стевановић, Рубак и Теодосије Вуковић.

МАЈДАН: Васа Кошанин, Гаврило Јевтовић, погинуо на Засавици; Петар Караклаја, прадед Томашевића или Аџића, четовођа.

ТАКОВО: Јанко Витомировић, свештеник; Радојица Пауновић, Стеван Косановић, Павле Ненадовић Шева, свештеник; Пантелија Смиљанић, посекао у двобоју Турчина; Радомир Пауновић.

ЛЕУШИЋИ: Радован Жижовић, погинуо на Засавици.

КЛАТИЧЕВО: Милован Топаловић.

ЉУТОВНИЦА: Ранко (без презимена), дигао барјак на грм у Такову 1815; Марко Радосављевић, Мијаило свештеник, набијен на колац; и Ранко (без презимена).

ВЕЛЕРЕЧ: Вулета Срећковић и Антоније Срећковић.

КОШТУНИЋИ: Јован Дамљановић.

ГРАБОВИЦА: Мијаило Величковић.

ГОРЊИ БРАНЕТИЋИ: Васо Васовић и Живан Јестро.

ЛОЧЕВЦИ: Петар Томашевић и Дамњан Матовић Крџа.

НАКУЧАНИ: Павле Тодоровић и Стеван Лазаревић.

СИНОШЕВИЋИ: Вукашин Нешовић и Никола терзија.

БРАЈИЋИ: Радован Бојић.

- РУЧИЋИ:** Милисав Корунчић.
- ШАРАНИ:** Сима Баралија, Драгољуб Матковић, Стеван Маркеља, Лазар Станкић и Јован Белаковић.
- НЕВАДЕ:** Петар Грк, добошар кнеза Милоша.
- ЉЕВАЈА:** Вићентије Чалуковић и Аксентије (без презимена).
- ПОЛОМ:** Маркеља Драшкић.
- ПРАЊАНИ:** Благоје Н., Тодор Јеремић и Ника Милосављевић.
- ГРАБОВИЦА:** Иван Шалавардић и деветоро устаника из породица Благојевић и Мићовић (петорица погинула).
- ОСТАЛА НАСЕЉА:** Лазар Вилотер, кнез рудничке нахије 1805; Радован Тривуновић, кнез рудничке нахије 1805. и Михаило-Миљко Радоњић, први министар иностраних дела у обновљеној Србији.

КНЕЖИНА РУДНИЧКА МОРАВА

ПРИСЛОНИЦА: Лазар Мутап (1765—1815), западноморавски војвода; Илија Огњановић Ђусло, погинуо на Мишару; Радисав Милошевић, архимандрит манастира Вујан; Хаџи-Јосиф Милошевић, калуђер у манастиру Вујан; Иван Ковачевић, Петар Пејовић Пејо, Иван Милошевић и Маринко Ковачевић.

ЦВЕТКЕ: Јован Курсула (1768—1813), мегданџија; Петар Протић, свештеник; Антоније Пејовић (Протић), свештеник; Љубисав Радосављевић Туљо и Новак Миздраковић.

ДОЊА ГОРЕВНИЦА: Рака Левајац (1777—1833), војвода ужички и моравски; Радосав Левајац, Ракин брат; Аврам Торчина, Павле Старовлах и Тривун Весо.

ПРЕЉИНА: Илија Поповић Прељинац, писар Лазара Мутапа; Тодор Бојовић, Филип Пластоња, Ђорђе Ђондрић и Живан Јовачевић.

МИОКОВЦИ: Перица Н., бимбаша; Теодор Милорадовић, Теодор Марковић и Периша Савић.

МОЈСИЊЕ: Мали Радојић, Радоје Врана, коцобаша; Никола Кукољ-Павловић, Василије Ружић и Томо Селичанин.

СТАНЧИЋИ: Петар Мали (Петровић), кнез; и Иван Петровић.

МИЛИЋЕВЦИ: Петар Дуњић, буљубаша; Милић Радуловић и Паун Крсмановић.

ТАВНИК: Гаврило Буђевац, буљубаша и кнез; Вукосав (Симеуновић), Васиљ Милорадовић, бимбаша; Стеван Зец и Милутин Богдановић.

УЧЕСНИЦИ СРПСКИХ УСТАНАКА ОД 1804. ДО 1815. ГОДИНЕ ИЗ РУДНИЧКЕ И ПОЖЕШКЕ НАХИЈЕ

РАКОВА: Јован Ристановић (1750—1830), Петар Јонтуловић, Милосав Крупез и Илија Јонтуловић.

ГОРЊА ГОРЕВНИЦА: Мијаило Тороман, Ђиро Морачанин, Милош Морачанин и Станко Ковачевић.

ОБРВА: Ђурђе Остојић, кнез; Мијаило Брђа и Милоје Ђедић.

ЈАНЧИЋИ: Василије Мирић.

БЕЧАЊ: Никола Музикравић.

КАТРГА: Васиљ кнез, Спасоје Нектаријевић, кнез; Спасоје Павић, свештеник; Мијаило Татић и Саво Парезан.

БРЂАНИ: Мијаило Божовић, Јован Стризовић, Петар Тешкић, Радован Савић и Божо Ађимовић.

МРЧАЈЕВЦИ: Павле Ерић, буљубаша; Обрад Тара, Вук Петровић, Максим Коломбођија, Лазар Коломбођија, Матија Коломбођија, Мијаило Коломбођија, Вељко Коломбођија, Петар Коломбођија, Саво Калаица и Никола Ерић.

БРЕСНИЦА: Трифун Новаковић, Илија Петровић и Радован Акшамовић.

ЛАЂЕВЦИ: Раденко Шуша и Мијаило Шуша, погинуо на Пониквама.

ЉУБИЋ: Павле Симовић, буљубаша; Томо Радовић и Милосав Ковачевић.

РОШЦИ: Радивоје Јађимовић, буљубаша; и Стеван Чвркић.

ВРНЧАНИ (кабларски): Радивоје Каранац, Андрића Одић, Вучић Кандић.

ДРУЖЕТИЋИ: Раичевић (без имена).

МАНАСТИР НИКОЉЕ: Аџи Атанасије, игуман, набијен на колац.

ТРБУШАНИ: Милосав Недовић и Симо Божић.

ВРАНИЋИ: Маринко Чолић и Петар Николић.

ДОЊА ТРЕПЧА: Дикан Урошевић, Васо Урошевић, Митар Добросављевић, Бојо Бојовић, Петар Бојовић и Урош Урошевић.

БАЛУГА (заблађка, одакле дошао на Љубић): Јоксим Милосављевић.

ЈЕШЕВАЦ: Јован Жујовић, буљубаша и Миленко Жујовић.

МИЛОЧАЈ: Паун Чоловић.

СОКОЛИЋИ: Милосав Станојевић.

ПРИЈЕВОР: Вучић Даниловић.

КНЕЖИНА ЧАЧАНСКА МОРАВА И ПОДИБАР
(ПОЖЕШКА НАХИЈА)

ЗАБЛАЋЕ: Аврам Лукић (1760—1815), нахијски кнез и војвода, члан Совјета и Врховног народног суда; и Димитрије Комад[инић], досељеник из Лисе (Драгачево).

МРСАЋ: Никола Костић (1769—1818), свештеник, кнез пожешке нахије.

МАТАРУГЕ: Радослав Марковић-Јелечанин (1762—1841), војвода у Подибру и Карановцу, Радич Балтић, Коста Анђић, Живко Црногорац, Јован Анђић, Јоксим Миљковић, Мирко Вујачић, Радивоје Јанковић, Никола Ђирица, Ђоко Максимовић, Ђорђе Златић, Раденко Евендић, Никола Шлавишић, Миљивоје Савић, Радован Дугалић, Радич Дугалић, Мијаило Савићевић, Арсеније Бугарин, Јован Бугарин, Божо Марковић, Вукоман Раковић и Радосав Вучићевић.

ТРНАВА: Хаџи-Продан Глигоријевић (1760—1826) из Сјенице, старовлашки војвода и старешина бунџија у Трнави 1814; Филип Петровић, свештеник и војвода студенички; Симеун Ристовић, барјактар; Ђоко Живковић, Јосиф Алтобабић, Хаџи-Проданов барјактар; Мијаило Гавриловић, брат Хаџи-Проданов; Гаврило Глигоријевић, брат Хаџи-Проданов; Пајсије Ристовић, игуман манастира Благовештење; Радован Вујовић, Милић Вујовић, свештеник; Симо Сеничанин, свештеник; Никола Глигоријевић, син Хаџи-Проданов, погинуо 1813; Вуле Глигоријевић, момак кнеза Милоша; Стеван Ристовић и Ђорђе-Генадије Шувак, калуђер.

ЧАЧАК: Петар Нешковић, кнез варошки.

ПАКОВРАЋЕ: Марко Ђосић, кнез чачански; Васиљ, буљубаша за седам села; Аврам Шута и Павле Обрадовић.

КАРАНОВАЦ: Мијаило буљубаша.

ЈЕЖЕВИЦА: Богић Милосавић, кнез; Радован Поповић, свештеник; и Јован Радовић.

МОНАСТИР ВАНЕСЕЊЕ (под Овчаром): Видак игуман.

РОЋЕВИЋИ: Марко Роћевац, барјактар.

КУКИЋИ: Милета Дробњак, Новак Дробњак, Петар Маџар и Паун Комадина.

ПРИДВОРИЦА: Јован Ајдача и Миљивоје Павлић.

БАЊИЦА: Милован Стовраг.

ЈЕЗДИНА: Радојко Јездинац, предак Радојковића, погинуо на Вилловима.

АТЕНИЦА: Јован Лишанин, Милован Марковић, Јован Мишовић, Антоније Блађанин, Милисав Војиновић, Јован Лазовић, Гајо Белопавлић, Радован Ерић, Марко Алемшијевић, Мијаило Јанић, Милош Лишанчић, Теофило Палалић, Борислав Палалић и Пајо Керловић.

РИЂАГЕ: Илија Стевановић.

ВИЉУША: Млађен Шарац.

БЕЉИНА: Ракета дошљак.

ПАРМЕНАЦ: Периша Симовић.

ЖАОЧАНИ: Јован Чоловић, Илија Златић, Милосав Маџар и Сретен Пуза.

КУЛИНОВЦИ: Симеун Загорчић.

ЛИПНИЦА: Милоје Шуша, Стефан Алексић (1784—1820), Карађорђевић бимбаша; Јевто Гостиљац и Радосав Богићевић.

САМАИЛЕ: Мијаило Самаилац (Ђорђевић), кнез; Илија, устанички старешина; Раде Дмитровић, Павле Максимовић и Панто Радовић.

СЛАТИНА: Сретен Гоњо, Петар Перуниччић (1766—1814), Мијаило Старчевић, Симо Старовлах, Ђорђе Дмитровић, Јован Гавриловић, Никола Маџаревић и Благоје Мелајац.

МРШИНЦИ: Ставро Поњавић, Марко Кара, Коста Курсабља и Милосав Планинчић, досељеник из Котраже (Драгачево).

ДЕДЕВЦИ: Коста Бунарџић.

ЛАЗАЦ: Вићентије Миладиновић, свештеник; Веселин Лишанац, Миливоје Лишанац и Јован Лишанин.

ГОРИЧАНИ: Новак Николић, Миле Арнаутин и Сретен Николић.

ВРДИЛА: Милић Паић, Јован Бенић, Велимир Зорнић, Живан Ђосовић, Јован Петрић, Марко Бојовић, Радисав Радунковић, Вук Бешчија, Аксентије Ковачевић, Гвозден Величковић, Мијаило Рисимовић и Радич Ецеловић.

ГОТОВАЦ: Спасоје Дмитровић, Вучић Прештевац (Трешњевац), Милован Аџија и Милош Чибукловић.

КАМЕНИЦА (код Карановца): Миљко Кућанац, Милоје Рачић, Миљко Ердоглија, Јаков Лачневац, Груја Крсмановић, Јован Бучанин, Пано Кућанац и Симо Веснић.

МЕЉАНИЦА: Симо Милетић, Сава Ниловић, Мијаило Лушњанин, Петар Чамага, Ђурко Вулићевић и Јован Камиџорац.

БРЕЗНА (код Карановца): Гаврило Старчевић, Мијаило Шибалија, Никола Бековац, Стојан Јанић, Вучко Драганац, Петар Мила-

циновић, Симеон Милашиновић, Радојица Недељковић, Паун Шкоерић и Алекса Шалинић.

КРУШЕВИЦА: Вуксан Мирковић, Гмитар Радисављевић, Максим Живановић, Гајо Живановић, Милутин Јанић, Вељко Јанић, Гајо Луковић, Ђоко Милић, Петар Босиљчић, Радован Пискадинац, Јован Млатишумић, Павле Гвозденовић, Петар Ђипанда, Милић Оклагија, Мијаило Пауновић, Милован Ђуђа, Вучко Зец, Милета Зец и Марко Марковић.

КОВАЧИ: Тодор Величковић, Стеван Пеца, Никола Новаковић, Кара Паун, Паја Поледица, Јован Поледица, Никола Петровић и Радула Величковић.

ЗАМЧАЊЕ: Ђоко Јовановић, Милета Ристовић, Јован Бачевић и Радован Мушић.

ПОДУНАВЦИ: Саво Станојевић, Петар Видић и Дамјан Дамјановић.

ЗАКЛОПАЧА: Аврам Милосављевић, Илија Милосављевић, Јанко Радовић, Јаков Радовић, Васко Требићанин, Радоје Мучњак, Радосав Мучњак, Јаков Ђуровић, Вучић Драговић, Тимотије Тимотић и Стеван Гајић.

ВРБА: Мијаило Ђипурић, Рафаило Илић, Мијаило Куртовић, Обрад Павловић, Милосав Радак, Милета Шарац, Јован Гајић, Вучко Филиповић, Мина Дубовац, Радован Маркулић, Милан Илић, Јован Антојевић, Стеван Пеша, Радивоје Радак, Милоје Милетић и Јаков Радовић.

МЕТИКОШИ: Милија Перишић.

КАМЕНИЦА (код Карановца): Милисав кнез и Мијаило Радовић.

КНЕЖИНА ДРАГАЧЕВО

ВИРОВО: Дмитар Вировац (Недељковић), погинуо на Радаљеву 1806; Милован Недељковић, касније кнез и капетан драгачевски; Јован Ђирјаковић и Симеон Ђирјаковић.

ВИЧА: Петар Јаћимовић, Бего Ранковић, Ранисав Пупавица и Гаврило Булија.

ВЛАСТЕЉИЦЕ: Симо Кнежевић, буљубаша, погинуо на Јасици 1810; Милић Јанковић и Вулета Јанковић.

ГУЧА: Милутин Илић — Прота Гучанин (1739—1814), командант и војвода драгачевски, а од 1806. старешина нахије пожешке; Ђорђе Ђока Протић (1765—1815), син Проте Гучанина, кнез и војвода драгачевски; Милован Протић, син Проте Гучанина, свеште-

ник; Миладин Протић, Симеон Протић, Радојица Протић, Ђорђе Ђоле Херцеговац, старешина досељеника из Херцеговине; Никола Баралија, кнез; Павле Николић (1738—1835), свештеник; Симо Икочиновић, Лука Ерић, Перо Анђелић, Кузман Станић, Станимир Бугарин, Никола Драмлић, Петар Драмлић и Гаврило Драмлић.

ГОРАЧИЋИ: Новак Бошковић-Петковић (Новачић из Горачића), хајдучки харамбаша и војвода драгачевски, погинуо на Делиграду 1813; Милован Петковић, брат Новачићев; Богосав Петковић, син Новачићев; Петар Петковић, Петар Јоксимовић, Јован Савић-Кнежевић, свештеник; Илија Поповић, Богић Божићевић, Давид Ковач, Илија Главоња, Ђорђе Ђоко Веселиновић, Милосав Бодић, Димитрије Недељковић-Јањић, свештеник; Давид Милићевић-Петковић, свештеник; Петар Поповић, Ђорђе Главоња, Стојко Главоња, Јован Ружичић, Милован Ружичић, Петар Стојановић, Гаврило Веселиновић, Никола Кривача, Панто Царевић, Стеван Божићевић, Аврам Зимоња (Аврамчић Бурунлија), Милован Зимоња, Михаило Станић, Живојин Трашевић, Петар Главоња, Ђока Чубра, Милисав Албић, Станко Сеница и Петар Стевановић-Циганин.

ГУБЕРЕВЦИ: Панто Плазина, Ђорђе Плазина, Гаврило Д. Ракићевић, Милисав Чогољ и Јован Вујичић.

ГРАВ: Мијаило Ковачевић, Марко Шипета, Петар Илић и Ристо Јовичић.

ГОРЊИ ДУБАЦ: Кара Павле Милинковић и Радисав Ђуђа.

ДОЊА КРАВАРИЦА: Радован Томашевић, кнез; Јован Томашевић и Миливоје Вучковић.

ДОЊИ ДУБАЦ: Милисав Милић.

ЗЕОКЕ: Максим Црнковић-Јанковић, касније капетан драгачевски, Радисав Тупајић, Јовко Кнежевић и Рисим Јанковић.

КАОНА: Милић Радовић (1775—1815), хајдучки харамбаша и војвода драгачевски; Симо Радовић (1777—1845), брат војводе Милића, устанички старешина; Петар Пајовић, кнез; Лауш Гуцулић и Павле Белоица (звани Шкрбац).

КРСТАЦ: Симеон Миловановић.

ЛУЧАНИ: Стефан Стојић, Вучић Андрић и Јанко Андрић.

ЛИС: Илија Николић.

ЛИСА: Тисосав Комадина, погинуо на Вировима; Милић Шулубура, Мића Солдатовић, Павле Солдатовић, Петар Солдатовић, Богић Комадина, Тодор Оцокоља, Тодор Ајсачић, Јован Вратоња, Петар Пандуровић и Вучић Шолајић.

ЛИСИЦЕ: Илија Јоковић.

КОТРАЖА: Вујо Милинковић Бјелокаменац, Богосав Чакаревић и Милосав Миловановић.

МАРКОВИЦА: Филип Обреновић, Радојица Обреновић, Милоје Јовашевић и Радоња Јовашевић.

ДУЧАЛОВИЋИ: Филимон, игуман манастира Свете Тројице; Неофит, игуман манастира Никоље; Миливоје Јовановић, Богосав Ковачевић, Радован Шибинац, Милован Шибинац, Аксентије Пантелић и Миливоје Пуорашевић.

НЕГРИШОРИ: Јанко Михаиловић Молер (1792--1852), свештеник и сликар; Вујица Топаловић, кнез; Стефан Звркета, Симеун Раздољац, Максим Топаловић, Урош Топаловић, Теодор Топаловић, Гаврило Ружић и Мијаило Ружић.

МИРОСАЉЦИ: Врано, буљубаша Проте Гучанина; Христивоје, обор-кнез, погинуо на Радаљеву 1806; Милован Врана и Јоја Радивојевић.

ПРИЛИПАЦ: Спасоје Јаковљевић Добро, јунак са Делитрада и Засавице, и Никола Васиљевић.

ПУХОВО: Филип Тајсић (1786--1834), кнез; Никола Благојевић, Милосав Јаћимовић, Јанко Тајсић, Василије Благојевић и Павле Благојевић.

МИЛАТОВИЋИ: Васиљ Капларевић, Илија Поповић, барјактар; Станоје Вучићевић, добошар; и Средоје Јовановић.

ОСОНИЦА: Јовић Лазовић.

РТИ-КРИВАЧА: Сретен Чикириз, Јован Чикириз, Радисав Чикириз и Петар Ђекић.

РОГАЧА: Јован Драговић.

РТАРИ: Радисав Врана, Радивоје Врана, Миљко Мијаиловић, Ђунисије, предак Ђунисијевића; Алекса Павловић-Недовић, Лазо Павловић-Недовић и Ђуро Павловић-Недовић.

ЦЕРОВА: Јован Кличанин.

ТРЕШЊЕВИЦА: Мијаило Глигоријевић, Сретен Јанковић и Илија Вучићевић.

ТИЈАЊЕ: Гаврило Станчић, Никола Видојевић, Трифун Поповић, Стеван Кулашевић, Ђорђе Поповић, Милосав Полуга, Јован Полуга и Милован Рајковић.

БРЕЗОВИЦЕ: Радивоје Красо Брезовац и Милош ковач (Мајсторовић).

ОСТАЛИ

Учесници оба устанка и борби у чачанско-пожешкој нахији били су многи људи и из Старог Влаха и других крајева Србије. Борили су се под командом Милана Обреновића, Проте Гучавина и других устаничких старешина. Било их је знатно више него што је сачувано у историјским изворницима. Доносимо имена оних који нису заборављени.

СТУДЕНИЦА: Марко Ђос, устанички старешина и Пуша Н., бимбаша.

КУРИЛОВО: Јаћим Шућур и Ђиро Шућур.

ШТИТКОВО: Максим Рашковић, војвода; Јован Рашковић, кнез, Никола Јованов Рашковић.

КУШИЋИ: Богдан, обор-кнез.

БРЕЗОВА: (студеничка): Мелентије, архимандрит, касније владика.

НОВИ ПАЗАР: Димитрије Кујунџић.

ДРАЖИНОВИЋИ: Јован Демит Митровић и Стеван Радуловић.

ПОЖЕГА: Танасије Шолуповић.

ПАПРАТИШТЕ: Стеван Маслаћ.

НОВА ВАРОШ: Танасије Борисављевић, кнез, и Станоје Пуцар, бимбаша, погинуо на Засавици.

ГЛУМАЧ: Ђоко Сенић.

ЗАСЕЉЕ: Ђорђе Миличић.

ТВРДИЋИ: Илија Мијатовић.

МИЉАКОВАЦ: Вук Стефановић.

ДОБРАЧА: Јово Добрача-Димитријевић.

КНИЋ: Васа Томић-Книћанин и Ђорђе Ницковић.

ЗАБУЧЈЕ: Мијаило Оташевић, буљубаша.

ГУНЦАТИ: Јован Цветић.

ВИТКОВАЦ: Станко Миличевић.

ГОДАЧИЦА: Јован (без презимена).

КОЊУША: Радоје (без презимена).

НАПОМЕНЕ

1. Вук Ст. Караџић, *Сабрана дела*, VIII, 167—168.
2. Др Драгослав Јанковић, „О политичким странкама у Србији XIX века“, Београд, 1951.
3. В. Перовић, „Северна Србија под Турцима“, Београд, 1970, 88.
4. Милисав Д. Протић, „Прота Матија и његови саборци“, „Православље“, 5. јануар 1978.
5. Др Драгослав Јанковић, „Друштво устаничке Србије и његово правосуђе“, *Зборник Историјског музеја*, Београд, 1981.
6. Радослав Перовић, „Први српски устанак“, 66.
7. Милан Б. Милићевић, „Постање Јокићевог причања“, *Споменик XIV САНУ*, Београд, 1980, 230.
8. „Казивања о српском устанку 1804“, приредила Драгана Самарџић, Београд, 1980, 230.
9. Велибор Берко Савић, „Караџорђе“, II, 1810—1812, 1988, 1.204.
10. Вук Винавер, „Историјска традиција у првом српском устанку“, *Историјски гласник*, 1—2, Београд, 1954.
11. Љубомир П. Ненадовић, „Прилози за српску историју“, Београд, 1867, 12.
12. Др Драгоје Тодоровић, „Попис устаника из 1815. године“, САНУ, Београд, 1966, 4.
13. Исто.
14. Др Владимир Стојанчевић, „Србија у време првог српског устанка“, Београд, 1980, 160.
15. Посебан додатак *Зборника радова Народног музеја*, Чачак, 1989.
16. Др Алекса Ивић, „Списи из бечких архива“, III, Београд, 1937, 412—415.
17. Литература и други извори за спискове устаника: Вук Ст. Караџић, *Сабрана дела*, VIII, Београд, 1969; „Деловодни протокол Караџорђев за 1812. и 1813. годину“, приредили Миле Недељковић и Миливоје Станковић, Београд, 1988; „Казивања о српском устанку 1804“, приредила Драгана Самарџић, Београд, 1980; „Воине Срба с Турцима“, извео Петар Радовановић, 1852; *Опис рудничког округа од Јована Мишковића*, *Гласник српског ученог друштва*, Београд, 1975; Милан Б. Милићевић, „Кнежевина Србија“, II Београд, 1876, и „Поменик знаменитих људи“, Београд, 1888, репринт издање — Београд, 1979; Константин Н. Ненадовић, „Живот и дела Караџорђа и његових јунака и војвода од 1804. до 1813. године“, II, 1884 — репродукција оригинала 1971; Лазар Арсенијевић Баталака, „Историја српског устанка“, I—II, репринт издање 1979; Љубомир Јовановић, „Стогодишњица српског устанка“, говор на свечаном скупу СКА 7. септембра 1904. године, посебно издање; Милисав Д. Протић Гучанин, „Драгачево и његови славни синови“, Ниш, 1940; Др Миленко Филиповић, „Таково“, СЕЗ, САНУ, Београд, 1960; Бранко В. Радичевић, „Плава линија живота — српски сеоски споменици и крајпуташи“, Београд, 1961; Радјоко Николић, „Записи о Милошевим и Караџорђевим устаницима“, „Наша прошлост“, IV — V, Краљево, 1969—1970; Љубодрог А. Поповић, „Прилози за историју I устанка у Краљеву и околини“, необрађена грађа из Архива Србије, „Наша прошлост“, IV — V, Краљево, 1969—1970; „Акта и писма. Први српски устанак“, I, 1804—1808, у редакцији Радослава Перовића, Београд, 1977; Владимир Тошић, „Мрчајевци и околина“, Мрчајевци, 1978; Радован М. Маринковић, „Јеличке легенде“, Чачак, 1977; Радован М. Маринковић, Томислав Протић и Јован Радовановић, „Драгачево“, Чачак — Лучани, 1981; Радован М. Маринковић, „Драгачевски занати и занимања“, Чачак, 1985; Ника Никола Стојић, „Драгачевски епитафи“, Чачак, 1981; од штампе посебно су коришћени листови: „Чачански глас“ — Чачак, „Таковске новине“ — Горњи Милановац, „Драгачевски трубач“ — Гуча и „Љубић“ — Љубић.

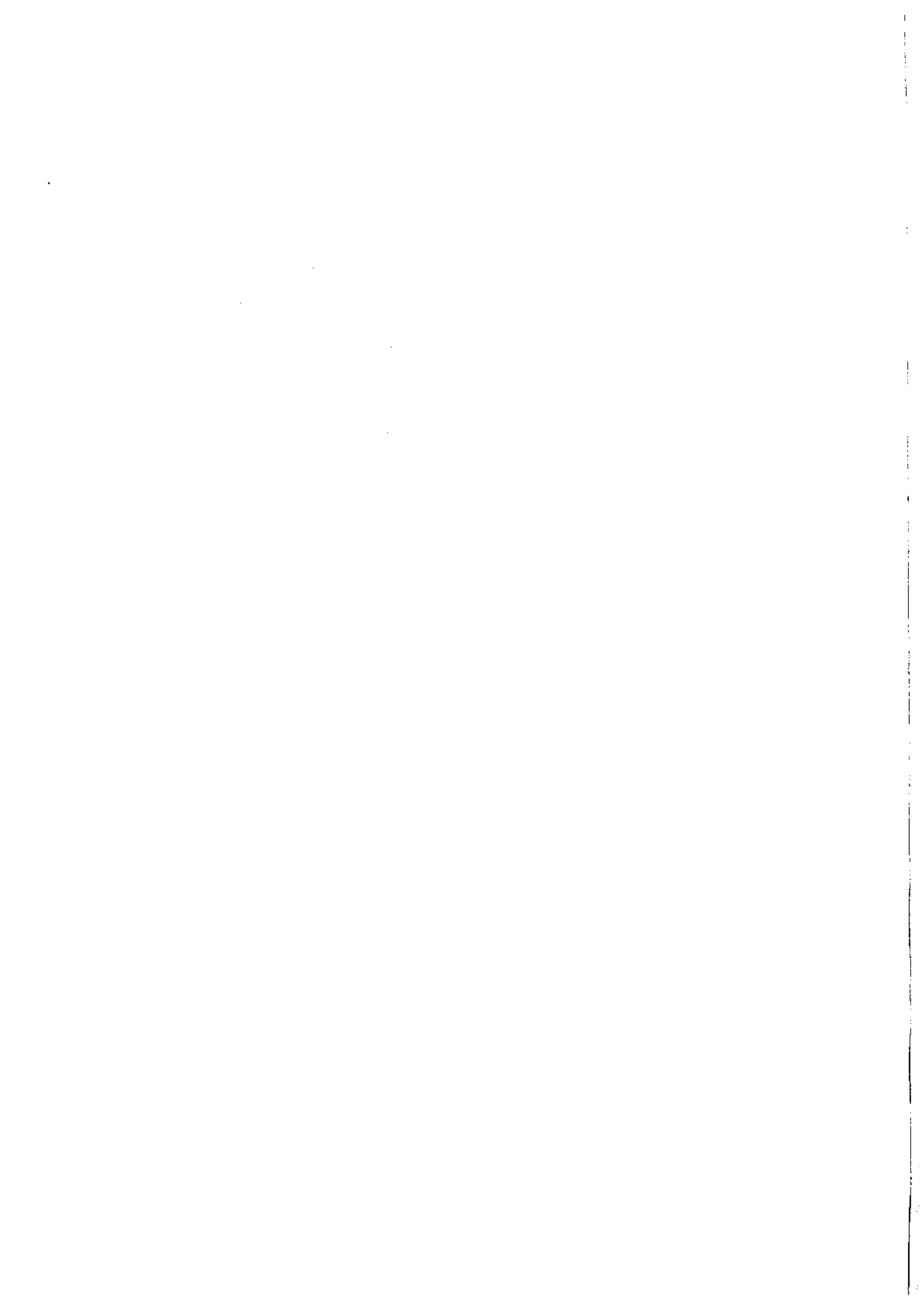
УЧЕСНИЦИ СРПСКИХ УСТАНАКА ОД 1804. ДО 1815. ГОДИНЕ ИЗ РУДНИЧКЕ И
ПОЖЕШКЕ НАХИЈЕ

**PARTICIPANTS AUX INSURRECTIONS SERBES DE 1804. ET 1815 NÉS DANS
LES NAHIES DE RUDNIK ET DE POŽEGA**

Les sources historiques, les chants épiques populaires et la tradition s'accordent pour affirmer que c'est le peuple qui a porté sur ses épaules le fardeau de la révolution serbe (1804—1815). Cependant, on y trouve très peu de noms des insurgés conduits par Karageorges et Miloš Obrenović. La liste des insurgés de la Seconde insurrection, dressée en 1865, est incomplète: la négligence de ceux qui l'avaient faite y était pour beaucoup, mais aussi les tentatives de minimiser le rôle de ceux qui avaient pris part aux insurrections, mais qui, par la suite, s'opposaient au régime des Obrenović.

En utilisant la documentation historique de source, la littérature documentaire, les mémoires, les déclarations des descendants, ainsi que les textes figurant sur les monuments funéraires, l'auteur a dressé la liste des participants à la révolution serbe de 1804 à 1814, originaires de deux nahies de l'époque: celle de Rudnik et celle de Požega. Cette liste est plus complète que n'importe laquelle de celles déjà publiées, bien qu'elle ne soit pas tout à fait complète, elle non plus, surtout si l'on sait que la Serbie pouvait, selon certaines évaluations, mobiliser 4.714 guerriers et même plus.

Dragoljub M. Pavlović

КОВИЉКА ЛЕТИЋ

**ОСНОВНА МУШКА И ЖЕНСКА ШКОЛА У ГОРЊЕМ МИЛАНОВЦУ
ОД ОСНИВАЊА ДО 1912. ГОДИНЕ**

КОВИЉКА ЛЕТИЋ
УУ 11000 Београд
Расинска 9

УДК 37 (091) (497.11)

Које због насељавања новоселаца, које због притешњености међу брдима и стрминама, Брусница, средиште старешине рудничке нахије Јована Обреновића до 1832. године, није могла да се шири, због чега су Брусничани у току 1856. године поред реке Деспотовице, у Дивљем пољу, формирали варошицу Деспотовицу. Седиште Начелства рудничког округа више није било у Брусници, него у ново-подигнутој Деспотовици.

Крајем јула 1856. године Начелство рудничког округа, на захтех брусничке општине, обратило се Попечитељству просвештенија с молбом да се у Деспотовици одобри отварање девојачке школе. Иначе, у Деспотовици је већ подизана зграда у коју је требало сместити основну мушку и девојачку школу. Међутим, у новосаграђеној згради, због недовољног простора, нису могле да буду смештене обе школе (мушка и девојачка). О овој школи писао је бруснички учи-

тељ Стеван Костић Попечитељству просвештенија: „Премда је потрошен грдан новац на градњу основне школе у Деспотовици и премда су сељаци из 12 околних села, осим приреза, довлачили јапију, креч, даске и воду, школа није саграђена по плану. Уместо да школска учионица буде окренута југу а обиталиште за учитеља северу, урађено је супротно. Рогови беху спуштени две стопе на ниже преко зидова а наоколо некакве изрезане даске поударане.“¹ Школа је имала четири устакљена дупла прозора. Учионице беху патосане и у њима су се налазиле гвоздене пећи. Учитељски станови нису патосани, него поциглани. „Па и апсане су“, каже учитељ Костић, „патосане даском а учитељски станови у Деспотовици нису“.² Школа није имала градину.

У новонасталој варошици не беше слободне куће, која би могла послужити девојчицама за школу, па школа за девојчице те, 1856. године није отворена.

Када је 1. августа 1857. године у новосаграђеној основној мушкој школи почела настава, брусничка школа је престала да ради, а њени учитељи Стеван Костић (рођен у Сремским Карловцима, где је изучио основну српску и немачку школу и целу гимназију) и Милош Ружић (из Негришора, срез драгачевски, који је изучио основну школу у Чачку и богословију у Београду) прешли су у ову школу. Нова варош, у чијој близини је рођен кнез Милошев брат Милан, зваће се од 1859, у спомен војводи Милану, Горњим Милановцем.

Шездесетих година у Горњем Милановцу отворено је читалиште у које се одмах учланило 40 људи и они су чланарину плаћали по један цванцик месечно.³ Читалиште је добило већи број новина, међу којима: „Сербске новине“, „Будућност“, „Јавност“, „Глас јавности“, „Видовдан“, „Тежак“ и друге. Убрзо је читалиште постало најпосећенија културна установа ове мале вароши. Читалишту су прве примерке књига поклонили угледни грађани ове вароши, Крагујевца и Београда.

Према попису 1862. Горњи Милановац је имао 775 житеља (460 мушких и 315 женских), од којих је по имању 77 спадало у I класу, 14 у II, 12 у III, седам у IV и један у V; по приходу у I класу — 126, II — 104, III — 29, IV — 20, V — осам и VI — четири; по професијама: 81 слуга, 66 занатлија, 48 чиновника, 20 надничара, 19 механџија, 14 дућанџија, осам калфи, шест кафеџија, шест трговаца, два учитеља, два адвоката, по један свештеник, добошар и телеграфист.⁴

Шездесетих година основну мушку и женску школу похађало је 59 ученика и 29 ученица. Учитељ Милош Ружић учио је 21 првака и 19 другака и за свој учитељски рад примао 150 талира годишње. Стеван Костић учио је девет трећака и 10 четвртака и примао 160 талира годишње. Обојица су имали бесплатан стан и огрев.

У лето 1858. године брусничка општина је пронашла и закупила приватну кућу, у коју је сместила девојачку школу. У кући је било довољно простора и за стан учитељици. Пошто је Попечитељство просвештенија одобрило отварање девојачке школе, она је почела да ради 1. августа 1858, када је за њену прву учитељицу дошла Терезија Смиљанић, родом из Суботице, где је изучила српску и у Пешти мађарску основну школу, чије способности беху добре и владање одлично.⁵ За свој учитељски рад примала је 140 талира годишње. Те, прве школске године (крајем октобра) учитељица је известила Попечитељство просвештенија о стању девојачке школе, у коме каже да је училиште у добром стању, али да нема градину; да у учионици са два устакљена прозора беше пет скамија, у којима су училе 24 првакиње и пет другакиња, које су врло добре; да је ту и једна табла, једна столица, штица за писање и земљана пећ.

Многи су учитељи, кад им се пружи прилика, напуштали учитељавање и одлазили у плаћенију чиновничку службу. Тако је учитељ III и IV разреда основне мушке школе Стеван Костић, после вишегодишњег рада с ђацима, почео службовати, за многу већу плату, у Начелству рудничког округа.

Осим што су били незадовољни малом платом, новопостављени учитељи горњомилановачке школе Милоје П. Миладиновић (из Ласца, срез трнавски, који је изучио два разреда гимназије у Крагујевцу и целу богословију у Београду) и Витомир А. Половић (из Бањана, срез црногорски, који је изучио два разреда реалке у Чаčku) жалили су се Попечитељству просвештенија на општинску и среску власт, којој су се те, школске 1860/61. усред зиме десет пута узалуд обраћали због нестанка опрема.⁶

Горњомилановачка основна мушка школа није имала собу за коначење оних ђака чије су куће доста удаљене од школе, због чега ће горњомилановачка општина закупити једну приватну кућу, у којој ће ђаци из удаљенијих села ноћивати, нарочито у рђавим зимским данима када је немогућно пешачити својој кући.⁷

Да је горњомилановачка основна мушка школа била рђаво саграђена, видело се по томе што је након само десет година њеног рада кров сасвим пропао. Кад ју је, на захтев министра просвете

и црквених послова, окружни инжењер прегледао, закључио је да је у овој школи опасно радити и да ученике и учитеље који су у њој становали што пре треба иселити. Горњомилановачка општина морала је, док се школа не поправи (кров јој је био нагнут, зидови накривљени), да нађе приватну кућу под кирију како ђаци не би дангубили.⁸ Пошто Горњомилановчани, тада, беху сиромашни, општина је рачунала да ће школу поправити поклон-новцем Томе Вучића Перишића, који је са општином у Деспотовици закључио уговор о поклањању 3.000 цесарских дуката, из којих треба да се сагради црква. Али, пошто је кнез Милош Обреновић, дошавши по други пут на престо Србије (1859), одлучио да својим средствима отпочне градњу цркве (коју ће његов син Михаило довршити и украсити), поклон Томе Вучића Перишића остао је неискоришћен, па је један његов део могао послужити за поправку школе.⁹ Перишићев поклон, замењен за цркву, уступљен је новосаграђеној цркви, која га је дала под интерес и он се знатно увећао. Имајући у виду да црква има велику суму новца, Министарство просвете и црквених послова је послало писмо епархији ужичке конзисторије у коме каже „да би било сасвим у реду да се из црквене касе која беше тако јака спасе од пропасти основна мушка школа“.¹⁰ Међутим, епархија ужичке конзисторије није пристала да се из касе горњомилановачке цркве изда 1.000 цесарских дуката за оправку школе. Незадовољни одговором епархије ужичке конзисторије горњомилановачка општина и њен председник Павле Јерковић писали су Министарству просвете: „Судском пресудом утврђено је да поклон Томе Вучића Перишића не припада цркви него општини и не може конзисторија то одузети само зато што је општина из поштовања према цркви признала јој старешинство над тим поклоном. Уосталом, зна се да је црква општинска а не општина црквена и зато није у реду да општина код својих новаца позајмљује за оправку школе“.¹¹ Потом је епархија ужичке конзисторије одговорила Министарству просвете и црквених послова да, после одобрења архијереја, пристаје да се сиротој горњомилановачкој општини из горњомилановачке цркве изда 1.000 цесарских дуката на зајам, ради оправке школе, и да, када горњомилановачка општина буде имућнија, тај новац врати.

Ни женска школа, смештена у кући покојног Мијаила Вукмановића, где је радила 20 година, није имала бољу судбину, јер је горњомилановачка општина ту кућу, начињену од слабог материјала, одлучила да изда другом под закуп.¹² Пошто је женска школа остала без зграде, председник горњомилановачке општине поручио

је начелнику рудничког округа да, док не буде завршена нова школска зграда, нареди да се ученице не позивају у школу и да се учитељици на име квартирине изда 50 чаршијских гроша.

После тромсечне дангубе, 1. августа 1877. девојчицама почиње нова школска година у новосаграђеној школи. Нова учитељица била је Јелена Миловановић.

Док је за женску децу грађена нова, зграда основне мушке школе, пошто је трајао српско-турски рат (1876) служила је за болницу, па је настава прекинута. По завршетку рата, зграду је требало поправити и дезинфиковати, али и набавити наставна средства, јер осим мале света, ничега ту није било. Све ово је испуњено и школа је почела да ради.

Учитељи који, осим плате, нису имали других прихода — тешко су живели. Јоксим Марковић, учитељ III и IV разреда, жалио се министру просвете и црквених послова — да не може да подмири ни основне животне потребе, а камо ли да купи неку књигу за самоусавршавање (да, макар, не заборави оно што је научио у Ђачкој клици). Учитељ Марковић је до отварања реалке у Горњем Милановцу приватно давао ђацима I и II разреда гимназије часове припремајући их за полагање испита у Ужицу и Крагујевцу и за тај рад добијао новац. Али, са отварањем гимназијске реалке у Горњем Милановцу учитељу Марковићу је остала само његова учитељска плата, од које није било довољно ни за хлеб, а камо ли за самоусавршавање.¹³

Осамдесетих година горњомилановачку основну школу похађало је 53 првака, а учитељ им је био Коста Недић, 29 другака учио је Владимир Љубичић, а 26 трећака и 15 четвртака — Јоксим Марковић.

Прегледавши основне школе у рудничком округу на крају школске 1882/83. изасланик Живојин Живановић, суплент, овако је описао горњомилановачког учитеља и управитеља Косту Недића: „Он је обуо опанке, што није баш посебно ружно, на глави шешир великог обода што може бити његова жеља за популарисањем домаће производње јер шешир је прављен негде у Србији, али, о појасу овог учитеља, на врло дугачком кајишу, виси једна бритва кривог сечива коју је згодно прикачио о кук с десне стране и с њом иде у школу, цркву, варош, свуда. Због ношења ове бритве људи су га прозвали „бритвац“. Мислим, да, без обзира што овакво учитељево понашање произилази из некаквог његовог нерасположења, не довикује му да се овакав појављује у школи. Истина, школски одбор-

ници нису се жалили ни на једног порњомилановачког учитеља, али се стари прота жалио не само на Костића него и на друга два учитеља како много брину о нечему што нема везе ни са школом нити са црквом.“ Изасланик Живановић обавестио је министра просвете и црквених послова да учитељ Коста Недич није подобан за вршење управитељске дужности.

У основној женској школи учитељица Јелена Миловановић учила је 60 девојчица. За време петогодишњег учитељевања била је веома уважавана и поштована од праћана. После тога жалила се министру просвете и црквених послова да је јако болесна. Шта је узрок болести није знала. Можда ју је исцрпљивао рад са тако великим бројем ученица или јој није пријала клима овог краја. Лекарском сведојбом је доказивала министру да у овој варошици више не може остати и молила премештај у Београд, Пожаревац, Крагујевац или Смедерево. Премештена је у Јагодину за учитељицу основне мушке школе.¹⁴ Потом се у основној женској школи променило неколико учитељица. Станислава Хаџић, са изученом вишом женском школом, непуну годину дана учитељевала је и умрла. Василија Симић, поставици учитељицом ове школе, жалила се министру просвете и црквених послова: „Изнурена једанаестогодишњим службовањем у влашким селима изгубила сам здравље због чега ћу тешко издржати са сва четири разреда ове женске школе“.¹⁵ Министар је услишио њену молбу и одредио је за учитељицу једног одељења I разреда основне мушке школе, а Цвету Павловић, која је 11 година учитељевала у основној мушкој школи и која је сасвим заборавила да предаје женски ручни рад и чије здравље такође беше нарушено, преместио је за учитељицу основне женске школе. Наредне школске године (1885/86) постављена је још једна учитељица — Милева Церовић.

У основној мушкој школи број ученика порастао је на 200. Сви прваци нису могли да стану у једну учионицу, па је обезбеђена још једна. Два одељења првака учили су Василија Симић и Велимир Павловић.

Ученици основне мушке школе учили су у учионицама које су биле неуредне, прљаве, и чији зидови и прозори беху прекривени паучином. Соба у којој су ноћивали ђаци из удаљенијих села није загревана ни по највећој сувомразици, јер у њој није било ни пећи, нити дрва за ложење. Сандуке са храном ђаци ноћеваци држали су у ходнику, пошто за то није било посебне просторије. Школа је имала два подрума, у којима су ови ђаци могли да држе своју храну,

али их је општина издавала пиљарима који су ту држали воће. Ученици ноћеваоци били су без икаквог надзора будући да су учитељи становали подале од школе, а послужитељ, уместо да ради у школи, служио је по сеоским дућанима. Све те неуредности горњомилановачка општина није хтела да отклони, па је, стога, управитељ дошао у сукоб са председником школског одбора, због чега се још више изостајало у старању о школи и она је много уназађена. О овој небризи управитељ Велимир Павловић известио је министра просвете и црквених послова истичући да председник школског одбора „вазда доказује“ како у школској каси средстава нема, а кад чланови школског одбора и по пети пут захтевају одвајање школске од општинске касе, председник то није хтео да учини.

Горњомилановачку школску општину осамдесетих година сачињавало је 11 села са 1.200 пореских глава, од којих је, уз полутодишњи данак, купљен и школски прирез („по један, неки пут по два динара“). Шта се надаље дешавало са тим покупљеним новцем, школски одбор ништа није знао да каже.¹⁶

Горњомилановачку основну мушку школу највише су похађали ученици из околних села. Од 200 ђака, само једна четвртина је била из вароши, а остали су из села. Два одељења првака учили су Владимир Павловић и Василија Симић, два одељења другака Милева Церовић и Косара Цветковић, а трећака и четвртака Арсеније Радовановић, управитељ. Управитељ Радовановић се жалио министру просвете и црквених дела да сваким даном све мање ђака долази уредно. Истина, трећаци и четвртаци беху уреднији, јер су унеколико схватили значај школе и многи од њих су више пута бежали у школу без хране жалећи се учитељу да их родитељи заустављају због обављања пољских послова. Највише су одсуствовали прваци, који су долазили из села; родитељи су слали у школу само ако општинска власт нареди и казни их новчано. Међутим, одлуке школског одбора о кажњавању, новчаном, родитеља који не шаљу дете у школу општинска власт није извршавала, већ је такве родитеље штитила.¹⁷

Од октобра 1886. године променио се председник школског одбора, као и његови чланови. Нови одборници су више бринули о доласку ученика у школу. Управитељ Радовановић премештен је у пиротски округ, а на његово место постављен је Панта Симић. Ученици мушке и женске школе после ових промена редовније су похађали наставу. Први разред је редовно похађало 42 ученика, други (два одељења) — 65 и III и IV — 96. Због великог броја ученика

III и IV разреда, они су раздвојени и постављен је још један учитељ. Женску школу (два одељења) похађале су 72 девојчице. У обе школе — укупно 275 ученика-ца. Њих 189 долазило је из села, а 86 су била варошка деца. Ученици су долазили из Луњевице, Јабланице, Грабовице, Невада, Семедража, Бруснице, Такова, Шарана и Велеречи.¹⁸

У Горњем Милановцу основан је фонд за сиротне ученике (октобра 1889), на чијем оснивању заузели су се школски одбор, наставници основних школа и реалчице.¹⁹ Наставници ових школа приредили су две беседе којима су утицали да се средства фонда повећају. Од тог новца купљено је сиротним ученицима 15 гуњева, 15 чакшира, 35 пари опанака, 10 капа, 25 м вуненог материјала за сукњице сиротним ученицама. Сиротни ученици, којих је било 66, добијали су бесплатно (из школске касе) књиге, писаћи материјал и таблице. Сиромаштво су доказивали потврдама општинске власти.

У горњомилиановачкој основној мушкој школи школске 1886/87. учитељовали су: Василија Симић, учитељица првака, Јулијана Милићевић, учитељица два одељења другака, Лепосава Нешковић, учитељица трећака, и Панга Симић, учитељ четвртака и управитељ. Учитељица Ваислија Симић изучила је само четири разреда основне школе, али се веома трудила и школски надзорник Ђуро Врбавац оценио је њен рад одличном оценом. Њени ученици су са разумевањем причали оно што су прочитали, рачун су добро знали из хришћанске науке памтили су много прича које су пропраћали поукама. Учитељица Јулијана Милићевић, са изученом вишом женском школом, такође је науку хришћанску добро предавала и ученици су тај предмет добро знали, врло добро су знали српски језик, нарочито су лепо писали, рачуне тачно решавали, а знања из познавања природе и домовине била су за похвалу. Њени другаци су певали у два гласа доста правилно. Од њих 32, који су дошли на испит, 31 је положио разред и прешао у III док је само један понављао. „У овом разреду беше такав ред и ученици за време испита били су веома пажљиви, на основу чега се могло закључити“, писао је у свом извештају надзорник Врбавац, „да ове ученике учи одлична наставница“.²⁰ Од свих наставника основних школа ове вароши учитељица Јулијана Милићевић постигла је најбољи успех. Лепосава Нешковић, са завршеном вишом женском школом, дошла је у марту те школске године за учитељицу и успела да са 70 трећака постигне задовољавајући успех из свих предмета. Панга Симић, учитељ четвртака и управитељ, био је најспремнији учитељ у руднич-

ком округу. Одмерен и благ према ученицима, Симић је из свих предмета постигао одличан успех, а из рачуна и историје Срба успех је био најбољи.

Од 1889. године у Горњем Милановцу почела је да ради продужна школа, у коју се уписало 22 ученика-це. Међутим, због нередовног долажења ученика на наставу, она је наредне године престала да ради. Родитеље ученика који су нередовно долазили у продужну школу школски одбор је кажњавао, али казне нису наплаћиване.²¹

Горњомилановачка основна школа издржавана је прирезом грађана школске општине коју су чиниле четири политичке општине: грабовичка, сврачковачка, брусничка и милановачка. Сеоске општине у току 1890. године нису предале ни једну пару школског приреза. Таковска општина те године отказала је предају школског приреза због тога што је у њеној политичкој општини подизана нова школска зграда и деца из те општине нису више похађала горњомилановачку основну школу. Међутим, по казивању кметова горњомилановачке школске општине, покупљено је више од две трећине школског приреза, али, према дневнику школске касе, ни половина није предата. Дакле, полицијска власт није чинила ништа да се тај прирез преда школи. Школски благајник, због тога, није имао новца ни да сиромашним ученицима, којих беше преко 60, набави све што им треба. Наставници нису неколико месеци примали квартирину, нити је послужитељу обезбеђивана плата. Школа је оскудевала у свему.

Школске 1891/92. уписано је 56 првака (од којих је у току првог полутођа редовно на наставу долазило 54), другака (два одељења) — 73 (редовно похађало наставу — 70), трећака — 37 (редовно долазило 33) и четвртака — 47 (редовно долазило 42). Укупно уписаних — 213, редовно на настави — 199. У женској школи уписано је 29 првакиња (све су редовно долазиле на наставу, другакиња — 20 (редовних — 19), трећакиња — 10 (све су редовно долазиле на наставу) и 19 четвртакиња (од којих је 13 редовно присуствовало настави). Укупно уписаних девојчица — 78, редовно их долазило — 71. Здравље ученика-ца било је повољно.²²

На годишњем испиту те школске године (1891/92) учитељица првака Марија Богдановић је за свој учитељски рад добила одличну оцену. Љубомир Јанковић, учитељ другака, Живојин Милојевић, учитељ трећака (управитељ школе), и Витомир Николић, учитељ четвртака, такође су добили одличне оцене. У женској школи учи-

тељица првакиња Неранца Милојевић постигла је врло добар, а учитељица II, III и IV разреда Јулијана Милићевић одличан успех. Њене ученице из свих предмета биле су одличне.

Све до 1894. године Брусница је била у саставу горњомилановачке школске општине. Разгруписивањем општина у рудничком округу тада је формирана засебна школска општина, којој су припала села Брусница, Семедраж, Луњевица, Јабланица, Гарбовица и два из раније мајданске политичке општине: Неваде и Велереч.

Прегледавши основне школе у рудничком округу крајем школске 1896/97. надзорник Димитрије Маричић у свом извештају каже: „У Горњем Милановцу постоји Пододбор Учитељског удружења за град Горњи Милановац и срез таковски који има седам чланова из Милановца, 10 чланова из таковског среза и једног члана помагача“.²³ Затим обавештава да је овај пододбор у току школске 1896/97. имао три састанка: На првом је изабрана управа овог Удружења и одлучено је да је сваки њен члан обавезан да прима лист „Учитель“, изабрана су два члана за главни одбор у Београду и три члана за преглед рачуна пређашње управе, одлучено је, такође, да председник Подружине Велимир Цветковић, учитељ бруснички, одржи једно предавање о интересном рачуну у IV разреду. На другом састанку (одржаном крајем 1896) договорено је да Пододбор приреди забаву 30. јануара у корист Учитељског удружења, па су изабрана три члана за главни одбор; Владислав Жеравчић, учитељ одржао је предавање из земљописа (одређен му је критичар Алексеје Ђурић, учитељ из Такова). На трећем састанку изабран је одбор од милановачких наставника да припреми све што треба за забаву и одређен је Љуба Вукашиновић, учитељ из Савинца, да одржи говор на тој забави о постанку и развоју Учитељског удружења. Пододбор Учитељског удружења имао је у каси преко 70 динара.

У септембру 1899. у овој вароши отворена је Грађанска школа уместо гимназије, која је претходне године престала да ради.

У основној мушкој школи те, 1899. године учитељевали су Анка Зисић и Радосав Ђукнић. У основној женској школи сва четири разреда водила је Перка Јаковљевић. Обе школе посетио је 28. априла 1899. надзорник за основне школе у рудничком округу Сретен Пашић; у свом извештају записао је да су наставници основне мушке и женске школе уредно вршили своју дужност.²⁴

Будући да је број ученика у брусничкој школи веома повећан (око 300) и да је ова школа имала право на половину горњомилановачке школске зграде, она није могла да смести овако велики број

ученика. Због тога су се школски одбори горњомилановачке и брусничке школе састали у фебруару 1903. и погодили да цела зграда припадне брусничкој школи. Пошто је одбор горњомилановачке школе одлучио да се ученици мушке школе од 1. септембра 1903. смеће у зграду Грађанске школе (јер је тамо било довољно учионица за све ученике), продао је своју половину зграде са плацем брусничкој школи за 4.000 динара у сребру и са исплатом у три рате.²⁵

Из полугодишњег извештаја о стању основних школа у рудничком округу за школску 1904/1905, који је поднео Министарству просвете и црквених послова Јован М. Поповић, члан окружног школског одбора и управитељ горњомилановачких школа, дознајемо да је зграда горњомилановачке основне мушке школе без станова за учитеље, да је саграђена од тврдог материјала и да ју је саградила горњомилановачка општина. Затим дознајемо да у горњомилановачкој основној мушкој школи учитељују Витомир Нинић (завршена учитељска школа, учио 40 првака и 13 четвртака, годишња плата — 1.700 динара), Недељко Милићевић (такође дипломирани учитељ, учио 26 другака и 35 трећака, плата — 1.700 динара) и он, Јован М. Поповић (дипломирани учитељ, учио 25 петака и био управитељ, учитељска и управитељска плата — 2.100 динара). После петог уведен је, за школску 1905/1906, и шести разред, да би, након те године, оба била укинута. Тек 1911. школовање у овој основној школи продужено је на пети разред.²⁶

У основној женској школи радили су: Даринка Милићевић (завршила четири разреда гимназије, учила 37 првакиња и 17 другакиња, плата — 1.300 динара годишње) и Емилија Нинић (изучила вишу женску школу, учила 19 трећакиња, 23 четвртакиње и 11 петакиња, примала 1.600 динара годишње). Пети разред у овој школи постојао је само те школске године.

Учитељи горњомилановачких основних школа, свесни своје тешке и узвишене дужности, радили су самопреторно и одлично су оцењивани. Радили су, као и други учитељи рудничког округа, на народном просвећивању. Народ, који је нерадо читао, а радо, у слободно време, беспослично по механама, упућивали су на читање поучних књига — да би га извукли из културне заосталости, условљене несрећним историјским развитком.

Међутим, након две године, Јован М. Поповић, члан окружног школског одбора и управитељ горњомилановачких основних школа, извештавао је да му се чини да је у учитељима рудничког округа захладнала љубав према узвишеном учитељском позиву, што је ус-

ловљено немаром општинске власти према школи и заморном борбом за побољшање учитељског положаја. Да је општини школа последња брига, видело се по томе што она из општинског приреза прво подмирује општинске часнике, па, ако шта претекне, даје се школи; прирез који није успела да покупи — намењивала је школском буџету.²⁷

Истина, горњомилановачке основне школе, будући градске, биле су у повољнијем положају од сеоских. Управитељ ових школа (мушке и женске), Драгутин Зисић, обавештава школске 1909/1910. да су обе школе смештене у великој, двоспратној згради, намењеној за гимназију, са пространим и видним учионицама, које имају сав потребан намештај. Учитељи су били: Недељко Милићевић, учитељ првака, Алекса Б. Ђорђевић, учитељ другака, Витомир Нинић, учитељ трећака, Драгутин Зисић, учитељ четвртака и управитељ школе. У основној женској школи учитељевали су: Даринка Милићевић, учитељица првог и другог, и Емилија Нинић, учитељица трећег и четвртог разреда. У основну мушку школу уписано је 107 ученика, а редовно је долазило на наставу 88. У женску школу уписане су 82 ученице, а редовно долазиле на наставу 74.

Витомир Нинић, дугогодишњи учитељ основне мушке школе, предложио је (1910) Окружном школском одбору да се при свакој основној школи у читавом рудничком округу установи ђачка стрелачка дружина. Овај учитељ сматрао је да треба код ученика развијати и војнички дух. Предлог учитеља Нинића Окружни школски одбор прихватио је и у буџет сваке основне школе унео 100 динара — да би набавиле две салонске пушке, две хиљаде метака и остали нишански материјал.²⁸

Миливоје Башић (професор Друге београдске гимназије), надзорник основних школа у рудничком округу за школску 1911/1912, пише министру просвете и црквених послова да су већином млађи учитељи у овом округу социјалисти, који „неће да знају“ за веронауку, за национална осећања — одбацују све што је традиционално. Старији учитељи, каже надзорник Башић, добри су предавачи у школи и ван ње (у продужним и вечерњим школама, земљорадничким задругама), поштују корисне народне традиције. И млађи учитељи су вредни и трезвени, не пију, „само што“, каже надаље Башић, „не могу да одобрим њихову надменост према старијим учитељима, нити њихово презирање православне вере и запостављање националних осећања, традиција.“ Надзорник Башић објашњава да је узрок овој „болести“ код младих учитеља у томе што су

се школовали у учитељским школама у Јагодини, Алексинцу и Нелотину, местима са јаким утицајем калфи (столарских и кројачких) и понеког писца социјалисте. По Башићу, друкчије је било док је постојала учитељска школа у Београду, па и у Нишу, местима у којима су се могла чути разноврсна мишљења и поуке од јачих и спремнијих људи, па су ученици учитељске школе могли у таквој средини да формирају своје уверење. Паланачке учитељске школе могу бити врло фаталне за основну наставу, закључује надзорник Башић, и саветује учитеље рудничког округа да се отресу свих својих слабости и „пораде на стварном просвећивању нашег народа“, „с вечитом тежњом да се помогну Србинови идеали“.²⁹

На крају школске 1911/1912. године у горњомилановичким основним школама учило је 132 ученика и 95 ученица, а њихови учитељи (у мушкој школи) били су: Недељко Милићевић, учитељ I и II, Витомир Нинић, учитељ III и IV, и Јован М. Поповић, учитељ V разреда и управитељ. У женској учитељевале су дугогодишње учитељице ове школе: Даринка Милићевић и Емилија Нинић.³⁰

СПИСАК УЧИТЕЉА И УЧИТЕЉИЦА

ОСНОВНА МУШКА ШКОЛА

Стефан Костић (1858 — 1860),
Милош Ружић (1858 — 1859),
Милоје Миладиновић (1860 — 1867),
Витомир Поповић (1861 — 1863),
Стојан Николић (1864 — 1871),
Сава Танасковић (1868 — 1877),
Филип Лазаревић (1872 — 1878),
Петар М. Марковић (1878 — 1880),
Владимир Станковић (1879),
Владимир Љубичић (1880 — 1882),
Јоксим Марковић (1880),
Велимир Павловић (1881 — 1885),
Коста Недић (1883 — 1884),
Срећко Бурјић (1883 — 1885),
Арсеније Радовановић (1884 — 1888),
Витомир Јестровић (1884),
Косара Цветковић (1886 — 1888),
Милева Церовић (1885 — 1888),
Василија Симић (1886 — 1888),
Панта Симић (1886 — 1891),
Милан Убавкић (1889 — 1891),
Анђелина Ничић (1889 — 1891),
Драгиња Убавкић (1889 — 1891),
Љубица Недељковић (1889 — 1890),
Љубомир В. Јанковић (1892 — 1893),
Михаило Красојевић (1892 — 1893),
Љубица Јанковић (1892 — 1893),

Христина Бојовић (1892 — 1893),
Драга Јаковљевић (1893),
Софија Новаковић (1893),
Станија Нешић (1893 — 1894),
Дмитар Јовичић (1894 — 1895),
Драга Пашић (1894),
Јован Голубовић (1896),
Радосав М. Букнић (1897 — 1900),
Анка Зисић (1898 — 1900),
Петар Марић (1901 — 1904),
Христина Марић (1901 — 1904),
Јован М. Поповић (1905 — 1909),
Витомир Нинић (1905 — 1912),
Недељко Милићевић (1905 — 1912),
Анка Бербовић (1906),
Димитрије Босић (1907 — 1908),
Драгутин Зисић (1909 — 1910),
Алекса Б. Борђевић (1910),
Јован М. Поповић (1911 — 1912).

ОСНОВНА ЖЕНСКА ШКОЛА

Терезија Смиљанић (1859 — 1865),
Марија Стефановић (1866 — 1868),
Станија Борђевић (1869 — 1870),
Катарина Борђевић (1871 — 1873),
Катарина Јаковљевић (1874 — 1877),
Јелена Миловановић (1878 — 1882),
Марија Драговић (1883 — 1884),

Вукосава Ползовић (1885),
 Персида Јовановић (1866),
 Јулијана Милићевић (1887 — 1892),
 Милева Радовановић (1887 — 1895),
 Марија Богојевић (1893 — 1894),
 Софија Новаковић (1895),
 Станија Андрић (1895),

Јулка Јанковић (1896 — 1897),
 Љубица Борђевић (1896),
 Анка Зисић (1897 — 1898),
 Перка Јаковљевић (1898 — 1904),
 Милева Поповић (1902 — 1904),
 Емилија Нинић (1905 — 1912),
 Даринка Милићевић (1905 — 1912).

НАПОМЕНЕ

1. Архив Србије, Министарство просвете Србије, Ф, I, 16, 1857. (у даљем тексту АС, МПС).	15. АС МПС, 31 — 101 — 885.
2. АС МПС, исто.	16. АС МПС, 25 — 136 — 885.
3. АС МПС, 8 — 1238 — 860.	17. АС МПС, 3 — 225 — 886.
4. АС Министарство финансија — Пописне књиге.	18. АС МПС, 3 — 134 — 887.
5. АС МПС, 3 — 101 — 859.	19. АС МПС, 18 — 42 — 899.
6. АС МПС, 3 — 392 — 861.	20. АС МПС, 3 — 294 — 887.
7. АС МПС, 2 — 449 — 869.	21. АС МПС, 19 — 32 — 890.
8. АС МПС, исто.	22. АС МПС, 14 — 32 — 892.
9. АС МПС, 4 — 782 — 870.	23. АС МПС, 62 — 42 — 897.
10. АС МПС, исто.	24. АС МПС, 40 — 132 — 899.
11. АС МПС, исто.	25. АС МПС, 31 — 10 — 903.
12. АС МПС, 4 — 90 — 877.	26. АС МПС, 10 — 9 — 905.
13. АС МПС, 7 — 24 — 879.	27. АС МПС, 7 — 9 — 906.
14. АС МПС, 19 — 2242 — 882.	28. АС МПС, 79 — 45 — 911.
	29. АС МПС, 62 — 161 — 912.
	30. АС МПС, исто.

ÉCOLE PRIMAIRE DE GARÇONS ET FILLES A GORNJI MILANOVAC
 DEPUIS SA FONDATION JUSQU'A 1912

Sur la demande de la commune de Brusnica, fin juillet 1856, la Préfecture de l'arrondissement de Rudnik s'adressa au Ministère de l'éducation de Serbie, en sollicitant la fondation d'une école de filles à Despotovica (actuellement Gornji Milanovac). Cependant, faute de locaux appropriés, cette école ne fut pas fondée cette année-là.

En été 1858 la commune de Brusnica loua un bâtiment privé (la maison de Michel Vukomanović) où l'école de filles commença à fonctionner. Dans le même bâtiment habitait aussi une institutrice, Thérèse Smiljanić, originaire de Subotica. L'enseignement commença le 1er août 1858.

L'école fonctionna dans ce bâtiment près de 20 ans. Ce n'est que le 1er août 1877 qu'elle fut installée, en même temps que l'école de garçons, dans un bâtiment tout neuf où les conditions nécessaires à l'enseignement étaient beaucoup plus favorables. Les deux écoles étaient financées par une espèce particulière d'impôt, payé par les habitants de plusieurs communes: Grabovica, Svračkovci, Brusnica et Gornji Milanovac. Les instituteurs qui y travaillèrent le faisaient avec abnégation, en confirmant par leur travail la haute idée qu'ils avaient de cette noble vocation.

Dans ce texte sont relatés: la fondation de l'école, les conditions dans lesquelles les instituteurs travaillaient, les succès des élèves et de leurs maîtres, ainsi que certains faits qui, avant 1912, caractérisaient les institutions de ce genre dans l'arrondissement de Rudnik, plus particulièrement à Gornji Milanovac.

Koviljka Letić

НЕВЕНКА БОЈОВИЋ

**СТАН И КУЛТУРА СТАНОВАЊА У СЕЛИМА ОПШТИНА
ЧАЧАК, ЛУЧАНИ И ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ**

НЕВЕНКА БОЈОВИЋ
YU 32000 Чачак
Народни музеј

UDK 39 (497.11)

Наша проучавања културе становања саставни је део пројекта „Етнологска истраживања чачанског, лучанског и горњомилановачког краја“. Испитивања су обављена од 1985. до 1988. године у 23 сеоска насеља: Атеници, Бељини, Бањици, Вранићима, Виљуши, Вујетинцима, Брнчанима, Јанчићима, Мрчајевцима, Остри, Трбушанима и Заблаћу (чачанска општина), Вичи, Вучковици, Горачићима, Зеокама, Каони и Турици (лучанска општина), Горњим Бранетићима, Брусници, Мајдану, Прањанима, Такову и Теочину (горњомилановачка општина).

Циљ наших истраживања био је да се, упоредо са праћењем развоја и промена од краја XIX века, које су настале у народном градитељству, утврди колико су град и савремени токови живљења утицали и на промене у традиционалном начину становања у селима удаљенијим од града и у приградским насељима.

Иако су истраживања обављена у насељима која припадају три-ма општинама, веће разлике у развоју села, окућнице, куће и промена у култури становања нису уочене, што је, свакако, проистекло из сличног материјалног и економског стања становништва, његовог занимања и географског положаја насеља.

Да бисмо лакше пратили развој и промене у култури становања, извршили смо груписање насеља по географском положају:

1. села удаљена од града и
2. приградска насеља,

али и по занимању становништва:

1. пољопривредна домаћинства,
2. мешовита домаћинства.

Већина испитаних села налази се на брдско-планинском подручју, што значи да припадају разбијеном типу старовлашких села шумадијске врсте, са издвојеним цематима — засеоцима, названим по фамилијама у којима су куће гушће или ређе груписане. Типична насеља ове врсте су: Врњчани, Вучковица, Јанчићи, Горњи Бранетићи, Каона, Остра и Теочин. Врњчани и Јанчићи немају формиран центар села, док сва остала имају: једну до две продавнице, месну канцеларију, кафану, а у Каони и Горњим Бранетићима и осмогдишњу основну школу. Друга група села — ближа Чачку, Горњем Милановцу и Лучанима и око Западне Мораве и њених притока може се сврстати у насеља која чине прелаз од разбијеног ка збијеном типу. Њих карактерише гушћа насељеност, а поједина су се развила у извесну врсту друмског насеља са формираним центром — варошицом (Мрчајевци, Заблаће, Прањани, Вича) са месном канцеларијом, школом, црквом, поштом, амбулантом, апотеком, продавницама, кафанама. Трећу групу чине приградска насеља (Атеница, Трбушани, Бељина, Брусница): она су већ урасла у урбану средину града.

Наша истраживања су показала да формирање насеља није завршено пошто још увек трају миграције становништва из брдско-планинских подручја у поља, односно у друмска и приградска насеља, што свакако утиче на трансформацију насеља, па се она на брдско-планинском подручју полако разређују, а друмска и приградска нарастају у густа и ушпорена.

Сва су села са Чачком, Лучанима и Горњим Милановцем повезана асфалтираним путевима и аутобуским саобраћајем, електрифицирана су и у већини домови имају воду из водовода док канализација није урађена ни у једном.

Становништво овог дела Србије одувек се бавило земљорадњом и сточарством као основним занимањем, а у новије време интензивније и плантажним воћарством, што је захтевало да се у оквиру окућнице подижу зграде за смештај житарица, стоке, прераду сировина и чување, односно смештај плодова (воћа). Економске зграде које се данас подижу код свих домаћинстава много се разликују од првобитних. Те промене нарочито су видне у њиховом изгледу, величини и намени. Грађене су савременим грађевинским материјалима са спроведеним инсталацијама (вода, електрична енергија). Такође се подижу зграде, сењаци и други простори за смештај и прераду сточне хране и одлагање пољопривредне механизације. Поред новосаграђених привредних зграда, у оквиру сваке окућнице сачуване су и поједине зграде традиционалног народног градитељства (качаре, магазе, мишане, салаша, млекари).

У селима код пољопривредних и мешовитих домаћинстава окућницу чине кућно и економско двориште, воћњак и „башча“ — повртњак, међусобно обрађени. У оквиру окућнице су још и „њиве око тих обрада ако припадају истом домаћинству.“¹ Економско двориште, са стајама за стоку, зградама и местом за смештај сточне хране, лоцирано је поред пута, због лакшег обављања послова приликом довозења и смештаја сабране летине, утеривања стоке и одлагања пољопривредних машина.

Кућно двориште, „авлија“, повучено је дубоко у окућници, најчешће иза воћњака и од економског дворишта одвојено је оградом од летави или прошћа оплетеног прућем. Постављање и распоређивање куће и других зграда у кућном дворишту, „авлији“, зависило је од привредних потреба, односно занимања и имовног стања домаћинства.² Пошто је становништво оријентисано и на земљорадњу и на сточарство, у кућном дворишту су подједнако заступљене зграде за прераду и чување сточарских као и ратарских производа. У новије време у домаћинствима која су оријентисана на воћарство подижу се хладњаче за смештај и чување воћа, као и сушаре, раније мишане, за сушење шљива.

Све зграде у кућном дворишту имају одређено место и везе са кућом као главним објектом у окућници. Кућа је најчешће постављена у горњем крају дворишта, на средини, изложена је сунцу, а у њеној непосредној близини, с једне и с друге стране, постављени су: млекар, вајат, чардак, помоћна зграда, амбар, салаш, пећ-фуруна за печење хлеба, пушница-мишана, качара, пивница, бунар, дрв-

љаник. Кућна дворишта су чиста и лепо уређена, травната, са калдрисаним стазама, цветним баштама, вињагама.

Описане окућнице су припадале пољопривредним и мешовитим домаћинствима у сеоским насељима. Међутим, данас је слика нешто измењена. Многих зграда више нема (чардака, амбара), а оно што је сачувано претворено је у помоћне зграде и оставе (вајати, млекари).

Окућнице у приградским насељима нешто су другачије. Парцеле на којима се подижу куће су мале, збијене, па на њима, сем куће за становање и мањег броја помоћних зграда (шупе, летње кућиње, пољског клозета) и нема више места за друге објекте. Сем тога, становништво у приградским насељима је оријентисано на непољопривредне делатности, па велика окућница и привредне зграде нису потребне. Куће су углавном велике, вишеспратне, простране, главном фасадом окренутом према путу. Дворишта су уређена са доста баштенског цвећа. У приградским насељима се потврђује Вукосављевићева констатација да је стамбени простор непосредно везан за привређивање, па чим сељак своје економско постојање веже за објекте изван пољопривреде у неким непољопривредним делатностима, он нема више потребе за економским двориштем и привредним зградама у њему.³

Окућнице у прошлости нису ограђиване. Међутим, од средине XIX века, када се становништво у ослобођеној Србији усталило, започето је и ограђивање окућнице. Те прве ограде, међе, биле су једноставне; најчешће је коришћен природан материјал: трновите гране, цепане дрвене облике-врљике водоравно положене а гужвама павита везане за коље. Ограда од врљика је подизана а и данас се ставља и око сена и торова код колиба на испаша. За ограђивање окућнице још увек се користи ограда од цепаног прошћа оплетеног прућем, позната под називом „плот“. У новије време почело је подизање ограде од дасака, летава, затим од плетене жице и бетона ливеног у калупима различитих орнамената. Оваквим оградама не показује се само величина поседа, већ се више истиче декоративна улога и економска моћ појединаца. У склопу ограда подижу се и капије, велике и мале. На економском дворишту и огради од прошћа капија је искована од водоравно постављених греда и летава. На кућном дворишту је мала капија, а понекад је у оклопу са великом капијом, која тада има настрешицу — кровић од шиндре, ћерамиде или црепа. На металним и бетонским оградама капије су металне, бојене јарким бојама, а срећу се и у комбинацији са бојеним стаклом.

КУЋА

„Кућа се зове сва зграда у којој гори заједнички очањ; у којој се живи, рађа и мре“.⁴

Кућа као најмања јединица сеоског насеља, са својим унутрашњим уређењем, носила је у себи битне етнографске и антропогеографске карактеристике сваког краја. На њен развој битно су утицали природни услови, занимање становништва, историјско-политички и социјално-економски услови, као и културне прилике краја. Међутим, куће које се данас граде не зависе ни од природног положаја села, ни од богатства грађевинским материјалом (свуда се зида циглом, блоковима, цементом, армираним бетоном), па често ни од занимања становништва. Због тога се изгубио традиционалан тип сеоске куће, а са њим и традиционални начин становања и живљења.

Кроз кратак хронолошки приказ развоја куће у селима почевши од краја XVIII века па до савременог доба, покушаћемо да пратимо развој и настале промене на кући и у култури становања. Много старог је нестало, али су у селима још увек без обзира на врло развијену савремену градњу, сачувани понека стара кућа, конак или чардак, као неми сведоци развојних фаза народног градитељства и културе становања.

Сеоско градитељство на испитаном подручју припада тзв. динарској архитектури, коју одликују куће саграђене од брвана или талпи — брвнаре, талпаре. Њима су претходила примитивна станишта: кулача, земунца,⁵ дубилог, сибара и колиба плетара.

Ј. Митесер и Ј. Перетић, који су пролазећи Србијом 1784. године, поред осталог, у чачанском крају забележили су и какве су биле куће и како се у њима живело: „У селима хришћанске куће су само кровњаре и најмање личе на куће. Ни у једном селу се не може срести зграда у којој се разликује соба од кухиње у којима поред свиња и стоке не леже и људи. Све су у земљу укопане, само од прућа, мање облепљене или са шиндром покривене. Ту се заједно кува, једе и спава на голој земљи. Поред тих кућа још су саграђене и мале колибице, где једва три човека могу да нађу место за спавање“.⁶

Радомир Илић, испитујући љубићка села, тврдио је да су у XVIII и првим деценијама XIX века грађене куће од једног одељења: „Грађене су са два реда коља, оплетених прућем, са испуном од набијене сламе и кровине, а с поља и изнутра облепљене блатом“.⁷

Из пера хроничара и истраживача сазнајемо, не само каква су била примитивна станишта наших предака, већ и у каквим су хигијенским условима живели. Данас углавном нема примитивних станишта, сем понеке „колибе“ у „планини“ (Полом, Брајићи, Каона), које углавном служе за смештај стоке у време испаше или се нађу у окућници као привремена стаја за стоку (Каона).

У првој половини XIX века започела је интензивнија градња куће брвнаре, талпаре. Првобитно, брвнаре су биле једноделне суво-те квадратне основе, чији су зидови праћени од хоризонтално постављених брвана, на угловима састављених „у ћерт“. Најједноставније су биле брвнаре „приземљуше“, без темеља, чије су греде темељаче директно постављане на земљу. Касније су брвнаре праћене са темељом од ломљеног и у суво поређаног камена, чија висина није прелазила педесет центиметара. Кров је спрм и висок, покривен кровним или шиндром.

Једноделна брвнара се временом шири и развија у хоризонталном и вертикалном правцу. Како је већина села разбацана по странама брда, као последица нагиба земљишта јавила се брвнара „на ћелицу“, чији се доњи озидани део користи за подрум, што представља први корак ка развитку куће на спрат.

Подизањем преградног зида једноделна брвнара постаје дводелна са „кућом“ и собом. Соба је служила као остава, за спавање, као „гостинска соба“, а преко зиме у њој је био и разбој. „Кућа“ са огњиштем, које је сада примакнуто уз преградни зид, са наћвама и наћваром, „долавићем“ — рафом, полицом и пресеком за жито и даље је била седиште породичног живота.

У другој половини XIX века, када село економски јача, код становништва се јавља жеља за удобнијим становањем. Брвнару замењује полубрвнара, получатмара са собом од плетери, чатме или бондрука. Касније полубрвнара добија још једну собу. У собе се улази из „куће“. Већа служи као гостинска и за спавање. Опремљена је великим столом, клупама, креветом и фуруном. Мања соба је намењена домаћину. Од седамдесетих година XIX века полубрвнара се развија, најпре добија трем — „комк“, а почела је да се гради и од тврдог материјала мада је „кућа“ и даље остала од брвана. „Комк“ је практичан и нужан простор за рад и живот сељака. На њему се лети спавало, обедовало, ту је одлаган алат. Он није додат кући, већ је у склопу њене основе, под истим кровом, подигнут са два, или три, стуба, отворен на две стране, са подом од набоја или цигле и таваницом од шацоваца.

Полубрвнаре, конаке и неке привредне зграде (качаре, пивнице) у селима (Остра, Миоковци, Теочин, Турица, Врчани, Вранићи, итд.) карактерише традиција уписивања натписа о години градње куће, имена мајстора и домаћина, цене њене градње. Ова традиција је најизраженија на тзв. коначима, већим зиданим кућама са ошаклијом, две или три собе и тремом. У већини таквих конака се и данас живи (уз мање адаптације у Остри, Миоковцима), иако датирају из средине или друге половине XIX века.

Имућније породице су у оквиру кућног дворишта подизале и зграде намењене гостима. То су били чардаци, мање спратне грађевине од брвана и шаповаца. Приземље је служило као остава, а на отвореном трему су примани гости, или је преко лета на њему спавао домаћин. Чардаци су подизани и у црквеним портама и на сабориштима (Прањани).

Вајат је мања једноделна прађевина, без огњишта, прављена од брвана, са таваницом од нанизаних шаповаца. У вајату су спавали ожењени чланови породице. Опремљен је креветом, сандуком за одећу, дрвеном мотком „ленком“ и клиновима за одлагање одеће и постељине. Још је Каниц забележио „да у вајатима стоји велика залиха јастука, ћилимова, покривача и прилично богата одећа, која брижљиво покривена виси на зиду“.⁸ Данас је вајата све мање и оно што је сачувано изгубило је своју функцију; већина се користи као помоћна остава или летња кухиња.

НОВИЈИ ТИПОВА КУЋА

Карактеристични облици кућа и помоћних зграда за становање који су доминирали у XIX веку постепено нестају или се мењају под све већим утицајем града и урбанизације и прилагођавају новим условима живота. Та промена је прво захватила села ближа граду. Између два светска рата појављује се кућа „зиданица“, подигнута од тврдог материјала (цигле, камена) са три до четири одељења (ходник, кухиња, једна или две собе). Њеном изградњом огњиште се губи, као и друго покућство које је пратило брвнару и получатмару. Педесетих година XX века, појавом куће „на глагол“ — прве планске куће, село се све више приближава граду.

Последњих деценија сведоци смо наглог развоја и преокрета које доживљава село у свему, а нарочито у становању. И даље је кућа остала највећи одраз материјалног стања појединца, па отуда у

народу и тежња за такмичењем — ко ће бољу кућу саградити и боље, савременије опремити.

Данас у селима овог дела Србије доминирају нове куће, зидане савременим грађевинским материјалом по архитектонском плану, али врло често неприлагођене потребама и захтевима живота на селу. Такве куће се користе само у изузетним приликама (када је породично славље), а најчешће се живи у старим кућама. Ово је нарочито карактеристично за села удаљенија од града и породице у којима су остали најстарији чланови домаћинства, јер млађе генерације живе у граду. У селима ближе граду и приградским насељима, у домаћинствима са две или три генерације, која су или чисто пољопривредна или мешовита, новосаграђене куће се користе у пуној функцији.

Испражујући промене настале у култури становања на овом широком подручју, запазили смо да су, поред масовне изградње нових кућа, врло присутне адаптације и преправке старих „зиданица“ и кућа „на глагол“. Те адаптације се нарочито односе на уграђивање купатила са свим санитарним прикључцима, — дозиђивањем уз кућу или преграђивањем већ постојећег простора (кухине, ходника), што говори о побољшању хигијенских услова живљења на селу.

КУЛТУРА СТАНОВАЊА

Култура становања је организован окуп активности, веза и односа чији су актери чланови породице који користе одређен стан. Величина куће и број одељења, њихова намена, број чланова домаћинства и њихово занимање битно утичу на степен културе становања. У почетку кућа човеку није служила само за становање, одмор и припрему хране, већ је била и његово привредно средиште. Временом се из сплета привредних потреба, рада и становања, становање полако издвојило од привреде. Најпре је у оквиру куће дошло до издвајања одељења за спавање и одлагање одеће — собе, а потом градња посебне зграде, вајата, у којој су спавали ожењени чланови домаћинства. Из куће су се, као посебне зграде, издвојили и салаш, амбар и млекар. На издвајање привредних зграда из куће за становање битно је утицао број чланова домаћинства, жеља за удобнијим становањем, жеља да се кућом и њеним уређењем покаже економски и друштвени положај појединаца, културни ниво и занимање. Посматране са данашњег становишта, те промене су спо-

ро вршене, па је култура становања у селима овог дела Србије до-недавно била на врло ниском нивоу.

У примитивним стаништима, једноделним и дводелним брвнарама, животни простор је био врло скучен, таман и оскудно опремљен намештајем.

Огњиште, као најстарији и најзначајнији уређај, формирано на средини „куће“, служило је за припремање хране, загревање и осветљавање укућана, а за њега су везана и многа веровања и извођење култних радњи. Док је било на средини куће, дим се ширио по целој одаји. Изнад огњишта су постављани черен од љеса или шапобаца и вериге са котлом — бакрачем. Око огњишта су били: пријеклад, сацак, ватраљ, црепуље, лонци. Појавом шпорета занатске израде, огњиште се постепено гасило. Данас се ретко где сачувало, користи се повремено за сушење „посека“ и кување хране за стоку.

На полици постављеној дуж брвнара држани су већи земљани лонци и друго ситно покућство, док су на мањој полици, постављеној такође дуж брвнара, држани судови са водом. У углу „куће“, на брвнима, налазио се мањи ормарић — „долавић“, „равић“ за ситно посуђе, док су поред врата стајали наћвар — наћве, стублина за брашно, и жрвањ за млевање жита. О брвна су качене сланице и кашикара. Трпезица — софра је прислањана и качена на брвна, а трпезице су биле крај огњишта.

Соба је у почетку служила за одлагање ствари и ноћивање, а касније, због већег простора и бољег осветљења, коришћена је за ткање и као гостинска просторија. Добијајући радњу функцију, у соби се јавила потреба за грејањем. Померањем огњишта ближе зиду соба се запревала преко оцака ложеног из „куће“ и истуреног дела зида у соби. Касније је тај део зида замењен зиданом фуруном са лончићима. Под око пећи био је од набоја или поплочан циглом док је остали део собе патосан и мало одигнут.

У почетку брвнаре и полубрвнаре нису имале кревете. Спавало се крај огњишта на поду и у собама на слами и поњави, а покривало се губерром. Први кревети били су врло широки, сковани од дасака на четири ногара. Касније добијају оквир, „табле“, и налажу се сламом или шапом. Од седамдесетих година XIX века јављају се кревети занатске израде. Одело („аљине“) чувано је у дрвеним сандуцима или преко „ленке“ — мотке.

У брвнарама и полубрвнарама простор је осветљаван ватром са огњишта и запаљеним „цепкама“ луча. Осим луча, употребљаван је и лој стављан у земљани тањире са комадићем труда или крпе. Во-

штане и лојане свеће ређе су коришћене, јер је восак био скуп. Први уређај коришћен за осветљење била је мала лимена лампица „жижа“ на гас. За њом се јављају петролејке и фењер.

Већ смо казали да је покућство у брвнари и полубрвнари било оскудно, као и посуђе: судови од глине, бакра и дрвета. Са напуштањем огњишта и појавом шпорета почела је употреба металних и емајлираних судова. У оваквом простору и са оваквим покућством живело се све до краја XIX века.

Одржавање хигијене у кући такође је битан елемент развоја културе становања. У примитивним стаништима и једноделним брвнарама, које су биле и средиште привредног живота, тешко је одржавана хигијена, поготову што кућа није уређивана ради удобности становања, већ се на њу гледало као на нужно складиште.

Чистоћа у стану била је на различитом нивоу, зависно од навика и залагања домаћице и осталих чланова домаћинства. Подизањем нових кућа, које су опремљене савременим уређајима и инсталацијама, обезбеђени су знатно бољи хигијенски услови.

Иако је овим радом обухваћена само култура становања на селу, не може се заобићи град који је највише утицао на њену промену, па с тога у целости цитирамо белешке О. Д. Пирха, који је 1829. године боравио у кући једног чачанског трговца: „Чим смо устали, млада жена је савијала лепе покриваче са наших постеља и метала их на томилу у један крај собе. Затим нам је додавала воду за умивање, а на рамену јој је био пребачен убрус изаткан златом и шареном свилом. Мало затим уђе са једним елегантним послужавником од лакованог лима, на коме су стајале кристалне чаше са свежом пијаћом водом, на кристалним тањирима сладак желе... а у малим чашицама ракија... Наша соба била је лепо намештена, уз зидове стајали су шарени, сјајни сандуци; над њима је висило много лепо израђено оружје, ћилими су били елегантни, турски рад, на прозорима је било стакло, а била је и пећ. Овде праве изврсне пећи, од глине, које унутра имају јаку цев за грејање код које се метне поклопац са рупицама; на тај начин запревање је брже и трајније. Кад се хоће још брже да загреје соба, онда доносе мангал пун распаљеног угља.

Под сваке собе подељен је на два дела, један који је за по стопе виши, који заузима већи део собе и тај је застрт ћилимима. Други, нижи део до ватре; ту се оставља обућа и на узвишенији део прелази се само у чарапама“.¹⁰

Почетком XX века у селима је почело подизање кућа од тврдог материјала, тзв. „зиданица“, са више одељења, боље опремљених, што је довело до постепеног побољшавања услова становања. У таквом простору, најпре је отворено огњиште замењено зиданим, па затим гвозденим шпоретима, које су правили домаћи мајстори (лимари), а ови касније шпоретима индустријске производње. У почетку су шпорети занатске израде постављани на сред „куће“, где је било огњиште, а потом су померени уз зид, где је озидан оцак, кроз који је дим излазио ван куће. Тиме је у знатној мери побољшано становање, не само због спровођења дима у оцак, већ и због добијања већег и ширег простора у „кући“, самим тим, просторија је постала чистија, светлија и без дима, па је у њој било угодније боравити. И остале просторије у кући почеле су боље да се уређују, под је облаган патосом, пећима су запреване просторије, на прозоре је стављано стакло, боље су опремане намештајем.

Ипак, највеће промене у свом развоју село је доживело после Другог светског рата. Електрификацијом, градњом водовода и путева селу је омогућено да се брже развија. Изграђене су нове куће, опремљене савременим уређајима и намештајем фабричке производње. Тако опремљен стамбени простор на селу код већине испитаника све мање је везан за непосредну производњу, а све више је сличан градском. Ово се нарочито односи на новосаграђене и адаптиране куће, на опремљеност и функцију тог простора. Наравно, економска моћ појединицама и структура породице у томе су одиграли важну улогу. Битних разлика око уређења и опремљености новосаграђених или адаптираних кућа у пољопривредним или мешовитим домаћинствима нема, поготову ако су у домаћинствима заступљене млађе генерације.

„Кућа“ — кухиња, централно место где се и данас окупља породица, доживела је доста промена; ово се нарочито односи на кухиње у новосаграђеним или адаптираним кућама, опремљеним електро и водоводним инсталацијама. Запазили смо да се код већине испитаника у кухињи, поред штедњака на чврсто гориво, налази и електрични штедњак, а евидентирали смо и употребу мини плинских решета. У кухињи су још и фрижидер, а последњи година код 90 одсто испитаника набављени су и замрзивачи. Увођењем воде кухиња је опремљена судопером и висећим ормарићем за смештај посуђа. Зид и под су обложени вишебојним керамичким плочицама. Овај радни део кухиње је најчешће у склопу са трпезаријом, од које је одвојен полузидићем или декоративном завесом.

У трпезарији су: сто са столицама, комода или витрина за ситно посуђе, често и кревет, односно кауч, који се користи преко дана за одмарање, а у зимском периоду и за спавање. Под је застрт ћилимима, серцадама, игрисоном или теписима. Зидови су бојени или облепљени тапетама, украшени окаченим гобленима, породичним фотографијама, таписеријама. У трпезарији се најчешће налази ТВ и радио-пријемник. Овако опремљена кухиња и трпезарија са многостраном функцијом (служи и за дневни боравак) у потпуности се користи само у зимском периоду, док у осталом делу године живот траје у летњој кухињи у коју се преносе ТВ и радио-пријемници.

Летња кухиња и гостинска соба су просторије које има свако домаћинство без обзира на структуру, занимање и економско стање. Летња кухиња је посебно зидана зграда, или преправљана стара, постојећа зграда, најчешће вајат, опремљена различито. У летњој кухињи се припрема храна, прерађују млечни производи, обедује, а понегде и одмара. Новосаграђене летње кухиње зидане су од тврдог материјала, са уведенком водом и струјом. Код већине испитаника опремљене су судопером, висићим ормарићем, креденцом, затим штедњакном на чврсто гориво и електричним, столом, клупама и столицама, а пошто је то најчешће већа просторија, у летњој кухињи је и кревет који служи за дневни одмор. Преко лета се, увече у летњој кухињи окупља породица, пријатељи, гледа ТВ програм. У селу Прањанима, у пољопривредном домаћинству Драгољуба Којовића, наишли смо на јединствену летњу кухињу, савремено опремљену, уређену и за дневни боравак и за одмор, у којој се налази и уграђена фуруна за печење хлеба и прасића.

Пратећи развојне фазе куће и начин становања на селу, установили смо да је кухиња као простор доживела најбрже и највеће промене и у изгледу, и у опремљености, и у функцији.

Гостинска соба, „сала“, у коју се примају и смештају гости за време породичних славља (славе, обетине, крштења, бабине) и данас у савремено изграђеној и опремљеној кући задржала је своју намену, која се ретко преплиће са другим функцијама стана. То је највећа и најсветлија просторија, опремљена дугим столом, клупама, столицама, фуруном, застрвена крпама, ћилимима и игрисонима, са иконом и кандилом, породичним фотографијама и огледалом на зиду.

Остале собе, најчешће две или три, намењене за одмор и спавање, различито су намештене. Основни намештај чине кревети (код најстаријих чланова породице они су занатске израде или пак бели

гвоздени), класични брачни или каучи фабричке израде, огледало, ноћни сточићи. За одлагање одеће користе се различити ормари и регали. Зидови у собама су окречени или облепљени тапетама, док је под од дасака застрвен крпарама, ћилимима или итисонима. Запazили смо да су собе у којима млађи спавају намештене као комбиноване собе са лежајем (који се развлачи у брачну постељу), регалом, сточићем, фотељама. Допуњене су декоративним украсима од пластике, вештачким цвећем, гобленима, таписеријама и, врло често, великим луткама на креветима или фотељама.

Код 90 одсто испитаних домаћинстава стамбени простор се загрева уз помоћ различитих пећи на чврсто гориво. У новосаграђеним кућама користи се етажно прејање, као и електричне пећи.

Упоредо са примањем новина у уређењу и опремању стана, сеоско становништво овог дела Србије сачувало је понешто и од традиционалног намештаја. То се нарочито односи на простор у коме живе најстарији чланови домаћинства, али и млади се све више везују за по који комад старог намештаја.

Једна од битних новина, која се јавила у оклопу сеоског стамбеног простора, свакако је спровођење водовода и изградња купатила и WC-а. Санитарни чвор је уведен у новосаграђеним кућама, али и у старим кућама преправком већ постојећег простора, тако да је купатило саставни део савремене сеоске куће, нарочито у селима ближим граду, вишегенерацијским домаћинствима и у селима где је развијен сеоски туризам (Касна, Таково, Прислоница).

Већина купатила опремљена је основним елементима: кадом, лавабоом, тушем, бојлером и клозет шолом. Зидови су обложени керамичким плочицама или масном бојом. Под је од тераца или плочица. У новосаграђеним кућама код мешовитих домаћинстава у селима ближим граду и приградским насељима купатила су опремљена врло луксузно. Код већине испитаника купатила се користе у потпуности, изузев старијих укућана, који су навикли да у летњем периоду углавном употребљавају пољске нужнике.

Из свега овога види се да се у селима обухваћеним нашим истраживањима новине прихватају, али старије навике дуже трају и спорије се мењају нарочито код старијих чланова домаћинства.

Сагледавајући у целини развојне фазе стамбеног простора и културе становања, почевши од брвнаре па до савремене куће, у

селима чачанског, лучанског и горњомилановачког краја, установили смо да кућа данас све мање зависи од основне гране занимања становништва, а све је више под утицајем промена и новина које долазе из града. Највеће промене у култури становања десиле су се седамдесетих година XX века, када је започета масовнија градња квалитетнијих и функционалнијих кућа, опремљених електричним и водоводним инсталацијама, што је утицало на подизање нивоа живљења и становања, мада су се извесне традиционалне навике сеоског начина становања очувале. То се најбоље види на примеру гостињске собе, која је увек најбоља, највећа и најлепше опремљена просторија у кући, која је своје место имала и у старој традиционалној српској кући и данас у новосаграђеној кући, мада је у својој пуној функцији само неколико дана у години. Поред просторија које се повремено користе, у новосаграђеним кућама постоје и просторије са вишестраном наменом. То се односи на кухињу са трпезаријом, која, сем што служи за припремање хране и обедовање, користи се и за дневни боравак, а и за спавање. Летња кухиња, коју поседује овако пољопривредно домаћинство, сусреће се и у приградским насељима, али њена функција је такође вишенаменска, јер се у зимском периоду углавном користи као остава. Из овога се може закључити да се у селу још увек недовољно користи расположив простор, док поједине просторије имају вишеструку улогу.

Развој куће и повећање броја просторија пратиле су и промене у опремљености стана. Делови старог традиционалног намештаја и покућства замењени су фабричким производима. Опремљене индустријским намештајем и кућним апаратима (електричним штедњаком, фрижидером, замрзивачем, веш-машином, усисивачем, миксерима, радио и ТВ пријемником), новосаграђене куће или преуређене „зиданице“ прилагођене су потребама савременог начина живљења. Стога закључујемо да промене настале у развоју куће и културе становања на селу нису настале изоловано, већ су саставни део целокупног развоја и преображаја кроз који пролази село.

НАПОМЕНЕ

1. М. С. Филиповић, Таково, Насеље и порекло становништва, књ. 37, Београд 1960, 78.
2. С. Вукосављевић, Историја селачког друштва II — социологија становања, САНУ, Посебна издања, књ. СССХС, Оделење друштвених наука, књ. 15, Београд 1965, 64.
3. С. Вукосављевић, наведено дело.

СТАН И КУЛТУРА СТАНОВАЊА У СЕЛИМА ОПШТИНА ЧАЧАК, ЛУЧАНИ И ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ

4. М. Б. Милићевић, Живот Срба сељака, СКА, Београд 1903, 19, 21.
5. М. С. Филиповић, наведено дело, 58—59.
6. Ј. Митесер и Ј. Перетић, О Чачку и околини 1784. године, по преводу М. Мојсиловића, новинара.
7. Р. Илић, О Љубићским селима, Насеља II, СКА, Београд 1903, 19, 21.
8. Н. Бојовић, Сеоска кућа у чачанском крају, каталог, Народни музеј Чачак, 1988.
9. Статистички завод СР Србије, попис становништва 1981. године.
10. О. Дубислав Пирх, Путовање по Србији у години 1829, Београд, 1900, 145—150.
11. Као под 9.

ЛИТЕРАТУРА

1. Б. Којић, Развој куће и културе становања, ГЕМ 44, Београд 1980.
2. Р. Финдрих, Прилози познавању организације стамбеног простора у народном градитељству села, ИАУС, Материјал, св. 51, Београд 1980.
3. Б. Влаховић, Приступ проучавању културе становања у Новом Пазару и околини, Новопазарски зборник II, Нови Пазар 1978; иста, Стан и култура становања у насељима у околини Новог Пазара, САНУ, Зборник радова етнографског института, књ. 14—16, Београд 1984, 501—526.
4. Б. Симоновић, Стан и стамбена култура сеоских становника у Србији, Саопштења 3 ИАУС, Београд 1972.

LOGEMENT ET CULTURE DE L'HABITAT DANS LES VILLAGES DES COMMUNES DE ČAČAK, LUČANI ET GORNJI MILANOVAC

En examinant l'ensemble des phases de développement des locaux et de la culture de l'habitat, à commencer par la hutte, l'auteur a établi que dans les villages des régions de Čačak, de Lučani et de Gornji Milanovac le type de maison dépend de moins en moins de l'occupation principale de la population et de plus en plus des changements et des innovations venant des villes voisines. Le plus grand changement survenu dans la culture de l'habitat s'est produit vers les années 70 du XXe siècle: c'est à cette époque-là que l'on a commencé à construire un nombre de plus en plus grand de maisons fonctionnelles et de meilleure qualité, munies de plomberie et d'installations électriques, ce qui a élevé le niveau de vie et amélioré les conditions d'habitation, bien que certaines caractéristiques traditionnelles du plan des maisons rurales se soient maintenues, telles que la subsistance obligatoire d'une chambre d'amis dans les maisons modernes.

L'agrandissement du logement a entraîné aussi des modifications dans l'aménagement de l'intérieur. Les meubles traditionnels ont cédé la place à ceux qui sont fabriqués dans les usines. Munies d'ameublement industriel et d'appareils ménagers modernes, les maisons nouvellement construites ou celles qui, bâties avec des briques, ont été rénovées, sont désormais adaptées aux besoins de la vie moderne. C'est pourquoi on peut conclure que les changements survenus dans l'agrandissement de la maison et dans l'amélioration de la culture de l'habitat dans les campagnes ne se sont pas produits isolément: ils font partie de l'ensemble de l'évolution et de la transformation traversées actuellement par les villages du pays tout entier.

Nevenka Bojović

Stanovi i nastanjena lica prema godini izgradnje
u ispitanim naseljima

Naselje	Broj stano- va i broj lica	Ukupno	Godina izgradnje					Posle 1975.
			Do 1918.	1919- 1945.	1946- 1960.	1961- 1970.	1971- 1975.	
Buzinac	ST	202	10	40	45	57	14	22
	L	613	51	82	127	225	61	70
Gornji Branetici	ST	284	19	58	108	67	19	11
	L	936	42	156	395	259	56	19
Vajdan	ST	269	41	58	70	59	24	28
	L	778	67	92	190	226	80	87
Pranjani	ST	770	51	111	202	224	86	91
	L	2317	93	233	581	908	302	289
Dakovo	ST	216	14	43	45	55	20	26
	L	613	43	103	134	180	70	76
Bočani	ST	298	43	63	83	52	27	21
	L	980	118	193	254	197	118	86
Viče	ST	599	52	163	172	112	40	49
	L	1682	19	380	485	388	132	158
Vučkovići	ST	175	8	35	63	35	14	19
	L	588	18	129	205	116	62	50
Vornjići	ST	563	29	169	126	109	65	56
	L	1775	77	435	376	391	260	204
Zeoke	ST	258	13	84	74	32	14	12
	L	541	18	204	160	93	31	28
Krona	ST	220	15	45	74	54	11	20
	L	650	22	126	192	197	46	60
P. r. i. c. e.	ST	252	7	50	55	55	22	20
	L	709	24	149	216	212	83	82

СТАН И КУЛТУРА СТАНОВАЊА У СЕЛИМА ОПШТИНА ЧАЧАК, ЛУЧАНИ И ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ

Станови и настанијена лица према години изградње
у испитаним насељима

Насеље	Број стано- ва и број лица	Укупно	Година изградње					
			До 1918.	1919- 1945.	1946- 1960.	1961- 1970.	1971- 1975.	После 1975.
Атеница	СТ	1002	37	52	125	354	207	180
	Л	3394	83	121	391	1242	784	623
Банјика	СТ	206	5	65	59	43	15	19
	Л	557	16	156	170	126	51	38
Белјина	СТ	377	7	8	67	170	43	66
	Л	1224	8	17	212	571	133	234
Вилжуша	СТ	320	5	39	72	94	49	51
	Л	930	8	109	191	288	178	150
Вренићи	СТ	151	7	29	30	40	27	18
	Л	512	8	83	96	149	100	66
Врњаци	СТ	131	7	29	30	38	34	3
	Л	445	18	83	96	132	157	7
Вујетинци	СТ	168	22	18	23	34	23	23
	Л	549	59	32	72	192	281	87
Јанчићи	СТ	114	12	48	14	13	7	19
	Л	317	35	115	34	36	28	67
Заблаће	СТ	407	15	63	71	124	74	55
	Л	1242	30	109	211	421	296	171
Мрчајевци	СТ	1050	56	150	228	365	131	108
	Л	2955	118	292	634	1140	429	318
Остра	СТ	495	54	49	111	140	94	44
	Л	1519	95	122	312	557	288	138
Трбушани	СТ	1222	34	77	170	499	211	153
	Л	3951	95	191	499	1706	795	441

HEBENKA BOJOBITE

Stanovi i nastanjena lica prema opremljenosti stanova instalacijama i pomoćnim prostorijama, vrsti materijala

Općina	Broj stanova i broj lica	Opremljenost instalacijama						Opremljenost u pomoćnim prostorijama			Stanovi u zgrada- ma od tvrdog materijala	Stanovi u društvenoj svojini	
		Ukupno	Vodovod, kanalizacije, električne struje	Vodovod i elektrike	Samo vodovod	Samo električne struje	Bez instalacija	Kupatilo	Klozet ne ispiranje	Klozet bez ispiranje		Broj	Površina u m ²
Bruzica	ST	202	51	98	-	42	11	47	46	12	171	2	112
	L	613	210	321	-	78	4	193	181	51	567	-	-
Goražde Branetići	ST	284	107	101	3	69	4	82	50	12	251	3	135
	L	936	405	316	5	200	10	333	195	36	865	7	-
Ključan	ST	269	106	32	-	107	24	86	75	11	226	15	848
	L	778	389	116	-	236	37	331	289	29	728	55	-
Kranjci	ST	770	226	318	11	199	16	198	150	30	730	21	1052
	L	2317	845	1017	20	413	14	744	555	112	2250	67	-
Takovo	ST	216	65	78	-	69	4	58	53	180	4	140	-
	L	613	181	284	-	143	5	164	143	528	12	-	-
Pločin	ST	298	32	136	3	122	5	30	14	280	2	86	-
	L	980	145	528	2	304	1	137	72	943	-	-	-
Viša	ST	599	177	49	-	332	39	91	51	15	530	11	527
	L	1682	549	160	-	935	38	306	183	46	1498	33	-
Vučkovića	ST	175	29	48	-	95	3	25	11	3	174	1	32
	L	598	95	166	-	318	9	64	47	7	525	2	-
Goraždići	ST	563	110	113	6	308	26	87	69	13	546	11	532
	L	1775	413	405	9	883	65	356	293	39	1732	36	-
Črčke	ST	232	28	141	4	56	7	20	12	4	228	2	93
	L	541	71	330	10	121	6	67	52	14	532	-	-
Kosovo	ST	220	70	28	-	115	7	37	35	1	166	18	635
	L	650	215	86	-	336	13	132	120	-	501	40	-
Turica	ST	232	44	81	3	93	5	43	33	-	229	2	84
	L	769	202	290	9	267	10	186	159	-	757	7	-

СТАН И КУЛТУРА СТАНОВАЊА У СЕЛИМА ОПШТИНА ЧАЧАК, ЛУЧАНИ И ГОРЊИ МИЛАНОВАЦ

Stanovi i nastanjena lica prema opremljenosti stanova instalacijama i pomoćnim prostorijama, vrsti materijala

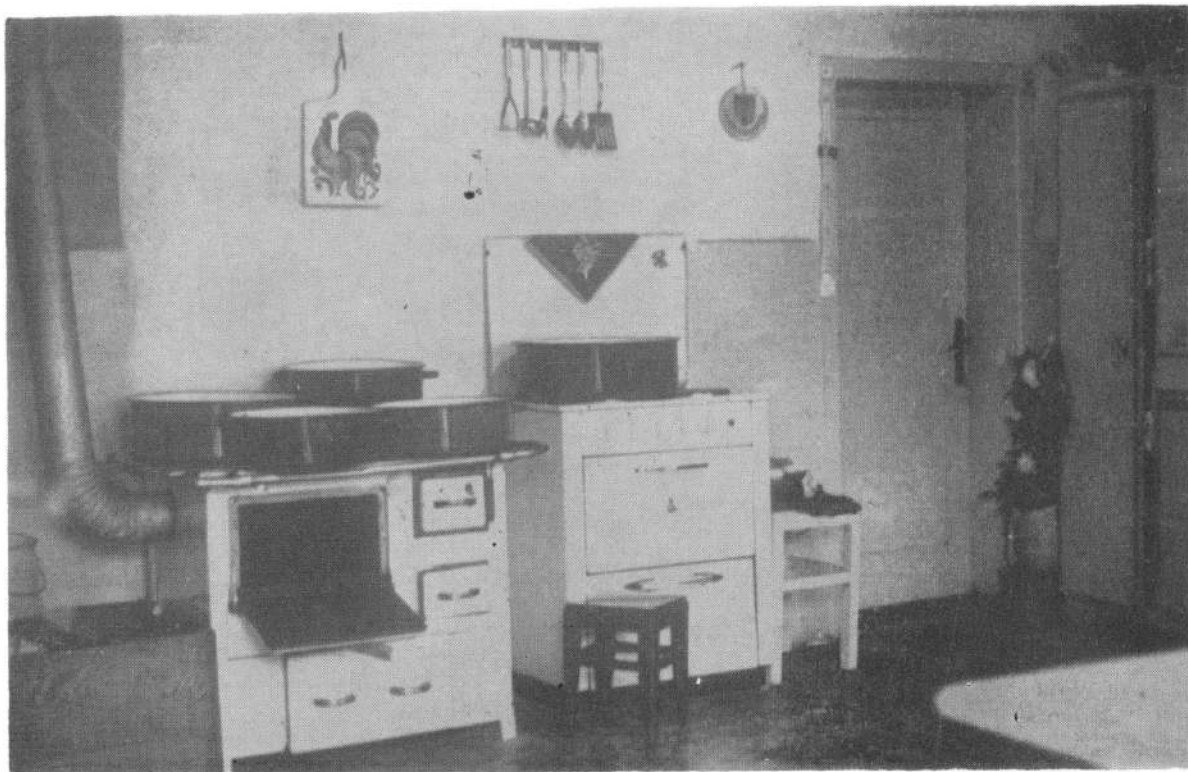
Naselje	Brod stanova i broj lica	Ukupno	Opremljenost instalacijama					Opremljenost u pomoćnim prostorijama				Stanovi u društvenoj svojini	
			Vodovod, kanalizacija, električne struje	Vodovod i elektrike	Besno vodovod	Samo električna struja	Bes instalacija	Kupatilo	Klozet na ispiranje	Klozet bez ispiranja	Stanovi u zgradama od tvrdog materijala	Broj	Površina u m ²
Atanica	ST	1002	536	150	-	305	11	467	348	9	951	6	206
	L	3394	2008	516	-	846	24	1754	1315	33	3274	18	-
Banjica	ST	206	9	9	6	181	7	8	8	5	134	-	-
	L	557	37	31	-	481	8	36	35	20	361	-	-
Beljina	ST	377	239	72	-	61	5	205	177	2	371	2	60
	L	1224	809	239	-	169	7	707	629	4	1210	3	-
Viljuša	ST	320	77	31	1	205	6	62	52	4	297	-	-
	L	930	265	97	5	550	13	226	188	12	681	-	-
Vrančići	ST	151	37	10	-	98	6	37	33	2	149	-	-
	L	512	166	35	-	305	6	166	144	15	512	-	-
Vračani	ST	131	49	36	-	40	6	22	12	-	119	1	50
	L	445	177	141	-	188	19	80	44	-	421	7	-
Vučetinci	ST	168	22	66	-	71	9	18	11	7	121	2	60
	L	549	106	219	-	224	4	86	51	34	468	3	-
Jančići	ST	114	25	62	-	19	8	23	19	1	104	1	58
	L	317	104	186	-	22	5	96	79	4	305	3	-
Zablaće	ST	407	127	13	-	254	13	117	60	2	392	7	735
	L	1242	478	32	-	710	22	455	313	6	1232	16	-
Mršajevci	ST	1050	305	90	-	613	38	284	222	8	955	52	2340
	L	2955	1032	259	-	1574	90	979	785	18	2782	156	-
Oetra	ST	495	124	129	-	239	13	112	72	5	443	4	198
	L	1519	457	467	-	572	23	411	247	27	1439	3	-
Trbušani	ST	1222	525	187	-	495	9	517	351	13	1204	33	1545
	L	3951	1911	607	-	1409	16	1878	1303	39	3914	115	-

Сл. 1. Окүћница Бранислава Миливојевића у Вучковци
1. Terre cultivée autour de la maison appartenant à Branislav Milivojević dans le village de Vučkovića

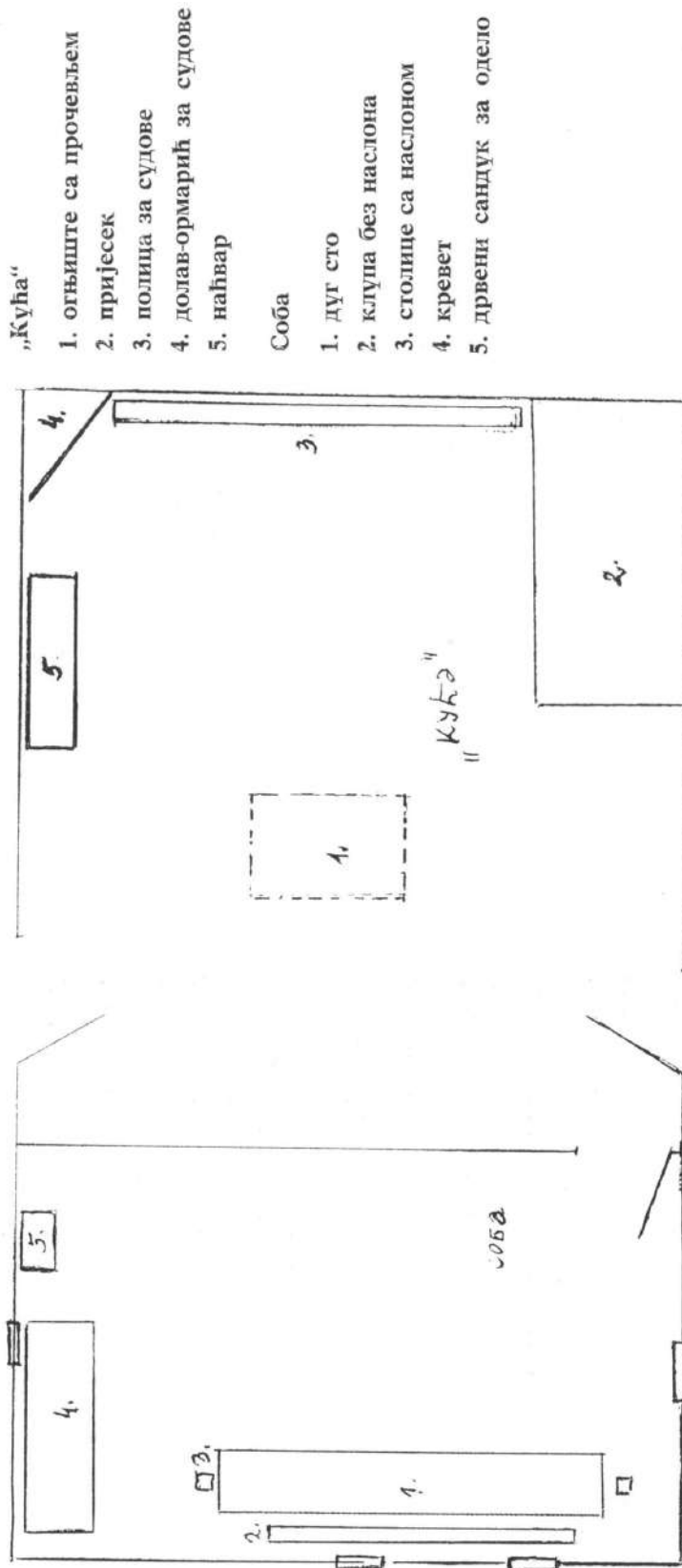
Сл. 2. Унутрашњи изглед вајата В. Брковића у Г. Горевници
2. Intérieur de la maisonnette réservée à V. Brković et à son épouse à G. Gorevnica

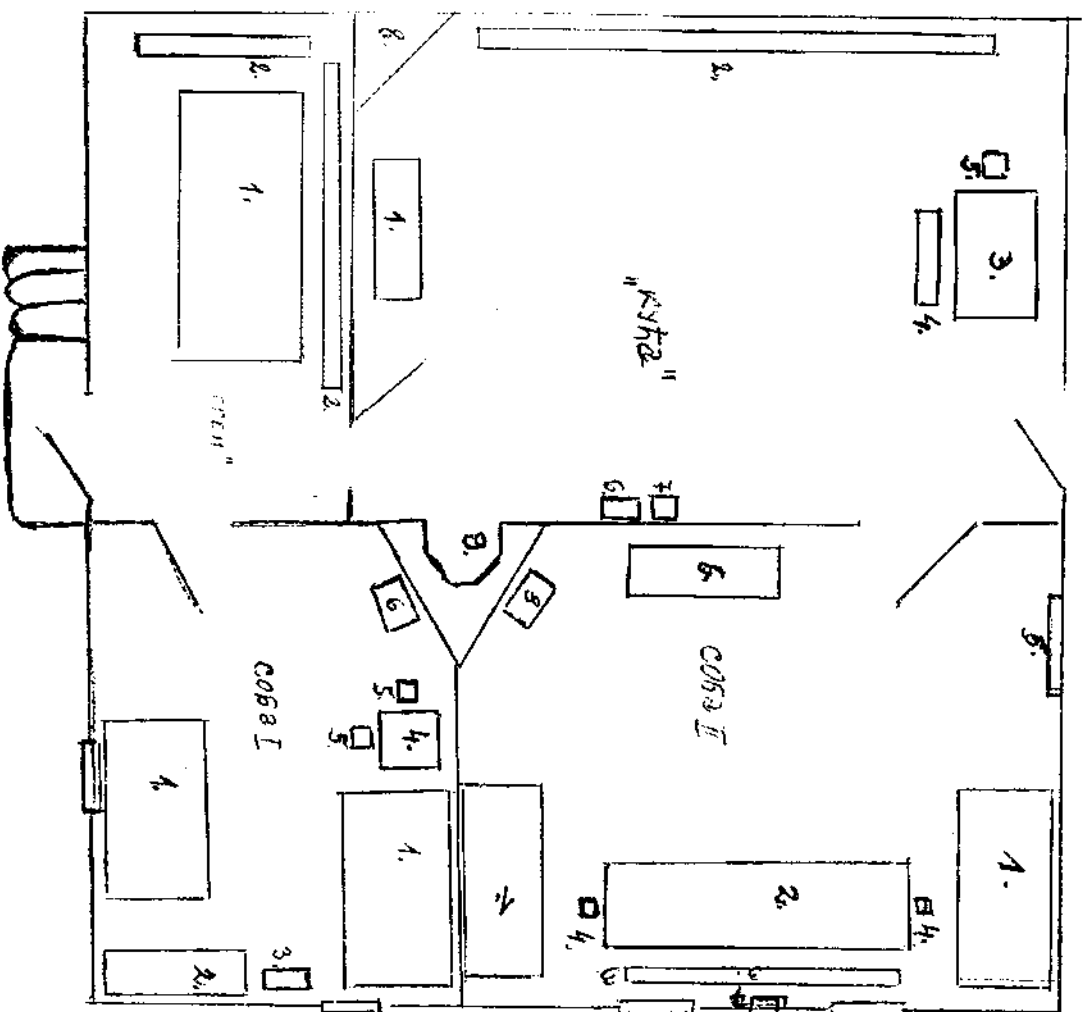
Сл. 3. Опремљеност летње кухиње Драгољуба Којовића у Прањанима
3. Cuisine d'été de la famille de Dragoljub Kožović à Pranđani

Сл. 4. Кућа Љубомира Давидовића из Бањице, саграђена 1980. године.
4. Maison de Ljubomir Davidović à Banđica, construite en 1980.

Скица 1. Дводелна брвнара Томислава и Славољуба Михаиловића — Вича

„Трен“

1. сто
2. клупа без наслона

„Кућа“

1. наћвар
2. полица за судове
3. сто
4. клупа без наслона
5. столица
6. штедњак на дрва
7. електрични штедњак
8. долавић за судове
9. оуаклија

Соба I

1. кревети метални
2. шифонер
3. војнички санџук у коме се чува документација
4. сточић
5. столице
5. пећ

Соба II-гостинска

1. кревети дрвени
2. дуг сто
3. клупа са наслonom
4. столице
5. зидни чивидук
6. комода са фијокама
7. икона
8. пећ

Слика 2. Полуобрвнара типа конака Милуна Церовића из Остре

Кухиња са трпезаријом

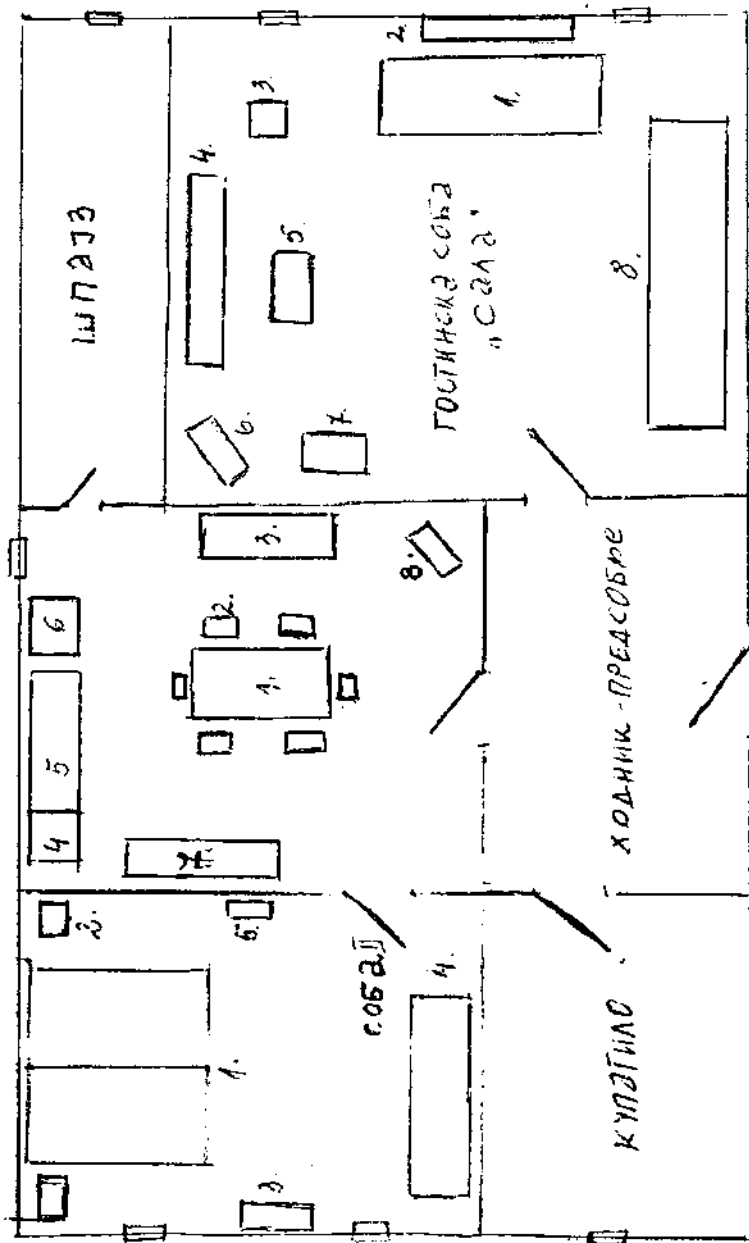
1. сто
2. столице
3. кауч
4. штедњак на дрва
5. судопера
6. електрични штедњак
7. витрина за посуђе
8. ТВ пријемник

Гостинска соба

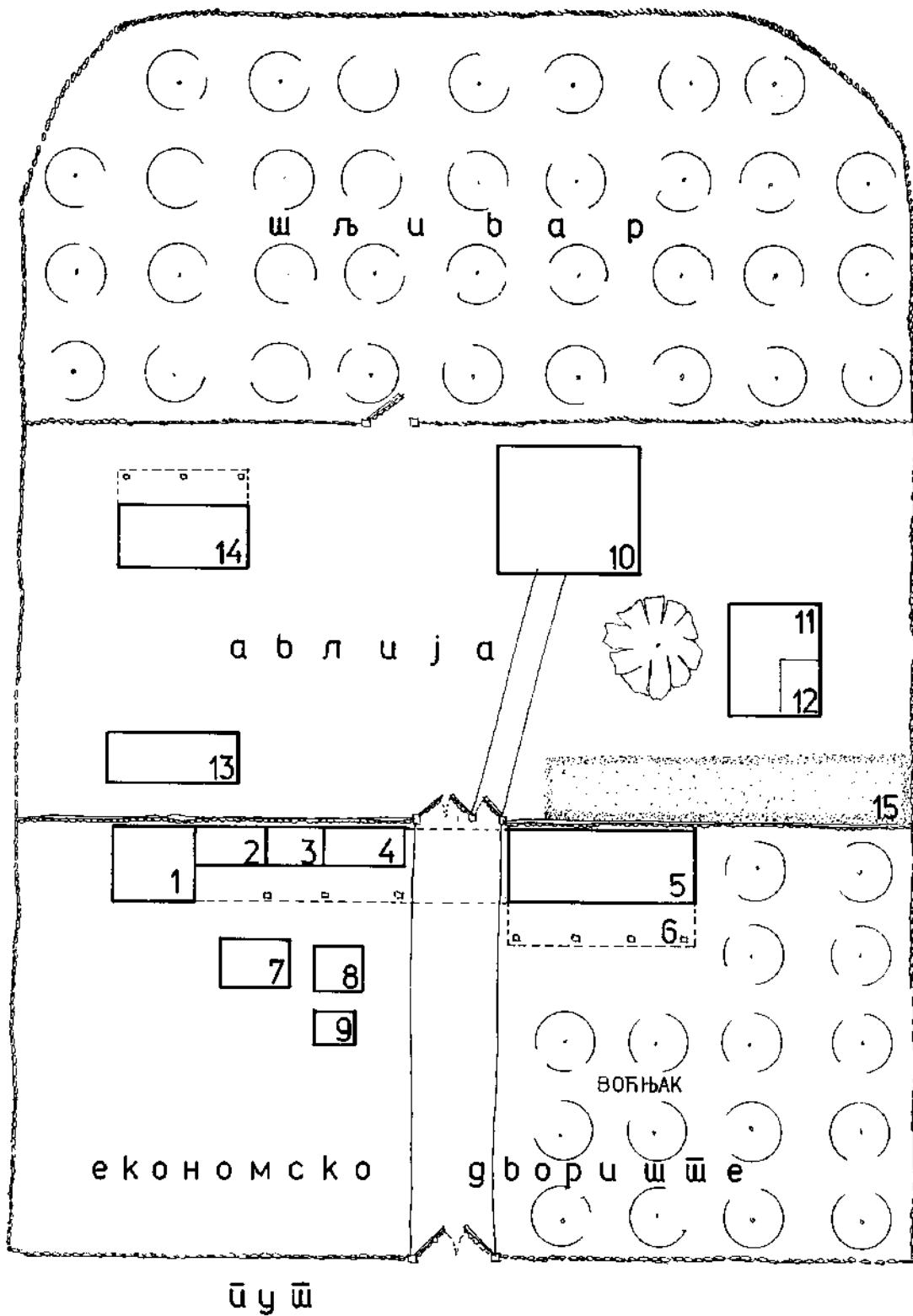
1. сто
2. клупа са наслоним
3. фотеља
4. кауч
5. сточић
6. пећ
7. двосед
8. регал

Соба II

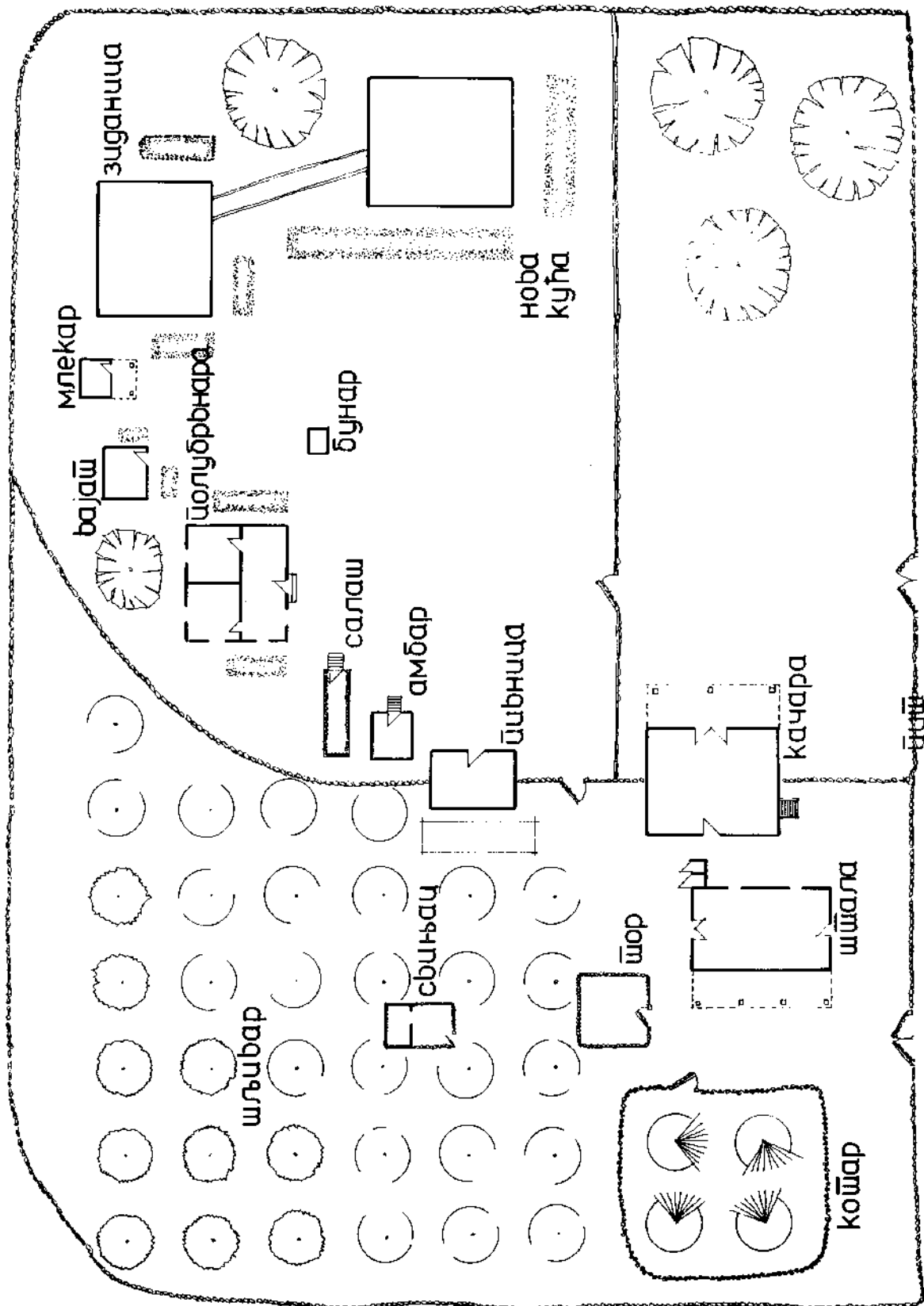
1. брачни кревети
2. ноћни сточић
3. огледало
4. шифоньер
5. пећ

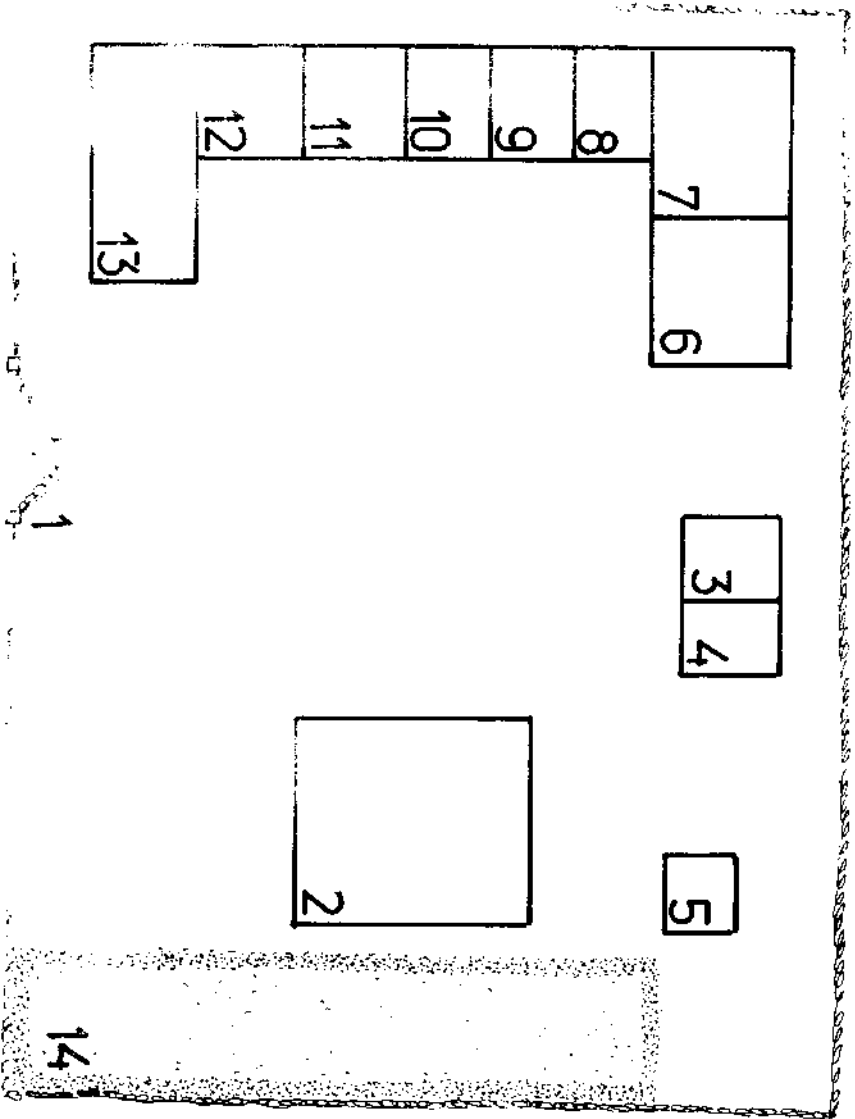
Слика 3. Кућа Драгољуба Којовића из Прањана, зидана 1925. године, адаптирана 1969. године

Скица 4. Окућница Драгољуба Бојовића у Прањанима

Скица 5. Окућница Станисава Брковића у Горњој Горевници

1. Велика капија „Братнице“
2. кућа
3. летња кухиња
4. вајат
5. млекокар
6. качара
7. сушара
8. кокошар
9. wc
10. пулница за месо
11. миплана
12. амбар
13. магaza за бурад
14. башта

економско двориште

Слика 6. Економско двориште Рајка Врковића у Теoliniу

РАДОЈКО НИКОЛИЋ

НАРОДНА НОШЊА НА НАДГРОБНИМ СПОМЕНИЦИМА

РАДОЈКО НИКОЛИЋ
УУ 32000 Чачак
Пигова 6

УДК 39 (497.11)

На надгробним споменицима западне Србије, нарочито оним који су дело мајстора драгачевске каменорезачке школе, исклесани су бројни људски ликови, односно портретне фигуре преминулих сељака и сељанки. Ти надгробни ликови су изображени у народној ношњи, па је стручно разматрање те ношње веома значајно за етнографско изучавање, поготову стога што је она представљена строго реалистичким поступком. Са гробних каменова може се лепо упознати одевна култура народа и све њене мене које су је захватале у раздобљу од преко сто година. Сва „камена“ одећа тако је вешто резана као да су је кројиле првокласне терзије и абаџије. Ређају се, од главе до пете, све мушке и женске хаљине са одговарајућим украсним шарамима и везовима. Тим ћемо их редом и пратити. Од онога шта је стављено на главу до онога чиме је нога обувана. А биће речи и о војничком, униформисаном одевању.

Разумљиво је да се овде разматрање своди само на ношњу, онако како се она, сама собом, на гробним обележјима објављује, па ће њене особености бити осветљаване првенствено са стајалишта заступљености појединих хаљинки и техничке и стилске вештине каменорезаца да их што верније представе. Уз то, ваља имати на уму да се ношња на споменицима понекад не слаже баш у потпуности са стварним народним одевањем — због тога што није обухватила све врсте одевака (нарочито из XX века) или зато што су неки од њих престали да се изрезују знатно пре него што им је трајао прави век у народном свакодневном ношћу. Па, и поред тога, гробља су добро, чак и изврсно, сачувала историју истинске одевне праксе и њених модних мена у патријархалној сеоској заједници.

МУШКА НОШЊА

Капе — У зависности од доба у коме су живели, мушкарци су на глави носили фес, шубару, шајкачу и шепир.

Фесови се срећу све до првих година XX века. Једни су плићи и заокругљени, а други заравњено засечени, нешто дубљи. Заокругљених је знатно више и налазе се на надгробним каменовима негде до 1890, од када преовлађују високи низамски фесови. Сваки фес је с већом или мањом кићанком, обично навијеном надесно. На најстаријим споменицима оне су широке и раскласане, па покривају и преко трећине феса, а оне кратке, које као перце висе низ њега, обично су на млађим билезима. И док су фесови цигласто алени и вишњеви, кићанке су већином плаве. Махом су „за прст“ краће од феса, али неке допиру до самог његовог руба, док га само покоја превазилази. Конци се на њима јасно разазнају, а сасвим су ретке оне „равне“, без њихове назнаке. У зависности да ли су шире или уже, кићанке су од четири до дванаест нитију ибришима. Фес је натињан право, паралелно са обрвама, а само је понеки једва приметно накривљен. Намицан је до изнад ушију, понеки тачно до њих. Китио је главе младенцима, дечацима, младићима и зрелодобним жењеницима. И ђацима, домаћинима и марвенкупним трговцима. Носили су га и војници народне, несталнокадровске, војске. И катане и тобџије кнеза Александра и кнеза Михаила. Турци нису радо гледали на фесове код „каура“, па су им их понекад под ноге бацали и кићанке с њих кидали. Стога је, после устанка, ослобођена раја волела да се каћипери што лепшим фесовима и што дужим и лепршавијим модрим кићанкама. Старији су носили просте и плиће, а млађи — фи-

није и дубље, с дугачком свечаном кићанком. Све тако до краја XIX века. Можда су последњи покопани крајем 1897. године са стреланим хајдуцима у Чачку. „Фесови им беху попадали крај њих у пробове, па тако и остадоше“ — записао је Пера Тодоровић у својој „Хајдучији“.

Иако су шубаре улазиле у моду око 1880. године, на споменицима се указују у последњој деценији XIX века, када фесови наглије ишчезавају, а нестаје их са завршетком првог светског рата. Највише их је у десетлећу између 1895. и 1905. године. То су плитке плетене шубаре, са извученим шиљком на средини. (Понека је са три вршчића), које су најпре у време српско-турских ратова (уз широку памучну кошуљу, чошну памуклију и јанџик о врату) отпочели да носе млади сеоски гиздавци, а које су коначно замирале на главама старца испред Првог светског рата. То су црне рунасте плетењаче од вуненог конца, са назначеним петљицама. Шубаре су већином на главама богатијих домаћина, кметова и председника, али и младића и ђака. Фигура шубараша има од Ивањице до Чачка; занимљиво је да их је у Драгачеву сасвим мало, а да их је нешто више у закабларским селима, на подручју где су се сучељавали некадашњи пожешки, љубићки и црногорски срез. Није ли на та села знатније утицала „ваљевска мода“ црних кратких шубара.

Шајкача је пореклом војничко „руо“. Прве шајкаче су из шездесетих година XIX века, кад их носи понеки „србски питомцац“ и катана кнеза Михаила. Посебно су учестале у време иза српско-турских ратова, када их каменоресци искрајају на фигурама ратника изгинулих на јаворском и алексиначком ратишту. Још их је више после 1883, када је, уместо народне војске, заснован стални кадар, који се сасвим друкчије одевао од човека из народа. Те шајкаче су већ на главама сливничких ратника. После балканских и Првог светског рата војничких шајкача је на сваком пробљу. Носе их војници мирнодопски и ратоборачки, сталнокадровци прве и друге класе, првог и другог позива: пешадинци, коњаници, тобџије, пионери, гардисти, коморџије. А кад се та војникуша заметнула на невојничкој, на сељачкој глави? Кад ју је народни човек преузео од војске и присвојио као своје кућевно ношиво? Било је то негде крајем XIX века, кад заувек пролази време фесова. Тада се на надгробнике урезају прве цивилне шајкаче, али само на главама младића. Војничко знамење и јесте за оне који су узрастом, снагом и духом војницима сличити. Отуда ће „кадровка“ у почетку бити само момачко, а тек доцније, иза балканских ратова, и обележје зрелијих људи.

Мушкиње које је почетком XX века имало око тридесет година никад није прихватило шајкачу, па је и старост дочекивало у шубарама плетењачама.

Шешири су веома ретки, јер они никад и нису заузели шири мах на селу. Свега их је тридесетак из времена од 1880. до 1905. године и то само на гробљима таковског краја, у селима на линији од Бољковаца до Богданице. Да ли је шешир, као „господска“ капа, продро у ове планинске просторе „из прека“, преко Шапца, Ваљева и Београда? Тешко је објашњиво зашто шешира готово да нема на споменицима у долини Мораве, где је утицај градске ношње из Чачка био све приметнији, а има их само у брдима која су понајдаље од већих варошких центара.¹ Колико су тој појави допринели сами каменоресци? Јер, шешир је теже рукорадити од феса, шубаре и шајкаче, па се избегавало његово ушпицавање у камен. Такође је заочетно зашто шешира и тамо где су почели да се на надгробљу појављују одмах нестаје. Већ су пред балканске ратове сасвим измођени. Шешири већином покривају главе особа млађих од двадесет пете године. Носе их дечаци и младићи и понеки угледнији домаћини. Знак су младости, каћиперства и празничко-саборске дичности. С ободом узвинутим нагоре, помали и натакнути на врх главе, поносно уздижу читав стас покојникове фигуре.²

Кошуља, препасана у струку, досеже до испод колена, али их има и нешто краћих, па само покривају бедра. Наборане су, а завршавају се равним или ренмастим порубом или чипкастим пришивком изнад кога је понеки витичаст вез који подсећа на биљне увојке. Кречном белином којом су их клесари натопили упућују на танко, ситније податкано платно, са основом од памука. Рукави су махом убрани у „таслице“, а понеко је зарукавље извезено. Оквратник је равно или чипкасто обрубљен. На фигурама из почетка XX века јављају се и мањи и већи „колијери“, између којих се покаткад назире чворић од околоратне украсне црне врпце. Неке се под вратом закопчавају једним или са два дугмета, а може их се низ прси наређати и више. Прсни део је на понекој украшен „ворметима“, везом или уздужним порупчићима. То су тзв. кошуље узводлије од танког памучног платна. Дуга динарска кошуља је препокривала колена у времена док су се још носили појасеви и пеленгаће. Појавом чакшира она се у њих упасивала, па јој је потпојасна белина нестала и са споменика. И прсне и рукавске делове је закрилила антерија, па јој је видљивост остала само у пределу колијера.

Фермен и антерија од модре чоје чине упарену нераздруживу одевну целину. Пошто су се носили за све време од кнез-Милошевог доба до Другог светског рата, пратиле су их извесне промене у кроју, преклопу и везу. Старе антерије-копорани, оне до 1870, укрупњених су и скорелих оковратника, а непресамаћене су, па се између њихових размакнутих скутова указује лепота ћечерме од грла до појаса скопчане гајтанским петљама око низа сребрних или коситрених пуцади. Плаветни чохали копорани досежу до појаса. Код понеких, који се једино налазе на споменицима у неколико села између Котленика и Мораве, рукави су ишарани попречним разнобојним пругама, што упућује на памуклије од Ђитајке. Занимљиво је да се све негде до 1860. године на фигурама најбогатијих сељака јављају салте, тј. свечани гуњићи с кратким рукавима и уздигнутим оковратником. Салте се нису закопчавале, а носиле су се преко антерија. Новије антерије су на преклоп, али се он најчешће не распознаје због тога што је прекривен ферменом или због заклоњености гајтанским везом, на којима је видљив, увек је десни skut прекопљен преко левог. Фермени су извезени. Сви су по ивицама скутова опточени с две или три струке гајтана, а понеки, уз двоструку оптоку, и ланчастом витицом-лозицом. Изузетно ретко је у доњем углу скутова по тролист или цветић. Посебна врста старинског прслука је „алена“ ћечерма која је уписивана у широку окопојасну тканицу, закопчавана низом украсних дугмета и петљи, а препокривана антеријом. Среће се на споменицима негде до 1870. године. Антерије су огајтане по скутовима и подлактицама (зарукављу). По порубним деловима са две или три гајтанске струке. По окуту преклапачу са неколиким редовима различито испреплетаног „арча“ са понеким тролистом, цветом, укошеном „жицом“, спиралним увојком. Зарукавља су плитко расечена при крајевима, а подлактице су им извезене с два-три попречна или укривљена гајтана и уз њих почесто: тролистом и понеком арабескном шарицом. На неким зарукављима су четири дугмета, која су мање служила за закопчавање а више као украс. Везови на зарукављима су толико разноврсни да их има у преко десет различитих облика. Већ иза српско-турских ратова антерију и фермен почињу да замењују „немачки“ сако и прслук код особа које су имале какву било дужу животну везу с прадом. То су варошке штофане хаљинке које су на фигурама паланачких трговаца, механџија и занатлија разних врста. Преклоп им је левог скута преко десног. Супротно од фермена и антерије.

Појас је препасиван преко учкурлука у току XIX и почетком XX века. На фигурама старијих споменика појасеви су широки и понекад прекривени кожним славом, а на млађим — ужи и често попритегнути забрњиченим танким каишом. Старији су од свилене ибришним-тканице, а новији од вуненог ткања — фудичари обојени броћом. Отприлике сваки други је с различитим вишебојним пругастим шарама, најчешће од разних цветова и листова, засебних или повезаних валовитом вртицом. То су најлепше, улевли појасне тканице. Појас је скоро увек упуњен кубуром и ножем белокорцем, само кубуром или двама кубурама. За понеким се, сасвим ретко, нађе дуванкеса или свирала, а на покојем — преграда за новац.

Панталоне — Као посебна врста старинских панталона, најпре су ношене гаће. Све док је ношена дугачка неупасана кошуља, гаће су биле једино ноговичко рубље. То је било до пред Први светски рат, до када се на споменичким фигурама и беласају ноговице између руба кошуље и подвезица дизлука. Широке и покаткад наборане у четири до девет бора, увлачене су у дизлуке. Панталоне су више принучане уз ногу, а има их разних: потурлија, војничких и „градских“. Правих, са испустима са стране, са и без шлица. Највише је пеленгира, који чине прелаз од гаћа до правих панталона. Везују се учкуром, а немају шлица, дугмета и џепова (али на неким на месту где треба да су џепови просечени су прорези). Већина панталона је, нарочито оне с туревином, с везом. По три црна уздужна, од гајтанских увојака, „дикиша“: један на месту растрижа, а по један са стране, низ бедра, у пределу џепних разреза. Само се на понеким по једна пруга спушта до дна ноговице. Потурлије се, као и дизлуци, обично завршавају пачалуцима од гајтана. Од краја XIX века преовлађују уске панталоне — од црног или сурог сукна, са и без „арча“, а по Првом светском рату сељак је у „напуштеним“, „на брич“, војничким, а грађанин у широким „дуз“ чакширама.

Дизлуци су редовни пратилац „доње“ одеће све до пред балканске ратове, када им време заувек пролази. Докле год су ношени дугачка кошуља и гаће, дотле су и дизлуци били у моди. Опасивали су убране ноговице широких гаћа белача, али и првих чакшира. Утезали су, прејали и украшавали лишњаче од колена до пета. Ове сукнене или чојане доколењаче причвршћиване су под коленом танким китњастим подвезама и са пет-шест дугмета, односно металних копчи и петљи, нанизаних усправно по копчалуку. Са неких подвезица, свезаних на чвор, висе низ спољашње стране листова, као украсне пантљике и ките, лепршави бућасте завршци. Већина дизлука је

оперважена трима црним или модрим гајтанским пругама: издужна, помало искошена, спаја вршну и подножну. Има и сложенијет веза: две попречне огајтањености при колону, једна укривљена при пачалуку, две усправне, повезујуће.

Обућа се састојала од чизама и цокула. Чизме са неколико бора при дну сара, цокуле са потпетицом. На понеким чизама назначен је ђон, на цокулама — шпир. Плитке ципеле у виду сандала са штиклом срећу се ретко, а таквот су изгледа да се тешко разликују од цокула. Опанак је још ређи и уз њега су, као саставни део, подуже чарапе извезене вуницом и око њих обмотани обуваћи каиши, све до ранфли. То је грађени краткокљуни ђоновски опанак, понекад налик на једноставни чаругцијски црвењаш. Понеке чарапе су по ранфлама ишаране разнобојном цветном вођицом, а на завршецима покојих каиша се указују украсне „месингане“ пијавице (Да ли је опанак избегаван због тога што му је кљун и врчаницу било приметно представити или што се хтела затурити сељачка „заосталост“)? Све врсте обуће су добро видљиве, јер су изрезане по дужинској оси пошто су стопала изокренута удесно или улево од фронталне постављености тела. Па, ипак, за неке обувке се често не може поуздано тврдити да ли су чизме, цокуле, сандале, „јеменије“ или опанци. Јер, каменоресци су обућу обликовали толико упрошћено да се понекад ни чарапа не разликује од чизме, а кљун опанка од шпиге цокуле. У томе су, у неку руку, били слични израђивачима стећака, који су моделовали сасвим нераспознатљиву обућу. Заправо, на стећцима се спајају „гаће“ са обућом која сама није никаквим посебним урезима означена као издвојена.

До сада је било речи о сељачкој ношњи, а војничка је само узгред помињана у вези са шајкачом и панталонама, које је сељачки народ од војске преузео. О војничком одевању може се говорити тек од половине XIX века, када се на споменицима и почиње са ликовним представљањем неког солдата уставобранитељског гарнизонот војинства.

Одећа народних војника је у време кнеза Михаила безмало у целости била препуштена бризи и могућностима народа. По пропису из 1864. године тежачки негарнизони војник требало је да има прслук, тозлуке са подвезицама (лети), чакшире (зимми), душанку, гуњ и калпак, односно шубару. Обућа се за пешаке састојала од опанака са чарапама, за коњанике — од чизама. Али, прва класа је добила прописну одећу тек после 1870, а друга се облачила „по своме“ и у рату 1876.

Војничка одећа на споменицима пратила је, с мањим одступањима, промене које су захватале војну униформу за осам десетлећа између прве владавине кнеза Михаила и завршетка Првог светског рата. Војничко одевање на надгробним фигурама може се прегледније и поузданије пратити тек од српско-турских ратова, од када је наглије почело подизање крајпуташа са ликовима изгинулих ратника. Пре овог времена се само ту и тамо може наићи на камено обележје понеког уставобранитељског солдата или народног војника кнеза Михаила.

На војничким фигурама се јављају различите капе, углавном почев од 1870. године. Понека „граничарска“ шајкача без испуста и покоја парадна капа батаљоног командира народне војске. Осамдесетих година ту су шајкача с кокардом, међу којима понека капларска са ширитом и понека свечана с перјаницом од коњске длаке. Те капе су различитог изгледа. Оне најстарије су „тророге“, двошиљасте и заравњене; плиће и дубље; при врху проширене или сужене; с клемпетима или без њих. Неке налик шубари,³ неке фесу. На понекој је перјаница, на понекој кокарда. Повремено, све су оне сведене на савремену разведну и подубоку сељачку капу са јасно назначеним „клемпетима“. Различит облик војничких капа, нарочито на старијим споменицима, исход је два разлога. Војничке капе су у почетку биле неустаљеног изгледа, па им је теже било ухватити прави „крој“, а понеки су клесари били невични у тачном представљању праве „мустре“, која се временом мењала и прилагођавала савременом изгледу.

Копоран или блуза, настали као замена првих мундира из доба уставобранитеља и друге владавине кнеза Михаила, редовна је хаљинка на војничким фигурама између српско-турских ратова и солоунског фронта. Они се само, с протоком времена, разликују по преклопу пешева, броју дугмади, оковратнику, нараменицама, џеповима и зарукављима. Пешеве се углавном код свих преклапају по средини груди, а закопчавају најчешће са шест дугмета. Изузетак је ако се нађе копоран са два реда дугмади. Већ од последњег десетлећа XIX века јављају се копорани са скривеним дугметима, која се губе под преклопним скутом. Оковратник је увек усправан и стегнут уз врат, а на понеком су латице — украсни обојени нашивци, са ознаком чина понекад. Нараменица, са ширитима и без њих, има већ од сливничке битке и на њима се назире једна, две или три звездице ако су на блузама каплара, поднаредника или наредника. Први џепови на грудима с преклопним надџепцима су на мундирима

ма после српско-бугарског рата 1885, док се блуза са четири џепа може наћи, али доста ретко, тек после 1908. године. Посувратак на рукаву је такође изузетак. Углавном на споменицима изгинулим ратницима у Првом светском рату, а посебно солунцима, преовлађује француска „каки“ униформа: блуза без нараменица, са усправном јаком, пет округлих дугмета и два џепа на грудима. (Ретке су блузе енглеског кроја: са наременицама, положеном јаком и четири истурена џепа). Те су блузе каменоресци препочињали са униформи преживелих солунаца, које су они, као демобилисани, донели после рата кућама. Све су оне, ма ког модела биле, у струку препасане опасачем, с брњицом или без ње.

Панталоне су најчешће „уз ногу“, са постепеним сужавањем ногавица све до њиховог увлачења у чизме или чарапе доколенице. На фигурама војника српско-турских ратова налази се на пократке панталоне чије су ногавице једнако широке целом дужином, а досежу до изнад глежњева. На тек понеком споменику иза Првог светског рата панталоне су с напустима и ногавицама до испод колена обмотаним увијачима-гамашима. То су „пресликане“ француске панталоне са Солунског фронта.

Војничка обућа је разноврсна: чизме, цокуле, ципеле, опанци. Најчешће су чизме, обично уланске, понеке са назначеним сарама. На понеком су споменику између српско-турских ратова и сливничког сукоба и чизме преко колена дугачке, зване кирасирке. Обућу су клесари тако „неодређено“ изрезивали да се најчешће не разликује да ли је цокула, краћа чизма или ципела. А опанак је само обувак, па и то ретко, изгинулих ратника у рату 1876/78. године. Као сељачка ознака, он се избегавао на стопалима сталнокадроваца иако је био прописна обућа за већину ратника и у Првом светском рату. У њему су бојеве отпочињале сељачке вође Првог и Другог устанка, у њему су извојеване церска и колубарска битка и с њом се одступало преко Албаније — па, опет, са споменика је истуран! Да ли зато што се као сељачка израђевина није добро подударало са модерном, државном униформом?

Такво је одело и обућа кадроваца, док се оно што је носио припадник народне војске није ни по чему разликовало од свакидашњег сељачког ношња, пошто се у суштини састојало од онога шта је ко имао. Готово целе друге половине XIX века народни војник је у непромењеној ношњи: гуњ или ћечерма, кошуља до колена, гаће, тозлуци, опанци с обуваћим каицима. Преко паса силав с барутном ке-

сом и малим ножем. Прави сељак. Да уз фигуру није урезана пушка с бајонетом или коњичка сабља и да нема у ратниковом животопису помена да је погинуо на неком бојишту, не би се уопште знало да је реч о војнику.

Каква је боја војничког одећа? И капа, и копоран, и панталоне — све је угаситоплаветно. Сматрана народном, ова боја је са старе српске ношње пренета на војничку униформу. Тако је народ „позајмио“ својој војсци „своју“ боју, а сам је, од своје војске, преузео неке њене хаљинке. Дубинска осећајна веза између народа и његове војске обелоданила се и посредством одевања.

Надгробнички војници су у новој, утегнутој, по државном пропису, униформи, али је многи од њих такву, док су били живи, ни у Првом светском рату нису имали. Мобилисано за одбрану све што је за пушку било: од незрелог регрута до готово грбавог трећепозивца. Држава раздала све што је имала, а више је немала, па јој ратници полазе на Цер,⁴ Колубару, одбрану Београда, у одступању преко Косова и Албаније — у својој сељачкој одећи и обући. Тако су многи домовину бранили и изгинули у шубари, гуњчету, чакширама, опанцима, ципелама. Неки боси и у закрпљеном и подрпаном оделу. На гробним обележјима каменоресци су им дали оно што држава није и чега није било у четним магацинима. Одели су их у дивне прописне униформе, топле, упеглане, затегнуте, све „под конац“. Све „гланц ново“ — од цокуле до шајкаче, милина погледати. Па они тако, с пушкама, сабљама и орденима, војују мртви, како живи никад нису могли. Јер, срамота је да у гробљима и поред путева буду закрпљени, подерани, сиротињског изгледа: у траљцима, с упрћеном торбицом и поњавицом, с ремеником од узице.

У ношњу, и народну и војничку, на неки начин спада и начин ношења косе и бркова. Како су мушкарци дотеривали косу, то се са споменика не може ни видети, јер ниједан њихов лик није представљен гологлав. То није ни могло да буде, јер је сељак увек главу покривао фесом, шубаром, плајкачом, шепиром. На надгробним ликовима само се види мали репмасти појас овраћене косе испод руба феса или капе и мање-више кратки зулуфи, чешће упиљени, него зарубљени. Једино су ти зулуфи наглашеније дужи и заковрченији према лицу на фигурама из средишних деценија XIX века. У то време је величини, облику и лепоти зулуфа придавана велика вредност, па су се њима гиздали млађи и увиђавнији земљоделци. Нису ли то они „љубавни“ солуфи из народних песама.

Бркови су се, и то они велики, „с ува на уво“, прво појавили на студеничким крсташима. Они су безмало једини распознајни знак мушкости на геометризованим шестар-ликовима студеничке камено-резачке школе и за њих Владимир Дворниковић сматра да су одјек азијске, турске моде, пошто за њих не зна зидно сликарство немањихког доба. То су дуге брчине развиљене до изнад образа, до изнад пола рамена. Слични су њима, али нешто краћи, они на драгачевским пешчарима насталим по ослобођењу од Турака. То су хајдучки и устанички мрки брци, који су сматрани великим јуначким поносом. Носили су их устаничке војводе и буљубаше, а доцније нахијске старешине, виђенији сеоски кнезови, марвенокупци, кметови, председатељи примиритељних судова, посланици Светоандрејске скупштине. Највише их је на ликовима из уставобранитељског доба, а трају углавном до краја друге владавине кнеза Михаила. Такви бркови су редовна „јуначка пратња“ кубурама и јататанима за силавом, јер оружник без бркова узимао се као нека врста анатемњака. Већ од српско-турских ратова у обичај су улазили мали, уфитиљени и зашиљени брчићи, „усукати и окренути крајевима навише“, којима су се дичили паланачки чиновници, четовође народне војске, народни и сталнокадровски војници, жандарми и сеоске делије. Они ће се задржати на споменицима све до Првог светског рата, а красиће лица готово сваког ратоборца погинулог на бојиштима од кумановске битке до Солунског фронта.⁵

Мушкарци немају никаквог накита, осим што на појединим шематизованим главама на најстаријим студеничким споменицима (неким свакако и из претурског времена) искрсне понека перјаница и минђуша (обично једна на десном уву). Перјанице су у виду игличасто разлистане гранчице, а минђуше у облику украсног „кујунџијског“ цвета. Овакав накит је ознака властелинских особа, а — поред украсног — свакако је имао и заштитно значење.

ЖЕНСКА НОШЊА

Оглавље — Иако оглавље и накит на њему не спада у праву одећу, започињемо његовим приказом, јер је оно, као саставни и допуњујући део ношње, умногоме утицало на естетски изглед женскиња. Како су се девојке и младе супружнице чешљале и шта су од покривала на главу носиле, може се пратити на споменицима почев од српско-турских ратова, када и почиње израда првих жен-

ских надгробних ликова. Под оглављем се, осим тепелука и накита на коси, подразумевају и наушнице и подбрадник, односно украсне ниске око врата од бисера и златног, сребрног и никленог новца, као и крстови на огрлицама.⁶

Безмало свако женско чељаде је исто очешљано: са обамотаним плетеницама око феса. Почев од чела, јасно се уочавају четири дела: узак појас зачешљане косе са зулуфима и понеком тек назначеном коврцом; бареш — танка вунена, памучна или сомотска превезива; плетеница уколупана око феса; горњи, тепелучки део феса. Бареш је украшен разним тканим или везеним шарама, а често и разноликим цветовима. Таквих, ситних, цветова има и на плетеницама и један од њих, који је овећи, постављен је са стране поинзад десног ува. То је можда магијско смиље и босиље или, пак, обична природна или вештачка ружа. На понекој се плетеници забеласа округла парица, стаклена шљокица или бисерно зрно, док је покоји уpleteњак накићен грошчићима.

Фес се види само вршним делом и њега на неким фигурама готово половином препокрива раскриљена кићанка. Тек се на понеком једва назире украс од бисера, срме и новца. Неде је, међутим, фес потпуно заклоњен густим и „високим“ плетеницама. Сплитање косе око феса и превезивање траком испод плетеница траје све до Првог светског рата, када је фес заувек изобичајен, а отпочело „гологлаво“ причешљавање и шчешљавање, махом с раздельком по средини главе. Женскиње је на надгробницама за све време остало без убрадаче, која је, иначе, била често покривало главе у водопађи Мораве, Ибра и Дрине. Нигде ниједне шамије: ни маслинасте зејтинке ни жуте кукурузовке. То је зато што су израђивани ликови само девојкама и млађим супругама, још премладим за „балске“ повезаче.

Минђуше, најчешће мале, лоптасте и црне, красе уши скоро сваког женског лика. С тим наушницама женскиње је и покопавано, јер се веровало да је грех сахранити га без њих. А од оковратног накита врло је често огрлица од ђинђува и старинског новца. Ђинђуве су ситније и бројније од дуката, талира, цванцика и гропа, али се некад и не распознају крупније ђинђуве од ситнијих парица. У Ђердану од сребрњака и златника обично је средишни мало увећан и издвојен надоле, а чест је и наниз од само три дуката. Јављају се и две огрличасте ниске: прва од ђинђува, друга од пара. Све ово новчано подгрље било је особени украс девојака и невеста док прву

децу не изроде.⁷ О врату, на прсима, понекад виси крст и, у новије време — брош.

Ручни украс састоји се од прстења и понеке наруквице од Ђинђува. Прстенова је од један до чак четири на прстима обе руке невеста и млађих супруга. Један девојачки, друпи венчани, а трећи и четврти су каменоресци самовољно придодавали!

Бела кошуља типа динарске клинаре је најосновније женско ношиво. На споменицима она се бели мањом или већом површином у зависности да ли је преко ње јелек или либада. Ако је под јелеком, виде јој се дугачки рукави који се понекад завршавају порубљеним везом, а понекад суженим таслицама, а око је заогрнута либадом, само јој се од рукава назиру чипкасти завршеци који помало извирују из заорукавља либаде. Огрљак им је без колијера, а прсни део покоји пут набран, покоји закопчан дугметима. На некој девојачкој кошуљи недра су извезена којекаквим цветовима и лозастим гранчицама. Главни вез је на зарукављу: десетак врста шара сличних онима са рукава либаде. Каменоресци су тако добро „кројили“ женске кошуље да оне подсећају на белину тананог платна свилена са узводом и делују као праве узводлије.

Јелеком се дичила женска младост. Њиме су девојке и невесте видљивије испољавале своју женственост, јер им је он, наглашеним срцоликим изрезом под грудима и стегнутим скутовима под њима, истицао набрелку чулност под белином кошуље. Ова прслучад од чоје или кадифе обојена су у сиво, а ређе у црно и бело, а закопчана су са четири до десет ситних лоптастих дугмета (најчешће са осам и шест). Она која су без дугмета спљавана су изнутра копчама и „дрихерима“. Јелек је дуж ивица и шафова испаран везним украсима. То су бели, жути, сребрнасти или црни свилени или срмени гајтани од два, три и четири реда, опшивени, као украсна пруга, целим рубним делом скутова. (Гајтана има и у цик-цак распореду). На неком је, у пределу дојки, извезена покоја ружица или трolist.

У либаду је обучено око две трећине женских фигура које већином представљају супруге умрле тек што су се уневестили. Ова варошка допојасна сомотока и атласна ћуда дугачких и у доњем делу наглашено проширених рукава, а која се није преклапала и закопчавала, облачена је преко јелека. Особеној њеној лепоти доприноси срмали вез по обрубима скутова и зарукавља. Скутови су при ивичним прсним и заобљеним појасним деловима извезени са два, три или четири реда праволинијских белих или црних гајтана, што је зависило од основне боје либаде. Ове гајтанске „срме“ почесто прати

по низ украса у виду кружића, витица и тестерастих увојака. И шаре на зарукављу су сличне: од једног су до четири гајтанска реда паралелно са завршетком рукава. Уз те попречне везовне линије, од којих неке ситно изувијане, придодавани су често чипкасто-ланчани украси. На скутовима је пет и зарукављу је пет до десет различитих комбинација веза, па су либаде проговориле правом кићеном лепотом.

Појас је отприлике на свакој трећој фигури. Та танка вунена појасница устручује стас онде где се забеласава кошуља између скутова либаде и ситимке сукње. Појасеви су извезени тролисном витицом, шесточланим звездастим цветовима, звончићима и листићима, али има их украшених разноврсним арабеским попречно утканим пругама и шарама. Тим шареним свечаним опашајима стањивале су се девојке и млађе жене само при изласцима на прославне и годетне дане. Неки су толико уски да су потпуно задобили изглед кожног каиша.

Сукња пада од струка до пета. Почев од појаса она се постепено шири те личи на трапезасту тканицу која се, како се примиче стопалима, све више устрану „развлачи“. Лишњаче испод такве сукње не могу се видети, јер она домањује до самих ципела. Већина сукања је богато уборана, а око једна трећина их је без икаквих наборина. Завршавају се праволинијском оптоком или чипкасторесастим окрајчењима. Неке су при дну, испод самог руба прежине, „пресечене“ уском украсном водоравном траком, која може бити и репмасто-тестерастог и цик-цак облика. Овај украсни нашивак је покаткад ишаран различитим тканим или везеним „жицама“. Испод њега се неке сукње продужују у нове једноредне или дворедне ситније наборе, којих може бити и преко двадесет. Понеке су при самом дну, изнад обрuba, извезене разним вођицама, витицама, цветовима, косим и цикцакастим линијама.

Прежина (кецеља, трегача, skutача) у око осамдесет одсто случајева је са сукњом. Наношена на сукњу као њен допунски украс, она јој препокрива средишни део, па с њом чини нераздвојиву и складну природну целину. Испод ње сукња вири за око „три прста“. Пошто су све прежине трапезастог облика, различитим их чине само клечане или извезене шаре од два уздужна линијаста уреза којима се лице прежине издваја на три дела, од којих је средишни шири од крајњих. Бочне ивице су праве, али су неке у доњем делу са зупчастим и чипкастим испустима. Поједине су по уздужним рубовима са уском „опшивком“ извезеном хоризонталним, косим или

назубљеним урезима. Доња рубна ивица је најчешће уравњена, а има их и са чипкасто-ресастим завршецима. Иако по основном оквирном изгледу једноличне, све се прежине, разноликошћу расподела и облика шара, могу сврстати у десетак варијација.

Оваква је била женска ношња углавном до Првог светског рата. Њену лепоту у чачанском округу приметио је седамдесетих година XIX века Милан Ђ. Милићевић, па је записао: „У опште се може рећи, да је женско одело лепо, укусно, особито у Драгачеву.“⁶ Нису ли стога драгачевски каменоресци тако дивно одевали камене фигуре преминулих девојака и невеста.⁷ По завршетку рата престало је и време старог народног ношива. Ушаране и огајтањене кошуље, јелеке, либаде и борне сукње са прежинама замењују постепено једноставни костими, сукње и „рекле“ од куповног „лица“ и грађанског кроја. Костими су подугачки, без струка и џепова, а са отвореним реверима. Закопчавају се са три коштана дугмета. На неким су, на реверима и при дну скутова, украсни нашивци. Сукње су без бора, једноставне, без „струка“, али и даље дугачке до пета. Само је понека плисирана и краћа, до испод колена. „Рекле“ су својеврсна модерна замена за горњи део старих кошуља клинара. Скопчавају се на средини прсију патенткопчама. Са колијерима су, понеким дугметом и неупадљивим нашивком преко груди.

Обућа сваке женске фигуре састојала се све до Првог светског рата од штивлетни. Штивлетне су дубоке кожне ципеле са шпиклом, које су у село почеле стидљиво пристизати од осамдесетих година XIX века, а нарочито уз венчано одело. Те ципеле су на споменицима увек у профилу, па су им јасно наглашени шпицасти врхови и повисоке потпетице. Кад особа стоји у ставу „мирно“, оне су окренуте супротно једна од друге, а кад је фигура у „идућем“ положају, управљене су у истом, левом или десном смеру. Изрезане су обично из једног дела, док се тек на понеким назире танак ђон. Већ пред Први светски рат, а нарочито после њега, каменоресци обувају своје камене девојке и супруге у ципеле ниске пете и с каишом и закопчавањем „на брњицу“. Опанка, ни црвеног прешњака ни штављеног ђонаша, нигде нема. Сеоско женскиње је господски обувено. У свечане куповне плитке јеменије и дубоке штивлетне. Али, само посмртно.

Кад се целиноски посматра стара женска ношња на надгробним споменицима, неодољиво се намеће њена безмало потпуна истоветност са „прототипном“ девојачком одећом, о чијем је изгледу крајем XIX века оставио сликовит приказ Пера Тодоровић, који је ова-

ко описао сестре Јелену и Винку Рајчевић из Дружетића: „На њима су сељачке тешке вунене сукње, лепо ишаране и дугачко скројене тако да домаћују скоро до земље, а нису кратке као што су обично сукње сељачке. На њима су биле везене кошуље и утегнути ишарани јелеци, таман толико изрезани, да посматрач може нагађати она једра пуна недра, што се иза тих јелечића помаљају. На њима нема богатога накита, али оно неколико низа шарених ђинђува лепо обавијају њина пуна бела грла. Очишљане су као што се чешљају сељачке девојке с оплетеним перчином, који је обавијен око главе.“⁹

*
* *
*

За сто година (1850—1950) народна ношња је претрпела корени-те промене, које указују и на мене читавог живота сеоског човека у економском, друштвеном и културном делокругу. И са надгробних каменова добро се види да је половином XIX века за сваку мушку и женску хаљинку (осим феса и свиленог појаса) тканину, крој и вез израђивала сељачка рука у оквиру кућно-задружне радиности, а да су већ средином XX века куповне текстилне израђевине потпуно потиснуле домаћу одевну производњу.

Преко ношње на споменицима јасно се огледа читаво столеће народног бојадисања, ткања, плетења, шивења и везења. Броћ и остале биљне боје, а домаће предиво, разбој, конац, игла, гајтан и рука. Вуна, конопља и лан преображавали се свакодневно у тканицу, хаљинку, гајтанску шару, копчу, дутме. Само су чоја, кадифа, свила и срма долазили „однекуд“ из чаршије и заодевали богатије и увиђавније сељане. Народно одело у другој половини XIX века достиже врхунац у лепоти и украшености. Доста се полагало на његову допадљивост, а лепо одевен човек се много ценио, што се и на гробним обележјима највидљивије обелодањује. У то време преовлађује вез најразноврснијих мотива. Уз ткане, плетене, прошивене и клечане шаре сукала се и коврчала по мушком и женском руву вунена, свилена и срмали гајтанска жица. На неким се ферменима и антеријама понекад од гајтана није могла видети чоја. Вредност хаљетка зависила је од утрошеног „арча“, па свуда на ударним местима: бућма, ћесма, ишлема, асланчићи, дикиш, вуница. Нашивке гајтана и „на френгију“ и „на супрот“, разна обметања. Све тако до осамдесетих година XIX века, када приметније узмиче старије „турско“

одело, а све видљивије освајају варошки и војнички хаљеци, који ће, већ почетком XX столећа, сеоску накићену ношњу преиначили у полуградску, без гајтанских, везених и украсних прошивака.

Измене у начину одевања биле су преспоре. Источњачко рухо се неочекивано дуго задржало. У жељи да се бар у спољашњем изгледу изједначи са агама и беговима, сиротиња раја је оделом опонашала своје тлачитеље. С мржњом је отурала од себе све турско, а радо се турцизовала оделом, обућом, накитом и оружјем. Читав век по ослобођењу србијански сељак се није могао потпуно ослободити турцизиране ношње. И после деведесет година од Карађорђевог устанка он носи одевине којима су се шепурили читлуксахибије, јаничари и дахије док су заторчавали живот његовим дедовима. Једино је изворност женске ношње остала мање-више недирнута источњачким утицајима.

У градску су се ношњу с приближавањем XX веку све више уносиле европске тканине и кројеви. Већ од српско-турских ратова из Аустро-Угарске се у све већој мери увозе разне вунене, памучне и ланене тканине, везови и плетива. Пристижу преко Саве и Дунава готова одела, шивена роба, обућа и одевно-украсни предмети. Капоти, чакшире, шешири, хаљине, шамије, шалови, ципеле, чизме, штивлетне. Варошки чиновник, дућанџија и занатлија одбацује кићено тежачко и паланачко „турско“ руво, које су кројили старе чохалије и сукнари и заогрће се у једноставне „немачке“ хаљине, без икакве кићене орнаментике. Време огајтањених фермена, пругастих антерија, широких траболоса и чохали чакшира пуних овилених гајтана заувек је промицало. Затворена старинска одећа, скопчана до под грло, све је убрзаније уступала пред новијом „раздрљитом“ ношњом са све отворенијим разрезима, проширенијим изрезима, наглашенијим растрижима.

На ту „јевропску“ промену у одевању указује и један необично занимљив натпис на споменику у санџачком сеоцету Штиткову. За балканског шегрла, умрлог 1892, убележено је на омањем мраморном крсташу на гробљу код штитковачке цркве: „Гаврило Чкоњевић живе 18 г. Као ђак IV разреда борави у Чачку у бакалници 1 г. Носио немачко одело“. У варошкој одећи од куповних крпа млади Гаврило је, чим се из далеке моравске чаршије, преко Јавора, у родно село вратио, својим сељанима — читчијама нововарошких спахија — изгледао врло чудно. Они су га, одударног од својих искрпљених пртених кошуља и пеленгаћа, гледали и доживљавали као господског и далеког „Немца“. Ту зачуђујућу одевну новину, тај из-

ненадан први сусрет старовлашког брђанина са западњачким начином одевања клесар је скаменио на самој међи турског царства према српској краљевини. Да се зна кад је преко јаворског граничног прелаза у санџачко село пристигло прво варошко ношвио „немачког“, европског кроја.

Каменоресци су своје земљаке одевали у свечану, благоданску ношњу. То што, на споменицима, носе преминули сељани није свакодневно већ празничко одело. Оно које се облачило кад се пође „међу људе“: цркви, на прошење девојке, у сватове, на саборе и панађуре, славе и обетине. Не пртено и искрпљено, не кошуља кучињача и просенуле пеленгаће, с којим се век проводио у њиви, воћњаку, пашњаку и шуми, већ женидбено, венчано и годетно. Неко је, нарочито женско, само за време свадбеног весеља и понеки пут до рађања првог детета ношено, а после је слагано у младински сандук и чувано за укотни дан. Понеке је хаљинке између свадбе и сахране сунце само једном годишње, на Видовдан, обасјавало. То су, дакле, „идеалне“ стајаће хаљине из епског и лирског народног песничтва, које највећи део народа никад није ни могао да набави. И обичне свакодневне одевине, па и код најбогатијих породица, преправљене су са оца на сина, са старијег брата на млађег, са старије сестре на млађу. Боље рећи, то је богато извезена одећа најпре устаничких старешина и истакнутијих устаника, а затим народних првака и богатијег сељаштва, коме су првенствено и подизани споменици са свечано одевеним фигурама. Такву су скупоцену одећу, нарешену гajтанским и тракастим мотивима, и добро богати ретко носили „усебице“, а сиромашнији су морали да је узајме кад треба да иду на неко важније и виђеније место. Сељак је строго избегавао да се на неком угледном састајалишту појави у неугледном оделу. Нарочито није пристајао да стане пред фотографски апарат ако се прописно не „дотера“. Према Ердељановићу, ниједан Куч није хтео да се слика „док се лепо“ не „нареди“, а ако је неки то учинио у простијем оделу, „непрестано би се због тога вајкао“.¹⁰ Из тих разлога отмено празничко руво, окамењено на надгробницима, добрим је делом жељом зајмљено да би се њиме скрила народна сиротиња која је у добрим и скупим оделима одувек оскудевала.¹¹ (И сами сиротни каменоресци су били пуни жеље да надгробну одећу са што више лепоте изрежу, као да су је за своја плећа спремали). И обућа је празничка, јер свакодневног опанка од пресне говеђе коже напућеног овчјом опутом нигде нема, док је куповни, преплетом улепшан, ужи-

НАРОДНА НОШЊА НА НАДГРОБНИМ СПОМЕНИЦИМА

чки и чачански опанак сувише редак. Уместо њих су плитке и дубоке ципеле с потпетицама и без њих: јеменије, сандале, штивлетне, цокуле. И „турске“ чизме. Све из прада добављено, а што се никад није усебице носило, већ се као стојеће у сандуцима или о брвнима по вајатима чувало.

Пошто се одело сматра и својеврсним делом тела и добрим одразом духовног стила времена, надгробна камена ношња носи печат, не само одевне, већ и укупне динарске културе и садржи материјалне и духовне елементе свеукупног живота у минулим прадедним временима. Реалистички клесарски костимографски урезни најправверније су видљиво сведочанство о променама које су се у тој култури и у том животу дешавале.

НАПОМЕНЕ

1. Фигуре са пеширима нађене су у Ручићима, Врчанима (качерским), Калиманићима, Брусници, Брезни, Горњим Бањанима, Полому, Теочину, Коштунџићима, Дружетићима, Богданици, Косјерићу, Ривагама, Бресници и Адранима.

2. Ваља напоменути да се на неким мушким (гологлавим) главама на старим студеничким споменицима (XVII, XVIII век) јавља перјаница на челу и мишћуша о десном уву. Оба ова накита, поред украсне, имају и заштитно-амајлијску намену.

3. По пропису из 1866. године требало је да народни војници имају „калпак“, односно, шубару. Није ли таква шубара и представљена на појединим споменицима.

4. У књизи умрлих миоковачке парохије забележено је да су мајка и супруга препознале свог погинулог сина-муња у церској битци баш по народној одећи и обући коју је од куће однео: по чарапама, појасу и погрудњаку.

5. Иако су многи сељаци крајем XIX века носили (краће) браде, на споменицима није нађена ниједна фигура са назначеном брадом.

6. Накит се најпре појавио на сасвим упрошћено представљеним главама на старим студеничким крсташима и он је најчешће и једини знак за препознатљивост женског пола на тим споменицима.

7. Оглавље женскиња није смело самовољно да се отуђи. Оно је чувано за млађу сестру или за кћерку која дораста, а понекад га је трошио кућни старешина да се припомогне при куповини земље, решавању преких кућних потреба или исплати државног данка. Било је, покаткад, и мета хајдука и лопова. Има писаних података да су украдени грошеви „с накита женског“, „са женског оглавља“.

8. М. Б. Милићевић, „Кнежевина Србија“, II, 1876, стр. 693.

9. Пера Тодоровић, „Хајдучија“, додаток „Малим новинама“, бр. 100, 1898.

10. Ј. Ердељановић, „Кучи, Братоножићи, Пипери“, Београд, 1907, стр. 260.

11. Да је сиротиња желела да буде добро и лепо обучена, казује и пример многих хајдука, који су се, према мишљењу Вука Караџића, одметнули у шуму само да би се наносили „лијепи аљина и оружја по својој вољи“.

COSTUMES NATIONAUX SUR LES MONUMENTS FUNÉRAIRES

Les monuments funéraires de la Serbie occidentale comportent de nombreux portraits sculptés de paysans et de paysannes en costumes nationaux. L'examen de ces costumes est très important pour les études ethnographiques, surtout du fait qu'ils ont été représentés selon un procédé strictement réaliste. Sur les pierres tombales on peut très bien suivre toutes les métamorphoses du type dinarique d'habillement national, masculin et féminin, survenues au cours d'une période d'environ cent ans (1840—1940), depuis le plus ancien, turco-oriental, orné de broderies et de divers entrelacs de cordons, jusqu'au type citadin européen, de coupe beaucoup plus simple et totalement dénué d'ornements.

Les cimetières ont conservé l'histoire des costumes nationaux authentiques qui portent le cachet non seulement du mode d'habillement, mais aussi celui de l'ensemble de la culture dinarique, tout en comportant les éléments matériels et spirituels de la vie tout entière des villages d'autrefois. Voilà pourquoi les portraits sculptés réalistes des défunts, vêtus de costumes nationaux, représentent des témoignages authentiques tant des changements de mode qui se sont succédé dans l'habillement que ceux des caractéristiques générales qui distinguaient la culture de la communauté patriarcale des campagnes.

Radojko Nikolić

Сл. 1 — Плитак фес с кићанком, салта, бечерма, силав, троболос, кубура, нож белокорац, чибук (Коњевичи, 1855)

1. Fez peu profond, orné de mèche; veste à pans droits avec larges manches; gilet; large ceinture en cuir; large ceinture en soie multicolore; pistolet; couteau à manche en os; chibouque (Konjevići, 1855)

Сл. 2 — Плитак фес с кићанком, антерија, силав, појас, борна кошуља, гаће, дизлужи, плитке ципеле, кубура, бритва (Слатина, 1872)

2. Fez peu profond, orné de mèche; vêtement 100 g. avec manches; ceinture en cuir; ceinture; chemise drapée; culotte; sorte de guêtres; chaussures basses; pistolet; couteau de poche (Slatina, 1872)

Сл. 3 — Грађанско одело: фес с кићанком, сако без ревера, кошуља с колирима, панталоне, чизме (Милатовићи, 1880)

3. Vêtement citadin: fez orné de mèche, veston sans revers, chemise à col; pantalon; bottes (Milatovići, 1880)

Сл. 4 — Фес, фермен, прслук, кошуља с колирима, машна (Срезојевићи, 1886)

4. Fez; gilet court très ouvert devant; gilet couvrant le torse; chemise à col; cravate (Srezojevci, 1886)

Сл. 5 — Дубок фес, кошуља с колирима, антерија, фермен, појас, наборана кошуља, гаће, дизлужи, револвер преламач, бритва (Тубићи, 1898)

5. Fez profond; chemise à col tenant; vêtement long de dessus avec manches; gilet très court et très ouvert devant; ceinture; chemise drapée, culotte, sorte de guêtres décoratifs, revolver, couteau de poche (Tubići, 1898)

Сл. 6 — Дубок фес, антерија, бечерма, појас, огајтањене чакшире, кубура (Горачићи, крај XIX века)

6. Fez profond, vêtement long de dessus avec manches; sorte de gilet; ceinture; pantalon orné de cordons; pistolet (Goračići, fin du XIXe siècle)

Сл. 7 — Градска ношња: шешир, сако с реверима, прслук, кошуља с колирима и „машном“, варошке чакшире, марамица (Косјерић, 1903)

7. Habillement citadin: chapeau, veston à revers; gilet, chemise à col avec cravate; pantalon porté en ville; mouchoir (Kosjerić, 1903)

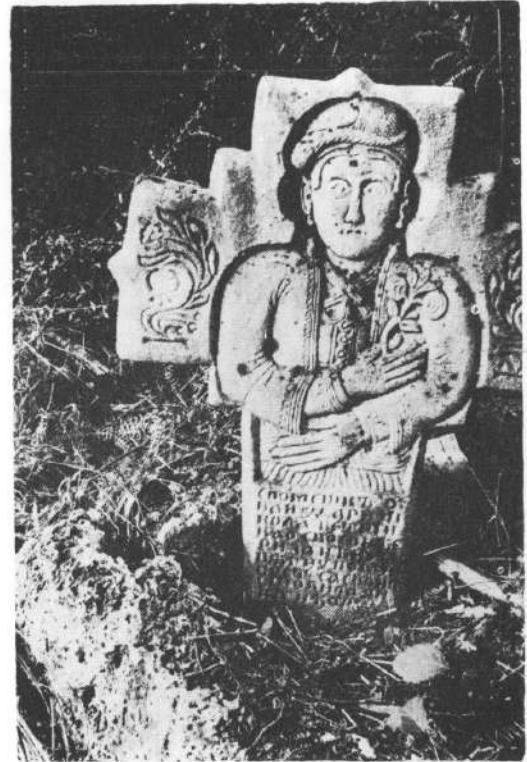

Сл. 8 — Шубара плетењача, антерија, фермен, појас, огајтањене чакшире, кишобран, јанџик (Радаљево, 1904)

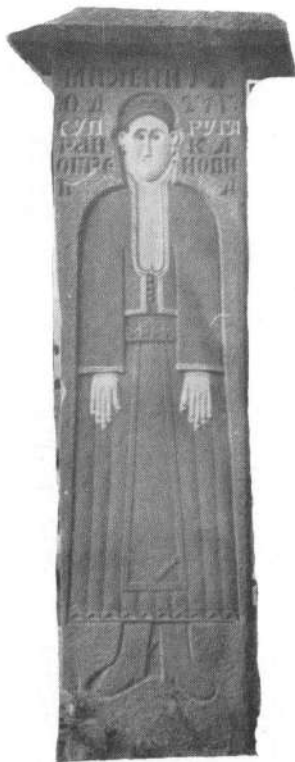
8. Bonnet fourré de lainage; vêtement long de dessus avec manches; gilet très court et très ouvert devant; ceinture; pantalon orné de cordons, parapluie, sac en cuir où l'on range l'argent et le tabac, porté en bandoulière (Radaljevo, 1904)

Сл. 9 — Шајкача, антерија, фермен, панталоне, везене чарапе, опанци (Дљин, 1931)
 9. Bonnet militaire sans visière; vêtement long de dessus avec manches; gilet couvrant le torse; pantalon; chaussettes brodées; oranques (Dljin, 1931)

Сл. 10 — Тепелук, либаде, јелек, извезена кошуља, појас (Трешњевица, 1864)
 10. Ornement sur couvre-chef de femme; veste à pans arrondis et à vastes manches; gilet; chemise brodée; ceinture (Trešnjevica, 1864)

Сл. 11 — Либаде, појас, сукња, прежина-кецеља (Лорет, 1888)
 11. Veste à pans arrondis et à larges manches; ceinture; tablier (Loret, 1888)

Сл. 12. — Фигуре сестре и брата: цвет у коси, везена кошуља, јелек, наборана сукња, прежина-кецеља, шајкача, антерија, фермен појас, борна кошуља, бачка торба (Лазак, 1899)
 12. Figures de sœur et frère: fleur dans les cheveux; chemise brodée; gilet; jupe drapée tablier; bonnet militaire sans visière; vêtement long de dessus avec manches; gilet couvrant le torse; ceinture; chemise drapée; sac d'écolier (Lazac, 1899)

Сл. 13 — Бареш преко косе, либада, појас, борна сукња, прежина-кецеља, штивлетне, јагљук (Горња Добриња, крај XIX века)
 13. Bandeau étroit de velours ou de soie posé sur les cheveux et rehaussé de perles ou de bijoux en or ou en argent; veste courte à pans arrondis et à manches larges; ceinture; jupe drapée; tablier; chaussures montantes; écharpe brodée de toile fine (Gornja Dobrinja, fin du XIXe siècle)

Сл. 14 — Костим „рекла“, плисирана сукња, плитке ципеле, дукати, ташна, кишобран (Дљин, 1918)

14. Veste, corsage à manches longues; jupe plissée; souliers bas; collier de ducats; sac à main; parapluie (Dljin, 1918)

Сл. 15 — Бареш и цвет у коси, кошуља, јелек, сукња, прежина, огрлица, кишобран, марамица (Луџани, 1918)

15. Bandeau de velours ou de soie rehaussé de bijoux et fleur dans les cheveux; chemise; gilet; jupe; tablier; collier, parapluie, mouchoir (Lučani, 1918)

Сл. 16 — Костим, сукња, корпица за плетење, кишобран (Богојевићи, 1931)

16. Veste; jupe; petit panier à ouvrage; parapluie (Bogojevići, 1931)

ДЕЛФИНА РАЈИЋ

**СЛИКАРСКА ДЕЛАТНОСТ НИКОЛЕ ЗЕГЕ У ЧАЧКУ
ОД 1890. ДО 1899. ГОДИНЕ**

ДЕЛФИНА РАЈИЋ
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

УДК 929:75 „19“

Од средине XIX века до данашњих дана Чачак је, као градско насеље, изграђивао физиономију, институције и грађанство у складу са процесима европеизације српских средина. Ликовна култура добила је један нов квалитет: у јавном животу почели су да учествују професионални уметници, пре свега сликари. Они су најпре, као наставно особље Чачанске гимназије, кроз педагошку активност и своје присуство, утицали на ширење модерне свести о уметничком делу као резултату ауторског стваралачког чина. Димитрије Мита Петровић, Јован Башић, Стеван Никшић Лала, Димитрије Петковић, Петар Недељковић, Никола Зега, Јован Коњарек, Карло Мађејка, Петар Лазаревић, Владимир Костић Костин, Јован Кешански, Всеволод Судриловски и Живан Вулић, само су нека од имена тих просветних радника и уметника.

Утичући на школску омладину стварали су интелектуалну климу и публику за садржаје нових уметничких искустава која су сти-зала до наших крајева.

Изузетан утицај на стварање културног амбијента и ширење уметничких хоризоната у Чачку имао је Никола Зега.

Рођен је 5. децембра 1863. године у банатском Новом Селу, где су његови преци, угледни трговци, побегли из Влахоклизуре да би сачували своје породице од непријатељских прогањања.¹ После завршетка основне школе у родном месту, уписао се у гимназију у Бечу, коју је напустио 1878. због материјалних тешкоћа.² Трговачку школу учио је 1881. у Пешти.³

У Београду је прво почео да учи сликање код Стеве Тодоровића, а нешто касније, 1887, у Минхену се уписује у Уметничку школу Лудвига Шмита, коју је завршио 1889. године.⁴ Тако се, међу многобројним нашим уметницима који су у току читавог XIX века тражили у Минхену смисао свог даљег сликарског усавршавања, нашао и Никола Зега. Ту се задржао до 1890. када се враћа у Београд.⁵ Те године, 7. фебруара, постављен је за привременог учитеља цртања III класе у Чачанској гимназији. После шест година, 21. новембра 1896, унапређен је за учитеља II класе.⁶ Своје ђаке врло брзо је упућивао у вештине ликовног изражавања, што су потврдили и мнистарски изасланици, који су посећивали Гимназију у то време.⁷ У Чачку је остао до 1. септембра 1899, па је премештен у Ваљево.⁸ Затим одлази у Минхен, где је провео 1899/900, ради стручног усавршавања.⁹ У Ваљевској гимназији предавао је цртање и краснопис 1900/01.¹⁰ Године 1901/02. постао је учитељ вештина Прве београдске гимназије и илустратор Етнографског музеја.¹¹ Дужност управника врши 1921, а 1925. постаје директор Етнографског музеја у Београду.¹² Пензионисан је 1. марта 1927.¹³

Поред тога што је предавао геометријско и слободно цртање и краснопис, Зега се у Чачку бавио и сликањем етнографских предмета. Ти радови су објављени уз коментаре у разним немачким листовима. Био је дописни члан бечког етнографског друштва.¹⁴

У листу *Schreiber's Monatsblätter*, који је излазио у Кетену, под насловом »*Bilder aus Serbien*«, Зега је објавио неколико цртица. У једној од њих описао је Илију Циганина, свирача, кога су Чачани добро познавали.¹⁵

Збирка радова Николе Зега у Народном музеју у Чачку садржи шеснаест цртежа рађених оловком на папиру, Споменар Катарине Пајовић, акварел са представом „Свети Мрата“ и пет илустрованих дописница.

У Историјском архиву у Чачку чува се шест илустрованих дописница, нађених у заоставштини чачанских породица. Скоро све дописнице илустроване су по Зегином одласку из Чачка.¹⁶

Да је посебно неговао цртеж као ликовну дисциплину, говори и чињеница да је већина радова које поседује Народни музеј у Чачку изведена оловком.

Тематика Зегиних интересовања веома је разноврсна. На многобројним сачуваним цртежима и акварелима приказани су портрети, представе прадских заната и разне теме из сеоског живота (као што је вађење живе ватре на струт у Дучаловићима и вађење живе ватре на бокасту боцу напуњену чистом водом).¹⁷ Радио је цртеже и аквареле ношње и веза, шаре са ускршњих јаја, стрељање кајдука у Чачку.¹⁸

Зега је моделе проналазио међу суграђанима, колегама, мада је приказао и много других занимљивих ликова. Једна од интересантних карикатура је „Бакарно доба“ у Чачанској гимназији (1892—1898), на којој је приказао директора који дели плате у бакарним новчаницама. Били су то веома бројни бакарни комади од пет до десет пара, а у оскудици другог новца.¹⁹

Портрете својих суграђана Зега је радио у току девет година проведених у Чачку. Овековечио их је многобројним скицама и цртежима, карикатурално приказујући живот овог краја.

Животна збиља, са својим протескним и ироничним садржајима, била је за његов проницљиви дух значајна инспирација. Стога је његова ликовна нарација духовита и опседнута истицањем појединих акцената у физиономијама или у призорима група фигура. При том су његова цртачка сигурност и општроумна опсервација у првом плану. Иза визуелног идентитета трагао је за дубљим значењем, за оним трајним у духовној структури модела.

На овим портретима, као и на акварелу „Свети Мрата“, приметне су компоненте реалистичког цртежа засноване на мунхенској традицији.

Израз духа времена кроз присуство отмене грађанске сентименталности Никола Зега је илустровао у Споменару угледне чачанске госпођице Катарине Пајовић. Поред вешто нацртаних и акварелисаних цветних грана и романтичне представе проласка војске кроз Чачак, у том споменару, декоративне вињете су сецесијски стилизоване. То недвосмислено значи да је Зега, у овој средини, размисљао у окладу са најавангарднијим уметничким концепцијама

свога времена. Али, ту обавештеност и стваралачку позицију није реализовао у неким амбициознијим уметничким пројектима, јер ни културна провинција за тим и није имала потребе.

Цртачка нарација Николе Зете у сталној је зависности и у функцији документарности и илустрације. Њој је он упорно додавао духовиту надградњу и дух конкретног догађаја. Због тога ти цртежи имају и карактер визуелних бележака, сачињених непосредно у токовима актуелне свакидашњице. На полеђинама дописница, у складу са наменом и поводом, исцртавао је мотиве популарних представа о св. Мрати, славама, игранкама и комичним жанр сценама. С тога је и његово основно изражајно средство — линија, подређена смислу и карактеру досетке: крута и рационална.

Његови цртежи и акварели, и као етнолошка ликовна документација, имају изузетан значај. На папир је преносио све што би привукло његову пажњу, остављајући велики број ликовних докумената о једном времену које постепено одумише. Интересовао се и за фотографију, подређујући њене ликовне вредности документарним. Објективом фотографског апарата бележио је призоре из народног живота и низ обичаја и сцена везаних за духовну културу.

Поменути радови, настали у Чачку и после одласка из Чачка, само су потврда његовог цртачког умећа и само мали део његовог стваралаштва.

Никола Зета, сликар и ликовни педагог, умро је 2. септембра 1940.²⁰

КАТАЛОГ:

1. ПОРТРЕТНА КАРИКАТУРА ОБРАДА ЛАЗОВИЋА
Оловка, 10,3×9,7 цм
НМЧ, Л—25
2. ПОРТРЕТНА КАРИКАТУРА АЛЕКСАНДРА ПУШЕЉИЋА
Оловка, 10,3×9,7 цм
НМЧ, Л—26
3. ПОРТРЕТНА КАРИКАТУРА ЈЕРИНЕ ЛАЗАРЕВИЋ
Оловка, 10,5×9,7 цм
НМЧ, Л—27
4. ПОРТРЕТНА КАРИКАТУРА ЧИЧА—МИЛИЈЕ ФАМУЛУСА
Оловка, 10,5×9,7 цм
НМЧ, Л—28

5. КАРИКАТУРА ЛИБЕРАЛА
Оловка, 10,5×9,7 цм
НМЧ, Л—29
6. КАРИКАТУРА НАПРЕДЊАКА
Оловка, 10,5×9,7 цм
НМЧ, Л—29
7. ПОРТРЕТНА КАРИКАТУРА — ЋОСА
Оловка, 10,3×9,7 цм
НМЧ, Л—30
8. ПОРТРЕТНА КАРИКАТУРА — ИЛИЈА ЦИГАНИН, СВИРАЧ
Оловка, 10,3×9,7 цм
НМЧ, Л—31
9. ПОРТРЕТ М. Р.
Оловка, 10,3×9,7 цм
НМЧ, Л—32
10. ПОРТРЕТНА КАРИКАТУРА ВЛАЈКА АНТОНИЈЕВИЋА
Оловка, 10,3×9,7 цм
НМЧ, Л—33
11. ПОРТРЕТНА КАРИКАТУРА Др МИТЕ
Оловка, 10,3×9,7 цм
НМЧ, Л—34
12. ПОРТРЕТНА КАРИКАТУРА — СТЕВАН КРЕН НА ВАШАРУ
Оловка, 10,3×9,7 цм
НМЧ, Л—35
13. ПОРТРЕТНА КАРИКАТУРА — ШУРДА
Оловка, 10,3×9,7 цм
НМЧ, Л—36
14. КАРИКАТУРА РАДИКАЛА
Оловка, 9,7×10,3 цм
НМЧ, Л—37
15. ПОРТРЕТНА КАРИКАТУРА МИЛОЈКА КОЧИЈАША
Оловка, 10,3×9,7 цм
НМЧ, Л—38
16. ПОРТРЕТНА КАРИКАТУРА НЕПОЗНАТОГ ГРАЂАНИНА
Оловка, 10,3×9,7 цм
НМЧ, Л—39
17. СПОМЕНАР КАТАРИНЕ ПАЈОВИЋ ИЗ 1894. ГОДИНЕ је, са корицама од браон коже, украшене пресованим вегетабилним и геометријским орнаментима. Споменар има 48 листова, ивице су поз-

лађене. Поред писаних посвета у Споменару су и бројне илустрације Николе Зега. Илустрације су на 18, 21, 23, 24, 28, 42 и 45 страни.

Димензије: 21×14 цм

НМЧ, Е—950

18. „СВЕТИ МРАТА“

Акварел, 42,3×33 цм

Ситн. д. д. „Н. Зега. 1895“.

НМЧ, Л—291

ИЛУСТРОВАНЕ ДОПИСНИЦЕ

19. ОФИЦИР У ПАРАДНОЈ УНИФОРМИ

Акварелисани цртеж тушем на картону, 13,8×8,8 цм

НМЧ, Л—260

20. СВЕТИ МРАТА

Цртеж тушем на картону, 17×10,8 цм

НМЧ, Л—292

21. ДЕЧАК И ПСИ

Акварелисани цртеж тушем на картону, 8,8×13,5 цм

НМЧ, Л—293

22. УСАМЉЕНИ ГОСПОДИН

Цртеж тушем на картону, 13,4×8,5 цм

НМЧ, Л—294

23. „РАТНИК“ СА МАЧЕМ

Цртеж тушем на картону, 13,6×8,9 цм

НМЧ, Л—295

24. СВЕТИ МРАТА

Акварелисани цртеж тушем на картону, 13,2×8,8 цм

ИАЧ, VARIA, к—5

25. ЧОВЕК У НАРОДНОЈ НОШЊИ

Акварелисани цртеж тушем на картону, 13,6×9 цм

ИАЧ, VARIA, к—5

26. ГОСПОЂА

Акварелисани цртеж тушем на картону, 14×8,9 цм

ИАЧ, VARIA, к—5

27. СЛАВА

Акварелисани цртеж тушем на картону, 14,1×9,2 цм

ИАЧ, VARIA, к—5

28. КАРИКАТУРА ЧАЧАНИНА

Цртеж тушем на картону, 13,3×8,8 цм

ИАЧ, VARIA, к—5

29. „СРЕЋНА СЛАВА“

Цртеж оловком на картону, 15×9,5 цм

ИАЧ, Фонд Лепосаве Пајовић, к—2

НАПОМЕНЕ

1. Милка Јовановић, „Никола Зега“, Годишњак Музеја града Београда, књ. III, Београд, 1956, 447.
2. Исто.
3. АС, МПС, З-ф-В, Службенички лист Николе Зеге.
4. Љиљана Гавриловић, „Фотографије Николе Зеге“, каталог изложбе, Етнографски музеј, Београд, 1983, 6.
5. Милка Јовановић, н. д.
6. АС, МПС, н. док.
7. Д. С. Поповић, „Споменица чачанске реалне гимназије 1837 — 1937“, Чачак, 1938, 169.
8. АС, МПС, н. док.
9. Милка Јовановић, н. д.
10. АС, МПС, н. док.
11. Б. Дробњаковић, „Никола Зега“, Гласник Етнографског музеја у Београду, књ. 15, Београд, 1940, 187.
12. Милка Јовановић, н. д.
13. Љиљана Гавриловић, н. д. 10.
14. АС, МПС, н. док.
15. Д. С. Поповић, н. д.
16. Историјски архив Чачак, VARIA, к-5; Фонд Лепосаве Пајовић, к-2.
17. С. Тројановић, „Ватра у обичајима и животу српског народа“, књ. I, СЕЗ, књ. XLV, Живот и обичаји народни, књ. 19, Београд, 1930, 69, сл. 5, 6.
18. Радмила Лазаревић, „Никола Зега“, Гласник Етнографског музеја, књ. 41, Београд, 1977, 73.
19. Д. С. Поповић, н. д. 170.
20. Б. Дробњаковић, н. д.

ACTIVITE PICTURALE DE NICOLAS ZEGA A ČAČAK ENTRE 1890 ET 1899

C'est grâce surtout à Nicolas Zega que vers la fin du XIXe siècle fut créée à Čačak une ambiance culturelle et que l'horizon artistique fut élargi.

Né le 5 décembre 1863 à Novo Selo, dans le Banat, il commença ses études secondaires dans un lycée de Vienne, mais il les abandonna en 1878. En 1887 il s'inscrivit à l'école de peinture de Steva Todorović pour passer ensuite à l'École des Beaux-Arts de Ludwig Schmidt, à Munich, où il prit son diplôme en 1889. Il y resta encore un an et, de retour en Serbie, il fut nommé, le 7 février 1890, maître de dessin au lycée de Čačak, où il passa neuf ans. Le premier septembre 1899 il quitta Čačak pour Valjevo d'où il partit pour Munich où, au cours de l'année scolaire 1899/1900, il fit ses études de perfectionnement professionnel. Au lycée de Valjevo il enseigna le dessin et la calligraphie pendant l'année scolaire 1900/1901. En 1901 il fut nommé maître des beaux-arts au Premier lycée de Belgrade et illustrateur du Musée ethnographique. Il exerça la fonction de proviseur en 1921 et, à partir de 1925 il dirigea le Musée ethnographique de Belgrade. Le 1er mars 1927 il fut mis en retraite.

À Čačak Zega enseigna le dessin géométrique, le dessin graphique et la calligraphie.

La collection des oeuvres de Nicolas Zega, conservée à Čačak, compte seize dessins au crayon sur papier, l'album d'amis de Catherine Pajović, une aquarelle représentant le saint roi Étienne Dečanski et cinq cartes postales illustrées.

Aux Archives historiques de Čačak sont conservées six cartes postales illustrées, trouvées dans les papiers de famille de certains habitants de Čačak. Presque toutes furent imprimées après que Zega eut quitté Čačak.

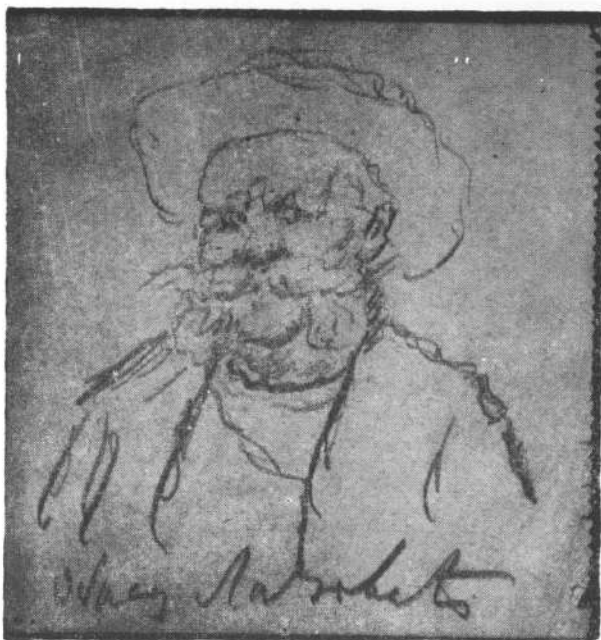
Les thèmes qui intéressaient Zega étaient fort variés. Les nombreux dessins et aquarelles qui nous sont parvenus contiennent des portraits, des représentations de certains métiers urbains, diverses scènes de la vie rurale, costumes nationaux, broderies, dessins décorant les oeufs de Pâques, la fusillade des héidouques à Čačak.

Les dessins et les aquarelles de Zega revêtaient une importance exceptionnelle du point de vue ethnologique aussi.

Ce peintre s'intéressait également à la photographie.

Nicolas Zega, peintre et pédagogue, mourut le 2 septembre 1940.

Delfina Rajić

Сл. 1. Портретна карикатура Обрада Лазовића
1. Caricature du portrait d'Obrađ Lazović

Сл. 2. Карикатура либерала
2. Caricature du membre du Parti libéral

Сл. 3. Карикатура напредњака
3. Caricature du membre du Parti des progressistes

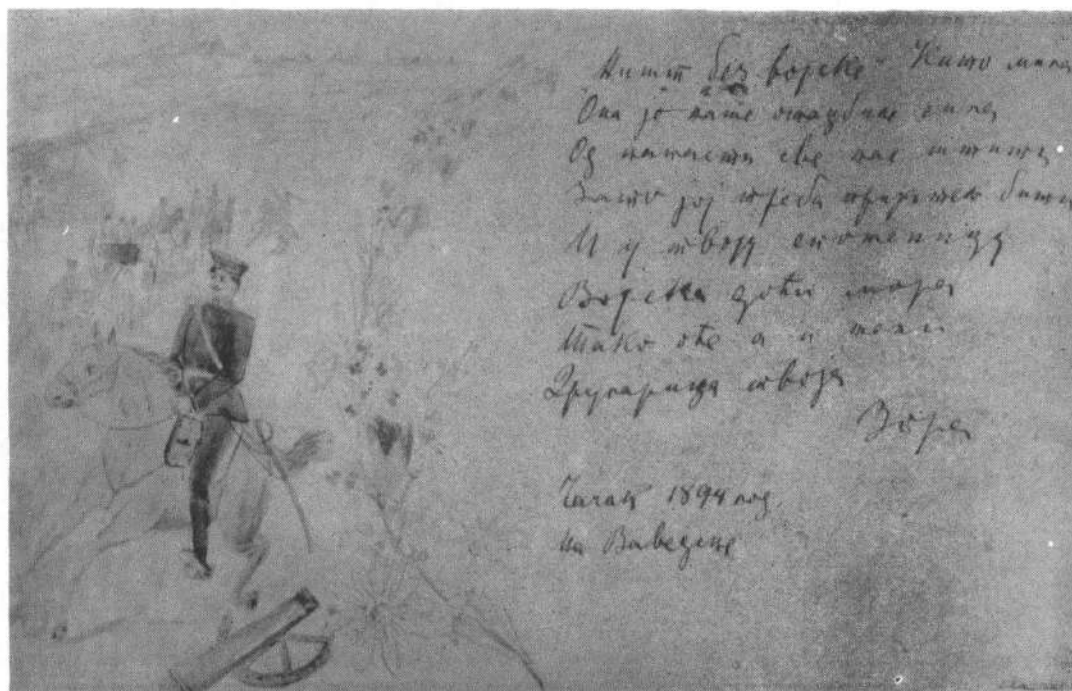
Сл. 4. Портретна карикатура — Стеван Крен
на вашару
4. Caricature du portrait de Stevan Kren à la foire

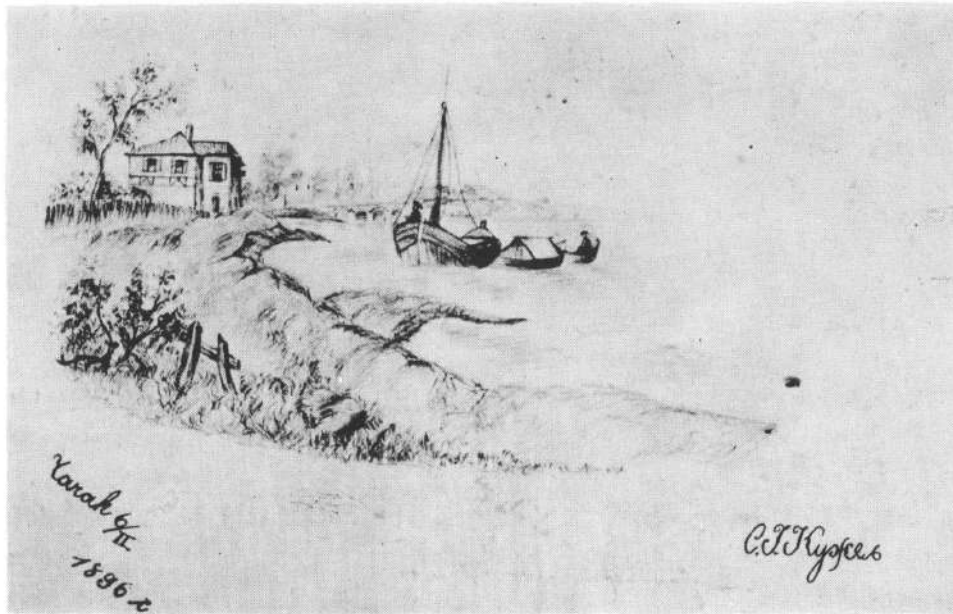
Сл. 5. Портретна карикатура — Шурда
5. Caricature du portrait de Šurda

Сл. 6. Карикатура радикала
6. Caricature du membre du Parti radical

Сл. 7. Илустрација из споменара Катарине Пајовић
7. Illustration de l'album d'amis de Catherine Pajović

Сл. 9. Илустрација из споменара Катарине Пајовић
 9. Illustration de l'album d'amis de Catherine Pajović

Сл. 8. Илустрација из споменара Катарине Пајовић
 8. Illustration de l'album d'amis de Catherine Pajović

Сл. 10. „Свети Мрата“
 10. »Saint Mrata« (le saint roi Etienne Dečanski)

Сл. 11. Свети Мрата
11. Saint Mrata (le saint roi Etienne Dečanski)

Сл. 12. Човек у народној ношњи
12. Homme en costume national

Сл. 13. Госноба
13. Une dame

Сл. 14. Слава
14. La slava (fête de famille)

НОВАК ЖИВКОВИЋ

**ЗАНАТИ И ЕСНАФИ У ЈУГОЗАПАДНОЈ СРБИЈИ
1836. ГОДИНЕ**

НОВАК ЖИВКОВИЋ
УУ 11000 Београд
Радивоја Кораћа 6

УДК 331.663 (497.11)

Југозападни део кнезмилошевске Србије, устаничким борбама истргнут испод вековне турске власти, није био привредно развијен и сматран је сиромашним, посебно његово планинско подручје. Тај простор, покривен селима старовлашког типа, имао је само неколико варошких насеља: Чачак, Карановац, Ужице, касаба Пожега, Ивањица — тек настала варошица и Рогачица — која то и неће постати. Нешто становништва у овим местима бавило се старим балканским занатима, како се изражава познати етнолог Тихомир Р. Борђевић, и тако налазио своје „уживљење“ (тадашњи израз за опстанак, егзистенцију). Оно је сачињавало „чаршију“, основу будућег грађанског друштва. Осим ових, занатлија је било и по селима; пољопривреда им је, ипак, била основно, а занат повремено и допунско занимање.

Занатлије у варошким насељима тог времена имале су посебне организације, тачније заједнице, у вези са својом струком, а понекад и здружене — ако су им занимања била сродна. Те заједнице су називане еснафима, а била им је сврха „да заштите своје чланове, њихове израђевине и њихове интересе“.¹ Еснафи су водили бригу о свом чланству, обичајним уредбама, условима рада те заједнице, односима у њој и занатском подмлатку. Сеоске занатлије нису имали своје организације или заједнице. У најбољем случају досезали су до повремене дружине, као дунђери (подобно македонским тајфама), или као кириџије (што се и није водило као занат), удружени у караване.

Тржишна привреда тих времена налазила се у Србији при самом зачетку и није било већих захтева за подстицање њеног развојка. Стари занати остајали су онаквим какви су били и ранијих времена. Док су већа места у Србији израђивана, овде се чак не показују ни зидари, ни циглари и ћерамиџије — као што ће се видети из приложених спискова. Они су долазили са стране. Кнез Милош је упутио у јулу 1822. године у Карановац захтев да му се отуда пошаље од приспелих гола „који зна добро зидати дувар.“² Истовремено је тражено да се из Ужица упуте у Крагујевац неки мајстори Италијани. Тог времена је кнез Милош подизао задужбинску цркву у Горњој Добрињи, при чијој се градњи помиње и Стефан кречар из Ваљева. Српски кнез је тада подизао још једну задужбинску цркву — у Савинцу. Од грађевинских припрема се бележи сечење камена и кречење, при чему се указује и на мајсторе Италијане — биће баш оне који су тражени из Ужица.³ У вези са градњом на Савинцу и у Горњој Добрињи јављају се мајстори ћерамиџије код Чачка већ у јуну 1822, али и транспортовање готове ћерамиде.⁴

У пронађеним документима тог времена у овом крају земље нема ни помена о еснафима. Први досад познати подаци који указују на постојање еснафа потичу из записа на даровима (иконама и посудама) које су ужички еснафи приложили новоподигнутој цркви крајем двадесетих година XIX века.⁵

У списковима заната и еснафа, који се овде дају, не нади се један занат за ког се зна да је тада постојао или у Чачку или негде у Драгачеву. Податак који указује на његово постојање потиче из налога кнеза Милоша Васи Поповићу, чачанском старешини, нахијском кнезу. Кнез је тражио, поводом градње цркве у Добрињу, гробни белег за свог оца Теодора и то „плоча да буде најбоља“, што је и извршено.⁶

Мајстори грађевинци, који долазе са стране, појавили су се у Чачку 1834. године под већ уобичајеним називом гоге. Тада су овде дошле, по налогу највише власти, гоге. У Чачку је већ било срушено џамијско минаре и стара средњовековна црква опет се враћала првобитној намени. Из једног писма Никифора Максимовића, епископа, види се да су ти мајстори били од Дебра („Дибрани“) и да је с њима дошло до погодбе око поправки и преградње.⁷ Успех с грађевинским радовима на претварању џамије у цркву побудио је тадашњу власт да са квалификованим мајсторима (можда су ти били они исти „Дибрани“) оствари једну новопрадњу у Чачку. Тада је саграђен магистарски конак за Исправничество рудничко-чачанско, а преправљен је и бивши муселимски конак за школу.⁸

Нема никаквих података о томе да су рад и односи у овим заједницама регулисавани начином који би излазио из већ уобичајеног права. Међутим, у већим местима, где је привредни живот био обимнији и такве заједнице веће (као што су Београд, Шабац, Смедерево и потом Крагујевац), стари односи су, у неку руку, кодификовани; записани су у облику интерних уредби, устава и правила. То би значило, речено модерним речником, доношењем статута. Понекад се среће и интервенција власти, углавном у облику наредби. Иако се сматрало да су еснафски људи угледни и часни, ипак је долазило до неспоразума, сукоба, трвења, конкуренције и злоупотреба, па су ти кораци власти бивали и чешћи. О свему том податке пружају списи које је објавио Тихомир Р. Ђорђевић у поменутој књизи.

Кнез Милош је знао за те трзавице и спорове, за чије се решења обраћало и њему. Стога је сматрао потребним да се и на том подручју уведе бољи поредак путем законских прописа. Но, да би се то постигло, била је потребна евиденција о томе колико и каквих заната и еснафа има у земљи. Због тога је 9. јула 1836. године упutio налог Управитељном совјету да се постигне „полицајно надзираније“ над еснафима како би се они придржавали својих дужности. Управитељни совјет био је свестан да се тај налог није могао извршити док се не дозна „колико има еснафа и трговаца“ у сваком округу и какве су „феле“. За добијање тих података, Совјет је, са извесним закашњењем, 25. септембра исте године, упutio распис свим окружним властима у земљи и тражио спискове заната, мај-

стора и трговаца, и то по бројном стању, и колико их коме еснафу припада. У том захтеву се ишло на благовремено подношење извештаја. И, то је било све.

Распис Управителног совјета био је уопштен и непрецизан; он није био у облику упитника, није указивао на разлику између варошких и сеоских заната, нити је захтевао билижа обавештења о самим еснафима. Носиоци власти по окрузима и срезовима, још мање писмени и сналажљиви чиновници, нити су могли, нити знали како да поступе да би удовољили тражењу више власти. Сачињава-ли су, такође по својим расписима и знањима, спискове, који нити су били јединствени, нити потпуни. Њихови подаци морали су потицати из казивања кметова или по сазнању среских начелника и њихових писара. Такви подаци су стизали до краја године у Крагујевац и пошто се по њима није могло много што учинити — остали су архивирани.⁹

Требало је да протекне цела једна деценија да би државна власт учинила нешто на увођењу поретка законским путем за еснафски рад. Учињено је то тек 1847. године, за време кнеза Александра, после низа локалних уредби, прописа и наредби власти.

Овде, у прилогу, доносимо спискове које су сачинили људи из власти са подручја југозападне Србије, уверени да је то допринос познавању тадањих локалних привредних прилика.

Списак

Еснафа у вароши Карановцу и селима среза самаилског, окружија чачанског затекавши се сада [1]836 години кои и друге терговине воде"

1.	Еснаф	меанџија	числом	48
2.	"	терџија	"	20
3.	"	абација	"	14
4.	"	ћурџија	"	9
5.	"	папуџија	"	3
6.	"	мутаџија	"	23
		терговци		
7.	"	мртве терговине	"	31
8.	"	кујунџија	"	2
9.	"	түвекџија	"	3
10.	"	мүмџија	"	2
11.	"	сарача	"	1
12.	"	налбанта	"	1
13.	"	бербера	"	1
Свију еснафа число				158

Примјечаније. Вишеречена сума различити еснафа находџи се у Карановцу, који само наименовати еснафа свои води, но у различите терговине има.

у Карановцу
17. августа [1]836

Капетан
Ристо Јовановић

Списак еснафа у Чачку¹¹

Назначујемо Славному Исправничеству окружија чачанском по реду колико кои еснава има у Чачку од 30. септембра 1836 года:

- 1 Михаило Глигоријевић трговац живе марве и мртве
- 2 Панто Ацић трговац марвени трговац
- 3 Лазо Карган марвени трговац
- 4 Марко Андоровић марвени трговац
- 5 Гавро Томић марвени трговац
- 6 Вукашин Даниловић ортак (преост. у ориг. пр. нж.)
- 7 Стево Ацић ортак
- 8 Јово Тешић ортак и касапи[н]
- 9 Радивоје Стевановић живомарвени трговац

Кои држи саму ситницу

- 1 Васо Игњатовић ситничар и магазу са сољу и коже купу
- 2 Стеван Симовић саму ситницу
- 3 Вилип Гвозденовић ситницу
- 4 Бојо Поповић тако[бер]
- 5 Крсман Срегенковић тако[бер]
- 6 Сретен Марковић тако[бер]
- 7 Миливоје Марковић тако[бер]

Папуџије

- 1 Јован папуџија Велисавић сам свој занат

Тувешчије

- 1 Стеван Инглез свој занат
- 2 Живан Пријеворац тако[бер]

Кујунџије

- 1 Стеван Цинцарин свој занат
- 2 Васо пиринчлија Јовановић свој занат

Самарџије

- 1 Вучић самарџија свој занат
- 2 Васије самарџија Обрадовић свој занат

Налбанте

- 1 Васо налбантин свој занат

Мутавџије

- 1 Боко Аџемовић свој занат
- 2 Ристо Шипегић тако[бер]
- 3 Марко Бугарин тако[бер]
- 4 Стеван мутавџија тако[бер]
- 5 Вук Видојевић тако[бер]
- 6 Јоцо Николић тако[бер]
- 7 Обрад Старовла тако[бер]

Солари кои саму со купују и продају

- 1 Живко Крстовић
- 2 Периша Баић
- 3 Јован Василијевић
- 4 Мијанло Карић

Гричари

- 1 Вилип Грожанин
- 2 Жарко Јагодинац
- 3 Неделко Новаковић
- 4 Боко Табајчић

Терзије

- 1 Стојан терзибаша занат свој и ситницу држи
- 2 Мијанло Милијановић терзија и ситницу држи
- 3 Вук Красић такобер и коже купу и проче
- 4 Милоје Мијаиловић занат и ситницу држи
- 5 Весо Вилосављевић терзија и трговац ситнице
- 6 Павле Рацовић такобер и ситницу држи
- 7 Боко Стевановић такобер и ситнице
- 8 Стеван Јовановић такобер
- 9 Милош Караула такобер
- 10 Милован Босић такобер
- 11 Ристо Симовић такобер
- 12 Стјепан Каргановић такобер
- 13 Јован Терзија такобер
- 14 Милинко Савић такобер
- 15 Мато Поповић такобер
- 16 Тривун Мијаиловић такобер
- 17 Стеван Маџаревић тако[бер]

- 18 Петар Варагић такобер
- 19 Боко Коловић тако[бер]
- 20 Томо Томашевић такобер
- 21 Никола Милосављевић тако[бер]
- 22 Максим Обрадовић тако[бер]
- 23 Луко Рајковић тако[бер]
- 24 Лука Жежевичанин тако[бер]
- 25 Јевђо Павловић тако[бер]

Сарачи

- 1 Милић сарач Симеуновић свој занат сам
- 2 Панто сарач такобер
- 3 Петар Клинциовић тако[бер]
- 4 Јевто Ковачевић такобер
- 5 Васо Палалић сарач

Калајџије

- 1 Вукосав калајџија
- 2 Павле ортак
- 3 Живко ортак и трговину другу води

Бојације

- 1 Борђе Павловић свој сам занат

Бурчије

- 1 Јован Тешић сам свој занат
- 2 Јанко Мацаревић занат и ситницу држи
- 3 Радован ортак коже купује и ситницу држи
- 4 Мијаило Мајсторовић такобер
- 5 Боко Пантовић такобер
- 6 Иван ортак ситницу и пиво прекупљује и проче
- 7 Јован Маринковић дућан и занат
- 8 Марко Петковић ситницу и занат
- 9 Тодор Обренов брат такобер
- 10 Обрен бурчија такобер
- 11 Милосав Тошић такобер
- 12 Милан Бешевић тако[бер]
- 13 Стојан бурчија Станковић сам свој занат
- 14 Јован Швабин ортак сам занат
- 15 Петар Трнавац сам занат, постао писаром кап. Сокића
- 16 Стево Јаковљевић сам занат
- 17 Јанко Петковић сам занат
- 18 Спасоје Новаковић занат и ситнице
- 19 Живко Андровић ситнице и прочу трговину
- 20 Вучић Станковић такобер

Меанџије и кавџије

- 1 Симо Сврачковац екменџи-баша и живом стоком ради
- 2 Мишо Бугарин и мутавџија и меанџија
- 3 Вук из Љубића меанџија
- 4 Илија Вујовић аџија
- 5 Тошо таџија и меанџија
- 6 Милован Бербер и кавџија и меанџија
- 7 Дамјан Лончаревић екменџија и меанџија
- 8 Петар Боић такобер
- 9 Јово аџија Томашевић
- 10 Никола Топал екменџија
- 11 Милован Трнавац такобер
- 12 Коста кавџија и бербери
- 13 Јанко Дугачки меанџија
- 14 Илија Крмаћ такобер
- 15 Вук Радовић такобер
- 16 Павле Симиовић тако[бер]
- 17 Васо Борђевић тако[бер]
- 18 Василије Јовановић Препољац
- 19 Лука Чоловић тако[бер]
- 20 Вукота екменџија тако[бер]
- 21 Весо Чоло такобер
- 22 Павле Аџија тако[бер]
- 23 Обрад екменџија такобер
- 24 Јован Нешковић тако[бер]
- 25 Јова ортак његов
- 26 Јован Бошњак такобер
- 27 Милован . . /не. чит./ . . такобер
- 28 Вукосав Бреновац тако[бер]

Меанџије

- 29 Спасоје Недељковић такобер екменџија меанџија
- 30 Петар ортак Миловановића тако[бер]
- 31 Никола кавџија Дмитровић тако[бер]
- 32 Гаврило Петровић кавџија меанџија
- 33 Гајо Рајковић такобер
- 34 Јевто Симоновић ортак
- 35 Радоје Ципор такобер
- 36 Милан Кличанин ортак

Абаџије

- 1 Милан Мацаревић сам занат
- 2 Радисав Мацаревић и ситницу држи
- 3 Милосав Јечменица такобер
- 4 Јован Ивовић такобер
- 5 Миладин Ерић такобер
- 6 Коста Анаић такобер

ЗАНАТИ И ЕСНАФИ У ЈУГОЗАПАДНОЈ СРБИЈИ 1836. ГОДИНЕ

7 Јездимир Михаиловић тако[бер]	18 Тодор Раић тако[бер]
8 Никола Брековац тако[бер]	19 Јосив Спасојевић тако[бер]
9 Панто (абација) Живковић тако[бер]	20 Мирко Бурић тако[бер]
10 Милијанко Перишић тако[бер]	21 Вилип Вукашинов тако[бер]
11 Милован Горачанац тако[бер]	22 Вуксан Брековац тако[бер]
12 Андрија Ницовић тако[бер]	23 Иван Ирижанин тако[бер]
13 Ристо Белопољац тако[бер]	24 Коста Бугарин тако[бер]
14 Милорад Станковић тако[бер]	25 Васо Јовановић тако[бер]
15 Ненада Н. из Коњевића тако[бер]	26 Милосав Јовановић тако[бер]
16 Радован Блашковић тако[бер]	27 Марко Биоградлија тако[бер]
17 Јован Кличевић тако[бер]	28 Милош Јовановић тако[бер].

Списак

од налазећи се еснафа, трговаца и калауза у срезу драгачевском¹²

Число	Име и презиме људи	Имена села	Дућбери мајстори	Терзија абација	Ковача	Мугашија	Трговци	Калаузи
1	Петар Пртењаковић	Котража	1					
2	Будиша Пртењаковић	"	1					
3	Никола Мијатовић	"	1					
4	Дмитар Радичевић	"				1		
5	Микаило Радовановић	"					1	
6	Микаило Н.	Лиса			1			
7	Петар Миликић	Вича	1					
8	Младен Н.	"	1					
9	Лука Јовановић	"	1					
10	Алекса Милићевић	"			1			
11	Милија Ракићевић	Губеревци			1			
12	Нешо Пендић	"						1
13	Миливое Зечевић	Милатовићи		1				
14	Паун Сатарић	"						1
15	Мићо Васовић	Горачићи						1
16	Риста Јанковић	Зеоке						1
17	Јован Танасковић	Живица			1			
18	Милић Крсмановић	Херти	1					
19	Коста Тимотијевић	Кривача				1		
20	Јеврем Кузмановић	Гутча					1	
21	Јеврем Ружић	Негришори						1
22	Сретен Молеровић	"				1		
23	Сретен Спасоевић	"						1
24	Милован Бошковић	Дљин	1					
25	Веселин Сивијанић	Миросалци	1	1				
26	Гаврило Бекић	"			1			
27	Тодор Стевановић	Котража	1					
Сума			9	2	6		1	6

2го Октомбра 1836
у Дљину

Капетан среза драгачевског
Милован Недељковић

Списак

од находeћи се еснафа у капетанији рачанској¹⁸

Число	Имена и презимена	Из ког су села	Еснафа
1	Вилип Миливојевић	Црвице	дунђерског
2	Боко Томић	"	"
3	Петар Јакшић	"	"
4	Петар Осаћанин	Пљескова	"
5	Тодор Букановић	Љештанска	"
6	Јован Радовановић	"	"
7	Трипо Јаковић	Костојевића	"
8	Сава Јефтић	"	"
9	Петар Милић	Сирча	"
10	Петар Димитријевић	Својдруга	"
11	Тешо Станковић	Овчине	"
12	Симеун Танацковић	Обајгоре	"
13	Вилип Радовановић	"	"
14	Тодор Митровић	Пилице	"
15	Арсеније Јанковић	"	"
16	Вук Благојевић	Пепеља	"
17	Симеун Богосављевић	Солотуше	"
18	Боко Павловић	Добротина	"
19	Мирко Милинковић	Својдруга	Туфекчије
20	Јован Паић	Љештанска	"
21	Мијаило Николић	Својдруга	"
22	Антоније Пеић	Дуба	"
23	Сава Митровић	Костоевића	"
24	Јово туфекчија	Својдруга	"
25	Ранко Бошковић	Сирча	"
26	Вилип Марић	"	"
27	Петар Гордић	Својдруга	Мугавчија
28	Стефан Јовановић	Солотуш	Кујунџија
29	Петар Милошевић	Сарајлија	Дућанџија
30	Бубо Годић	Љештанско	"
31	Јаћим Милошевић	Својдруга	"
32	Милан Чамић	Заглавка	меанџија
33	Петар Средоевац	Солотуше	"
34	Панто Јовановић	Својдруга	"
35	Бубо Годић	Љештанска	"
36	Тома Матић	Оклетца	"
37	Симеун Рацосевић	Заглавка	Трговац марвом
38	Теодор Илић	Злодола	"
39	Васо Марковић	Црвице	"
40	Јанко Мијатовић	Гвоздца	"

№ 145
25 9 [1]836
у Рогачици

Капетан среза рачанског
Гајо Вилотијевић

Списак

еснафа наодећих се у срезу моравичком округу, ужичком¹⁴

Число	Име и презиме	Место пребивања										
			Тргују жи- вом марвом	Дућаније	Меаније	Екметчије	Тувешчије	Бурчије	Мутаџије	Дунђери Ковачи	Бербери	
1	Алекса Пржић	варош Ивањице		1								
2	Драго Драгићевић	"			1							
3	Бошко Милованов	"			1							
4	Стојан Митровић	"	1									
5	Луко Шиљак	"		1								
6	Стево Радковић	"					1					
7	Стево Милосављевић	"									1	
8	Гачо Чујовић	"				1						
9	Лазо Рајковић	"				1						
10	Мијанло Трипковић	"										1
11	Вукота Стијовић	"		1								
12	Симо Дробњак	"		1								
13	Симо Бековић	"						1				
14	Милосав Дмитров	"							1			
15	Борђе Јеверица	"		1								
16	Ристо Цековић	"		1								
17	Антоније Мрдаковић	"									1	
18	Јован Мрдаковић	"									1	
19	Драгутин Вукашинов	"									1	
20	Марко Лазаревић	"									1	
21	Тома Лазаревић	"									1	
22	Никола Илић	"				1						
23	Марко Кувекалов	Из с. Пресеке	1									
Сума			2	6	2	3	1	1	1	5	1	1

№ 551
24 8 [1]836
у Ивањици

Капетан
Симо Јаковић

Списак

од свију струка еснафа наодећи се у срезу ужичком с прикљученијем
вароши Ужица¹⁵

Село Злакуса Божо Станковић и Станиша Пасловић дунђери, Јован Ристовић ковач, Ђоко Јевтић лончар, Илија Савић, Миливоје Савић, Јован Шуњевара, Тешо Јанковић, Милован Мијаиловић, Лука Томић, Никит Милосављевић, Никола Милосављевић, Никола Милосављевић, Танасије Стевановић, Паун Радисављевић и Остоја Пљачкић бардакџије.

Подпеће Илија Николић, Перо Тодоровић и Обрад Пејдовић дунђери; Сава Божић ковач; Стеван Максимовић, Јован Максимовић, Никола Максимовић, Павле Максимовић, Мијаило Перић, Ристо Перић, Марко Илић. Никола Чолић, Митар Божић, Петар Пејдов и Мићо Пејдов лончари.

Годовик: Стојан Максимовић дунђер.

Поточањи: Вучић Драшковић и Недељко Чолић дунђери.

Рупељево: Јован Симовић, Груица Патрак и Милан Андрић дунђери; Петар Диковић и Лука Шуњевара меанџије.

Узићи: Вучић Узићанин, Максим Шаиновић и Стеван Бабић дунђери; Милош Марковић абација.

Крчагово: Тома Станишић и Радоица Карапанца дунђери; Тома Миливоевић, Трипко Петровић и Васо Комадина кречари; Милосав Гавриловић калајџија; Миленко Гавриловић, Спасоје Гавриловић, Марко Гавриловић и Коста Карапанца табаци.

Горобиле: Малиша Мијаиловић и Вукосав Станишић абације; Веселин Бабић и Марко Кандић дунђери.

Милићево Село: Гаврило Миливоевић дунђер; Пајо Марковић абација.

Речице: Милутин Марјановић и Илија Божићевић дунђери; Гаврило Радојевић абација.

Севојно: Максим Дејовић и Милосав Чолић дунђери; Милан Сокић абација; Вучић Синђић калајџија; Милан Сокић самарџија.

Здравчићи: Мићо Милутинов тога и ковач; Лазо Спасојевић и Станиша Мијаилов самарџије.

Буар: Данило Аџић, Марко Басаровић, Перо Пјевац и Лeko Гистовић дунђери; Мијаило Маринков, Тодор Аџић и Тома Маринков дунђери; Перо Клачаревић самарџија.

Крвавци: Петар Субота дунђер; Стојан Симић, Милосав Станисавић и Јован Симић лончари.

Дубоко: Радоица Пејовић дунђер, Павле Недић самарџија.

Стапари: Лазо Радоичић, Јово Мирковић, Јоксим Мирковић и Станиша Тривунов самарџије; Васо Радивојчевић, Радован Мирковић, Спиридон Симовић, Крстоније Симовић и Сава Плакалов дунђери;

Варош Ужице

Милан Каљевић и Ђорђе Ђуровић дунђери.

Самчо Гризовић, Станиша Јовановић, Обрен Ђуровић и Самчо Котлајић трговци живом стоком.

Саватије Мијаиловић ковач.

Петко Илић, Коста Милинковић, Митар Јоић, Мићо Јеличић, Петко Божић и Митар Бакић абаџије.

Станиша Лековић, Марко Ђуровић и Марко Перић бардакчије.

Ђорђе Наумовић, Филип Род, Димитрије Мијаиловић и Никола Собет кујунџије.

Миле Слађевић ћурџија.

Петар Чучковић, Непо Луковић, Сава Милинков, Ранко Груић, Јован Томић, Лазо Јовановић, Стјепан Милинков, Димитрије Костић, Коста Селаковић, Арсеније Вирија, Мићо Лековић, Васо Перовић, Обрад Перовић, Коста Вујаковић, Сретен Јеремић, Јован Јездовић и Митар Ђосовић терзије.

Тодор Чучковић, Милош Миловановић, Вучић Станишић Петар Јокановић, Павле Јокановић, Никола Рајковић, Никола Рајковић, Новица Мијаиловић, Јово Томић, Лазо Јовановић, Стеван Милић, Радован Латчевић и Милић Ристовић дућанџије.

Марко Лучић, Ђоко Станковић, Радоица Милосав, Радован Латчевић, Вучић Антонијевић, Јован Крсмановић и Симо Петровић екмешџије.

Никола Пауновић, Милован Максимов, Никола Павлов, Тодор Павлов и Стеван Божићевић мутавџије.

Тома Јаић калајџија.

Симо Аџија, Јевто Ковачевић, Максим Лијевљанин, Дамјан Кујунџија, Мијаило Брита, Петар Алуга, Вук Тољић, Борисав Зечевић, Стјепан екмешџија, Ристо Зјаић, Јован Чачанин, Јеко Јоић, Радован Василијевић, Марко Перић, Павле Јевремовић, Стеван Бонцула, Арсеније Вирија, Глишо Јевђенијевић, Вучић Станишић, Јово Василић, Мићо Лазић, Стеван Лучић, Васо Николић, Зарија Обрадовић, Никола Бонцула и Данило Старчевић меандџије.

Обрад Мушинић, Мићо Јовановић, Радисав Каравидић, Миле Ђукић, Петар Гаврилов, Димитрије Јанковић и Перо Милованов самарџије.

Симо Ракић и Новица Басуровић ћебеџије.

Тодор Милисављевић и Новица Благојевић разбојачи.

Непо Ђуровић табак.

Васо Мирковић, Никола Латчевић, Милан Жеравичић, Павле Јездовић, Милорад Јовановић и Симо Мијаилов туфекџије.

Извештај је потписао и поднео Окружном исправничеству 15. децембра 1836. године Антоније Нешковић капетан среза ужичког. Испраничество га је упутило Управителном совету под № 1711 20 децембра исте године.

**Недатирани извештаји
Списак еснафа наодећи се у срезу црногорском
окр. ужичком¹⁶**

Милосав Василијевић из Висибаве, Марко Милосављевић из варошице Пожеге, Јовица Вуксановић из Таора, Годосије Митровић из Годечева, Митар Павловић из Сече Реке, Никола Јеринић из Радановаца, Антоније Мијатовић из Мрчића, Андрија Јовановић, Лазар Галовић из Субјела, Павле Божовић из Средње Добриње, Мијаило Лазовић из Горње Добриње, Симеун Радонић и Пајо Ковачевић из Губиндола ковачи.

Лазар Стевановић, Милисав Стојановић из Радоваца, Паун Милинковић, Радивоје Радукић из Честобродице, Аћим Милинковић, Глишо Благојевић из варошице Пожеге, Тешо Ђорђевић, Иван Максимовић, Василије Ђорђевић, Глигорије Максимовић из Средње Добриње мутавџије.

Благоје Сарван и Никола Костић из варошице Пожеге, Лука из Губиндола бардакџије.

Никола Даниловић из Висибаве, Јово Товиловић из села Пожеге, Милан Миловановић, Милан Келић, Павле Тодосијевић, Рито Шљатић крпаџија, Милован Вучићевић, Обрад Вилић, Гвозден Петровић, Милован Шуњевара, Веселин Миловановић абаџија, Сретан Шендовић абаџија, Никола Петковић из Руде Букве, Јевто Чорчевић из Парамуна, Пуро Божовић из Годечева, Мићо Павловић из Сече Реке, Марко Глигоријевић, Максим Јовановић из Радановаца, Антоније Мандић из Росића, Димитрије Петровић из Цикота, Стеван Илић из Љутица, Сава Витас из Белоперице, Петар Симоновић, Глигорије Гаврилов и Матије Тодоровић из Горње Добриње терџије.

Филип Кокановић, Јелесије Васиљевић, Милован Лазаревић, Јован Ивановић и Јово Матић из варошице Пожеге екмешџије.

Петар Ђукановић из Годечева и Антоније Стјепановић из Радановаца трговци живом стоком.

Милосав Дуловић, Ристо Дромљак и Тодосије Сарван из варошице Пожеге дунђери.

Потписао

подполковник црногорски
Павле Штуле.

Списак¹⁷

о трговини, мајсторски еснафа налазећи се у срезу студеничком
окожију чачанском

Станимир Тешић из Врањева трговац живом стоком.

Јован Мутавцић из Градца, Дамјан Мојсиловић, Недељко, Милоевић из Биоча, Тодор Милићевић из Бревеника, Дамјан Томовић из Драгановца, Милић Железничкић, Симо Томовић из Пинацела, Раденко Железничкић, Милко Петровић из Трнаве, Мијаило Децић из Миланковића, Атанаило Ђоја из Шара, Арсеније Јовановић из Јаблановине, Јован Петровић из Бинића и Илија Милоевић из Ладосвића мутавције.

Алекса Новаковић из Брда, Марко Милуновић из Голоуше, Тодор Милосављевић из Божала, Антоније Барловић, Милован Велимировић из Гуштерице, Симо Бакић из Доца, Радомир Колашинац, Милое Колашинац из Пинождеља. Радое Ђудић из Трнаве, Антоније Драговац из Драгиња, Дамјан Мијаиловић из Милатовића, Василије Павловић, Глигорије Тодоровић и Мијаило Илић из Рудина мутавције.

Сава Матовић, Ђиро Рајкојевић из Рудина и Павле Дугалић из Брезове дунђери.

Милосав Шарачић из Шарана, Стеван Милићевић из Палаша Милијан Љубисављевић, Павле Љубисављевић из Брда каце праве.

Милић Ристовић, Иван Милосављевић, Микаило Ђуричић, Вучић Ђоровић, Манојло Јовановић из Милића, Вучић Милутиновић из Боркова, Стеван Ђоровић из Голајке, Милић Маринковић и Василије Миловановић из Палаша жбане праве.

Леонтије Живковић, Андрија Живковић, Радисав Живковић, Милутин Живковић, Андрија Балтић, Симо Балтић, Радое Зарић.

Радивоје Зарић, Пано Павловић, Лазар Дугалић из Брезове, Павле Матовић из Гуштреице, Мирко Кукојевић, Милисав Кукојевић из Годовића и Ристо Ковачевић из Брда мермер сечу.

Радисав Гајтановац из Биоча туфекџија.

Потписао
капетан Лазар Тошић

Списак еснава у срезу Ружанском^а

1. Роге Лончари

1. Обрад Вукашиновић
2. Милое Никитовић
3. Обрад Павловић
4. Новак Ивановић
5. Вукосав Василијевић
6. Гаврило Драгићевић
7. Миливоје Обрадовић
8. Павле Мијаиловић
9. Борбие Ивановић
10. Јован Раковић
11. Стеван Грбић
12. Јован Брковић
13. Вукосав Петровић
14. Марко Милинковић
15. Марко Јевтовић
16. Вучић Јовановић
17. Тома Јовановић
18. Тома Сарван

Други еснава нема само Симо Сарван Терзија и Обрад Брковић дунђер.

2. Сврачково

1. Стеван Лековић дунђер
2. Боша Лековић дунђер
3. Обрен Вучићевић мугавчија.

3. Грдовићи

1. Јован Лојаница дунђер
2. Симо Баго дунђер
3. Петар Мартић терзија
4. Милан Буровић купљач цибре
5. Танасије Белебцић купљач цибре
6. Стеван Челебцић купљач цибре

4. Вране

1. Војислав Чоловић дунђер
2. Ненада Пријепољац дунђер
3. Сретен Вујовић дунђер
4. Веселин Божићевић дунђер

Мугавчије истога села

1. Гаврило Чуљак
2. Ацо Божићевић
3. Мијаило Божићевић
4. Милош Божићевић

Лончари истога села

1. Бобо Величковић
2. Јован Никитовић
3. Вук Каравидић
4. Арсеније Миловановић
5. Милан Милинковић
6. Радое Милинковић
7. Обрад Сатара
8. Вукосав Мићановић
9. Младен Јанковић
10. Никит Јанковић
11. Митар Јеленић
12. Радисав Станојевић

Истога села терзије

1. Веселин Новаковић
2. Радивоје Јовановић

Истога села ковачи

1. Мијаило Новаковић
2. Гаврило Кртулић

Истога села са ракијом воде трговину

1. Милош кмет
2. поп Обрад
3. Филип Остојић
4. Радован Миловановић

Држао дућан у Ариљу Петар Јаковљевић закупитељ ракије и помало брава

5. Богојевићи

1. Петар Маринковић чаругчија
2. Радоица Пузо капару свакој марви и с ракијом тргује истога села
3. Стеван Мијаиловић ковач

6. Латвица

1. Јанко Радовановић трговац стоком и лојем и медом и маслом и кожом

Истога села ковачи

1. Веселин Пауновић
2. Миле брат
3. Марко Симеуновић

и овог села терзија

1. Мишо Павловић

7. Ступчевићи

1. Андрија Николић дунђер
2. Живан Мијаиловић трговац са лојем и медом и кожом и стоком

8. Добраче

1. Марко Новитовић терзија
2. Милија Јанковић терзија

Истог села дунђери

1. Миленко Симеуновић
2. Обрен Јовановић
3. Милан Благојевић

Истог села трговци

1. Вукосав Вилимановић тргује са свињама
2. Павле Поповић тргује са лојем кожом и медом

Истог села мутавчије

1. Мирко Павловић
2. Митар Конић калајџија

Истог села лончари

1. Милан Станић
2. Паун Јовановић
3. Василије Лазич
4. Милинко Новитовић
5. Милорад Новитовић
6. Петар Митровић

*

1. Обрад Милошевић пуцар

Истог села дунђери

1. Никола Чемуровић
2. Млађен Радивоевић
3. Милисав Бећаровић

9. Бреково

1. Вукола Перовић Дунђер
2. Перо Николић дунђер
3. Мијаило Рубан дунђер

Истог села ковачи

1. Јанко Зецовић

*

1. Никола Тодоровић терзија
2. Сретен Павловић терзија
7. Марко Јоковић мутавчија
8. Јанко Симеуновић мутавчија

10. Бјелеуша

1. Јован Перишић мутавчија
2. Боко Зарић мутавчија

*

1. Марко Николић терзија

Истог села лончари

1. Јован Миленковић

11. Гривска дунђери

1. Боко Куртовић
2. Милован Николић качар
3. Вукадин Николић качар
4. Тане Илић качар

Истог села терзије

1. Мијаило Каљевић
2. Милоје Поповић
3. Богосав Петровић

12. Крушчица

1. Вучић Николић дунђер
2. Борисав Зимоња дунђер
3. Паун Илић дунђер

Истог села ковачи

4. Боко ковач
5. Тома Стохановић

Истог села терзије

6. Јевто Бурџијевић
7. Марко Маслар мутавчија
8. Василије Танасковић мутавчија
9. Сава Лучић трговац стоком и кожом и медом и маслом и ракијом
10. Павле Гавриловић трговац стоком, кожом, лојем и медом и кожом
11. Петар Николић трговац стоком, кожом, медом и маслом

13. Сјеверово

1. Павле Алексић качар
2. Никола Милошевић качар
3. Јован Милошевић качар
4. Арсеније Спремић дунђер
5. Јевта Антонијевић тргује стоком, кожом, медом, маслом и ракијом

14. Чичково

1. Јован Петровић дунђер
2. Данило Марковић дунђер

Истог села ковачи

3. Митар Исаиловић
4. Раде Мирковић
5. Петар Вилимировић тувешчија

Истог села мутавчије

6. Богдан Велимировић
7. Милован Луковић
8. Илија Тадић тргује кожом и медом и маслом и лојем

Истог села терзије

9. Петар Вуковић
10. Јевто Милинковић
11. Максим Тодоровић мајстор гради буџе

15. Висока

1. Боко Танконога тувешчија више никакови занатлија нема у истом селу

16. Никојевићи

1. Јевто Цицвара качар и бучар
2. Јевто Ваић качар и бучар
3. Панто Тешић качар и бучар

4. Милинко Лазаревић качар и бучар
5. Стеван Милошевић терзија
6. Никола Максимовић мутавч.

17. Скржути

1. Стеван Врана терзија
2. Марко Вукајловић терзија
3. Тане Спасојевић самарчија
4. Никола Топалић самарчија
5. Симо Максимовић ковач
6. Лазар Вучићевић мутавчија
7. Тошо Остоић лончар

18. Дрежник

1. Јован Симеуновић дунђер
2. Мијаило Симеуновић дунђер

Истог села ковачи

3. Негован Павловић
4. Милован Павловић
5. Јоксим Обрадовић терзија
6. Радован Остоић терзија
7. Милан Петровић мутавчија
8. Мато Николић мутавчија
9. Коста Стојаковић мутавчија
10. Никола Љеско лончар
11. Тодор Милованов лончар
12. Марко Стојанов лончар
13. Раде Лучић лончар
14. Максим Обућина кречар
15. Антоније Шопало кречар
16. Миладин Марковић кречар

19. Равни

1. Дамјан Илић дунђер
2. Тома Костић дунђер
3. Борисав Томић терзија
4. Периша Јанковић тувешчија

20. Радобуџа

1. Веселин Марковић дунђер
2. Јован Савић дунђер
3. Гаврило Јанковић дунђер
4. Симо Вранеш дунђер
5. Јован Вранеш дунђер и трговац стоком и лојем и медом и маслом и ракијом
6. Вучић Јевгенијевић трговац, купи свиње и ракију.

21. Збојшгица

1. Јован Лазаревић дунђер
2. Мато Јовановић мутавчија

22. Мачкат

1. Јевто Дуловић качар
2. Миле Мирковић терзија
3. Вук Мирковић терзија
4. Борисав Гавриловић лончар

23. Крива Рјека

1. Петар Мојовић трговац говеди, вуње и маслу и мед и кожом и стоком
2. Димитрије Курћуба терзија
3. Тимотије Ружић мутавчија

24. Бјелиш и Пријани

1. Максим Рајевац трговац говедима и стоком и медом и маслом и вуном
2. Симо Бурчић трговац
3. Јован Лојаница терзија

25. Трнава

1. Мијанло Мијаиловић терзија
2. Марко Мијаиловић терзија

26. Жельне

1. Вук мутавчија

27. Алин Поток

1. Вилип Матовић терзија
2. Миливое Терзић кречар

28. Љубиш

1. Медановић Павле терзија

29. Мокра Гора

1. Никит Чанчаревић дунђер
2. Аксентије Томић дунђер
3. Маринко Чанчаревић терзија
4. Периша Пантовић мутавчија
5. Стеван Турудија ковач
6. Филип Станојчић мутавчија

30. Заовине

Нема ништа

31. Биоска

1. Марко Мијатовић дунђер
2. Илија Мијатовић дунђер
3. Миливое Костић дунђер

4. Стојан Станојчић ковач
5. Лука Радивојевић ковач

32. Кремна

1. Панто Селаковић трговац вуном, маслом и лојем
2. Цветко Бошњак самарњија

33. Шљивовица

1. Танасије Петронијевић ковач

34. Чангина

1. Јоксим Мићић трговац
2. Перо Мићић трговац
3. Милић Никит трговац
4. Никола Первељ ковач
5. Петар Илић кујунџија
6. Јован Павловић терзија

35. Рожанство

1. Митар Марковић терзија
2. Сава Лучић терзија
3. Обрад Мићић трговац
4. Јосив Радибратовић трговац

У Драглици

1. Тома Шаковић ковач
2. Мирко Кутлешић ковач
3. Милисав Зечевић терзија
4. Милисав Иванов мутавџија
5. Димитрије Станков мутавџија
6. Само Селаковић трговац марвом
7. Радосав Варага дунђер

Негбина

1. Петар Рајков дунђер
2. Милосав Варага дунђер

Кућани

1. Јован Данилов терзија
2. Андрија Паунов мутавџија
3. Тодор Дерикоња мутавџија

Бураба

Нема никаког занавиј само

1. Милија Шуњевара ћари
2. Нешо Танасијев ћари
3. Спасоје Шуњевара дунђер

Бјела Рјека

1. Антоније Виторов. ковач
2. Симо Виторов мутавџија
3. Јанко Виторов кабаничар
4. Борисав Виторов кабаничар
5. Вукоман Виторов кабаничар
6. Остоја Милојевић ковач
7. Вук Милојевић ковач
8. Боко Милојевић ковач

Доброселица

1. Тодор Попов терзија
2. Илија Марјанов мед, масло и проче
3. Јаков Удовичић коже, лој и проче
4. Маринко Ковачев коже, лој и проче
5. Стево Ковачевић терзија
6. Дамјан Марјанов с марвом

Д о д а т а к

Окрузија рудничког

Списак еснафа и трговаца у преднаведеном окрузију¹⁹

Терзија	11	Бурчија	2
Абаџија	18	Мутавџија	20
Ковача	38	Крчагџија	1
Папуџија	1	Екмешчија	5
Сарача	1	Баруџија	1
Бојџија	1	Трговаца живом стоком	41
Туфекџија	10	Трговаца дућан. робом	29

Примјечаније. Међу горе споменутиим знатлијама и трговцима по већој чести од њи има, кои осим свог заната и земљу ради.

№ 956
9ог Ноембра 1836.
у Брусници

Члена Исправничеста
Радое Билићанић
Секретар
Јелисеј Пауновић

НАПОМЕНЕ

1. Тих. Р. Борђевић, „Живот и обичаји народни“, књ. 17, Београд, 1927, стр. 12, у предговору за књигу „Занати и еснафи у Расини“ од Станоја Мијатовића.
2. Тих. Р. Борђевић, „Живот и обичаји народни“, књ. 15, Београд, 1925, стр. 15.
3. Исто, стр. 10, 34 и 35.
4. „Појешка нахија“, Београд, 1953. стр. 97. Ови мајстори ћерамидије, тих у прилогу. Према томе, изгледа да су долазили са стране, из источних и као и њима сродни циглари, не ломињу се у списковима занатлија овде датих у прилогу. Према томе, изгледа да су долазили са стране, из источних и јужних граничних крајева и уносили нову технологију у грађевинарство. До тог времена овде су профане грађевине имале кровне покриваче од сламе, даске, шиндре, а у планинама и од дуба.
5. Такви подаци се срећу на прилозима новосаграђеној ужичкој цркви с краја двадесетих година XIX века као записи дародаваца еснафа на сасудима и иконама.
6. В. Крстић, Н. Поповић, „Протокол кнеза Милоша Обреновића 1824—1825“, Београд, 1973, стр. 490 и 496. Кнежев налог за изградњу надгробне плоче оцу Теодору у Горњој Добрињи. Неколико плоча сличне израде (у Прилишцу, у Ариљу) по стилу и величини знатно се разликују од мермерних крстача које су овде доспевале из студеничког среза, али и од каснијих белега рабених од лешчара по Драгачеву, па одају посебну мајсторску руку.
7. Тих. Р. Борђевић, наведени спис, књ. 15, стр. 51. О преградњи цамије у цркву говори се и у писму епископа Никифора Максимовића упућеном 1834, године српском митрополиту (АС—Митропоља 1834), АС—КК—XIV — 129 (Навод по др Бранку Перуничичу).
8. Др Бранко Перуничич, „Чачак и Горњи Милановац“, I. Чачак, 1868, стр. 243. Магистратска зграда је завршена 1835, што се види из наруџбине стакла за њене „ленцере“, као и „дириндали“ окова за столарију. У једном „назначенију“ неких трошкова за оправку муселимског конака за смештај суда и школе, као и за градњу магистратске зграде, изнети су расходи у 1834. години, који су износили 6207 гроша (Исто — стр. 232).
9. АС — Државни савет — ИИА—5—77/1836. На овај распис и даљу преписку упозорила је др Лепосава Цвијовић, на чему јој аутор изражава најсрдачнију захвалност. И Тих. Р. Борђевић, у већ наведеном спису, упозорава на тај распис Управ. совјета (стр. 62), али не доноси даљу, преписку.
10. Списак еснафа у Карановцу састављен је и пре расписа из Управ. совјета, што указује на већ постојећу потребу неке евиденције. У том извештају само се наводи бројно стање „затекавши се“ у овој (1836. години). Списак је дат у табеларном прегледу.
11. Подаци за занимања и еснафе у Чачку потичу из неког пописа локалне власти; нису потписани, ни протоколисани. Окружно исправништво у Чачку је те податке, необрађене, спровело Совјету у Крагујевац само са означеним датумом (30. септембра 1836). У спроводном акту Исправништва № 1608 од 19. новембра 1836. стоји „примјечаније“ да у срезovima трнавском и подибарском „никакви еснафа нема“. Оваква констатација је несумњив пропуст неуких чиновника, јер је немогуће да у свим селима та два среза нема бар сеоских занатлија, тим више што су трнавска села важила за најбогатија у читавом овом подручју. Подаци за Чачак се доносе у буквалном препису.
12. Извештај из среза драгачевског наводи се у целости. Занимљиво је да се не наводе мајстори каменоресци.
13. Списак за срез рачански наводи се у целости. Запажа се већи број дунџера, за које се зна, под утицајем Осата, да су већ тада ишли послом „аргатлуком“ и дубље у Шумадију.

14. Списак за моравички срез такође се доноси у целости. По тим подацима сва ова, занатска и трговачко-механијска делатност била је концентрисана у тек основаној варошици, изузев једног сточарског трговца, који се налазио у селу Пресјеки.

15. Списак који је доставило Окружно исправништво из Ужица у табеларном прегледу дат је овде, због ограничавања простора, текстуално и у потпуности. Списак обухвата саму варош и тадашњи ужички срез, који је постојао до 1839. године. У извештају нису дате занатлије турски поданици, којих је било у Ужицу. Забележено је укупно: дунђера — 40, сточарских трговаца — 4, ковача — 3, абација — 14, лончара — 26, бардакчија — 4, кујунџија — 4, ћурчија — 4, терзија — 7, дућанџија — 20, еменџија — 13, мутавџија — 9, калаџија — 9, механдија — 42, самарџија — 6, ћепенџија — 6, бојација — 6, кречара — 3, папуџија — 2.

Међутим, постоје и други спискови занатлија у срезу ужичком из исте године (АС Поклон М. Ракићке нсп. гр.). Ови потписом и печатом непотврђени подаци су вероватно послужили за званични извештај, и то с извесним редуцирањима. Тако се за Годовик наводе, поред поменутог Максимовића, марвени трговац Обрад Милошевић и Вукосав Веселиновић, сарач, који „гради књиге у кожи“ (вероватно књиговезац при манастиру). У Милићево Селу се наводе имена двојице марвених трговаца, којих нема у званичном извештају. Има и још неких испуштања у службеном извештају, пошто се вероватно налазило да се испуштени људи само повремено баве занатом и да им то не преставља професију. У списак нису ушли ни један означен као ковачки слуга, а други — само као слуга без ознаке места. У истом фонду постоји још један списак — ни датиран, ни потписан — који је могао послужити као концепт. Постоје спискови за још неке срезове, такође без овере.

16. Списак за црногорски срез уредно је потписан, али без протоколског броја и датума. Извештај је дат у табеларном прегледу. Због ограничења простора овде се даје текстуално. У извештају се разликује село Пожега од варошице истог имена.

17. Табеларни недатиран извештај; овде се доноси потпун текст без рубрика и колона. Посебност овог планинског среза обележавају мајстори који „жбане праве“ и мајстори који камен секу.

18. АС—ЗМП—5115. Концептуални и несређени списак, коме стоји у заглављу: Јован Мићић, полковник ужички № 807, 14. децембра 1836. године, с напоменом да се шаље Исправништву окружија ужичког списак еснафа у срезу рујанском. Код села Брекова иза имена ковача Јана Зековића стоји већ неиспуњен размак а следећи бројеви иду неубичајено: 1, 2, 7 и 8. Размак постоји између бр. 2 означен, а затим иду бројеви 1 и 1. Тих. Р. Борђевић у приложеној табели књизи „Живот и обичаји народни“, 15, даје бројно стање занатлија у овом срезу кога он назива златиборским. Качара је било — 26, кречара — 3, трговаца — 34, бакала — 1, терзија — 36, ковача — 19, грнчара — 42, казанџија — 1, туфекчија — 3, дунђера — 47, мутавџија — 22, ужара — 3, самарџија — 3, пуцара — 1 и бучара — 1, што даје укупно 242 занатлије. Оригинални извештај откуда потичу ови подаци није пронађен.

19. АС—Држ. савет ИИА—5—77/1836. Извештај је табеларан: овде се доноси текстуално и као додаток, као маргиналан за подручје о коме је реч, а осим тога — што не садржи ни називе места ни имена мајстора већ само њихов број, као што је скраћено гласно извештај из Карановца.

MÉTIERS ET CORPORATIONS D'ARTISANS DANS LE SUD-OUEST
DE LA SERBIE EN 1836

L'auteur présente ici certaines données qui concernent la vie économique de la partie sud-ouest de la Serbie dans les années 30 du XIXe siècle, plus précisément celles qui se rapportent aux arrondissements de Čačak, d'Užice et de Rudnik de l'époque en question.

Les informations et les documents fournis sont à relier à la demande du gouvernement serbe, désireux de se renseigner sur l'état des métiers et des corporations d'artisans dans le but d'améliorer la situation dans ce domaine.

Ces rapports ne sont pas complets pour la bonne raison que les autorités n'avaient pas établi un questionnaire méthodique qui aurait permis d'effectuer une enquête détaillée, si bien qu'aux questions générales on ne donnait que des réponses de même ordre, c'est-à-dire incomplètes. Par exemple, on ne faisait pas la différence entre les occupations professionnelles et celles qui n'étaient exercées que temporairement.

Néanmoins, ces documents d'archives, longtemps inemployés dans le but dans lequel ils étaient établis, présentent de la valeur du fait qu'ils donnent une idée, quelque incomplète qu'elle soit, sur la situation de l'économie de l'époque dans les arrondissements en question. Grâce à ces documents on peut conclure que les vieux métiers balkaniques persistaient toujours sur ce territoire et que les occupations modernes, caractéristiques de l'Europe d'alors n'y avaient pas encore pénétré. C'est ce qui est manifeste surtout dans le bâtiment, où dominaient les métiers archaïques (par exemple celui des »dundjers«, c'est-à-dire constructeurs de maisons en bois), la maçonnerie, rarement pratiquée, ayant été confiée aux ouvriers venant d'autres régions. Les occupations dominantes étaient celles des tailleurs de vêtements citadins et de vêtements paysans, des marchands de bestiaux, des boutiquiers, des aubergistes, des potiers et, dans la région de Studenica, le métier des ouvriers »qui taillaient le marbre pour les monuments funéraires«.

Le plus grand nombre d'artisans et de commerçants était concentré à Karanovac, à Čačak et à Užice — agglomérations où la majeure partie de la population était composée de musulmans dont les artisans n'étaient pas recensés.

Novak Živković

РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ

**ЧАЧАНСКИ КРАЈ У ПУТОПИСУ ПАВЛА АПОЛОНОВИЧА
РОВИНСКОГ**

РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ
УУ 32000 Чачак
Народни музеј

УДК 980 (497.11)

Павле Аполонович Ровински спада у заборављене стране путописце који су походили Кнежевину Србију у другој половини XIX века. Рођен је 1831. у селу Гусевка, округ Камишински, у Саратовској губернији. Професорску каријеру започео је на Казанском универзитету 1853. године. За славистичке студије се определио за време школовања на Историјско-филолошком факултету под утицајем свог професора Виктора Ивановича Григоровича. Пре него што је кренуо његовим стазама кроз јужнословенске земље, напустио је 1856. наставу руске књижевности. Свој одлазак са факултета после само три године образложио је, у молби, личним разлозима, касније је помињао жељу за усавршавањем на другим универзитетима, али је сигурно да више није уживао поверење оснивача славистичког центра на Казанском универзитету. Докторску тезу П. А. Ровинског „Стари период руског језика“, поднету крајем те године, В. И. Глигорович није прихватио.

Петроградски период у животу П. А. Ровинског обележила је жеља за продужетком славистичких студија у иностранству и учешће у тајној револуционарној организацији „Земља и слобода“. Прво путовање по Чешкој и Моравској 1860. године завршило се доста несрећно. Почетком 1862. враћа се у Казан решан да настави научни и наставнички рад. У том тренутку на Казанском универзитету се планира слање младих научника на студијски боравак у иностранство. У „Плану путовања по словенским земљама“, поднетом 28. јула 1862. године, Историјско-филолошком факултету П. А. Ровински је за предмет својих истраживања узео историју Словена од најстаријих предања до краја XV века. Желео је да пропутује Бугарску, Македонију и северну Албанију и у неком од књижевних и универзитетских центара слуша предавања из историје и упоредне филологије. Без обзира што је научни савет ставио на прво место име П. А. Ровинског, „који је завршио универзитет са златном медаљом и доказао неоспоран таленат“,¹ Царска канцеларија и Министарство унутрашњих дела ускратили су му сагласност за издавање пасоша због политичког ангажовања. Казански губернатор добио је још у фебруару 1862. тајни извештај жандармеријског потпуковника Мезенцева да П. А. Ровински има „везе са сумњивим лицима у злонамерним подухватима“.²

Крајем шездесетих година П. А. Ровинском пружио се прилика да отпутује у јужнословенске земље у улози дописника „Санктпетербургских новости“. Хрватску, Славонију, Крајину, Штајерску и Карантанију посетио је 1867. године. Од марта 1868. до јула 1869. боравио је у Кнежевини Србији. Други сусрет са Србијом уследио је 1878. године, када долази као дописник „Новог времена“. Из Београда путује у Сарајево и извештава о уласку аустро-угарских трупа у Босну и Херцеговину. Када му је ускраћено гостопримство, прелази на Цетиње 1879. и до краја живота остаје везан својим истраживачким радом за Црну Гору. Његово тротомно дело „Црна Гора у прошлости и садашњости“ оставило је у засенак путопис о Србији и друге радове.

Поред словенских земаља, П. А. Ровински је између два боравака у Србији вршио етнографска истраживања Западног Сибира и Монголије. Умро је у Гадчину код Петрограда 1916. године.³

П. А. Ровински допутовао је у Србију први пут 8. марта 1868. После двомесечног боравака у Београду, почетком маја кренуо је на пут по унутрашњости Кнежевине.⁴ Од Шапца путовао је уз Дрину до Бајине Баште. После посете манастиру Рачи, дошао је у Ужице.

Долину Западне Мораве пропутовао је само до Трстеника. У Београд се вратио 5. јуна 1868. године.⁵

Путопис о Србији објавио је у два наврата у петроградском часопису „Вестник Европе“. Првој групи припадају текстови о путовању од Пеште до Земуна⁶ и о Београду⁷ (1868, 1870). У другој су описи долине Дрине,⁸ Мораве и ваљевског округа,⁹ настали без „и једног одломка из путничких белешки и запажања, које су по прилици остале у Сибиру“¹⁰ (1875, 1876). Писани неколико година после боравка у западној Србији, они су изгубили снагу непосредног сведочења. П. А. Ровински их је објавио са жељом да руским читаоцима саопшти на почетку велике источне кризе „бар неке појмове о земљи и народу, који су играли улогу у догађајима дана“.¹¹

П. А. Ровински описао је чачански крај у чланку „Српска Морава“ (1876). Путујући моравском долином кренуо је из Пожеге 22. маја 1868. године¹² и најпре се задржао у Овчарско-кабларским манастирима. Настанак „српског Атона“ везује се XVI и XVII век, када су се овде, поред несрећног народа, оклањали „монаси из разорених манастира у Херцеговини и Старој Србији и, сакупљајући се у групице, успостављали [...] живот анахорета“.¹³ Запажања о Благовештењу и Преображењу не одају ученика В. И. Глигоровича: „На обали Мораве, која љуто ковитла у клисури, налази се манастир Благовештење. Обична четвороугаона основа, са порталима додатим са стране, заједно са олтаром, даје цркви крстообразну форму, горе осмоугаоно кубе са окнима, кров у облику плитке купе, четворокраки крст, и то је готово све. Напред трем са кровом на једну воду, као код нас на старим кућама доклат; поред бунар са купастим кровом и крстом; једна кућа у којој живе четири монаха — то је манастир. Налази се у подножју Каблара и гледа са уживањем на другој обали Овчар. Положај је тако осамљен да није могуће ни помислити да има људи у близини. Ако пређете преко једне препреке, за пола сата хода већ сте у другом манастиру — Преображење, у подножју исте планине Каблар. Овде црква чак нема ни изглед храма, већ обичне српске приземне кућице, са високим кровом и малим прозорчићима, и поред ње још три кућице, амбарчић на стубовима, околу онизак и поредак плот“.¹⁴ П. А. Ровински је у Благовештењу видео гроб смедеревског митрополита Софронија из 1619, чију годину смрти није добро прочитао (1813, уместо 1616).¹⁵ За овај манастир погрешно је везао заседање Правитељствујућег совјета српског.¹⁶ Од осталих манастира поменуо је само оне који носе имена празника, Ваведене, Вазнесење и Сретење.¹⁷ Подаци о „мостној

стени“, извору топле воде и пећини „Турчиновац“, говоре да је при писању користио „Почетак описанија српски намастира“ Вука Стефановића Караџића.¹⁸

Пут ка Чачку П. А. Ровински наставио је преко планине Јелице, уживајући у сеоским пејсажима. Сусрет са свештеником описао је врло детаљно: „... У сусрет ми је ишао јахач на риђем коњу пуним касом и зауставио се мало испред мене. То је био поп. Црна коса, која је лепршала, густо је избијала испод ниске камилавке; орловски нос и црне живе очи, бујна пократка брада давали су његовом лицу изглед одлучности, свежине и снаге, која се изражавала у његовом начину хода и покретима, када он, нимало се не напрежући, умири свог ватреног коња, који је јурио. На њему је била мантија, не много широка, са малинове боје свиленом поставом, такве исте боје широки појас, на рукама љубичасте рукавице. Цела фигура била је необично лепа, и чини се, престављала недељиву целину са прекрасном природом, која ју је окруживала“.¹⁹

П. А. Ровински забележио је о изгледу Чачка само неколико импресија: „Улица је била сва у колотрагу и гомилама осушеног, потпуно црног блата, а све куће биле су беле, чисте, са високим димњацима, налик на минарета, и пред сваком кућом бајта и низ раскошних ружа, које су се дизале више од стреха крова. Велика црква, такође бела, са неколико торњева, доста чудне архитектуре, која је једним делом подсећала на турску џамију, истицала се лепотом на широком тргу са још неколико прилично великих кућа около. Општи утисак био је такав, да благостање и честитост падају на први поглед у очи; то је било и у стварности“.²⁰

Други српски устанак је једини историјски догађај из прошлости града који је поменуо. После дизања устанка у Такову „другог дана сви, који су могли да се наоружају, кренули су на југ, ка Чачку“.²¹ Ових неколико података послужили су му да објасни историјску позадину врло свечаних прослава Цвети за време његовог боравка у Србији.

П. А. Ровински одсео је у Чачку у једној трговачкој породици. Утисак о друштвеном животу града свео је на опис гусларске вечери, иако у то време „Дружина позоришта чачанског“ прикупља на све стране прилоге за градњу театра.²² Са гусларом се срео у једној од варошких кафана. Ту је било неколико кириџија из старе Србије „све људи необично високи и снажни; бели кафтан, као черкески, чврсто окупљен на танком струку; ноге обавијене врло чврсто сук-

неним ногавицама разоткривале су јаке мишице; он корача, као да на ногама нема меса, већ као да је у свој тој обући тврђ комад дрвета — само необична глпкост указује да постоје врло еластични, затегнути мишићи.

Један од њих био је са гуслама, и на молбу публице засвирао нам је српске песме.

Необичан утисак изазивају звуци тога инструмента и певање, које их прати. Ви слушате некакво једнолично, промукло шкрипање, које варира само подизањем и спуштањем, успоравањем или убрзавањем темпа; нема ту ни акорда, ни хармоније — ту иде све један исти глас. Певач, на почетку, упревши поглед у свој инструмент, почиње одједном високим јаким тоном некакво дозивање, затим затуривши се назад, подиже главу ка небу, као да тобоже дозива некога к себи и присећајући се, прекида га уздахом и заћути; а у то време само брже загуди гудало, јаче и више зашкрипе и застењу струне; затим опет почиње миран ток и опет се из груди певача извија пређашњи високи тон, с кога не силазећи, он пева већ доста дуго рецитативом док не дође до патетичног места, на ком он поново прекида говор и застане, а то застајање као ехо утиче на занемеле слушаоце.

С почетка он је певао о Бановић Страхињи²³ и та песма без прекида трајала је више од сата. Ма колико да је било публице, сви су ћутали, хватајући само речи, које истичу храброст српског јунака и пропраћали их гласним одобравањем. Затим је уследила пауза: пред певача су ставили пола литра вина, он је попио, размислио и поново почео. Запевао је о цару Лазару и његовој жени царици Милутици, о косовској бици, где је погинуо цар и добри јунаци — Милош Обилић, стари Југ-Богдан са осам сокола Југовића и Бановић Страхиња.²⁴

Ту већ скоро није било рецитатива; изговори два стиха и прекида говор уздахом, ударају о скутове рукама сви присутни Срби, сви се мешкоље и уздишу. Та кратка песма трајала је такође око сат, захваљујући продуженим паузама, зато што је певач сакупљао снагу, да би извукао из себе глас, прикупљала дах и публика, да би саслушала речи песме, која што даље, постаје све тежа и страшнија. Гласник Милутин, који прича царици о бици, покривен са седамнаест рана, држи у левој руци десну, говори да је видео само како Милош, који је убио Мурата, гони 12.000 Турака; шта је било даље, он не зна, а мисли да је погинуо на обали р. Ситнице; Бановић Страхиња пливао је у крви, која је била коњу до трбуха и изгледа

да је погинуо; где је највише било нагомилано тела и поломљеног оружја, тамо је погинуо цар Лазар и с њим Југ-Болдан и осам Југовића; остао је једини Југовић Бошко да би гонио по пољу Турке, као соко плашљиве голубове. Та допуна у облику рефрена „мислим да је и он погинуо“, пропраћена је паузама, које је испуњавао уздах и прчевито брз покрет гудала. А када је ствар дошла до Вука Бранковића да је издао цара на Косову и када му је певач запевао „проклет му био род и племе“ — „проклет“ узвикнули су тада сви и поскочили са места, као да тобоже траже издајника, који је издао цело српство“.²⁵

П. А. Ровински је у кафани саслушао још једну песму. Поред детаљног описа певања уз гусле, дао је поређење са певањем украјинског певача Остапа Версаја.²⁶

Вест о смрти кнеза Михаила Обреновића 29. маја 1868. године затекла је П. А. Ровинског на путу за Крушевац и он, због тога, прекида своје путовање долином Западне Мораве. Боравак у Краљеву и посете манастирима Жичи, „где су се крунисали српски цареви и полагали заклетву“, и Студеници само помиње.²⁷

Вредносни судови о значају текстова страних путника, па и П. А. Ровинског, изграђени су на чињеници да смо од њих очекивали оне податке о себи, које нисмо сами сачували, или због ступња друштвеног развоја на коме смо били, или због несрећне судбине наше културне баштине. У томе треба тражити разлог што је овај путописац остао готово незапажен у нашој литератури.²⁸ Својим руским читаоцима он је отворено рекао да су му двомесечни боравак у Београду и мање него четворонедељно путовање по унутрашњости Србије дали само површна знања о земљи и народу. За опредељење наших истраживача од значаја је била формулација његовог циља да „једино обрати пажњу на те ствари и стране народног живота, које су се сретале и могле бити пропуштене од других.“²⁹ У Чачку то је било певање гуслара. Заједно са кирицијама, градским центром око цркве и некалдрмисаним улицама, оно је било део стварности ове српске вароши, али су њу чинили и први средњоевропски утицаји (пивара, „Дружина позоришта чачанског“, промене у градској архитектури), које П. А. Ровински није забележио.

НАПОМЕНЕ

1. К. И. Киямова, О взглядах П. А. Ровинского на историю Славян, Научные труды (Курский сельскохозяйственный институт), т. IV, Курск, 1968, стр. 67.
2. К. И. Киямова, н. д., стр. 68.
3. М. Долобо, П. А. Ровинский, Журналъ Министерства народнаго просвещенія, н. с., ч. LXIV, вып. Петроградъ, 1916, стр. 16—25; М. М. Вукичевичъ, П. А. Ровинский и Сербы, Извѣстія Императорскаго русскаго географическаго общества, т. LII, вып. 7, Петроградъ, 1916, стр. 515—541; Г. Н. Вульфсон — Н. П. Муньков, К изученю историческихъ взглядовъ П. А. Ровинскаго — виднаго землевольца 1860-х годов, Вопросы историографии и источниковеденія, сборник 2, Казань, 1967, стр. 201—210; Б. Пејовић, „О личности и дјелу П. А. Ровинског 1831—1916“, Историјски записи, књ. XXIV, св. 1. Титоград, 1967, стр. 147—170; К. И. Киямова, н. д., стр. 65—75.
4. П. Ровинский, Воспоминанія изъ путешествія по Сербіи въ 1867. году, Вѣстникъ Европы, т. VI, кн. 11, Санктпетербургъ, 1875, стр. 17.
5. П. Ровинский, Бѣлградъ его устройство и общественная жизнь, II, Вѣстникъ Европы, т. III, кн. 5, Санктпетербургъ, 1870, стр. 156.
6. П. Ровинский, Два мѣсяца въ Сербіи, Вѣстникъ Европы, т. VI, кн. 11, Санктпетербургъ, 1868, стр. 364—368.
7. П. Ровинский, Бѣлградъ его устройство и общественная жизнь, I, Вѣстникъ Европы, т. II, кн. 4, Санктпетербургъ, 1870, стр. 530—579; П. Ровинский, Бѣлградъ его устройство и общественная жизнь, II, стр. 132—188.
8. П. Ровинский, Воспоминанія изъ путешествія по Сербіи въ 1867. году, стр. 5—34.
9. П. Ровинский, Сербская Морава, Вѣстникъ Европы, т. II, кн. 4, Санктпетербургъ, 1876, стр. 517—558.
10. П. Ровинский, Воспоминанія изъ путешествія по Сербіи в 1867. году, стр. 10.
11. Исто.
12. П. Ровинский, Сербская Морава, стр. 521—524.
13. П. Ровинский, Сербская Морава, стр. 525.
14. П. Ровинский, Сербская Морава, стр. 526. О овим манастирима: Милка Чанак — Медић, „Благовештење под Кабларом“, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, св. IX, Београд, 1979, стр. 199—221; Олга Зиројевић, „Цркве и манастири на подручју Пећске патријаршије до 1683. године“, Београд, 1984, стр. 54, 168.
15. П. Ровинский, Сербская Морава, стр. 526; Љ. Стојановић, „Стари српски записи и натписи“, књ. I, Београд, 1902, стр. 287.
16. П. Ровинский, Сербская Морава, стр. 527; В. С. Караџић, „Српска историја нашега времена“, „Нолит“, Београд, 1975, стр. 180.
17. П. Ровинский, Сербская Морава, стр. 526.
18. Исто; „Даница“, забавник за годину 1826, Сабрана дела Вука Караџића, књ. 8, „Просвета“, Београд, 1969, стр. 43, 45.
19. П. Ровинский, Сербская Морава, стр. 528.
20. Исто.
21. П. Ровинский, Сербская Морава, стр. 527.
22. Извештај о беседи држаной на светогъ првозваногъ Андрију 1867. год. „Српске новине“, бр. 2, Београд, 4. јануар 1868, стр. 4.
23. Песма „Бановић Страхиња“ у В. С. Караџић, „Српске народне пјесме“, књ. II, „Просвета“, Београд, 1953, стр. 256—281.
24. Песма „Цар Лазар и Царица Милица“ у В. С. Караџић, „Српске народне пјесме“, књ. II, стр. 281—287.
25. П. Ровинский, Сербская Морава, стр. 529, 530.

26. П. Ровинский, Сербская Морава, стр. 531.

27. Исто.

28. Последњи објављен је прилог Латинка Перовић, „Из историје руско-српских веза у другој половини XIX века“, Зборник Матице српске за историју, св. 40, Нови Сад, 1989, стр. 127—132.

28. П. Ровинский, Два мјесца въ Сербии, стр. 373.

LA RÉGION DE ČAČAK DANS LE RÉCIT DE VOYAGE DE PAUL APOLONOVIČ ROVINSKI

Paul Apolonovič Rovinski (Gusevka 1831 — Gadčîn 1916) séjourna en Serbie au cours des années 1868 et 1869 en tant que correspondant des «Nouvelles de Saint-Petersbourg» et, en 1878, en tant que correspondant du «Temps nouveau». Il publia plusieurs extraits de son récit de voyage en Serbie dans «Le Courrier d'Europe» (en 1868, 1875 et 1876). Le dernier de ces extraits fut publié sous le titre de «La Morava serbe».

Arrivé en Serbie le 8 mars 1868, Paul Apolonovič Rovinski passa deux mois à Belgrade avant de parcourir certaines régions de la principauté. Dans la seconde moitié du mois de mai il visita les monastères de l'Annonciation et de la Transfiguration, situés dans le défilé qui est formé par les montagnes de l'Ovčar et du Kablar. Voici ce qu'il nota sur la ville de Čačak: «... Toutes les maisons étaient blanches, propres, surmontées de hautes cheminées, semblables aux minarets, et précédées par un jardin plein de comptueux rosiers qui s'élançaient plus haut que les auvents. Une imposante église, blanche elle aussi, surmontée de plusieurs coupoles d'une architecture plutôt étrange, qui rappelait en partie les mosquées turques, déployait sa beauté sur une vaste place avec, tout autour, des maisons plus ou moins grandes». Dans un café de la ville il écouta un joueur de guzla et décrivit sa manière de chanter.

Radivoje Bojović

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ

**ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1916. ГОДИНЕ
У СЕЋАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА**

ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ
YU 32000 Чачак
Народни музеј

UDK 886.1/2—84

Овај рад настао је са жељом да се обелодане бројне изјаве и сећања на Први светски рат, на онај његов део када је српска војска, са њом и борци из чачанског краја (сврстани претежно у 10. пешадијски пук), била принуђена да води одступне борбе и повлачи се беспућима Албаније, ове до Крфа, Вида и Бизерте као крајњих одредишта. За жаљење је што је бележење њихових казивања започело веома касно. Ипак, сматрам да је и ово што је записано, уз сачуване ратне дневнике, довољно као прилог за проучавање учешћа бораца чачанског краја у Првом светском рату. Ваља, овде, напоменути да се претежно ради о сећањима и дневницима сељака ратника, који су, не познавајући историју, нити опште размере и токове рата, изнели своје личне доживљаје, своја виђења ратних пожара и пута у неизвесност. Они се жале на кишу, снег, мраз, ветар, хладан песак крај мора, глад, умор, голотињу, вашке, али и на окле-

вање савезника, на међусобне неслоге и непоштене радње и поступке појединаца; жале за уништеном артиљеријом, за мртвим друговима, који су остајали поред трновитих путева повлачења. Говоре о начину борења Немаца и Аустријанаца, о вероломности и суровости Бугара и Арнаута, о Крфу као рају на земљи, о великом пријатељству француског народа према Србима.

Зазвуче у њиховом казивању или бележењу и понека лирска нота, мудровање, морална начела којих се ваља држати, туга и бол, а понекад и шала на сопствени рачун. И, поред свега, стојичко подношење тешке судбине, као и изненађујуће нове и свеже реченице којима прецизно осликавају шта им се догодило. Посебно када се сведочи о носталгијској чежњи за изгубљеном отаџбином, а кроз то и за кућом и породицом, или када у страху над судбином чланова породице, који су остали у окупираној земљи, кришом пуне сузу жалосницу; или, на Крфу, кроз песму „Тамо далеко, далеко“... тугују за милим и драгим, за завичајем.

Историјски подаци узимани су, при писању овог рада, само у најнеопходнијој мери ради тачнијег одређивања места и времена догађаја. Остали део сачињавају одломци изјава или дневника ратника чачанског краја. Ваља, овде, напоменути да постоји одређен број ратних дневника неједнаких вредности, али и оних који заслужују публикавање, какав је, примера ради, Ратни дневник Милете Продановића из Прањана, писан свакодневно и снабдевен графичким илустрацијама. Сва казивања забележио је аутор овог рада (што се, иначе, неће, из разумљивих разлога, посебно истицати у напоменама).

ОДСТУПНЕ БОРБЕ 1916. ГОДИНЕ

Суочен са поразом Аустро-Угарске у рату са Србијом 1914. године, немачки цар Виљем II донео је 15. септембра 1915. одлуку да његов веома способни фелдмаршал Аугуст фон Макензен мора „српску војску одлучно поразити“.¹ Да би постављени задатак био остварен, ангажоване су аустро-угарска III и немачка XI армија, које су почев од 6. октобра 1915. нападе Србију са северозапада и северера, тј. на Дрину, Сави и Дунаву, али и бугарске I и II армија, које су отвориле источни фронт. На тај начин се на границама Србије нашло око 800.000 до зуба насружаних војника, потпомогнутих авијацијом. Напад су најпре, борбом за Београд, извеле аустро-немачке снаге, с циљем да продором у долину Велике Мораве, уз помоћ бу-

гарских армија са истока, униште српску војску и реше проблем српског фронта. Макензен је упозорио своје војнике и официре да полазе у борбу „против једног новог непријатеља, жилавог, храброг и оштрог“. Истакао је: „Ви полазите на српски фронт, а Срби су народ који воли слободу и жртвује се до последњег“.² Србија је у том тренутку могла да се аустро-немачком нападу супротстави са око 300.000 људи. Отуда се, када су Бугари напали, мучки, у ноћи између 13. и 14. октобра на II армију Степе Степановића, Тимочку војску и групе Нових области, нашла у безизлазном положају. Ипак, отпор храброг српског народа био је такав да је Макензен принуђен, због великих губитака, да са западног фронта доведе Алпски корпус као појачање. Јер, отпор српских армија био је тако снажан да су одступале под борбом „корак по корак“³ и да су после двомесечних борби „жртве непријатеља биле тако велике да је једна петина изсачена из строја“.⁴

Распоред српске војске одређивао је и распоред бораца и официра из чачанског краја. Према том распореду, Мишићева I армија држала је северозападни фронт од Остружнице до ушћа Лима у Дрину и она ће, при повлачењу, проћи кроз чачански крај. На северном фронту биле су распоређене снаге Одбране Београда и III армије под командом генерала Павла Јуришића Штурма. У одбрани Београда учествовао је 10. кадровски пук са Чачанима и два мајора: Драгутином П. Гавриловићем, херојем одбране престонице, и Драгутином Ст. Гавриловићем у саставу VII београдског пука; у III армији борио се да део Чачана трећепозиваца под командом пуковника Светомира Цвијовића. На источном фронту, поред Тимочке војске, учествовала је Шумадијска дивизија II позива са 10. пуком истог позива у рејону Калне у саставу II армије Степе Степановића, са Шумадијском дивизијом I позива и 10. пуком I позива под командом пешадијског пуковника Владимира Туцовића — на положају на Тумби. У саставу ове армије борио се и Власински одред под командом пуковника Милована Плазине, родом из Губереваца. Како се види, борци из чачанског краја у највећој мери учествовали су у борбама против Бугара, а како су трупе Нових области са Вардарском и Брегалничком дивизијом биле упућене на II армију, то су у садејствима учествовали и Чачани.

Све до 15 октобра, тј. до напада Бугара, вођене су жилаве борбе, а онда је, по наређењу Врховне команде од 15. октобра, уследило постепено повлачење. Свака армија или посебни одреди — као што су били Одбрана Београда и други — добили су одређен пра-

вац повлачења настојећи да се на положајима што дуже одрже у очекивању савезничке помоћи. По овој наредби, III армија повлачила се правцем Обреновац — Аранђеловац — Крагујевац, а Одбрана Београда правцем Младеновац — Наталинци — Рача Крагујевачка — Баточина. На источном фронту српске снаге одржале су се све до 22. октобра на линији Пирот — Књажевац — Зајечар — Неготин, али су на јужном сектору фронта Бугари успели још 16. октобра да продру у долину Јужне Мораве и заузму Врање. По наредби Врховне команде од 27. октобра, II и III армија и Одбрана Београда имале су да се повуку на линију Багдан — Крагујевац, а I армија да пренесе положаје на долину Западне Мораве, од планине Јелице до планине Котленика. И док су се на северном фронту водиле жестоке борбе од првог дана, од 6. октобра, на источном тек од 24. октобра дошло је до енергичних акција бугарске I армије у рејону Калне нападом на Шумадијску дивизију II позива. Борци ове дивизије успешно су одбијали нападе осам бугарских пукова и „прелазећи постепено у огорчене противнападе нанели непријатељу изванредно велике губитке“.⁵

Одступне борбе трајале су кроз цео октобар и већи део новембра 1915. У том времену српска војска повлачила се под борбом према Косову са намером и надом да ће, добијањем помоћи од савезника, смоћи снаге да пређе у противнапад и истера непријатеља из своје отаџбине.

Но, пустимо да борци чачанског краја говоре о овим борбама и надама у савезничку помоћ, па и онда када су савезници, 31. октобра, коначно одбили ту помоћ и када је Србима остало да „сами продуже борбу у готово безизлазној ситуацији“.⁶

Али, пре но што су отпочеле борбе, „мир је трајао све до августа 1915. године“. „Војска је у августу, у приличном броју, пуштена кућама на одсуство, ради брања и сушења шљива и обављања других пољских радова. Војници су питали командира: шта је ово, хоће ли бити мир?“⁷ Али, било је ово само затишје, после борби 1914. године, затишје пред буру која се приближила границама Србије.

Поштујући хронолошки ред догађаја, тј. отпочињања борби на северном фронту нападом аустро-немачких снага, 6. октобра, на Београд, ваља, и овом приликом, навести говор Чачанина, тада мајора Драгутина П. Гавриловића, којим се, као командант 2. батаљона 10. кадровског пука, обратио својим војницима уочи поласка у јуриш на непријатеља на Дунавском кеју, 24. септембра/7. октобра 1915:

„Тачно у 3 часа непријатељ се има разбиће вашим силним јуришем, разнети вашим бомбама и бајонетима. Образ Београда, наше престонице, има да буде светао.

Војници! Јунаци! Врховна команда избрисала је наш пук из свог бројног стања... Наш пук је жртвован за част отаџбине и Београда... Ви немате више да бринете за своје животе, који више не постоје... Зато, напред у славу... За краља и отаџбину! Живео краљ! Живео Београд!..“

И мајор Гавриловић и његови војници показали су тада невиђено јунаштво. Тог јунаштва није недостајало ни касније, у одступним борбама.

О борбама у рејону Смедерева постоји више сведочења. На том фронту се у октобру налазио Чачанин Светомир Цвијовић⁷ као командант једног трећепозивачког пука, у коме је било доста Чачана. Уочи борбе са пруским гренадирским пуком I позива упозорио је своје људе:

„Не заборавите — иза ваших леђа су ваша села, ваша унучад и сви драги и блиски. Непријатељу их не смемо — бар ја тако мислим — пустити у руке“.⁸

Наставио је:

„Ја сам се нашем господару краљу Петру I заклео да ћу увек, у свим биткама, а нарочито у одсудним тренуцима за нашу Отаџбину — а ово је један такав моменат, чак и превише тежак за њу — борити се све дотле док ми или неко непријатељско зрно у некој борби потпуно и сасвим не заклопи очи, или пак ми не добијемо битку, а и све друге. То важи и за ову битку са германским пуком, која нас у скором тренутку очекује“.⁹

Забележено је његово сведочење:

„Млади Немци су, као љути лавови, јуришали и наваљивали, али ови старци, потомци Старине Новака и осталих легендарних јунака из наше велике прошлости, опстајали су у својим рововима и не помишљајући да крену назад... Као да су каквим магнетом били везани за ровове. А убрзо тако је и било, јер тај магнет... звао се Отаџбина. Борба се разгоревала, све крвавија, а губици [су били] све већи. Једног момента обавештен сам да у једном батаљону сви официри на челу са командантом батаљона, а и највећи део подофицира, више нису у животу...“¹⁰

Пошто није имао више старешина, Цвијовић је донео необичну одлуку — какву вероватно историја ратова није забележила: пуковском свештенику Владимиру Лијескићу, Чачанину, наредио је да преузме команду над батаљоном. Рекао му је:

„Од овог момента пред Свевишњим ја преузимам све Ваше грехе, које ћете највероватније морати починити убијајући људе — непријатељске војнике гарманског пука, са којима се баш у овом моменту кољемо и давимо на живот и смрт“.¹¹

Свештеник је схватио тежину ситуације:

„И наш првосвештеник, господине пуковниче, Свети Сава, када је требало за добро своје и наше Немањинке Србије, одлазио је у борбу са непријатељем без имало страха од кажњавања Божијег. Зато и ја без трунке гриже савести испуњавам Ваше наређење“.

Карактеристична су Цвијовићева сећања на ово што се потом збило:

„После добијене битке за заробљеног команданта немачког пука и остале заробљене официре приредио сам ручак, у току кога сам им на добром немачком језику саопштио да су их победили српски трећепозивци. Како нису веровали, морао сам да их, после ручка, проведем поред постројених мојих војника. Немачки командант понављао је: „Majn Got, majn Got, das ist unmöglich!“ Зар је могуће да су нас, пруске гренадиере, потукли, и то до ногу, ови српски старци, у својим сеоским оделима и са опанцима на ногама? И са главама које нису штитили гвоздени шлемови, већ шајкаче и јагњеће шубаре. А о оружју и да не говорим!“¹²

О овој борби постоје и друга, и другачија, сведочења, као и оно да је Владимир Лијескић за овај подвиг одликован.

У борбама код Смедерева учествовао је и Милојко Спасојевић из Жежевице,¹³ борац 18. пука Дунавске дивизије. Сведочио је:

„Немце би ујутро опалили топ и то је био знак за њихово напредовање. Имали су страшну артиљерију, иза које су наступали пешадинци. Борбу су водили удан, а ноћу би мировали у логору. Ту њихову особину били смо свикли и могли смо да се, ноћу, крећемо до миле воље. Сељаци из села у којима је вођена борба разбежали су се оставивши нам целокупна домаћинства. Једне ноћи, ја и мој комшија из села“ уђемо у напуштену кућу са намером да се огрејемо, вечерамо и наспавамо се. Тако наложимо ватру и најпре се сити огрејемо. Онда испечемо и поједемо кокош, а ја испечем и петла за сутрадан, метнем га у торбу, а ову под главу и заспим. Кад се пробудим, а оно ни торбе, ни комшије, који ме је те вечери наговарао да се предамо.

Када се рат завршио, сретнем мог комшију и питам га што ми није оставио бар бутку од петла, а он ми објасни како је мислио да ћу се ја као слободан снаћи и имати хране, а он, када падне у руке Немцима, неће имати ништа“.

Бранисав Миловић¹⁵ сећао се:

„Немци, који су били прешли Дунав, ударе баш на мој 11. пук, који се био ушанчио на положају Врбово или Врбовац, нисам сигуран. Немци су тукли тешком артиљеријом и разорним гранатама. Пред мрак намеравали су да изврше јуриш, што и учине. Мој, 2. батаљон и командант се не појаве на

положају, те остали батаљони, не издржавши дејство тешке артиљерије, одступе са положаја. Посебно је страдала у борби 1. чета 2. батаљона, у којој су многи изгинули док су борци осталих чета гледали погибију својих другова, а да нису прискочили у помоћ. До тога је дошло кад су се немачки бомбаци пробили кроз један поток и упали у позадину, где је била резерва и пуковска застава. Њихов нагли продор и појава изненади борце поменуте чете, који су изгинули бранећи заставу и команданта. Но, Немци заробе и заставу и команданта батаљона. У овој чети погинула су и два борца из мог села: Војислав Миловић и Благомир Гојковић. Моја 2. чета побегне, што је изазвало љутњу и бес команданта пука... Тако у првој борби са Немцима морали смо да се повлачимо. Но, ујутру идућег дана, ето Немаца. Наступа пешадија фронтално. Када су пришли на одређено растојање, отвори се ватра. Нисмо им дали да се помере напред све док им не дође артиљерија. А кад она поче да гори! Бије тешка артиљерија: једна граната, па шрапнел. Води се опака борба. Око 14 часова по подне опет се повлачимо у нареду. На основу овог искуства, стиже нам наређење да се повлачимо под борбом, уз задржавање непријатеља колико је то могућно. Тако смо одступали до Багрдана надајући се да ће нам ту стићи помоћ, обећана од Француза. Јер, наша артиљерија је пропала, један метак опали, а други се заглави у цеви.

Повлачимо се низ Биничку Мораву, а Немаца нигде нема. Увече стигнем у Крушевац. Ту пуна железничка станица пломбираних возова. Неки војници узимали су из оних возова разну робу. Тако један војник донесе балу кошуља и стане их делити, не тражећи никакав новац. И ја узмем пар тог веша, који ми је касније много ваљао. Ујутру добијем црни хлеб, и то цео, који нам се тада још увек давао као следовање. Понекад се делила и храна са казана. Али, када смо се нашли на Копаонику, добијемо по пола хлеба сваки, као последак од наше Србије. Уочи поласка командант пука¹⁶ построји нас и рече: „Ево, ја сам добио четврт хлеба и више нема. Чувајте то парче хлеба што сте јутрос добили, нека вам траје што више дана!“

Повлачили смо се преко Копаоника. Мој 2. батаљон остане као заштитница. Замркнемо у тамној ноћи, а нигде кућа, па смо изгубили пут. Ишли смо целу ноћ и цео дан док нисмо изишли из шуме и стигли у Преполоц, где нађемо наш пук. Ту останемо више дана. Разапнемо шаторе, умотамо се у ћебад. Кад се пробудимо, пао снег. Било је то уочи моје славе, Светог Аранбела, 7. новембра. Наш војник није се од 1915. до 1918. године умно или извоо када легне. У Преполцу нисам одржао славу, јер смо 8. новембра морали да кренемо даље. Правац Косово поље или Мало Косово, па десно за Вучитрн, а одатле за Косовску Митровицу као велику варош...^{16а}

Одлука о повлачењу српских армија са северног и источног фронта према Косову донесена је 11. новембра 1915. Врховној команди је, наиме, још око 10. новембра постало јасно да је наступило критично стање у повлачењу. Гајена је нада да би прикупљене снаге на Косову могле предузети енергичан напад ка Скопљу, у сусрет савезницима, у шта су сви ратници, па и они из чачанског краја, гајили велику наду. По директиви од 12. новембра, одређен је правац повлачења ка Приштини. Била је то „најкритичнија фаза у целокупној операцији... повлачења на југ“.¹⁷ Јер, повлачење је вршено и даље под борбом, а уз то ситуацију је отежавало и много тога: планински терени, нередовно снабдевање, немање хране и почетак гладовања, па колоне волујских запрега и избеглица.

Што се тиче одступних борби на источном фронту, број изјава и дневничких записа богатији је свакако и због тога што су на бугарском фронту учествовали борци 10. пука I и II позива, тј. из чачанског краја.

Тако се из ратног дневника Обрена Мандића из Виљуше¹⁸ види да је 10. пук II позива боравио у току августа и септембра у Ужичу, где су 11. септембра у току ноћи „топови превучени на штацију“, а са стоком се „ишло пешице“.¹⁹ Мандић бележи да 12. септембра „у 3 сата по подне стигосе моји са коњима; бивак у Алваџиници“.²⁰ Наредног дана:

„Батерија са коњима крену у 7 сати ујутру. Ја останем за после подне да идем возом за Краљево. Поћем на воз, а и деца рада да изиђу на воз. Ја бих волео да изиђу, али немају шта да обуку. Поћу Олга²¹ и Мишо,²² понесу ми ствари. Но Војо²³ ...изаће за мном: „Тата, јој тата, и ја идем стобом“. Е, сад помислите како је мени тада било...“²⁴

Ако се суди по подацима из овог дневника, 10. пук II позива кретао се преко Краљева, Крушевца, Алексинца, Соко Бање и Књажевца да би 20. септембра/3. октобра кренуо за Зајечар, а 21. септембра/4. октобра стигао у село Корита, где је поставио артиљерију на бугарској граници. Борбе су почеле, а 10. пук II позива повлачио се постепено према Књажевцу. Мандић записује: „Цмиљевац, 2. октобар. Бугари са два батаљона уђоше у Корита. Боже, на све стране борба. Грешан овај народ, хоће све да изгине. Ја ценим да овде нећемо заноћити“.²⁵

Један други борац 10. пука II позива, Драгољуб Марковић из Бреснице, казује: „На Крстовдан кренули смо из Ужича на бугарску границу, на положај Брезова чука, као помоћ 5. прекобројном пуку“.²⁶ О борби против Бугара казује и Љубисав Гвозденовић из Вујетинаца, борац 5. прекобројног пука, који се налазио код Зајечара, где „у борби 15. октобра кренусмо трећи пут на јуриш; кад смо упали у бугарске ровове, лупали смо рукама какав је шлем; ако је бугарски, ударали смо ашовчићима по глави. Бугари одступе. Толико их је излинуло, да смо могли газити с леша на леш“.^{26а}

О учешћу чачанских другопозиваца у борби против Бугара у октобру 1915. године податке је оставио и Радомир Цвијовић, учитељ, родом из Дучаловића.²⁷ У забелешци, написаној под насловом „Борбе на Власини“, свакако непосредно после окршаја, читамо:

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1916. ГОДИНЕ У СЕЉАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА
ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

„3. октобра увече, у селу Орахову, добио сам као командир 3. чете 3. батаљона 10. пука Таковског, заповест од команданта батаљона одн[осно] команданта пука да исто вече у 10 часова кренем са три вода своје чете, да нађем положај Голему Градину и да сутра 4. октобра у пет часова пре подне нападнем и отерам Бугаре, који су се то вече пребацили преко реке Власине и теже да заузму Голему Градину, те би се тиме појавили у бок нашег пука.

Ја сам заповест потпуно извршио. Иако је била велика магла, киша и помрчина, положај Големе Градине удаљен, а земљиште веома брдовито и испрекидано, пре зоре био сам на положају. Када је свануло, моју чету напао је цео бугарски батаљон. Борба је дуго трајала и завршила се мојом победом. На положају код Бугара остао је мртав командант батаљона, један капетан и два п[от]поручника, један наредник и више од 40 редова. Рањеника је било више од 100, а имао сам и заробљеника. Остатак Бугара побегао је преко реке Власине. Моји губитци су били: два мртва и четири лако рањена војника.“²¹

За овај подвиг Цвијовић је одликован Карађорђевоом звездом.

У дневнику Милета Продановић из Прањана, под 4/17. октобром, пише о борби ове чете:

„Десни бок нашег одсека загрожен је, наша чета која је водила борбу на Бађинској глави, морала се мало повући на косу Големе Градине, на бочни положај. У борби се силно држала и нанела непријатељу велике губитке. Против ове чете нападао је шест бугарских чета... На левом крилу целога дана водила се врло јака борба, ноћ се вата, све се утишава“.²²

Тако пише у Ратном дневнику Милете Продановића.²³ Он је у рату био артиљеријски наредник у 1. батерији артиљеријског пука „Танаско Рајић“. Његов дневник обиман је, али речито сведочи о борбама 10. пука I позива на положајима Тумба, Таламбас и Чука:

„Положај Тумба је врло велики плато, саме ливаде, сам положај је простран, јак и брижљиво утврђен... Са северне и североисточне стране уздиже се Таламбас и Црни врх, куда иде наша граница... Ја сам са шатором 22. септембра²⁴ код топова на Тумби...“

[29. и 30. септембар] Ја и командир рано смо били на осматрачници и цео дан провели у осматрању непријатеља. Око 11 часова пре подне једна група бугарских официра на коњима кретала се путем од Црног врха ка Дашченом кладенцу и изгубила се у правцу Руја... Командир чете са предстраже на Малом самару јавља да Бугари, по подне, извлаче топове на Ракитски рид ка караули Дашчени кладенац...“

Под 1/14. октобрам Продановић је записао: „Врло јак и хладан ветар дуваше. У 5,30 часова јутрос Бугари почели са артиљеријом дејствовати са Црног врха. Рат са Бугарима почео“.²⁵

Уследило је дводневно затишје. Онда, 4/17. октобра нови напад на 10. пук:

„Ситна хладна кишица са ветром падаше, тмурно, магле полако избијају и обавијају брда, око 10 часова пре подне поче јака пешачка борба на нашем левом крилу на Чуки. Бугари су нападали од Црног врха. Наше брдске батерије са Таламбаса дејствују јаком ватром, врло јака се борба развила; Бугари по овој магли и киши врло јако нападају. Слушао сам са зебњом извештаје, који долазе команданту пука и пуковнику Тудовићу и он наређује да се убије сваки, који покуша да одступи. Наша пешадија добро се држи... А сутрадан, 5. октобра, ништа се ново не чује, на фронту мирно као да нема борби...“

Уторак, 6. октобра... пред вече добисмо наредбу од команданта II армије војводе Степе Степановића, која се доставља да се прочита војсци. Наредба је моралног значаја и поред осталог у њој се каже да су нам Французи већ стигли у помоћ и код Штипа потукли Бугаре и заробили им 30 топова, да их јако гоне, за Французима стижу Енглези, а хитају и Руси...“^{31a}

Чачани су поново 8/21. октобра нападнути на Таламбасу. Продановић је унео у Ратни дневник:

„Облачно, јак и хладан ветар са ситном кишом, већ почиње и снег да провејава. Код нашег одсека на Таламбасу чује се пешачка борба, која се појачава. Послуга је код топова, на својим местима, борба све јача и јача. По извештају са левог одсека Бугари опет нападају на Чуку... Наша брдска артиљерија са Таламбаса и Бисага дејствује још јачом ватром и после пола сата све се утиша.“

Петак, 9. октобра: Целе ноћи чујаше се топовска паљба у правцу Пирота; тугњава скоро не престаје.“³²

Уследило је повлачење 10. пука на леву обалу Власине. Продановић је под 16. октобром забележио да „у истој наредби саопштава се да је непријатељ код Врања добро потучен и том приликом у борби се одликовао 4-ти батаљон X пеш. пука, који је тамо отишао“.³³

Занимљив је његов опис борбе Чачана 19. октобра/1. новембра:

„Рано смо се дигли пре зоре, јер батеријски положај морамо да променимо и то позади за 800 метара и мало лево, који је потпуно заклоњен а и предваја га јаруга и противник га неће моћи лако наћи... Непријатељ рано поче да дејствује са артиљеријом и да туче наш стари јучерашњи положај... Наш стари положај био је запаљен од непријатељских хаубичких зрна, од њине експлозије рекао бих, дрма се брдо, а дим је куљао са положаја као вулкан“.³⁴

Из дневника Милете Продановића могу се пратити свакодневне упорне борбе Чачана са бугарским 41. и 42. пешадијским пуком, који су 21. октобра/3. новембра, због неуспеха, појачани са два батаљона бугарског 1. пука. Продановић потом пише шта се збивало са артиљеријом 10. пука I позива:

„Доби наређење да се одмах повуче са Чуке на Старој планини, пређе реку Власину код Дејанске механе и одступи друмом Власотинци—Лесковац...“

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1918. ГОДИНЕ У СЕВАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА
ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

После одмора од пола сата кренули смо се, дрвени мост у Власотинцима упалише, а гвоздени је миниран и, кад се сви делови пребаце, има да се баца у ваздух. Кретали смо се журно, уз пут чују се јаки мински потреси, руше се мостови на све стране; прешли смо р. Мораву преко гвозденог моста, код кога су минери чекали на наш прелаз па да га баце у ваздух. Кретали смо се журно на положај лево од Бадицаца, али ордонанс нам донесе наређење да моја 1. батерија крене друмом за Лесковац и када прође варош, да се застави на друму, који води долином р. Ветернице“.³⁵

О борби код Лесковца, која је вођена 24, 25. и 26. октобра/6, 7. и 8. новембра сведочи више бораца чачанског краја из састава 10. пука I позива. Најубедљивије Ратни дневник Милете Продановића.³⁶ Од Чачана у борбама код Лесковца учествовале су две чете 2. батаљона и 1. батерија, а остали — главни део људства — концентрисан је у Лебану. Бугарски напад првог дана био је жесток:

„Строј за стројем наступао [је] необазујући се на жртве и спустио се у корито Мораве... Наши трећепозивци“ почеше нагло да бегају и одступају, већ пролазе и батерију, за нас се ствара опасна ситуација... Тада хаубичка артиљерија отвори ватру на мост, десно и лево испред моста и заштити нас, а враћене су две чете X пеш. пука као и батаљон XIV пеш. пука I позив... Борба пешачка све јача и јача, тако да је у први мрак била страховита, рекао бих све се упали, само уји и кркла, ми смо дејствовали са артиљеријом што брже, не штедећи муницију, коју смо за потуну довлачили из вагона са железничке станице у Лесковцу. Каре за муницију ишле су у галопу. Око 10 часова ноћу борба се утишава“.³⁷

После борбе вођене 25. октобра/6. новембра, уследио је још страшнији бугарски напад последњег дана битке за Лесковац. Изненађени брзим продором Бугара, захваћени паником, браниоци Лесковца су излаз тражили у бекству:

„У највећем нeredу пољем ка реци Јабланица и Прокупљу [бежали смо] падајући као сношље по пољу. Чим смо прошли раскрсницу пута Лесковац—Прокупље и пошли Лебанима, почеше падати наши убијени коњи и кукати погобени војници. Командир, видећи да батерију не може извући, викну: спасавај се ко може, вади са топова затвараче. Метци су падали као град кад пада из висине; ја сам бегао пољем. Целим пољем притисла наша војска која бега, падајући маса мртвих и рањених. На све стране падају погобени војници, обливени крвљу, кукају и моле: браћо, изнесите ме или ме убијте. Узмем једног пешака рањена, сав у крви, као сламку забацим га на леђа и продужим трчати. Нисам прешао ни тридесет корака, он стаде кукаати и молити ме, спусти ме брата тешко ми је... Молио сам се Богу да се раним лако или да погинем, а из џепа извадио сам револвер да, ако се тешко раним да мораднем остати да се убијем сам, да живи не паднем Бугарима шака, јер сам очима сад на положају гледао како ножевима боду волове у хаубичкој батерији, као и људе међу топовима“.³⁸

Шумадијска дивизија II позива стигла је у рејон Лесковца и ту, заједно са Тимочком дивизијом, потукла је „непријатеља на

Косаници и код Лесковца“. Продановић је забележио: „Чујемо да су нам топови повраћени, али нажалост кажу да су до крајности демонтовани и полупани“.⁴⁰

У борбама за Лесковац учествовали су и чачански другопозивци, који су се, после окрцаја у првој половини октобра,⁴¹ кретали од Ниша ка Прокупљу, одакле су 27. октобра продужили ка Лесковцу, „који је јуче заузет, а ми потиснути“. „Велики хаос, ту и краљ једнако обилази... Војска одступа, много рањеника. Борба све до подне“.⁴²

О борбама код Лесковца сведочио је Тихомир Кујунџић из Пријевора:

„Бугари су нас увек нападали поподне и увече. Тако смо под борбом одступали сваког дана, све док нисмо дошли до Пусте реке код Лесковца, у село Бријање. Уђем у једну кућу и како сам био гладан, затражим од домаћице, која је пекла пиле и хлеб, што за јело, а она ми рече да ми не може ништа дати, јер спрема за Бугаре, који ће ускоро наићи. Не даде чак ни главицу црног лука... Прећемо Пусту реку и заровимо се на добром положају. Поче киша, ровови пуни воде. Нађем сноп шаше и на њему преспavam. Око 4 изјутра наиђе краљ Петар и рече војницима: Браћо и синови, ми овде морамо извршити контранапад и победити, јер је наша Тимочка дивизија у опасности. У помоћ нам је дошао 10. пук II позива; све сами Чачани. У насталој борби истакао се један митраљезац из 10. пука, који је тако косио бугарске војнике, да су многи из једног бугарског батаљона, који је био прешао Пусту реку, били побијени, а остали су пали у заробљеништво“.⁴³

Тако су другопозивци Чачани бранили Лесковац и знатно ублажили пораз Тимочана и делимично Чачана I позива у овој тродневној борби.

Чачански другопозивци водили су још три дана борбу на Горњем Дреновцу код Лесковца, а онда се повлачили преко Лабена и Бојника. О овом путу писао је Обрен Мандић:

„Би ми много зима, те око 3 сата узмем да ватру наложим. Том приликом спустих торбу под себе. Док се окретох, торбу ми украдоше са једним и по хлебом, 5 пексимита, порцију и кашику и још неке ситнице. Пре неки дан украдоше ми нове цокуле, а сада, кад је таин 2 до 3 динара што је грешник шпарах од уста знајући да ни моја деца немају“.⁴⁴

После борби код Лесковца, борци 10. пука II позива наставили су повлачење преко Тулара и Лисине, у којој су, по забелешци у једном ратном дневнику, сазнали „да су Арнаути поклали већи део наше коморе, 152. у једном гробу, 6. новембра... дођосмо у село Пропашницу“.⁴⁴

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1916. ГОДИНЕ У СЕЉАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА
ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

Код саме карауле видим да је нека већа маса. На једном месту сахрањују, приђем и видим 12 крстова, а на једном пише: Овде се налазе 152 тела. То ми рекоше да су Арнаути побили V одељење резервне чачанске профијантске колоне⁴⁵. О борби у селу Пропаштици, вероватно 5/18. новембра изгледа да је учествовао и 10. пук I позива. О томе сведочи Радојко Солујић, борац овог пука, који наводи да је био „у великој борби на Пропаштици код Лесковца“⁴⁶.

Драгоцено је казивање Александра Јанковића⁴⁷ о ратним активностима 10. пука I позива у време лесковачке битке. Он је казивао о борби против Бугара у селу Лисице: „Добио сам наредбу да зауставим Бугаре по цену живота. Знао сам да смо ја и 83 борца мог вода жртвовани“⁴⁸. У борби против надмоћнијег непријатеља, која је трајала неколико сати, Бугари су представљени у правом светлу: „Разјарени отпором, навале са свих страна. Секли су рањенике и мрцварили. Последњи је пао Александар, чији су лепи страшно унаказили“⁴⁹.

Поводом оваквих понашања Бугара, ваља додати и сећање Миодрага Савовића, који је о одступним борбама казивао:

„Бугари су били наши закрвљени непријатељи. Нападали су нас мучки, пред зору, посвали нам мајку и претили да више нећемо видети ни мајке ни жене ни сестре. Такво вребање навело је многе наше борце да престано мисле о освети над Бугарима“⁵⁰.

Притисак бугарске армије настављен је и првих дана новембра. У најтежем положају нашла се Степановићева II армија, која је, пробијањем у рејону Лесковца, била изложена јаком бугарском нападу из правца Власотинаца. Стога је „код Лесковца отпочео веома крвав и огорчен бој, један од најзначајнијих епизода у операцијама 1915“⁵⁰, у коме су, као и у доцнијим борбама, учествовали и Чачани. У неизбежном повлачењу Степановићеве армије ка Приштини, у новембру 1915. године, дошло је на Преполцу до сукоба Комбиноване дивизије са Бугарима, „који су хтели да српској војсци пресеку пут за Приштину“. „У овој борби велику улогу одиграо је Радомир Белић из Остре. Он се истицао храброшћу и позиван је тамо где је било најкритичније. Једом је са својим водом, у контрајуришту, силно разбио Бугаре и осујетио њихов план“⁵¹.

Може се још додати да се II армија повлачила ка Косову једним делом од Куршумлије преко Мердара, а другим преко Куршумлије за Преполац и Приштину, где се надало да ће се „добити оружје, које је из Крагујевца евакуисано и опет на Косову после 500 година има да се реши питање српства“⁵².

Доста је сведочења о борбама у чачанском крају, о проласку јединица I армије, Ужичке војске и Васојевићке бригаде.

Милош Обреновић из Јездине казивао је:

„Уочи Лучиндана вратио сам се у село. Швабе су биле преко Мораве, а наша војска у Јездини, око наших кућа, одакле одступа ка Јелици на Бело брдо. Борбе су вођене три дана и доста је изгинуло наших трећепозиваца око моје куће. У време ових борби у чачански крај пристизале су избеглице са колима натовареним децом и стварима.“⁵³

Године 1924, у „Прегледу епархије жичке“, публиковано је како је Чачак изгледао 14/27. октобра, на четири дана пред улазак Аустријанаца у варош:

„Варош Чачак добио је изглед једног великог вашара, са веома тужним и жалосним изгледом. Пун је избеглица, војске, регрута, старца последње одбране, коморе. Свуда журба, спремање, товаране, нико никог не види. Узрујаност велика и свакога је обузео големи страх и туга...“⁵⁴

Ово је време када је, након мобилизације рођених 1896. године, чији су припадници испраћени из Чачка преко Рашке и Митровице у Вучитрн, извршена мобилизација младића Последње одбране (рођених 1897. и 1898). Зборно место било је у Расаднику, одакле су 18/31. октобра возом кренули према Краљеву и Трстенику, где су 22. октобра/4. новембра изненада нападнути и добрим делом заробљени; они који су се спасли, по казивању Светолика Милекића из Доње Краварице, стигли су 25. октобра/6. новембра у Рашку, куда су дан раније прошли последњи репуту из чачанског краја у саставу Крушевачких резервних трупа.

О повлачењу из Чачка ка Рашкој и Косову податке пружа сведочење Андрије Вукосављевића из Љубића.⁵⁵ Но, пре његових казивања, ваља рећи да је Мишићева I армија, нарочито око Горњег Милановца, пружила жесток отпор аустро-немачким дивизијама, али је, због угрожености осталих српских армија Врховна команда наредбом од 31. октобра наложила да се Одбрана Београда повлачи преко Рековца, Крушевца, Јанкове клисуре, Куршумлије и Преполца на Косово, а I армија преко Чачка, Краљева и Рашке — такође на Косово. Није сувишно напоменути да „српске снаге, под притиском јединица 19. аустро-немачког корпуса, биле су принуђене 1. новембра да напусте Чачак“.^{55а}

Вукосављевић је сведочио:

„Кад је болница из Горњег Милановца стигла у Чачак, Добросав Крсмановић из Брбана, наредник и командир колоне, који је ноћио у мојој кући, видећи да имам волове, убедио ме је да се неће одступати даље од Рашке те, да бић сачувао волове, најбоље би било да и ја кренем са њим. Како ми је мајка умрла рано, а отац, после учешћа у балканским, страдао у рату 1914, то немајући кога да за савет питам, пристао сам. Тако су у моја кола из чачанске болнице биле натоварене болничке ствари и преко Заблаћа, где нам је био први конак, стигнем у Краљево. Ту сам отерао кола у једно поље, звано Дивље поље, и ствари из кола пренео у један велики шатор. Тако су поступиле и коморџије целе колоне.“ Тако се сва болничка спрема из Горњег Милановца, мислим и из Београда, Чачка и Ниша, нашла на једном месту. У испражњена кола товарили смо спремну опште војне болнице. Ја сам био ослобођен, али сам отишао пред други велики шатор и у моја кола натоварена су четири бале нових ћебади. У овом шатору вршено је уписивање. Упитан да ли ме је послала општина, рекао сам да није, да сам добровољно пошао. Када сам рекао да хоћу да идем даље, онај чиновник се питао како да ме заведе, а један војник добаџи „добровољац“. Тако сам ступио у службу у јединицу опште војне болнице.

У Дивљем пољу код Крајева ставио сам нове арњеве, направљене од болничких мушета, и имао сам најбоља кола у целој колони. Било је у њима као у соби. Ту сам добио и два заробљена Србина из Лике или Далмације, оба првопозивци швапске војске. Но, ипак, од Крајева останем сам. Мој ујак Добросав Крсмановић морао је да остане у Краљеву и да, по неком правилу, преда болницу и рањенике Швабама. На расстанку даде ми своје нове и лепо извезене чарапе и замоли другове, неког Ајемовића, наредника из Заблаћа, и Митровића или Павловића из Мојсиња, да пазе и брину о мени. Обојица су били добри, али сам и њих брзо изгубио. Од Крајева нисмо нигде стали до Лепосавића, у коме смо разапели болничке шаторе и направили прихватну болницу. Било је то превијалиште, а главни лекар био је неки Копша. У Лепосавићу смо остали можда 20 дана. Ту ми др Копша узео кола да у њима спава, а мене истера под шатор. Кад није спавао, возио се у стакленом фијакеру. Преко дана седео сам крај огромне ватре, на коју су бацана цела церава стабла. Једног дана батале ми шатор ветар и киша. Ја се умотам у шаторско крило и легнем у један поток, у заветрини, и ту чврсто заспим. Нисам осетио долазак водене бујице, која ме захвати и понесе једно 20 метара. Ухватим се за трње и једва се извучем, а шаторско крило односе вода. Таман сам пришао ватри да се огрејем, а трубач свира покрет. Пошаљем моје заробљенике, а ја останем крај ватре да се осушим. Останем сам, уплашим се и пожурим. После пола сата дуну хладан ветар са снегом, који замрзну одећу на мени. Путовао сам скоро целе ноћи, залеђен. Долазило ми да скочим у Ибар. Двапут сам одлагао за следећу кривину... Када сам стигао своја кола, заробљеници ме убаце у ону ћебад, ту се осушим. Ускоро се у кола врати др Копша и кад је видео каљаву постељу, ишамара свог посиљног и оде. Отада га нисам видео. Путовање се наставило и сутрадан до после подне. Тад колону, у којој сам био трећи, зауставише. Скренусмо с колима строго десно. Наиђе батаљон пешадије и разви се у стрелце уз једну дугачку косу. Цео тај дан пратила нас је пушњава. На брду чује се кркљанац митраџеза, пушака, бомби. После двадесетак минута зачу се трубач оног батаљона и проломи се поклич „Ура“! Одмах се разапину болнички шатори, прави се превијалиште, а монтира и мањи шатор за операциону салу. Почеше доносити рањенике. Постави се стражар, карбидне лампе са по два бренера упалише се испред шатора. Осветљење као у граду. И док су се рањеници превијали, једна батерија се спуштала са брда и њу су артиљерџи закопали. Било је то испред Митровице, према Обилићу. Чим су рањеници били превијени, одмах смо кренули даље и дођемо у Митровицу...“

НА КОСОВУ И МЕТОХИЈИ

У току повлачења, прожете надом у савезничку помоћ у долини Вардара, српска влада на својој седници у Крушевцу, одлучила је да, уместо капитулације и сепаратног мира, Србија „иде до краја у борби против завојевача“.⁵⁸ Једино место где је још српска војска, окупљена на простору Приштине, Урошевца и Гњилана, могла да пружи отпор и, чак, по предлогу Млишића, пређе у противнапад, било је Косово. Покушај продора ка Скопљу почео је 18. новембра у крајње неповољним условима и могао се рђаво завршити да није „у последњем тренутку прекинут наређеним повлачењем преко Ситнице“.⁵⁹

У сећањима и дневницима бораца чачанског краја помињу се одређена места на Косову, у којима су се налазили кратко, јер је повлачење настављено ка Метохији.

У Ратном дневнику Милете Продановића читамо:

„На све стране целог дана врло јака борба вођаше се, а нарочито од Гњилаца и Урошевца... Дугачке разне колоне измешане, кретаху се докле оком видиш и напред и назад; само се чујаше тутњава точкава и крцкање кола. Поред пута почиње се вибати мртвих коња, као и поломљених кола, код којих себаху војници. На узбрдицама су ове колоне чиниле велику ларму, вичући на изнемогле запрете, гурали су војници и псовали“.⁶⁰

Посебно се помињу као прихватилиште српске војске Косовска Митровица, Вучитрн и Приштина. О томе је казивао добровољац Андрија Вукосављевић:

„У Косовској Митровици добијем нове опанке и две танка хлеба уз напомену да нам хлеб траје осам дана. Удари киша, од које се склоним под један ћепенак и приспим. Кад сам се пробудио, торбе нема. Неко ми је одсекао повраз и однео хлеб, опанке и чарапе, а у мојим грчевито стиснутим шакама остали су само крајеви повраза. Из Митровице, као припадник опште војне болнице, кренем за Вучитрн. Близу Вучитрна падне ми један во. Сачекам да се во одмори и останем сасвим сам. Нисам могао да издржим зиму, већ скинем затвор од кола, исечем га и наложим ватру. Дођем у Вучитрн. Сад се овде растајемо. Пропаст, готово је и ми прелазимо у другу јединицу. Шиптари купују волове. И мени су плаћали 40 банки у сребру, у срми, како они кажу. Свак ко је терао туђе волове продао је. Имао сам од те трговине вајде, добијем још два цака зоби. У чијој сам даље команди био, не знам. Стигнем у Суву Реку“.⁶¹

Ваља, још, поменути да су у Вучитрну недалеко од Митровице обучавани последњи регрути Крушевачких резервних трупа. Било их је и из чачанског краја, пре него што су упућени ка Љум-кули и Дебру. О приликама у Приштини, у дневнику Обрена Мандића,

пише да „војска на све стране притисла, а нарочито комора. Варош затворена, купити ништа немаш“.⁶² Овде су се Чачани II позива задржали од 23. до 26. новембра, а 25. новембра 15 војника напустило је пук и вратило се у Чачак.

Доласком у Метохију српска се војска пруписала у рејону Пећи, где је Шумадијска дивизија I позива стигла 29. новембра, а људство 10. пука II позива 21. новембра/4. децембра 1915. На овај начин се про Чачана нашао у Пећи, као месту где ће бити донесена велика одлука о поласку на пут албанске голготе. У Пећи је Врховна команда, схватајући да су борбени ефективи сведени на четвртину, а код неких јединица и испод тога, да је војска преморена и на иницијативу снаге због чињенице да је пуних седам седмица била у непрекидним борбама, због опадања борбеног морала изазваног губитком отаџбине и изостанка савезничке помоћи, у шта се код обичних бораца полагала нада, те осећаја усамљености и потиштености, одржала 29. новембра и 1. децембра састанак и донела одлуку о напуштању Србије. На доношење овакве одлуке утицали су још: недовољност муниције, рђава одевеност и обувеност војника (многи су били боси). Утврђени су правци повлачења. Тако је такозвана Северна група — у којој су били: I, II и III армија и Одбрана Београда — имали да се повлаче од Пећи и Ђаковице преко Рожаја, Андријевице и Подгорице до Скадра и Драча, а Јужна група — са Трупама Нових области, Крушевачким резервним трупама и још неким јединицама — према Призрену, Љум-кули, Пишкореји, Дебру и Мавровским хановима, одакле ће, после борбе против Бугара, наставити преко северне Албаније и Елбасана, Тиране и Шијака за Драч. Директива Врховне команде о поласку од 8. децембра (по новом) на „мученички марш“⁶⁴ примљена је од команданата одмах. Полазна места била су: Пећ, Ђаковица и Призрен, а реализација одлуке отпочела је 12. децембра.^{62/1} На овом путу ка Јадранском мору, на који је пошло око 220.000 људи, пале су „небројене жртве оних верних синова Отаџбине, који су имали вољу, али не и довољно снаге да до краја поднесу све муке и патње, које су по страховима превазилазиле све што је историја до тада забележила“.⁶³ Јер, на тежак пут кроз клисуре и беспућа борци су кренули гладни и изнурени, а уз то — изложени мучким нападима арнаутских банди из заседа. Они су посули пут албанске голготе лешевима.

Овде ваља навести дневнички запис Обрена Мандића — када је стигла наредба о повлачењу на јадранској обали, „тог веселја, ра-

досту, јер ко се надао томе; мора се нешто радити, или ићи преко Црне Горе на Приморје или бежати“.⁶⁴

У својим сећањима и ратним дневницима борци су радо истицали две ствари из времена боравка у Метохији. Најпре, похвалу оним старешинама — а таквих је било⁶⁵ — који су бринули о својим борцима, а затим и како им је тешко пало и због официра који су узимали новац за војнике и нестајали. И друго: жал за уништеном славном артиљеријом. Јер, уз одлуку о повлачењу, донесену у Пећи, одлучено је и да буду уништени артиљерија, архивска праћа и све друго што се не сме оставити непријатељу. Милета Продановић је 28. новембра/11. децембра записао: „На мосту где смо се одмарали, стајаху остатци од погорелих кола и хаубичке батерије, још стоје остатци од точкова и развојжје, а ту закопана су и хаубичка оруђа и мерзери... и маса лешева од стоке на све стране“.⁶⁶ Светолик Лика Станковић из Чачка причао је: „У Пећи жалостан призор бацања славне артиљерије у реке и потоке, паљење архиве, кола и других ствари. Из вароши се пошло само са пушком и оним што се на коњу могло понети“.⁶⁷ Милутин Богосављевић из Пријевора казивао је: „У Пећи настало је расуло. Уништени су топови, муниција, остала гола војска“.⁶⁸ Милета Продановић је записао да се Чачанима „учинило мучним“ присуствовање, у Пећи, уништавању топова, „који су показали безбројно пута непријатељу, да су ненадмашни у савршенству, све се сече и гори, топови се лупају гвозденим маљевима, обијају се нишанске справе и све што је гвоздено квари се, а све дрвено гори. Ноћ тиха али страшна, црни димови куљају, прасак бомбе која је остала у неким колима која горе, ујутру на све стране пустош и згариште“.⁶⁹

Слично се догађало у Призрену. У рукопису Сретена М. Гавриловића из Чачка читамо:

„Било [је] мноштво људи. Уске улице биле су препуне, да су се једва могли размимопазити и пешаци... Новац је играо, као и увек, највећу улогу. Ко је имао доста новца и то ситног или злата, пролазио је врло добро. Остали, који нису имали никаквог, умирали су од глади, а таквих је случајева било врло много“.⁷⁰

Гавриловић је писао и о изгледу српских војника на простору између Призрена, Баковице и Дечана:

„Војници су ишли с положаја на положај готово трчећи, голи, боси, изгладнели. Жалосно су изгледали. Сви су били бледи, измршавели, рекао би човек да ће се стропоштати. Они су, међутим, тако рећи јурили да заузму

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1916. ГОДИНЕ У СЕЋАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

један положај. Храбри српски борац ишао је увек гордо, па и сада, стегнувши пушку чврсто. Све што су на себи од ствари имали била је пушка“.⁷¹

Ипак, многи су одлучили да крену на пут неизвесности. Један од оних који су кренули јужним правцем, Тихомир Сечивановић из Мрчајеваца, казивао је: „Официри су нам говорили да се мора преко Албаније и да ћемо се вратити у Србију. Ја се нисам колебао, кренуо сам пут албанских гудура. Знао сам само да жив нећу пасти ником у руке, јер сам гледао шта Бугари раде са заробљеницима“.⁷²

ПОВЛАЧЕЊЕ НА ЈАДРАНСКУ ОБАЛУ (1915—1916)

Повлачење на оба правца — због глади, зиме, слабе опреме, изморености војника у одступним борбама и маршевима, ваљки и тешког, беспутног терена — било је веома тешко. „Дуж линије повлачења остале су десетине хиљада помирлих од глади, изнемоглости, зиме или албанских куршума“.⁷³

О повлачењу северним правцем, преко Рожаја, Андријевице, Подгорице и Скадра, има доста података, јер су Чачани, сврстани у 10. кадровски и 10. пук I и II позива ишли овим правцем. Поред забележених сећања, сачувана су и два ратна дневника: један је писао Обрен Мандић, борац 10. пука II позива, а други Милета Продановић из састава 10. пука I позива.

Пошто је Мандићев дневник публикован,⁷⁴ нема потребе да се подаци из њега користе, сем изузетно. Више података и описа повлачења 10. пука I позива дао је Продановић,⁷⁵ који је — полазећи 2. децембра са својом батеријом из Пећи ка Рожају, записао:

„Силна комора и трупе упућене су овим врло стрмим и тесним путем... У подне, на Савиним водама, снег и лед, стока пада, товари спадају и опет се поново дижу, мало слабији коњи почеше да остају путем. Пред мрак улазимо у клисуру Жљоб... Велика туга и бол мори ме, помислим на децу, жену, сестре, старе родитеље...“

Сретен М. Гавровић такође говори о тешкоћама при повлачењу, ка Рожају:

„Пута није било. На све стране зјапиле су провалије. Путања је била узана, но ипак су војници, гоњени од својих командира за добру награду која је обећана, извлачили топове, упрегнувши по неколико пари волова или коња, док се гдегод не сруче у провалију и стока и топ... Побој даље. Пут

води једном клисуром. Био је узан један и по метар, највише два. Ми пешаци ишли смо поред стена, док су коњи ишли поред амбиса... Близу врха пут се опет затвори у једну узану клисуру. На сваких 200—300 метара виде се лешине људи, коња, говеда, бачене ствари, поред којих пролазимо ко мимо турско гробље. Има их много. Немамо времена да их гледамо. Сваки се жури да оде што даље“.⁷⁶

Продановић пише о стању људи по доласку у Андријевицу:

„Замор код људи и стоке незапамћен... Да је имало још само један километар да се путује, не би могао издржати. Шта је руководио команданта да овако велике, дуге и тешке маршове одређује не знам; ово је само сатирање снаге без разлога. Овде сам се нашао са мојим Прањанцима, који иду као избеглице и они ме обавестише о мојима код куће, што ми је бригу доста ублажило“.⁷⁷

За неке припаднике Последње одбране младића Беране је представљало и крај њиховог повлачења кроз Црну Гору. Наиме, они су у околним селима служили код сељака, код којих су, на Божић, били заробљени од Мађара. У Беранцима је постављен логор, у коме „са обе стране по 12 реди жице. Снег веје, ветар дува, ноћ одавно пала, стоји врисак народа. Ово је било на трећи дан Божића и памтићу док сам жив“, забележио је Светолик Милекић.⁷⁸

Прошавши Подгорицу, људство северне групе приближавало се Скадарском језеру и Скадру. Продановић је бележио:

„Гладни и заморени војници, иако је настао врло каменит пут, којим су једва пролазили натоварени коњи, ипак су се трудили да би што пре стигли Скадру, тој нашој обетованој земљи, где ћемо се нахранити, одморити и примити оружје и одакле ћемо поново на непријатеља“.⁷⁹

Обрен Мандић забележио је да су Чачани II позива кренули 3/16. децембра из Подгорице за Скадар:

„Јутрос у 6 сати продужисмо пут преко овог брда које је сам камен, а између њих блато до колена. Доказати и описати тегобе пута овуда, то је немогуће, јер досад су липсавали коњи и волови, а овуда и људи. Видим лево и десно понеки мртав човек, а други кука, па и он је готов... Сутрадан прелазимо камен по камен, стену по стену. Једва пређосмо за 1 километар и ту ноћимо. 6. децембар, недеља, Св. Никола, Кренемо се у 6 сати... Ево у 2 по подне стојимо у блату. Скадарско језеро. Свега смо јутрос прешли за 500 метара. Страшно је погледати: у простору 4 километра све је леш до леша, коњ и во на понеком месту по десет на гомили. Сад тек дође оно црно време да се човек убије. Гладан, жедан, блато се гази до колена, само да би сто грама ракије“.⁸⁰

Већ поменути Бранисав Миловић сведочио је:

„Војници су при повлачењу преко Црне Горе ноћу лутали као зверке, иако је такво понашање било забрањено. Тако су долазили до жутог црно-

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1916. ГОДИНЕ У СЕЉАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА
ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

горског или албанског кукурузчића, кромпира и цвекле. Ту операцију изводили су ноћу, па се увече крај ватре пекао кукуруз и кромпир... Ја нисам волео да лутам; непрестано сам мислио шта ће бити са мном и ћутао сам... Поштен није могао да пређе Албанију, већ само способан лопов и зверка. Затим, чим се увече разапну шатори, одмах прсне куд који. Неки приносе трање за ватру, неки иду у сналажење“.⁸¹

У рејон Скадра прве групе војника из чачанског краја стижу 12. децембра 1915. године.⁸² Ту остају до 3. јануара 1916, када се креће за Љеш, на море. О боравку војске код Скадра има више сведочења.

Миловић је казивао:

„У скадарском крају били смо дуже времена. Сво поље било је под купусом, који су Црногорци исекли. Тако је нама остао само корен, који смо почупали и сав појели. Корен се чувао да би трајао неколико дана. Купусни корен нас поврати. Иначе, били смо црни од непреоблачења и дима ватара, крај којих смо се грејали и седели дуж пута. Тек у Црној Гори осетили смо да имамо вашке...“⁸³

О Скадру је писао Милета Продановић:

„Варош пуна силна света бежаније и војске, тако, да само по улицама меша, купити се за јело није имало ништа... Одмах по нашем доласку непријатељски авиоплани преко Тарабоша од Бара, бомбардоваше логоре око вароши, падоше две бомбе од којих је један војник погинуо, већ страх и разочарење све више човеке притискује, хране нема... умирање војника врло велико, тако свако јутро поред нашега логора протерају по неколико воловских двоколица натоварених као дрва мртвих војника за сахрану...“⁸⁴

По казивању многих ратника, у Скадру су се често проналазили очеви и синови пружајући једни другима неопходну помоћ.

Доста бораца из чачанског краја, нарочито из састава Крушевачких резервних трупа, повлачило се у Јужној групи од Призрена ка Љум-кули, Дебру, Мавровским хановима, а одатле преко Албаније до Драча.

Милосав Николић из Зеока наводи у свом ратном дневнику да је 2/15 новембра кренуо из Призрена за Љум-кулу. Прошавши Бицане и Пишкотеју, дошао је у Васјат, где „крај пута видео сам 9 наших војника голих који су заклани, па нам официри стално говоре да не овраћамо у арнаутска села“.⁸⁵ О путу Призрен — Љум-кула сведоче бројни ратници. Сви указују на тешкоће, на које су наилазили. Живојин Јовичић забележио је: „Изнемогли смо од глади па једва идемо козјом стазом. Прелазимо неки поток и са моје леве стране све мртви војници наши“.⁸⁶

Богосав Ђирковић из Горње Горевнице казивао је:

„На мосту преко Дрима гужва, отегла се дуга колона, артиљерци испрежу коње и отискују топове с моста у Дрим. И провијант се пребације на товарне волове и коње. Ту сам видео да смо коначно пропали. Пада киша, ладна. Хлеба нема а гледамо: хлебац бацаише у Дрим“.⁸⁷

По другом казивању, „мост беше поледио, стрм, без опраде, а Дрим велики. Дешавало се да се коњи оклизну и уплаше и падну у набујалу реку, која их однесе. Зато су им везиване крпе преко очију. Моје волове превела ми војска“.⁸⁸ Богосав Смиљанић из Љубића казивао је: „У Бисану, на првом коначишту у Албанији, доживео сам нешто ужасно: пошто су последњи регрути ишли у мањим групама и без оружја то су Албанци побили око 20 до 30 регрута и опљачкали их до голе коже“.⁸⁹

Андрија Вукосављевић, добровољац из Љубића, причао је:

„Дошао сам у Призрен, а одатле наставио ка Љум-кули. Ту се комора улогорила, пролази бежанија и војска. Видео сам мост у Чукусу (Љум-кули). Ту смо били пет до шест дана и погорели сва кола, бацајући по 5—6 одједном на ватру. Код Везировог моста посматрао сам војнике: носе старе шињеле. Неком сагорели скутови, а неком рукави. А на мосту војници у новим шињелима. Кад сам био пред мостом, заустави ме један старац, такође у новом шињелу. Учини ми се однекуд познат. На стотинак метара од њега стоје волови колубарци. Он ме заустави и пита:

— Одакле си, јуначе?

— Од Чачка.

— А знаш ли куда идеш?

— Идем са војском, па куд она, ту и ја.

— А знаш ли ти да ми идемо у Албанију, где нема хране ни за тебе ни за твоје волове? Ти не можеш да издржиш ову пропаст, зиму и гудуре. А волове добро пазиш, боље су ухрањени него моји.

Понових му да идем са војском и куд остали, ту и ја. Он се поћули, као да би заплакао. Нареди једном војнику да ми узме податке. Кад тај војник рече: разумем, Ваше Величанство, ја схватих да разговарам са старим краљем. Он ми руком опипа торбу и, видећи да је празна, посла војника, који ми донесе нову торбу, а у њој доста пексимита и шећера. Још ми рече стари краљ: ако пређемо ове гудуре, ми ћемо тебе наћи“.⁹⁰

Изгледа да је једна колона по преласку Везировог моста отишла преко северне Албаније ка јадранској обали, а друга се спуштала ка Дебру и Мавровским хановима, са задатком да заустиви продор Бугра и, по могућности, повуче се преко Грчке. Најпотпуније податке о овој, другој колони даје Богосав Ђирковић, који је о настављању покрета казивао: „Артиљерци и коморције воде по једног коња или вола, јер не може даље запрега да иде удвоје. Веле, идемо за Орош...“⁹¹ Без хлеба крећемо даље за Дебар. Хлеба нема, а ми настављамо даље без хлеба. Глад, умор, вашке исисаше и оно мало крви што имамо...“⁹²

Након доласка у Мали Дебар, „улазимо у касарне, које немају ниједног стаклета на прозорима... Троштим последњи динар што сам га понео од куће. Онај педесет и други динар“.⁹³

У Мавровским хановима дошло је до борбе против Бугара. Један од учесника, борац Крушевачких резервних трупа, сведочио је:

„Данас тек добивамо по пола хлеба. Овако уморни морамо да примимо борбу, а старешине знају да немамо знања за исту. Опет занимамо два дана. Овде има хлеба. Добијем половину топлог хлеба и помало варива... Треће ноћи крећемо из Мавровских ханова. Са нама има старих војника; они су нам десетари... Кад зора свану... развијемо се у стрелце. Поче пуцњава. Ми под командом пиштаљке крећемо се у напад. Борба се отвара и са леве и са десне стране. Кукњава, врисак, јечање рањеника... Руке озебле, ноге озебле, нико те за то не пита, само напред“.⁹⁴

После победе људство Крушевачких резервних трупа настави-ло је покрет ка албанској граници. Богосав Ђирковић казивао је:

„Смрзавамо се. Наилазим на просут ручак. Вадим комадиће мяса из блата. Марширамо у колони, блато нам обмотало ноге до листова, смрзало се и отежава ход. Нисам знао да су моји прсти, газио сам на петама. Изгубио сам се од својих другова и пристао за једним старим војником. У једној воденици изујем цокуле и скинем блато. Цокуле сагореле и пропале, а прсти на ногама крвави. Даље продужим бос... Официри су нам рекли: ово је последња стопа Србије, а ми смо знали да више немамо ништа сем голих душа“.⁹⁵

Занимљиво је казивање Јездимира Зимонића о покушају повлачења преко Грчке. Међутим: „Грци нису хтели да нас приме под оружјем. Прихватили су само болесне да пређу у Грчку“.⁹⁶

О преласку Албаније преко Ороша, Елбасана, Тиране и Шилка до Драча има доста података у казивањима Чачана. Андрија Вукосављевић је сведочио: „Албанија је земља снега и ситне шуме, коју су моји волови ноћу, на застанку, брстили. Јарам сам сагорео чим сам ушао у Албанију“.⁹⁷ Један други казивач, Тихомир Сечивановић из Мрчајеваца, наводи да му је повлачење преко Албаније тешко пало: „Босотиња, глад, умор, вашке. Остајали су моји војници прислоњени уз букве, са пушком у рукама. Изгледало је да су живи, а они — мртви. Тако смо стигли у Сан Ђовани...“⁹⁸ Душан Симиновић из Доње Горевнице причао је: „Гладовало се много. Пропет поред ватре, а војник запомаже: леба, леба... Био сам побожан и увек носио уза се восак и тамљан“.⁹⁹ Драгиња Танасијевић-Пурић, родом из Калањеваца, овако је сведочила повлачење преко Албаније: „Требало је бити брз као мачка, лукава, брза у одлуци, да би се опстало кроз Албанију. Увек сам ишла у већој групи и скривала се

да ме ко не примети. Иначе, вашке, глад, жеђ, умор, Арнаути. Мала неопрезност и нечување и оде живот“.¹⁰⁰

Борци су се на разне начине довијали да би преживели. Андрија Вукосављевић казивао је:

„Преко Албаније сналазио се како је ко знао. Али и тамо смо на 2—3 дана добијали кукуруз. Одакле, не знам. Имао сам конзерву са жицом, па на ватри пригрејем кукуруз и једем. У торби сам увек имао по неколико лоптица од суве траве за потпаљивање ватре. Не знам колико смо дана путовали до Драча. Помињала се и Пишколеја. Једног дана видим: крај пута лежи мртав цивил, дебео, а на ногама моје чарапе“.¹⁰¹

Љубиша Чивовић из Горњег Милановца наводи: „Продао сам сат, новчаник и бурму да би од Арнаута купио суве крушке... Дешавало се да Арнаутин прода војнику проју за пушку, а потом његов брат отрчи даље, засретне купца без пушке, а потом га његовом пушком убије, поврати проју, чак му скине одећу и остави га го-лог“.¹⁰²

О тешкоћама и трагичном удесу многих бораца при преласку преко Албаније доста података запамтио је Ботосав Ђирковић:

„Корачао сам бос, а у снегу је остајао мој крвав траг. Ко се претури или превари да седне, он гада више не устаје, јер глад узима свест. Оставши без новца и морен глађу, ја сам, као и други, продавао Арнаутима делове војничке опреме за парче хлеба. И чим мало хлеба окусим, даље видим испред себе. Тако смо стигли до Елбасана. Одатле се мили изнемоглом снагом за Тирану, али хране нема ни у Тирани. Настављамо пут и долазимо у Шиљак уочи Никољдана“.¹⁰³

Обрад Радосављевић из Вале наводи:

„Пут којим смо прешли био је као зид засечен, планина гола, само камен. Путања тако уска да двојица нису могла да прођу заједно. Ко се отисне оде километар у провалију. Куповао сам од Арнаута кукурузчић и јео по неколико зрна, да дуже траје. Морао сам да једем кријући, да ме не би напали. Гледао сам: војник једе своју руку и липсује! Албанија је пуна костiju српских војника. А тек вашке, више су нас оне појеле него глад... Били смо циганска војска. Хлеба нисам видео до Драча...“¹⁰⁴

Секула Срњић из Остре причао је: „Ишли смо козјим стазама, голи, боси и гладни. Јели смо зрневље жита, корење, остављајући мртве борце по завејаним стазама Албаније. Нико их није сахрањивао; остајали су као хумке под снегом“.¹⁰⁵

Како се види, повлачење Чачана у саставу Јужне групе пратенио је великим тешкоћама, већим него оним које су пропатили борци који су ишли северним правцем. Ово потврђује навод болничара

Богосава Смиљанића, који је у Тирани „затекао око 20 оформљених болница, које су прихватиле српске болесне и исцрпене војнике, а Французи су већ слали помоћ и храну“.¹⁰⁶ Уз то, Есад-паша издао је наређење Албанцима да „ако иједан српски војник погине, запалиће цело село“. Албански сељаци износили су намирнице на продају, али су тражили само сребрни новац, одевне предмете или оружје.¹⁰⁷

На крају, две оцене:

Бранислав Миловић сведочио је: „Оно што нас је највише одржало преко Црне Горе и Албаније јесте лепо време, кратки дани, а дуге ноћи. И дуван је био користан. А и то што су војници секли пещеве од шињела те завијали ноге“.¹⁰⁸

Француски маршал Жофр, победник над Немцима на Марни, рекао је: „Повлачење наших савезника Срба у околностима под којима је извршено, превазилази по страховтама све што је у историји до сада као најтрагичније забележено“.¹⁰⁹

НА ЈАДРАНскоЈ ОБАЛИ

Од друге половине децембра 1915. године српска војска и избеглице у све већој маси пристизали су на албански део обале Јадранског мора.

Ради евакуације, војска се најпре окупљала у рејону Скадар — Драч. Услед оклевања савезника да обезбеде њено пребацивање на сигурнија места, војска је — изнурена, иначе, дугим маршем — наставила да гладује. Ово оклевање значило је за многе борце и — крај живота.

Тек на интервенцију руског цара Николаја II и због продора III аустро-угарске армије у Скадар, 23. јануара 1916. године, убрзана је евакуација једног дела српске војске и избеглица на Крф, Видо, у Бизерту и у Француску: француска влада је „одлучније настојала да успешно оконча спасавање“ српске војске.¹¹⁰ Но, капитулацијом Црне Горе, 17. јануара 1916. године, уследио је продор аустро-немачке војске ка Скадру и Драчу. Овај продор пореметио је и планирано укрцавање српске војске у савезничке бродове у Сан Ђованију, Љешу и Драчу. Још више од тога, део недовољно опорављених војника био је принуђен да крене у нови марш — ка Валони, дуг 250 километара. На тешкоће живота у рејону Скадра и Драча указали су многи борци из чечанског краја.

Тихомир Кујунџић¹¹¹ нашао се у прилици да у Сан Ђованију сагледа „положај и судбину избеглица из Србије, жена, деце, старца, који су се испред непријатеља повлачили са војском“:

„Надали су се у савезничке бродове. Били су слабо одевени, чак и без ћебади лежали су по песку под отвореним небом и пропадали... А на путу за Скадар по енглеске лекове овакав приказ: пет наших војника; један умро, а четворица још живи, окупљени око угашене ватре. Кад сам се враћао, нађем и ону четворицу. Били су мртви“.¹¹²

Војска се прибирала у Драчу. Док је ишла од Скадра за Љеш, немачки авиони бацали су летке. Тихомир Кујунџић сведочио је: „Официри на коњима и сабљама јурили су да спрече узимање летака. Ја узмем један, на коме је писало: Срби и војници, угледајте се на вашу браћу Црногорце, предајте оружје и идите вашим кућама, где вас жељно очекују. Пут вам је слободан кроз Црну Гору“.¹¹³

Немци нису успели, а орпска се војска све више окупљала у Драчу очекујући да се бродовима пребаци на сигурније место. Али, ни овде за војску и бежанију нису били обезбеђени ни храна, ни смештај. По казивању Болосава Ђирковића, певало се „под ведрим небом, без простирача и покривача, а киша пада. Старији војници насеку грања и наложе ватру, а нас од ватре терају“.¹¹⁴

Пре него што се посвети пажња дугом боравку у Драчу, ваља навести још података из казивања ратника и из њихових ратних дневника о приликама виђеним и доживљеним на путу од Скадра за Драч.

Милета Продановић је записао у свој ратни дневник да поред пута за Љеш „са обе стране... местимице беше лешева много“.¹¹⁵ До Драча, каже он, број лешева је повећаван, јер — „маса војника, а нарочито пешадија мучила се за храну много и који је иначе био слабуњав, а без хране, окапавао је и остајао у блату... Од Љеша доведе видео сам доста лешева наших војника, који су на путу у блату, поред врзина и по пољу од глади и изнурености помрли и остали“.¹¹⁶ Војин Госпавић из Врчана наводи и ово: „У Драчу сам видео краља Петра, који нама војницима није дао да устанемо у знак поздрава, јер, били смо као ладови, сама кожа и кост. Толико смо били ослабили да је Милован Гавриловић¹¹⁷ мерио 18, Вучко Бојовић¹¹⁸ 19, а ја 22 кила“.¹¹⁹ Андрија Вукосављевић је казивао и ово:

„У Драчу стоку одводе једним мостом у колони и уварају у брод. Ја доведем моје волове на мост и предам једном стражару, па побег за њима, јер ми се учини да остајем сам на свету. Али, на несрећу, наиђе један наш официр и стане ме псовати. Ја се уплашим и побегнем назад у масу. Волове

ми одведоше, а мене отераше и оставише. А у пристаништу гужва, војска, бежанија, стока. Тако кренем сам за Валону“.¹²⁰

Било је и оних који су успели да се укрцају у Сан Ђованију или Љешу, где су стизали у групицама од осам до 10 људи. Сретен М. Гавровић каже да се у Сан Ђованију „спавало под шаторима на песку. Ветар је најпосле прешао у олују, која је све шаторе пообарала... У случају лепог времена сви би изашли из шатора и свлачећи се голи требали се од ваљака, којих је било толико да смо готово свакога дана убијали 2—3 стотине“.¹²¹

У време боравка у рејону Драча доста се Чачана налазило у логору у варошици Шијак, одакле су свакодневно одлазили у Драч по следовање. Но, примичањем непријатеља журно је обављено укрцавање људства у Драчу, за Валону или за неку другу страну. Људи су се довијали на разне начине да би избегли пешачење за Валону, које је обезбеђено у последњи час, јер се 14/27. јануара 1916. кренуло ка Каваји, а тога дана „пред сам мрак непријатељ бомбардоваше Драч“.¹²² Издвојивши слабе и изнемогле да се у Драчу укрцају и морем стигну до Валоне, „здрави и способни добили су као следовање пекоцит и конзерве за 12 дана, тако да је сваки био много оптерећен са ношењем својих ствари и хране“.¹²³ Пут за Валону био је тежак, а за многе борце трагичан. У дневнику Милете Продановића записано је: „Сутрадан, од Каваје кренули смо преко блатњавих ливада, куда стоји маса људских лешева од наших регрута и заробљеника“.^{123а} Слично сведоче и други ратници. Андрија Вукосављевић казивао је: „Нисам могао да се укрцам у Драчу и кренем за Валону. Ишли смо преко неких бара и блата. Иде војска преко љеса. Било је баруштина у које су људи упадали и нису могли да изађу. Упаднем и ја, али ме један водник извуче и поведе за собом.“¹²⁴ Богосав Ђирковић казивао је: „Наилазимо преко неких мочвара. Врло је тешко ићи и многи војници упадају у мочвару, где се гуше. Свуд око нас мртви војници леже или пливају у житком благу“.¹²⁵

Приближавајући се Валони „војници су изгледали веома жалосни и поцепани и око ватри изгорели и почађавили. Некоме на сред леђа шињел прогорео, неки нема пола рукава, неком шајкача прогорела, па му коса прошла кроз капу, необријан и од дима сав зачудио, мршав и изнурен; жалосна и бедна изгледаше наша војска“.¹²⁶

Упркос таквом стању, ваљало се одважнијим показати пред савезницима. Бранисав Миловић је казивао:

„Кад смо избили пред реку Шкумбу и донекле уређени наилазили на мост, трубачи засвирају, а на мосту српски и француски стражари. Преко реке био је огроман италијански логор. Италијани нас сликају уз гласно реаговање о пропалој српској војсци. Једва смо вукли ноге, а требало је да пробемо маршевским кораком поред савезника. Беле се италијански шатори као бели снег. Италијани лепо обучени, зелене се перјанице“.¹²⁷

Приближавања циљу све је обрадовало, јер — стизало се. „Желно је сваки погледао на Валону и бродове“, писао је Милета Продановић. У Валони се није много чекало на укрцавање — у пристаништу су чекали „силни бродови“.¹²⁸

Из албанских пристаништа, углавном из Валоне, Чачани су се превозили италијанским и француским бродовима: „Ла Лорен“ (један од највећих француских прекоокеанских бродова), „Краљица Јелена“, „Света Ана“, „Виктор Иго“ (најстарија француска лађа, „коју су француске лађе поздрављале“),¹²⁹ а од италијанских — „Бенова“. О превозу на Крф, што је, свакако, било посебан доживљај за србијанског сељака-ратника, Бранислав Миловић је сведочио:

„Французи су наше војнике сачекивали на лађи и нудили храну са послужавника. Неко, гладан, узме по пуну шаку, а Французи се смеју говорити: Србин, не ваља. Распоредени смо у кабине, у којима су били плетени кревети на спрат. Ту смо примили вечеру. Кад је лаба кренула, помислих ми баволи однесе и тело и душу. Путовали смо целу ноћ и цео дан. Увече, угледасмо светла на Крфу. Отпоче искрцавање... Излазе војници из кабина као зверке из кавеза Окупљамо се по четама и тако уређени, пошав кроз варош Крф, стигнемо у маслињаке, где је мој 11. пук дочекала организована кујна“.¹³⁰

Ваља, на крају, напоменути да је из Валоне пребацивањем српских ратника вршено на Крф, а мањим делом и на острво Видо, а из Сан Ђованија, Љеша и Драча у Валону и на Крф или преко Италије у Француску и Бизерту у Тунису. Најзад, ради хронолошке јасноће, ваља навести и чињеницу да је пребацивање остатка српске војске на Крф, Видо и у Бизерту почело почетком јануара, а завршено 5. априла 1916.

КРФ, ВИДО, БИЗЕРТА...

По савезничком одабиру два острва у Јонском мору, Крф и Видо, као и Бизерта у Тунису, били су завршна тачка путовања за учеснике албанске голготе. Тамо су смештени остаци српских армија — они који су преживели повлачење.

Али, крај патњи и умирања српских ратника ни тамо није окончан.

О томе какав се ужас ширио на оба јонска острва,, нарочито на Виду, најречитије сведочи истина да је ово друго названо Острво смрти: на њему је, када више није било места да земљина утроба прими тела српских војника и избеглица, „више десетина хиљада прогутала . . . Плава гробница“.¹³¹

О томе како су ратници из чачанског краја доживели помену-та места најбоље сведоче они сами.

Највише података сачувано је о Крфу. Разлози су јасни: тамо се искрцало највише српских ратника и бежанаца, а — уз то — ово острво је ове њих задивило својим лепотама.

Милета Продановић је забележио: 26 јануара/8. фебруара:

„Брод је ишао поред Епирске обале, око 9 часова пре подне већ улази-мо у крфски канал, угледа се дивно острво Крф и пред њим два зелена острвца указаше се — Лазарет и Видо... Брзо смо се пребацили са брода на пристаниште Говино, северно од вароши Крф“.¹³²

Јелесије Андрић, ратник и песник из Чачка, казивао је да су се војници најпре искрцавали на мало острво Лазарет крај Крфа, где су се купали и преоблачили. Ту, сведочио је, на Лазарету, „око лађе, која стоји, маса чамчића са Грцима, који нам нуде поморанце, лимун, дуван и друго. Додају нам корпе и ми у њих стављамо паре, а они нам шаљу оно што хоћемо“.¹³³ О понашању Француза првог да на боравка на Крфу, импресивно су поворили многи Чачани. Јездимир Зимоњић из Горачића причао је: „Французи нас очисте од сваке рђе и обуку. Имали смо шаторе и добру храну“.¹³⁴ Тихомир Сечивановић из Мрчајеваца сећао се: „На Крфу Французи су изгорели мо-је старо одело, а дали ми ново. Имали смо шаторе жуте боје. У сва-ком је било по четири војника. Храна уредна, а уз ручак по чаша вина. Србија се никад Француској одужити не може“.¹³⁵

После искрцавања већина бораца из чачанског краја већ првог дана била је на путу за село Горњи Илсос, на северној обали Крфа. Милета Продановић је унео у свој дневник:

„Пут је ванредно леп, проведен кроз мале таласасте брежуљке засађе-не виноградима и обрасле маслинама, где кроз сваку удолицу вијуга поточић. Куд год погледаш само цвеће, руже, поморанце се жуте... Мора се човек чудити овом божјем дару... Свако се осећа весело како је оставио свој мили завичај, када висимо да су патње престале, видимо како нас свесрдно наши савезници Французи прихватају и дочекују“.¹³⁷

Многи су са одушевљењем говорили о лепотама острва Крф, који је упоређиван са рајом, али рајом на земљи. Тихомир Кујунџић је истицао да „ако има рај на земљи, онда је то ова земља. Јер, код нас је снег и мраз, а овде траве зелене, стигло поврће, зру поморанџе, време топло. Французи нам деле хлеб од два кила! А хлеб је слadak и укусан“.¹³⁷ Милета Продановић записао је: „Острво се сво зелени у маслинама и дивним кипарисима, поред мора лепо замкови подигнути, које зелен бршљан већином зидова прекриваше, а испод којих се дрвета и воћке у зеленилу преливају; род лимуна и поморанџе само се жути, прави рај“.¹³⁸ Ипак, било је, нарочито у почетку, када је људство било исцрпено, доста страдања. Светолик Лика Станковић из Чачка причао је: „На Крфу су многи војници страдали, јер су много јели, а изгладнели стомак није могао толику храну да поднесе“.¹³⁹ Бранислав Миловић додавао је: „Дође јака храна и тифус, који однесе више живота но прелазак преко Црне Горе и Албаније, мада су нас Французи хранили добром и обилном храном, а њихови лекари контролисали опоравак наших војника“.¹⁴⁰

Почетком марта Чачани су пребачени из Ипсоса у нов логор, на југу острва, у село Мезонги. Путовање је извршено 26. и 27. фебруара/11. и 12. марта 1916. Војници и официри Шумадијске дивизије сместили су се „поред реке Мезонги у равници до самог мора и улогорили се под маслинама“. Милета Продановић записао је:

„Пешачки пукови наше дивизије растурени по околини, сви су на дивним местима. Но, почиње велика брига и туга да мори за родитељима, женом и децом... Очи ми се стално отимаху преко залива ка северу, где је наша мила отаџбина, где су моји мили и драги остали... Седим под маслином на самој морској обали. Мисли моје праћене су ранијим сретним животом у своје завичају. Сећам се оног лепог живота, моје породице, замишљао сам наше родне равнице, лепа поља обрасла мирисним цвећем, пренео сам се у мислима тамо, туговао сам, саме ми сузе повоше на очи. Од тога заноса од једном ме трже такање ждралова, који лећаху ка северу... у правцу снежних албанских планина, ка нашој отаџбини, очи ми засузише још више, боже мој колико су они сретни што ће проћи нашу отаџбину... Вратио сам се у логор гужан, сетан и замишљен, прошао поред гомиле мојих другова, који нешто разговараху и весело се смејаху; отишао сам право шатору и сео и дуго сам још ћутећи седео и слушао песму, коју једна група војника иза нашег логора певаше:

Тамо далеко, далеко крај плавог Дунава,
Тамо је село моје, тамо је прави рај“.¹⁴¹

О уређењу логора, посећујући их, писао је Јелисије Андрић. Посебно о оном у Мурјатнику, 20 километара удаљеном од града Крфа: „Како су дивно уређени, са лепим капијама на којима је име пука, батаљона, чете и са оградом и стазама посутим шљунком у разним

бојама. Кроз логор су алеје и лепе фигуре од цвећа и морских шкољки. Широка стабла маслина крошњама својим чине хлад“.¹⁴²

Све ово показује да су се војници већ били опоравили и, после неколико дана боравка на Крфу, пошто су се нахранили и одморили, да су оживели, па се увече, у логору, код Чачана, чула музика свирале, да је играно гиздаво кољу, да је певана весела песма. Било је, на Крфу, и веселих згода, посебно приликом трговине између Грка и војника. Наиме, сваког дана долазили су у логоре српске војске прчки трговци са коњима натовареним робом. Када су је продавали, узвикивали су: „Аврио, аврио!“¹⁴³ Не знајући шта то значи, један Чачанин је, по казивању Богосава Смиљанића, рекао Грку:

— Ево ти 10 динара, донеси ми сутра тај аврио!

Мислио је да је то некаква роба.

После тога сви су се шалили на његов рачун.¹⁴⁴

За многе борце, наравно и оне из чачанског краја, опоравак на Крфу, посебно на Виду, није био успешан. Многи млади животи ту су се угасили. На оба острва заснована су гробља, не само 10. пука, српске војске. Велика смртност била је последица исцрплености бораца, наглог узимања обилне хране (коју истанчана црева нису могла да поднесу). Уз то је „тифус харао, а оболели су пребацивани на острво Видо и у масама умирали. Везивано је камење да би лешеве умрлих одмах потонули у плаву гробницу“.¹⁴⁵ Овоме у прилог иде и казивање Радојице Куловића из Чачка да „пошто је Видо каменито и нису се могли копати пробови, то су умрли борци бацани у море“.¹⁴⁶ О пребацивању изнемоглих и оболелих на Видо, као и о стању болничке службе на том острву, доста су казивали ратници из чачанског краја. Тако Јелесије Андрић^{146а} о доласку на Крф, 29. јануара, и пребацивању на Видо 4. фебруара 1916. године пише да су на Виду затечени болнички шатори, младићи Последње одбране,¹⁴⁷ избеглице и војници:

„Лутају острвом не добијајући лекове. Јер, то и није болница, већ склониште на брзу руку направљено. Французи, које смо затекли, раде с највећом вољом, али не може се све одједном. Код шатора налазе се гомиле лешева. Нема ко да их пренесе. И, наши их носе по 24 часа, без престанка. Носе их у пристаниште и уварају у једну малу лађу, која их после носи на пучину и баца. Колико је њих ту, који имају мајке, сестре, жене, децу, очеве!... И они сада, као ствари без вредности, ребају се један преко другог, у лађици, увијени прљавим тробојкама; односе их на пучину. У болницама се не зна колико је и ко је све дошао, ко је умро и колико их сада има“.¹⁴⁸

О свему томе сведочи Секула Срњић из Остре, који се као оболео нашао на Виду:

„Са Крфа су сви регрути били пребачени у Бизерту, а ја на острву Видо и, као болестан, смештен у пољску болницу, која се састојала од огромног шатора. Било ми је хладно и, лежећи на слами, нисам могао да се загрејем. Једне ноћи се разбудим, јер ме је нешто давило. А оно: умро ми је на леђима један наш војник. Била је то велика пољска болница, у којој су болесници лежали у два реда. Ујутру, пред шатором би осванула камара мртвих, а празна места попуњавана су истог дана новим болесницима. Из ове болнице побегнем са једним другом и пређем у француску болницу, где су нашли да болујем од пегавог тифуса. Пребачен сам у V дивизион, тј. заразно одељење болнице „А“, у коју сам дошао са 35 килограма. Било је пет француских болница. Многе помрле чамцима су одвозили у правцу Валоне и сахрањивали их у море...“¹⁴⁹

Због хладноће и неудобности, шатори су од почетка фебруара замењени дрвеним баракама. На Видо је дошао престолонаследник Александар Карађорђевић и донео понуде болесницима.

Боравак на Виду трајао је до 13. марта 1916. Тада је болница предата Французима, који „непрестано евакуишу болеснике у Бизерту великим санитарским лађама“:

„Многи војници пребацују се са Вида на Крф и то се чини све до маја 1916. На дан 18. априла одржан је парастос на острву Виду, уз присуство шефова страних мисија, грчког владике, грчких и наших свештеника... престолонаследника. Опело — свечано, а онда одлазимо према споменику који су Енглези подигли умрлим Србима... Полаже венац г. Љуба Давидовић, а министар војни држи врло дирљив говор о јунацима умрлим за добро отаџбине... Музика свира Бетовена...“¹⁵⁰

Колико је на Виду страдало Чачана, тешко је рећи. Али, по казивању Јездимира Зимонића из Горачића, на Виду је страдало око 30.000 српских војника.

Већ је речено да је пребацивање дела српске војске са Крфа и Вида у Бизерту у Тунису извршено, јер је „дошло наређење да се покупе регрути из свих пукова и пребаце у Бизерту на обуку и опоравак“.¹⁵¹ Али, многи борци из чачанског краја пребацивани су у Бизерту још са албанске обале Јадранског мора, док су се неки други нашли „под стрејом племените Француске“.¹⁵² Посебно су у Француску упућени ђаци са својим наставницима и млађи људи, који нису стасали за репутацију. Са њима и тешки рањеници. О боравку Чачана у Бизерти говоре сами ратници. Ми нећемо, овом приликом, цитирати њихова сећања која су публикована.¹⁵³ По казивању Јездимира Зимонића, „у Бизерти је било доста места и било је добро, али је борце морила врућина. Само сам песак. Дању смо ишли на море — на купање“.¹⁵⁴ Милутић Богосављевић из Пријевора сведочио је:

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1916. ГОДИНЕ У СЕВАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА
ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

„Укрцао сам се 1916. у Сан Бованију и преко Бриндизија стигао у Бизерту. Ту нас је дочекао адмирал Гепрат повицима „Вива Срба!“ А нашим војницима клечају ноге, не могу да корачају, а покушавају да пробу маршевским кораком. Поцепани, пуни вашки, саме кости... Адмирал Гепрат долазио је сваког дана у обилазак. Био је научио да на српском каже: „Помози Бог, јунаци!“ Било је и оних који су оставили кости у Бизерти, као што се десило Акшамовић Тихомиру из Бреснице, свршеном учитељу, кога је отац ту сахранио“.¹⁵⁵

У рукопису добровољца Ферда Секованића, под насловом „Моје успомене“, овако је описан сусрет са Бизертом:

„Кроз Бизерту смо промарширали јадни, избљувани, а војна музика која нас је сачекала није нас много оживела. Изнад Бизерте простирала се велика пешчана равница и ту је било наше боравиште. Добили смо мала шаторска крила и подигли шаторе за по два војника. Ја и Душан били смо нераздвојни. Вечити ветрови односили су нам шаторска крила, а пустињски песак нас је затрпавао. Морали смо да градимо баракe са зидним постољима и дрвеним крововима“.¹⁵⁶

Ипак, живот је овде имао и лепших тренутака: почев од тога да је, при доласку, на војнике бацано цвеће, па све до музике свирале војничке и игранки; свему ваља додати да су српске ратнике овде посећивали Французи доносећи им поклоне.

После опоравка, већ од априла 1916. године, реорганизовано људство 10. пука, тј. борци из чачанског краја, пребацивано је у Микру код Солуна, а одатле на Солунски фронт. Али, од 420.000 обвезника свих категорија народне војске са почетком октобра 1915. године, на овај фронт стигло их је једва око 150.000, док је 270.000 људи изгинуло, пало у ропство, или остало на путевима албанске голготе, на Крфу, Виду и Бизерти.

НАПОМЕНЕ

1. „Трновит пут Србије 1914—1918“, спомен-књига повлачења преко Албаније 1915. и 1916, Београд, 1974, стр. 7.
2. Исто, стр. 8.
3. Андреј Митровић, „Србија у првом светском рату“, Београд, 1984, стр. 251.
4. Исто, стр. 252.
5. Као под 1, стр. 25.
6. Исто, стр. 25.
- 6а. Казивања Бранислава Миловића, рођеног 1891. у Горњој Трепчи, учесника у балканским ратовима, кадровца 10. пука, а у Првом светском рату бораца 11. пешадијског пука.
7. Рођен у Дучаловићима (Драгачево) 1878, учесник у ратовима од 1912. до 1918, дивизијски генерал, умро у Чачку 1954.
8. Цвијовићева казивања забележио Никола Цвијовић, учитељ из Чачка.
9. Исто.
10. Исто.
11. Исто.
12. Исто.
13. Рођен у Жежевици 1894, учесник у Првом светском рату.
14. Кузман Веселиновић из Жежевице.
15. као под 6.
16. Војислав Томић, командант 11. пука I позива, био је веома строг, храбар, правичан и способан официр.
- 16а. Као под 6а.
17. Као под 1, стр. 28.
18. Обрен Мандић рођен је 1880. у Виљуши, учесник у ратовима од 1912. до 1918, борац 10. пешадијског пука I позива. Његов дневник је делимично објављен.
19. Миодраг Јаћимовић, „Слово ратниково“, дневник Обрена Мандића, Чачак, 1980, стр. 120.
20. Исто, стр. 121.
21. Кћи Обрена Мандића.
22. Син Обрена Мандића.
23. Син Обрена Мандића.
24. М. Јаћимовић, н. д. стр. 121.
25. Исто, стр. 127.
26. Казивања Драгољуба Марковића, рођеног 1895. у Бредници, учесника у Првом светском рату од 1915. године у саставу 10. пешадијског пука II позива.
- 26а. Казивања Љубисава Гвозденовића, рођеног 1894. у Вујетинцима, учесника у Првом светском рату (борац 5. прекобројног пука Комбиноване дивизије).
27. Радомир Цвијовић (1879—1966), учитељ, резервни капетан у ратовима од 1912. до 1918. у 10. пуку „Таковском“. Живео и умро у Чачку.
28. Оригинална забелешка чува се код Николе Цвијовића, учитеља у Чачку.
- 28а. Милета Продановић, трговац, учествовао је у Првом светском рату као резервни артиљеријски поднаредник у 1. батерији артиљеријског пука „Танаско Рајић“ при 10. пуку I позива. Он је аутор изванредног дневника, који је још у рукопису и чува се код његових потомака.
29. Исто.
30. Сви датуми у Продановићевом дневнику су по старом календару.
31. Милета Продановић, Ратни дневник.
- 31а. Исто.
32. Исто.
33. Исто.
34. Исто.

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1915. И 1916. ГОДИНЕ У СЕВАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА
ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

35. Исто.
36. Исто.
37. У борби код Лесковца учествовао је и 3. пук III позива из Пирота.
38. Као под 31.
39. Исто.
40. Исто.
41. По старом календару.
42. М. Јаћимовић, н. д, дневник Обрена Мандића, стр. 131.
- 42а. Кујунџић је рођен 1895. у Пријевору, у рату је од 1915. учествовао као борац 11. пука II позива.
43. Као под 42, стр. 134.
44. Ради се о селу Прапаштици.
45. Као под 42, стр. 135.
46. Солуџић је рођен у Бершићима 1887, учесник је у ратовима од 1912. до 1918. у саставу 10. пука I позива. Живео је у Чачку.
47. Рођен је у Чачку 1882, учитељ, учесник у рату 1915. као командир вода.
48. „Споменица учитељима и учитељицама изгинулим и помрлим у ратовима 1912—1918“, I, Београд, 1924.
49. Исто.
- 49а. Казивања Миодрага Савовића из Чачка, учесника у рату од 1915.
50. Као под 1, стр. 27.
51. Казивања Обрада Пауновића, рођеног 1894. у Парменцу, борца 5. прекобројног пука Комбиноване дивизије II армије Степе Степановића.
52. Као под 31.
53. Рођен у Јездини 1899.
54. „Преглед епархије жичке“, 6 и 7, Чачак, јул 1924, стр. 151.
55. Рођен 1899. у Љубићу, где се после повлачења вратио 1916.
- 55а. Радован М. Маринковић, „Матичне књиге умрлих о погибији Ужичана у Придворици код Чачка 1915“, Ужички зборник, Титово Ужице, 1986.
56. Могућно у колонским возовима Дунавске дивизије II позива. Она је боравила у Чачку од 15. до 18. октобра, односно од 28. до 31. октобра 1915.
57. Казивања Андрије Вукосављевића.
58. А. Митровић, н. д, стр. 255.
59. Као под 1, стр. 33.
60. Као под 31.
61. Као под 55.
- 61а. Као под 1, стр. 40.
62. Као под 42, стр. 136.
- 62а. Реализација је за неке јединице почела већ 30. новембра, првог дана након одлуке на саветовању у Пећи.
63. Као под 1, стр. 43.
64. Као под 42, стр. 137—138.
65. Подаци из Ратног дневника М. Продановића и казивања Радомира Цвијовића и других.
66. Као под 31.
67. Станковић је рођен у Јасици код Крушевца 1885, учествовао је у ратовима од 1912. до 1918. у саставу Тимочке дивизије II армије; живео је у Чачку од 1911. до 1978.
68. Богосављевић је рођен 1895. у Пријевору, био је борац Ужичког допунског пука.
69. Као под 31.
70. Среген М. Гавровић из Чачка, „Из пута кроз Албанију“, рукопис.
71. Исто.
72. Сечивановић је рођен 1890. у Мрчајевцима, учествовао је у балканским, а у Првом светском рату као борац 10. пука I позива.
73. А. Митровић, н. д, стр. 259.
74. М. Јаћимовић, н. д, стр. 117—143.

75. Штета је што се овде не може дати цео дневнички запис Продановићев о повлачењу до јадранске обале.
76. Као под 70.
77. Као под 31.
78. М. Јаћимовић, н. д, белешке Светолика Милекића, стр. 195.
79. Као под 31.
80. М. Јаћимовић, н. д, стр. 139—140.
81. Казивања Бранислава Миловића.
82. Као под 31.
83. Као под 81.
84. Као под 31.
85. Милосав Николић (1896—1972) из Зеока, учесник у рату од 1915. као борац 10. пука и учесник у пробоју Солунског фронта.
86. М. Јаћимовић, н. д, дневник Живојина Јовичића, стр. 63.
87. Рођен 1896. у Горњој Горевници, учесник у рату од 1915. у саставу Крушевачких резервних трупа, солунац; М. Јаћимовић, н. д, стр. 103.
88. Казивања Андрије Вукосављевића из Љубића.
89. Смиљанић је учествовао у рату од 1915. као болничар.
90. Као под 88.
91. Као под 87.
92. Исто.
93. Исто.
94. М. Јаћимовић, н. д, стр. 104.
95. Као под 87.
96. Зимоњић (1896—1991) је учествовао у рату од 1915. као борац Крушевачких резервних трупа.
97. Казивања Андрије Вукосављевића аутору.
98. Казивања Тихомира Сечивановића аутору.
99. Симовић је рођен 1887. у Доњој Горевници, борио се у Првом светском рату у саставу Дринске дивизије.
100. Рођена је 1898. у Калањевцима, учествовала у повлачењу, живела касније у Чачку.
101. Као под 97.
102. Рођен је у Горњем Милановцу 1896, борио се у саставу Крушевачких резервних трупа.
103. Као под 87.
104. Радосављевић је рођен 1896. у Вапи, у рату је учествовао као регрут.
105. Рођен је 1896. у Остри, борио се у саставу Крушевачких резервних трупа.
106. Казивања аутору.
107. Казивања Радивоја Драгићевића, рођеног 1889. у Лозници, учесника у ратовима од 1912. до 1918. у саставу 3. коњичког пука.
108. Казивања аутору.
109. „Солунски фронт“, ВИЗ, Београд, 1967, стр. 60.
110. А. Митровић, н. д, стр. 273.
111. Казивања аутору.
112. Исто.
113. Исто.
114. Казивања аутору.
115. Као под 31.
116. Исто.
117. Из села Јанчића.
118. Из села Тучкова.
119. Госпавић је рођен 1896. у Врчанима, учествовао је у рату од 1915.
120. Казивања аутору.
121. Из бележака Сретена М. Гавровића.
122. Као под 31.
123. Исто.
- 123а. Исто.

ПОВЛАЧЕЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ 1916. И 1916. ГОДИНЕ У СЕЋАЊИМА И ДНЕВНИЦИМА
ЧАЧАНСКИХ РАТНИКА

124. Казивања аутору.
125. Исто.
126. Као под 31.
127. Казивања аутору.
128. Као под 31.
129. Казивања Љубомира Ђосића из Чачка, учесника у рату 1914, једног од 1.300 каплара; од 1915. до 1918. борно се у саставу 12. пешадијског пука.
130. Казивања аутору.
131. Као под 1, стр. 9.
132. Као под 31.
133. Драгутин Паунић, „Кад су војске пролазиле“, прилог Јелесија Андрића, ратника и песника из Чачка, Београд, 1988, стр. 105—106.
134. Казивања аутору.
135. Исто.
136. Као под 31.
137. Казивања аутору.
138. Као под 31.
139. Казивања аутору.
140. Казивања аутору.
141. Као под 31.
142. Као под 133, стр. 110.
143. Значило је: доћи ћемо сутра.
144. Казивања аутору.
145. Казивања Светолика Лике Станковића.
146. Казивања Радојице Куловића, рођеног 1893, борца 11. пука. Живео у Чачку.
147. Годишта: 1897. и 1898.
148. Д. Паунић, н. д, стр. 107.
149. Казивања аутору.
150. Д. Паунић, н. д, стр. 112.
151. Казивања Јездимира Зимоњића из Горачића.
152. Др Драгомир Иконић из Бањице, учесник у Првом светском рату, „У изгнанству“, успомене и сећања, рукопис у Архиву САНУ.
153. У наведеном делу М. Јаћимовића.
154. Као под 151.
155. Богосављевић је рођен 1895. у Пријевору, учесник је у Првом светском рату.
156. Секованић је рођен на Бледу, био је српски добровољац од 1913. до 1918. године. Његов рукопис „Моје успомене“ чува се у рукопису. Живео је, до смрти, у Чачку.

LA RETRAITE DE L'ARMÉE SERBE EN 1915 ET 1916 DANS LES SOUVENIRS
ET LES JOURNAUX INTIMES DES GUERRIERS DE ČAČAK

Épuisée par les guerres contre la Turquie et la Bulgarie (1912—1913), la Serbie s'est trouvée dans une nouvelle guerre en 1914, cette fois contre l'Autriche-Hongrie. Malgré de nombreuses difficultés, l'armée serbe, conduite par de brillants commandants, infligea une terrible défaite à l'empire voisin. En 1915, année où la Serbie fut attaquée par l'Allemagne et la Bulgarie, l'armée et la population serbes furent réduites en une situation pénible, pleine d'immenses épreuves et souffrances. Surtout du fait qu'elle fut abandonnée à son sort. Les combats soutenus lors de la retraite de l'armée et de l'exode de la population civile à travers les escarpements et les précipices de l'Albanie pour atteindre les îles de Corfou et Vido, puis Bizerte, firent l'objet des souvenirs écrits et des journaux de guerre, tenus pour la plupart par des guerriers-paysans qui y exposaient leur vision de la Première guerre mondiale. Ce texte nous permet d'apprendre comment ils voyaient les difficultés et les souffrances apportées par la guerre, de connaître leurs observations sur la stratégie et la tactique des Allemands, sur la félonie et la cruauté des Bulgares, mais aussi leurs conceptions du patriotisme, du courage, des principes moraux. On y lit leur regret de quitter leurs familles, leur pays natal, leur patrie, ainsi que leur condamnation du comportement des Bulgares à l'égard du peuple serbe, leur mépris pour les gestes blâmables de certains officiers et soldats, leur désapprobation des lenteurs avec lesquelles les alliés se décidaient à aider la Serbie en temps utile. Le guerrier serbe savait exprimer sa douleur de voir la destruction de l'artillerie couverte de gloire, condamner ceux qui incendiaient les entrepôts de nourriture et de vêtements alors que les soldats souffraient déjà de disette de vivres et de manque d'uniformes. On y trouve aussi des témoignages sur les souffrances de la population et de l'armée en retraite, sur les combattants qui, en se retirant péniblement vers la côte adriatique n'avaient que leur fusil; on y lit des messages moraux selon lesquels il n'est pas admissible de voler, de piller, de dépouiller les cadavres; on y relève des remarques sur le rôle de l'argent dans les efforts de survivre, sur la cruauté des Albanais, sur l'île de Corfou comme paradis terrestre, sur la précieuse amitié du peuple français.

Dans ces témoignages rien n'est passé sous silence, ni victoire ni héroïsme, pas plus que défaites, peur et couardise. Les guerriers serbes ne connaissaient guère l'histoire ni les courants généraux de la Première guerre mondiale; ils relataient leur propre expérience, leur vision des dévastations de la guerre et leur marche vers l'incertitude. Ils se plaignaient de la pluie, de la neige, du froid, du vent glacial, de la faim, de la fatigue, des poux. On rencontre parfois dans leurs écrits une note lyrique, des méditations, un moralisme rigoureux, la tristesse et la douleur, enfin, de temps en temps des moqueries à leur propre adresse. Et surtout le stoïcisme avec lequel ils supportaient leur triste destin, exprimé par des phrases d'une fraîcheur neuve et surprenante qui décrivent les événements avec précision. En particulier lorsqu'il est question de nostalgie, lorsque, craignant un destin tragique pour leur famille, une larme leur échappait ou lorsque, dans l'île de Corfou, ils noyaient leur tristesse et leur mal du pays dans la belle mélodie du chant «Là-bas, au loin, loin de la mer...»

Teodosije Vukosavljević

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ

СТАНОВНИШТВО МЕЂУВРШЈА, ПАКОВРАЂА И РИЂАГА

РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ
YU 32000 Чачак
Радише Поштића 8

UDK 39 (497.11)

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Пре четири године у Зборнику радова Народнег музеја у Чачку публикован је рад о пореклу становништва Бељине, Парменца и Придворице.¹ Та три насеља дуго су сачињавала једну политичку општину — паковрађку — са Међувршјем, Паковраћем и Риђагама.² Овом приликом заокружујемо документацију о пореклу свих родова на том простору. Тиме се наставља реализација дела пројекта „Чачак, Лучани и Горњи Милановац етнографски“.³

Користећи податке из матичних књига (углавном умрлих), грађу Међуопштинског историјског архива у Чачку, епитафе са надгробника и крајпуташа, разне пописе становништва из XIX и XX века, доста оскудну стручну литературу и позивајући у помоћ памћење најстаријих становника, успели смо да сачинимо овај рад. У појединим случајевима, за неке родове, подаци су непоуздани, али других — једноставно нема.

Као општа карактеристика, мора се најпре истаћи податак да у ова три села нема староседелачког живља. Сви родови су досељенички. Стизали су на ове просторе из правца Санџака и Старог Влаха, из моравичког краја и Драгачева — углавном. Узроци сеоба — одсељавања са старих породичних огњишта најчешће су политички (после буна, устанака и ратова) и економски (досељавало се из пасивнијих у питомије крајеве), а понекад и лични (да се приближе родбини која је раније успела да се окући на овом простору, а ту су и прилузи, усвојеници, довоци).⁴

Уз давање података о томе када су и одакле приспели поједини родови, покушавамо и да назначимо основне правце одсељавања из ових села, која су нарочито бурна после Другог светског рата и углавном су економског карактера.

МЕЂУВРШЈЕ

*Ненад Рисимовић... рођен у Миросалцима...
(Протокол умрлих, преминуо 1889)*

На северним побрђима планине Овчар, у Овчарско-кабларској клисури и на њеном излазу према Чачку, налази се планинско село Међувршје, које административно припада општини Чачак. Северно је река Западна Морава (преко које су села Рошци и Видова), источно — Паковраће, јужно планина Јелица и Овчар (иза којих је драгачевско село Дучаловићи), а западно — Овчар Бања.

Пошто је разасуто међу планинским врховима Овчара, село је добило име Међувршје. Поједини његови потеси названи су по људима (Џавринов до — по неком Турчину, Бајин вис, Пејичина кривина, Бајуковина) или по природним облицима (Водички до, Велики до, Мали до, Рајковачки до, Тристи до, Заграђска коса — где Западна Морава заграђује део земљишта, Грушинац, Оглавак). На Џавриновом дому налазило се некакво старо гробље, око кога су била засађена стабла крушака, које су повађене у току Другог светског рата.¹

Сеоска обетина је Велики Спасовдан. Раније су, на тај дан, крстоноше „остављале“ молитве на рушевинама манастира Вазнесење (који је обновљен уочи Другог светског рата) и по раскрсцима путева. У атару овог села налази се и стари манастир Ваведење. Покојници се сахрањују у два сеоска гробља — у Горњем и Доњем крају, како се и насеље, иначе, дели.

Најстарији помен Међувршја налазимо у турским царским дефтерима из XVI века. Село Међувршје имало је, примера ради, 1525. године 13 домова и четири нежењена пунолетна мушкарца. Приммићур је био Бастић, син Милоша. Мештани су плаћали 1.828 акчи феудалних дажбина. Тада је у овом селу пописан и манастир Дробњак. (Није јасно да ли је реч о Ваведењу или Вазнесењу). Три године касније село је имало девет домова и 22 нежењена пунолетна мушкарца. Приммићур (старешина села) био је Паскач, син Милоша. У Међувршју је тада пописан и манастир Коритар, свакако данашње Ваведење, богомоља уз само корито реке Западне Мораве. У једном дефтеру из нешто каснијег периода у селу Међувршју записано је 16 домова, уз четири пунолетна нежењена мушкарца. Сви су плаћали 2.448 акчи феудалних дажбина. Гајили су: пшеницу, просо, конопљу, купус, бостан, јечам, раж, бели и црвени лук. Дажбине су плаћали и на ширу, мед, свиње и једну воденицу. Каснији дефтери (из 1559/60. и 1572. године) не „знају“ за ово село, које је можда променило име или је, пак, запустело.²

У току XIX века Међувршје је, као заселак, улазило у састав села Видове, потом села Паковрађа. Најпре се налазило у видовском, после у трнавском срезу. У тевтеру чибука 1822. године као житељи Видове пописани су: Стефан Пеица и Вучић Пеица.³ До иза Другог светског рата Међувршје је административно припадало општини паковрађској са седиштем у Парменцу. Изузетак су окупацијске године, од 1916. до 1918, када је село било припојено општинском поглаварству у Марковици (Драгачево).⁴

Иначе, насеље је 1939. године имало 29 домова.⁵ Попис из 1971. забележио је у овом селу 130 житеља у 39 домаћинстава, а деценију касније — 125 становника и 34 дома.^{5а}

Становништво Међувршја у целини је досељеничко. Најстарији данашњи родови стигли су овде под крај XVIII века.

За живот становника овог насеља значајна је, из новијег доба, 1954. година. Наиме, тада су исељени неки домови са десне обале Западне Мораве, јер је тај терен прекрило вештачко језеро за хидроелектрану Међувршје. Нека домаћинства прешла су на сеоски атар, други су се селили у Чачак. На том потесу куће и имања имали су: Пејице, Крстовићи, Тодосијевићи и Глишовићи II.

Мало је докумената који говоре о досељавању становништва у ово село. Ипак, успели смо да расветлимо њихово порекло.

ПЕЈИЦЕ (10 к, Никољдан) су најстарији род у Међувршју. Њих једино помиње, примера ради, тевтер чибука из 1822. године (Сте-

фан и Вучић Пеица).⁶ Досељени су крајем XVIII века однекуд из правца Црне Горе са презименом Вучићевић, које је образовано од имена неког претка Вучића. Међу њима је, на истом потесу у селу, живела и некаква Пеја Циганка, раније досељена из Македоније. По тој Пеји, мањи потес на коме су досељеници живели, добио је назив Пејино (имање), Пејице, што се касније пренело и на њихово презиме. Матице умрлих помињу и презиме Пејић, које је имала Јања (75), умрла 29. септембра 1878. у Паковраћу, чији је заселак у то време било данашње село Међувршје. За њу се каже да је рођена „у Турској“,⁷ по прилици у Санџаку, који је тада припадао Отоманској царевини. Ако је она од Пејица, произашло би да су се они и касније досељавали на овај простор. Иначе, године 1937. неке Пејице су се настаниле код Липљања (Косово и Метохија), одакле су се поједини, пре петнаестак година, вратили у Међувршје. У Чачку су образовали пет, у Београду и суседној Видови по два, а по једно домаћинство у Скопљу, Пријевору (Чачак), Лозници (подринској), Младеновцу и Старој Пазови.

ГЛИШОВИЋИ I (4 к, Никољдан) тврде да су у Међувршје приспели крајем XVIII века из Сељашнице код Пљеваља. Ако се суди по документима, извесно је да се ово догодило после 1820. године — нема их у тевтер чибука унесених, као власника стоке, 1822. Презименом чувају успомену на неког претка Глишва. Иначе, приповедају да се овде доселио Мијат Глишовић са супругом. Пре би се могло рећи да би то могао да буде Глишо Дошљак, утисан у чибучки тевтер касније додат оном из 1822. године.⁸

КРСТОВИЋИ (1 к, Крстовдан) су потомци неког иностранца, који се покрстио. Тада је он добио име Крсто, од чијег је имена остало презиме његовим потомцима. Претпоставља се да је био из Италије, да је лутао по свету и овде се окрасио после 1825. Тако, бар, тврде његови потомци; неки — и да се све ово збило касније. Тај Крсто покрштеник био је отац Јована Крстовића, који се у документима помиње 1851. године. По свој прилици, досељавање овог иностранца било је раније. Јер, чибучки тевтер из 1822. помиње у селу Видови Марицу Крстовић, власницу 10 оваца и коза.⁹ Неки кажу да су из Челица код Нове Вароши. Иначе, пре Другог светског рата једно домаћинство Крстовића образовано је у Марибору, а после 1945. године — једно у Западној Немачкој, два у Београду и по једно у Чачку и Бељини (Чачак).¹⁰

ТОДОСИЈЕВИЋИ (2 к, Ђурђевдан) су дошљаци са Бихора после Другог српског устанка. Могуће је да су потомци неког Тодосија ко-

ји је 1822. имао десет оваца и коза.¹¹ Од његовог имена образовано им је презиме. Пре Другог светског рата у Чачку се настанио Милош, после 1960. године формирана су два домаћинства Тодосијевића у Београду, а једно у Каменици (пожешкој).

ГАВРИЛОВИЋИ, звани Манцули (1 к, Дмитровдан) су после 1825. године досељени из правца Санцака. Презименом чувају успомену на претка Гаврила. Надимак Манцули може да упути на старо презиме (или на завичај). После 1950. настанили су се и у Чачку (2 к), Београду (2 к) и Обреновцу (1 к), а има их и у суседној Видови (Чачак).

МЛАДЕНОВИЋИ (1 к, Стевањдан) су стигли после 1825. из околине Пријепоља. Потомци се својим презименом сећају претка Младена. После 1960. године Младеновићи живе у по једном домаћинству и у Косјерићу, Младеновцу, Чачку, Тијању (Драгачево) и Риђагама (Чачак).

ГЛИШОВИЋИ II (4 к, Стевањдан) су незнано откуда стигли у Међувршје средином XIX века. Ништа не знају о претку Глишгу, по чијем им је имену настало презиме. Године 1937. неки су се одселили у Словиње код Липљана (Косово и Метохија), а од њих је једно домаћинство образовано у Скопљу. После 1955. има их и у Чачку (1 к).

ЂОРЂЕВИЋИ (1 к, Стевањдан): Леко је из Пухова (Драгачево) после Другог светског рата дошао на имање Здравка Глишовића. Презиме овог рода упућује на име неког претка.

МИЛОШЕВИЋИ (1 к): ово домаћинство је образовала Миља, која је, као слушкиња, стигла из околине Пријепоља. На неког претка Милоша упућује њихово презиме. Од 1960. једно домаћинство имају и у Чачку.

СТЕФАНОВИЋИ (1 к): Живорад је из Балуге (прељинске) дошао 1953. године. Презименом овај род чува успомену на неког претка Стефана.

ЗОТИН (1 к): Сава је из Србобрана дошао као монтер на хидроелектрану 1953. и овде се задржао. Није јасно порекло овог презимена. Једно домаћинство имају и у Новом Саду.

ГУГОВИЋИ (1 к, Томиндан): Миленко се доселио из Чачка 1970. Није јасно порекло овог презимена (ако не упућује на некакав надимак).

КРЕС (1 к): Еуген, Немац који је после рата остао у нашој земљи, овде се настанио 1965.

Документа помињу и неке друге радове у Међувршје, којих више нема. Тако матице кажу да је 1889. овде умро Ненад РИСИМО-

ВИЋ, рођен у Миросалџима (Драгачево), а 1914 — утопио се у Морави Максим РАДЕНКОВИЋ, рођен у Дучаловићима (Драгачево). Године 1922. у сеоско пробље сахрањен је Крста ВИДИЋ (46), рођен у Северову код Ариља.¹² После 1960. изумрла је породица Станојла ПЕТРОВИЋА, која је пореклом из Папратишта (Ужичка Пожега). Нема више ни ЛАЗАРЕВИЋА, који су се угасили смрћу Светозаревом (родом из Кремана код Ужица, одакле се доселио 1921). Ни КОЛАКОВИЋА, који су пред Друли светски рат дошли из Рожаца (Чачак). Потомци Светолика МИЉКОВИЋА, шумара, који је у време Другог светског рата дошао у Међувршје, живе у Чачку.¹³

ПАКОВРАЂЕ

Рођен у селу Дучаловићу па по деоби своих задругара дошо на своју имовину у Паковрађе 1868 год...

(Споменик Владисаву Николићу, преминулом 1895)

Судећи по историјским изворима, Паковрађе је једно од најстаријих села у данашњој општини Чачак. Стере се на побрђима планина Јелица и Овчар, па према реци Западној Морави, која му је уједно и северна праница. На истоку је село Риђаге, на југу планина Јелица (драгачевско село Ртари), а на југозападу и западу Дучаловићи (Драгачево) и Међувршје.

Не зна се како је насеље добило име. Бледо светлוצање легенде о некаквим „враћањима“ Турака превише је наивно и у њега не верују ни најстарији памћеници.¹

Поједини потеси, својим називима, упућују на људе или њихове творевине: Бановина, Благојевина, Трчинога, Бајуковина, Бачијевина, Адијевина, Чворовина, Град, Ружића и Жуњино брдо, а ту су и: Виногради, Мали Овчарић, Парлог, Долови, Кладње брдо, Гај, Поље...²

Село има два пробља — у Доловима и Шутића.

Сеоска обетина је Мали Спасовдан.

Ако је веровати народној песми, онда се Паковрађе први пут помиње у оној у којој, полазећи у некакав ратни поход, бан Милутин из времена Цара Душана, казује да треба чувати његов виноград у Паковрађу.³ Иначе, најстарији историјски извор у коме налазимо на Паковрађе је турски катастарски попис из 1476. године. Тада је село улазило у тимар Малоге, вође влаха. У Паковрађу је тада по-

писано: 44 куће, три удовице, један царски виноград и три воденице, које су радиле преко целе године (што значи да су се налазиле на Западној Морави, не на сеоским потоцима). Мештани су гајили винову лозу, сејали пшеницу, конопљу и бостан, а дажбине — од 4.324 аспре — плаћали су и на воће, траву и свиње. Међу житељима био је и поп Петриј, али није јасно у којој је богомољи бопослужбовао (ако не у оближњем манастиру Ваведење).⁴ Под називом Пачеврак, Паковрађе се (36 домова, пет неожењених, пет удовица и једна воденица) помињу и у царском дефтеру из 1516. године, када су феудалне дажбине износиле 5.880 акчи (аспри).⁵ У дефтерима из 1523. и 1528. године Паковрађе се као насеље не помиње.⁶ Године 1540. са примићуром (старешином села) Петријем, сином Стевана, овде су људи живели у 24 дома, а пописана су и три неожењена одрасла мушкараца, уз једног који је именован као пиринатуван (стар, изнемоћао). Пописивач је констатовао да у Паковрађу винограде имају и људи из других села. Иначе, обавезе мештана достигле су 5.235 акчи.⁷ Три деценије касније оне нису биле веће од 1.572 акче; смањено се, на 19, и број домова — на 19 бапти на, којима су гајени: пшеница, јечам, раж, зоб, просо, конопља, купус, лук, бостан. Наравно, становници су имали и своје винограде и пчеларнике, а товили су и свиње.⁸

Године 1820/21. у селу су пописано: 14 кућа, 15 ожењених и 31 арачка глава,⁹ а 1821/22 — 17 кућа, 22 пореске и 34 арачке главе.¹⁰ Тевтер чибука из 1882. не „зна“ за више од 15 домаћина који поседују овце и козе.¹¹ Две године касније — пописано их је само 11.¹² Тада је село припадало видовском срезу. Потом ће ући у трнавски. Од 1839. године до иза другог светског рата постојала је општина паковрађка са седиштем у Парменцу.

После Другог светског рата, уз одсељавања из села мотитисаних преваходно економским разлозима, Паковрађе се брзо пуни становништвом. Ова досељавања нарочито су бурна после 1960. године, али и даље трају. Село је при попису обављеном 1971. године имало 420 становника у 111 домова, а деценију касније — 463 житеља у 126 домаћинстава.¹³ Питомине побрђа Овчара и Јелице, близина Западне Мораве и Овчарско-каблароке клисуре и добре савремене саобраћајнице (Чачак—Пожега—Ужице и Паковрађе—Лучани) привукли су многе Чачане да на сеоском атару саграде куће за одмор, у које се понеко и трајно настањује, тако да понекад и није могуће евидентирати све промене станишта.¹⁴

Становништво Паковраћа у целини је досељеничко, али су најстарији родови „пали“ на данашње баштине веома давно — око средине XVIII века.

ШУТИЋИ (12 к, Никољдан) су у XVIII веку стигли из околине (или из правца) Сјенице. Помињу се 1822. у тевтеру чибука (Аврам Шута).¹⁵ Презиме им је вероватно образовано од некаквог надимка. Пре Другог светског рата настанили су се и у Пријевору (Чачак), а после 1955. и у Ужицу и Чачку.

ВУКАДИНОВИЋИ (3 к, Бурђевдан) су досељени када и Шутићи, верује се да су род и да су из истог места. Презименом чувају успомену на претка Вукадина, који је живео после 1824. године (нема их са овим презименом у тадашњем тевтеру чибука).¹⁶ После 1955. настанили су се и у Чачку, Београду, Кикинди и Ариљу.¹⁷

ЂОСИЋИ (9 к, Аранђеловдан) такође су давни дошљаци, али незнано откуда (можда из Херцеговине, преко Санцака); убрајају се у најстарије паковраћке родове. Као Ђосићи и Ђосовићи помињу се у чибучким тевтерима 1822. и 1824. године (Петар, Павле).¹⁸ Неки су тада већ живели и у Чачку.¹⁹ Између два светског рата поједини су се настанили у Чачку, Београду, Краљеву, Пријевору и Придворици (чачанска села), Војводини и Сједињеним Америчким Државама, а после 1950. у Чачку, Придворици (Чачак), Крагујевцу и у Француској.²⁰

ЗЛАТИЋИ I (4 к, Никољдан) не знају откуда су припели у Паковраће у другој половини XVIII века. Можда и из драгачевских Лучана. Од женског имена Злата образовано им је презиме, за које се зна и 1822. године.²¹ Један Златић одселио се у Чачак између два светског рата.

ПАВЛОВИЋИ I (3 к, Јовањдан, 20. јануар) су пореклом из Челица код Нове Вароши, одакле су доспели пред Први српски устанак.²² На неког претка упућује њихово презиме (можда на оног Павла Обрадовића из чибучког тевтера 1822. године).²³ Има их и у Београду (1 к).

ЂУМИЋИ (4 к, Аранђеловдан) не знају одакле су досељени у XVIII веку, нити о томе има докумената. Са овим презименом, чије је порекло нејасно, унесени су и у тевтер чибука (Милован и Милосав) 1822. године.²⁴ Живе и у Чачку.

НЕДОВИЋИ (2 к, Аранђеловдан) су потомци Антонија Павловића. Овде су настањени, када и њихови сродници Недовићи у драгачевским Ртарима, у XVIII веку. Не зна се одакле су. Од женског имена Неда изведено им је презиме. Један Недовић настанио се у

Ужицу пред Други светски рат, а други пре две деценије у Сједињеним Америчким Државама.²⁴

ПЕТРОВИЋИ (2 к, Никољдан) су такође стари род. Ако су потомци Петра Лисечанина — Лисице, унесеног у чибучки тевтер 1822. и 1824. године²⁵ као власника коза, онда су прешлаци из драгачевских Лисица. Друге податке о њиховом досељавању нисмо утврдили. Од имена претка Петра остало им је презиме. После 1960. настанили су се и у Чачку (2 к) и Немачкој (1 к).

КОСТИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су досељени после 1830. године, али нисмо утврдили — откуда. Презименом чувају успомену на претка Косту. Ако је то Коста Рајић, пописан 1822. и 1824. као власник оваца и коза²⁶ (што не треба искључити), онда су досељени из Санџака средином XVIII века.

ВУКОТИЋИ (3 к, Ђурђевдан) су 1809. године стигли у Паковраће из Црне Горе. Презиме им је образовано од имена претка Вукоте, кога понеко у памћењу помиње као Антонијевића,²⁷ а тевтери чибучка из 1822. и 1824. као Симоновића или Симовића.²⁸

ПРОДАНОВИЋИ (3 к, Аранђеловдан) су после 1835. дошли из правца Старог Влаха. На претка Продана упућује њихово презиме. Има их, настањених после 1960. године, и у Чачку и Западној Немачкој.

ВУКОЈЕВИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су од средине XIX века дошли из Црне Горе. На претка Вукоја упућује њихово презиме. После Другог светског рата настанили су се и у Чачку и Ивањици.

ВУКОЈЕВИЋИ — ПЕТРОВИЋИ (1 к, Аранђеловдан) су уствари Вукојевићи. По једно домаћинство имају и у Чачку и у Паризу (Француска).

НИКОЛИЋИ (9 к, Никољдан) су из драгачевских Дучаловића. На споменику Владислављевом (умро 1895. године) пише, поред осталог: „Рођен у селу Дучаловићима, а по деоби својих задругара дошао на своју имовину у Паковраће 1868. г...“²⁹ Ту имовину купили су од неких старих Николића, који су изумрли, али су населцима оставили своје презиме. Ови дучаловачки Николићи су уствари Пантелићи.³⁰ Иначе, матице умрлих кажу да је 1912. овде умро Тимотије (72), а 1936. Петар (88), обојица рођени у Дучаловићима.³¹ Својим пореклом, и презиме Николић и презиме Пантелић упућује на имена предака. Николићи су се, иначе, пре Другог светског рата настанили и у Чачку, Београду, Сарајеву, Пожаревцу и Краљеву, а после 1950. и у: Краљеву, Вршцу, Београду и Панчеву.

СТАМБОЛИЋИ (2 к, Ђурђиц): Нешо је стигао из моравичке Брезове око 1860. Ово презиме упућује на некакву власт њихових предака у време турске (стамболске) управе. Од 1960. једно њихово домаћинство постоји и у Чачку.

БЛАГОЈЕВИЋИ (1 к, Стевањдан) су око 1860. приспели из шумадијских Дружетића. Дошли су Глишо (умро 1878) и његова супруга Алексија (убили је зликовци 1889. године).³²

БОГДАНОВИЋИ (6 к, Лучиндан) су око 1860. досељени из Багдана, а иначе су Никшићи.³³ Презименом чувају успомену на претка Богдана. Има их у Београду (1 к), а двојица су на привременом раду у иностранству (Немачка и Шведска).

НИКИФОРОВИЋИ (1 к, Лучиндан) су се настанили у Паковраћу вероватно 1876. Једни кажу да су из Подстијења код Новог Пазара, други — да су Никшићи (на што упућује и њихова слава); трећи да су из села Никифорова у Македонији (на што подсећа и њихово презиме).^{33а}

РУЖИЋИ (1 к, Ђурђиц) су Драгачевци. Метице кажу да је у Паковраћу 1923. умро Радосав (12 година) рођен у драгачевским Негрипорима. По сведочењу Драгана Ружића, доселио се Божидар, на имање које им је припадало „од старина“, што потврђује и назив једног локалитета (Ружића брдо); уствари, ту су најпре били њихови виногради. Презиме им је изведено од женског имена Ружа. Селили су се и пре Другог светског рата. Има их у Београду, Цавтату и Бељини (Чачак).³⁴

КОВАЧЕВИЋИ (3 к, Стевањдан): Драгутин је пред Први светски рат дошао на мираз у Благојевиће. Презименом чувају успомену на неког претка који је био мајстор ковач.³⁵

ПОЛУГЕ (1 к, Аранђеловдан) су припузи у Ђумићима од 1920. Иначе су из оближњег Парменца. Презиме им је од некаквог надимка (од речи полуга, ћускија).

МАРКОВИЋИ (1 к, Никољдан): Милојко се 1929. привенчао из драгачевског Дљина за Живану Петровић. Презиме им је образовано од имена неког претка Марка. Има их и у Чачку (1 к).

КАРИЋИ (2 к, Аранђеловдан): Радосав³⁶ се из Крстаца (Драгачево) пре Другог светског рата привенчао у Филиповиће, којих више нема. Презиме овог рода упућује на турску реч „кара“, што значи — црн.

ПАНТЕЛИЋИ (1 к, Никољдан) су Драгачевци. Матице кожу да је 1934. овде умро Пантелија (88) рођен у драгачевским Дучалови-

ћима. Досељени су 1925. Од имена претка Пантелије остало им је презиме.

МИЋОВИЋИ (1 к, Јовањдан, 20. јануар): Гвозден је из суседних Риђага 1935. прешао на женино имање. Синови му живе у Риђагама. Презиме овог рода образовано је од имена претка Мића.

МИЈУШКОВИЋИ (1 к, Ђурђевдан): свештеник Стеван, родом из Богојевића код Ариља, дошао на парохију 1933. И ово презиме упућује на име неког претка.

РАЈИЧИЋИ — ШУТИЋИ (1 к, Никољдан): Јаков из Граба (Драгачево) приванчан пред Други светски рат у Шутиће, с тим што је узео њихово презиме. Његово изворно породично име упућује на неког претка. Има, их, одсељених после Другог светског рата, и у Пријевору (Чачак) и у Чачку (2 к).

ИКОДИНОВИЋИ (1 к, Лучиндан) су из Гуче стигли пре 50 година на имање ујака Војислава и Станимира Богдановића. И презиме овог рода упућује на име неког претка.

ОБРАДОВИЋИ (1 к, Стевањдан) и ДАНИЛОВИЋИ (1 к, Дмитровдан) један су род. Потомци су Милутина Обрадовића, који је из Ртара дошао пред Други светски рат у Даниловиће. Један његов син задржао је породично име Обрадовић (по претку Обраду), а други је узео породично име своје мајке — Даниловић (по претку Данилу).

Сви остали родови досељени су после 1950. Неки и пре неколико година. Презимена су им образована од имена предака, њихових занимања или надимака:

ЗЛАТИЋИ II (1 к, Никољдан) су из Лучана (Драгачево),
 ВУКИЋИ (1 к, Никољдан) — из Јасенова у Старом Влаху,
 МАТИЈЕВИЋИ (1 к) — из Тополе,
 АЛЕМПИЈЕВИЋИ (2 к) — из Лучана,
 МАТОВИЋИ (1 к, Никољдан) — из Горње Горевнице,
 ПАВЛОВИЋИ II (1 к) — из Лучана (Драгачево)
 МИТРОВИЋИ (1 к, Ђурђиц) — из Београда,
 ЦВЕТКОВИЋИ (1 к, Никољдан) — из Маскове (Ивањица),
 СТАНИЋИ (1 к, Никољдан) — из Опаљеника (Ивањица),
 ВОДЕНИЧАРИ (1 к, Никољдан) — из Панчева,
 РАНЋИЋИ (1 к) — из Зеока (Драгачево),
 ЈОВАНОВИЋИ (1 к, Јован Златоусти) из Дљина (Драгачево),
 БОШКОВИЋИ (1 к, Ђурђиц) — из Дљина (Драгачево),
 КУЗМАНОВИЋИ (1 к, Никољдан) — такође из Дљина,
 ТЕРЗИЋИ (2 к) — из Дучаловића (Драгачево),
 СУБОТИЋИ (1 к) — из Радојне у Санцаку,

ШУЈДОВИЋИ (1 к) — из Тучкова (Пожега),
 БОКИЋИ (1 к) — из Зеока (Драгачево),
 НЕШКОВИЋИ (1 к) — из Парменца (Чачак),
 КАШИЋИ (1 к) — из Босне,
 ПЕЈИЋИ (1 к) — из Босне,
 ТАНДИ (1 к) — из Војводине. . .

Досељавања у Паковраће и даље трају.

Иначе, разна документа из XIX и XX века помињу и неке друге паковраћке родове, за чију судбину мештани ништа не знају. Тако, примерице, чибучки тевтер из 1822. помиње Косту РАЈИЋА (можда је предак Костића), Вукоту СИМОНОВИЋА (можда је предак Вукотића), Данила ЈАСУРЏИЋА, Павла ОБРАДОВИЋА,³⁷ али и Петра ЛИСЕЧАНИНА, који је две године касније пописан као ЛИСИЦА.³⁸ Нема у селу више ни неких родова који су пописани 1863. године: КРСТОВИЋА, МАРКОВИЋА, ДАНИЛОВИЋА, ТОПАЛОВИЋА, ГЛИШОВИЋА, ПЕЈИЦА, ТОДОСИЈЕВИЋА, МАКСИМОВИЋА, АКСЕНТИЈЕВИЋА, МИЈАТОВИЋА, ВАСИЛИЈЕВИЋА, ЈАКОВЉЕВИЋА, ЈАНКОВИЋА И КАРАКЛАЈИЋА.³⁹ (Ваља, међутим, знати да је село Међувршје тада улазило у састав Паковраћа, а неки од тих родова управо су из Међувршја). Нема више ни неких других, које „знају“ стара документа: МАРЈАНОВИЋА из 1838, МИЛОВАНОВИЋА из 1847, КРСТИЋА из 1851. године.⁴⁰ Забележено је и да су се 1818. ПЕШТЕРЦИ одселили у тадашњи руднички округ (вероватно у оближње село Пријевор). Матице кажу да је у Паковраћу 1876. умро Мијаило ПЕЈОВИЋ (0,5 година), родом из Босне, 1890 — Милица РАКЕТИЋ, рођена у Новој Вароши, 1895 — Драгић ЛАЗОВИЋ (23), рођен у драгачевском Крстацу, 1901 — Симо Аничкић (78), рођен у Дебељи (Санџак), 1914 — Драго КРСМАНОВИЋ (22), рођен у Сјеници, 1918 — Адам ЂЕВИЋ (16), рођен у драгачевском Дљину.⁴¹ Нико више не зна ко су били ОБИЛИЋИ, које документа помињу далеке 1832. Нема више ни ЈАНКОВИЋА, досељених 1856/66. из Гугља (Пожега), ни старих МАРКОВИЋА (1869, Јован досељен из Тијања у Драгачеву), ни старих НИКОЛИЋА. (Аксентије дошао у Паковраће 1866. из Гугља код Пожеге).⁴² Нема у овом селу више ни УРОШЕВИЋА, досељених 1922. из драгачевских Лучана.⁴³

РИЋАГЕ

Недељко је родом из Ерцеговине, син Илије Крсмановића, досели се у Риђаге 1900. . .

(Епитаф на споменику)

Западно од Чачка, на северним падинама планине Јелице, до Западне Мораве, налази се село Риђаге, невелико по површини и по броју житеља. Северну границу насеља чини река Западна Морава, источно је Парменац, на југу планина Јелица (чачанско село Придворица и драгачевско Ртари), а на западу Паковрађе.

Легенда каже да је село у време турске управе овим делом Србије припадало некаком добром Риђан-аги. У знак захвалности према њему, меслтани су овоје село назвали Риђаге. Иначе, не зна се када је тај ага живео.¹

У турским катастарским пописима из XV и XVI века Риђаге се не помињу као посебно насеље — вероватно су улазиле у састав суседног Парменца. За Риђаге не „знају“ ни подаци о броју домова, пореских и арачких глава нахије пожешке из 1820/21. године.² Под називом Парменац и Риђаге, ово насеље се помиње у попису домова, пореских и арачких глава из 1821/22. године.³ Међутим, тевтер чибучки из 1822. Риђаге „зна“ као посебно насеље: село је тада имало 10 кућа, односно 192 овце и козе.⁴ Истина, у једном попису домова, пореских и арачких глава из те године Риђаге се поново не помињу,⁵ што се понавља и у 1823. када су Парменац и Риђаге заједно припадали видовском срезу.⁶ У попису домова, пореских и арачких глава нахије пожешке за 1824/25. налазе се подаци да су Риђаге, као посебно село, имале девет домаћинства, 11 пореских и 19 арачких глава.⁷ Касније, документи неће мимоилазити Риђаге као посебно сеоско насеље, које је, по образовању општина, улазило у састав општина паковрађе са седиштем у Парменцу. Извесне административне промене, настајале касније, углавном нису померале Риђаге из ове општине у срезу трнавском све до иза Другог светског рата.

Године 1971. село је имало 329 житеља у 727 домова, а деценију касније — 282 становника у 80 домаћинства.⁸

Карактеристични хидроними и топоними не упућују на далеку прошлост насеља. Два потока, Риђашки и Суви, теку према Западној Морави. Извори, својим називима, упућују на људе или поједине родове: Миљинац, Петрове стублине, Ненадића чесма, Мићовића чесма, Радовановића чесма, Матовића чесма и Ђурчића чесма. Ни називи појединих потеса нису ни по чему специфични: Виногради, Долови, Отаве, Међе, Чаир, Пантовина и Кушинац.⁹

Сеоска слава (обетина) је Велики Спасовдан.

Село има једно гробље.

Становништво Риђага је у целини досељеничко.

Старији житељи су углавном из два рода, досељена овде под крај XVIII века из Челица код Нове Вароши. Једни славе Јовањдан (20. јануар), а други Аранђеловдан. „Јовањци“ су: МИЋОВИЋИ (10 к), НЕНАДИЋИ (2 к), ПАУНОВИЋИ (4 к), МИЛОШЕВИЋИ (8 к), ИЛИЋИ (6 к), ПАНТОВИЋИ (изумрли), ВИТОРОВИЋИ (изумрли) и ПАВЛОВИЋИ (живе у Паковраћу), а „аранђеловчани“: ЈОВАНОВИЋИ (7 к), КРСТОВИЋИ (3 к), МИЛОЈЕВИЋИ (3 к), МИЛИВОЈЕВИЋИ (2 к), ПЕТРОНИЈЕВИЋИ (5 к), ТИОСАВЉЕВИЋИ (5 к), МАТОВИЋИ (3 к) и РАДОВАНОВИЋИ (5 к).

МИЋОВИЋИ су се раније ословљавали и као Милисављевићи, што сведочи и епитаф на једном старом споменику: „Зде почиваеат раб божи Новак Милисавлевић престаи се 1791“. Од њих је и Милисав Новаковић, пописан 1822. у тевтеру чибука као власник 38 оваца и коза. Пошто је имао надимак Мићо, од тог надимка образовано је садашње презиме. Неки од њих су се у току XIX века пописивали и као Радовановићи. Иначе, под крај XIX века један се Мићовић одселио у околину Горњег Милановца. После Првог светског рата Радоје Мићовић је живео у Бечу, а умро је (не оставивши порода) у Београду. После Другог светског рата Мићовићи су се настањивали и у Чачку (6 к), Београду (4 к) и Горњем Милановцу (1 к).

НЕНАДИЋИ су потомци Ненадови; пописивани су и као Ненадовићи. После Другог светског рата образовали су по једно домаћинство и у Чачку и Пожеги.

ПАУНОВИЋИ су потомци Пауна Опурковића — Јапурановића, који је 1822. године имао 25 оваца и коза.¹⁰ Од његовог имена остало им је презиме. Није јасно порекло презимена — Опурковић, нити Јапурановић, нити надимак овог рода — Грци. После Другог светског рата један Пауновић настанио се у Чачку.

МИЛОШЕВИЋИ су потомци неког Милоша, од чијег им је имена образовано презиме. Један од њих, Тихомир, одселио се после Првог светског рата у Заблаћу (Чачак), а око 1955. образовали су и два домаћинства у Чачку.

ИЛИЋИ су потомци Илије Стефановића, учесника у Другом српском устанку,¹¹ на кога чувају успомну својим презименом. Гаврило Илић — дошљак је пописан 1822. године као власник 14 оваца и коза.¹² После 1950. има их и у Чачку (3 к) и суседном Парменцу (1 к).

ПАНТОВИЋИ, потомци неког Панта, од чијег им је имена изведено презиме, изумрли су 1920. године.

ВИТОРОВИЋИ, потомци Виторови, чије су име помињали својим презименом, такође су изумрли.

ЈОВАНОВИЋИ су потомци Јована (од чијег су имена узели презиме), оца Лазе Јовановића који је преминуо у 50. години 11. фебруара 1883. После Другог светског рата образовали су три домаћинства и у Чачку. Иначе, Јованов брат вероватно је био Милосав, чији је потомак Анђелко МИЛОСАВЉЕВИЋ, стар 20 година, умро 14. јануара 1862. Ови Милосављевићи су касније одсељени у Чачак, а један је живео у Умци код Београда.^{12а}

КРСТОВИЋИ су потомци неког Крста, од чијег им је имена настало презиме. Јавља се после 1824, па у попису имовине и лица 1863. године.¹³ Има мишљења да су прешли из оближњег села Међувршје, где, иначе, своје порекло везује за неког иностранца, али и за село Челице.

МИЛОЈЕВИЋИ су највероватније потомци Милоја Симеуновића, који је, као власник оваца и коза, унесен 1822. у тевтер чибука.¹⁴ Од Милојевог имена образовано им је презиме.

МИЛИВОЈЕВИЋИ су највероватније потомци Миливоја Јовановића, чија је маса пописана 1863. године.¹⁵ Од његовог имена добили су и презиме. Близак су род са Јовановићима и Крстовићима. Иначе, 1863. поменути Миливоје имао је два сина: Глиша и Младена.

ПЕТРОНИЈЕВИЋИ презименом чувају успомену на претка Петронија.

ТИОСАВЉЕВИЋИ су блиски Петронијевићима. Презиме им је, од свог имена, оставио неки предак Тиосав. После Другог светског рата настанили су се и у Чачку (2 к).

МАТОВИЋИ, потомци неког Мата (отуда им и овакво презиме) помињу се тек од средине XIX века са овим породичним именом. Има их, настањених после 1950. године, и у Чачку (4 к) и Београду (1 к).

РАДОВАНОВИЋИ презименом чувају успомену на претка Радована. Има их, настањених тамо после Другог светског рата, у по једном домаћинству, и у Чачку и Београду.

Сви остали родови знатно су млађи. Презимена су им образована од имена предака, занимања или надимака.

ЂУРЧИЋИ (2 к, Стевањдан) су досељени из Трудова у Старом Влаху око 1850. Матице кажу да је у Риђагама умро 1900. Јован Ђурчић (97), рођен у Трудову. Збуњује, међутим, податак, такође из протокола умрлих, да је овде 20. фебруара 1895. умро Лазар (40), рођен у Босни (што је, највероватније, упућивање на чињеницу да се Трудово раније налазило у босанском пашалуку).¹⁶ Пред Други светски рат неки су се настанили у Београду (2 к).

ВАСИЛИЈЕВИЋИ (2 к, Стевањдан) су од 1860. прешлаци из Ртара (Драгачево). Тада су, наиме, у Матовиће призетио Милош Василијевић. После 1950. неки су се настанили и у Брчком (1 к) и у Чачку (1 к).

ПОЛУТЕ (2 к, Лучиндан): из суседног Парменца у Милосављевиће, који су изумрли, почетком XX века призетио се Влајко. Занимљива је појединост: Полуте се у Риђагама помињу после 1824, али и 1838. године (Јован).¹⁷ Није јасно шта се збило са њиховим потомцима. Иначе, сви су они један род.

МАРКИЋЕВИЋИ (3 к, Аранђеловдан): Веселин се из Ртара (Драгачево) привенчао за Перку Тиосављевић.¹⁸ Умро је 26. октобра 1918.¹⁹ Знају да су раније имали презиме Загорчић.

НИКОЛИЋИ (4 к, Јовањдан, 20. јануар) су доселци из Бершића код Горњег Милановца. Дошли су после 1860. године (Раде је овде рођен 1867). Овај Раде је са супругом Радојком (рођеном Виторовић) славио Никољдан, али, пошто му много „што-шта није ишло за руком“, по савету некакве гатаре, променили су славу узевши Јовањдан. Радован, брат Радов, и даље је славио Никољдан. Срећко, син Радованов, привенчао се у Пухово (Драгачево).²⁰

РИСТИВОЈЕВИЋИ (2 к, Никољдан) су после 1875. досељени из Гојне Горе у Шумадији. Између два светска рата Драгутин је био кројач у Загребу, па трговац у Чачку. Два домаћинства су, после 1960. године, засновали у Чачку, а једно у Власини.

ЂУКИЋИ (2 к, Јовањдан) су припузи у Јовановићима од 1922. Прешлаци су из суседног Парменца, а пореклом су из Брекова (Ариље). После 1960. један од Ђукића настанио се у Чачку.

МЛАДЕНОВИЋИ (1 к, Стевањдан): Божићар је прешао из Међувршја после Првог светског рата. После 1945. има их и негде у Банату. Иначе, око 1860. неки су дошли из Трудова: 24. децембра 1883. овде је умро Тимотије, рођен у Трудову.^{20а} Није јасно да ли су сви истог порекла.

ЂЕРАМИЛЦИ-КРЊИЋИ (1 к, Ђурђевдан) су дошли из Дучаловића (Драгачево). Стигао је неки Чедомир, који је најпре живео у некаквој манастирској кућици и служио у Мићовићима. Када се венчао, 1882. године, са Василијом Мајсторовић из Папратишта (Ужичка Пожега), још није био стално настањен у Риђагама, што ће учинити коју годину касније са браћом Војином и Миланом. Презиме Крњић потиче од некадашњег надимка, а оно Ђерамилац упућује на некакво насеље у Санцаку или Старом Влаху. Пре Другог светског рата неки су се настанили у Чачку и Крагујевцу.

МИЛОВАНОВИЋИ (1 к, Николџдан) имају надимак Цицваре. Пореклом су Драгачевци. Матице сведоче да је 27. априла 1883. умро Живко (20), а 23. новембра 1916. Витор (60), рођени у Дучаловићима (Драгачево).²¹ Једно домаћинство имају, од после 1960. године, и у Чачку.

ЧЛОВИЋИ (1 к, Николџдан) су почетком XX века стигли из Беле Реке (златиборске). Доселили су се Видосав и Данило. После 1955. образовали су једно домаћинство и у Чачку.

САВИЋИ (1 к) су дошли 1975. из Чачка.

СЕКУЛИЋИ (1 к): Арсен (новинар) се доселио из Чачка 1978. године. . .

Споменици и документа из XIX и XX века помињу и неке друге родове у Риђагама, за које се не зна да ли су изумрли, или су одсељени, или су променили презимена. Тако на једном споменику у сеоском гробљу читамо: „Зде почивает раб божи Крота ПЕТРОВИЋ [из] села Риђаге поживи лет 36 престависе год 1802“. Један документ из 1853. помиње: Вукашина БОЖОВИЋА, Сретена ШЉИВИЋА и Мата МАРКОВИЋА (можда претка Матовића).²² На споменику у селу и данас се може прочитати понешто података о Недељку КРСМАНОВИЋУ: „Недељко је родом из Ерцеговине, син Илије Крсмановића, досели се у село Риђаге 1900. . .“²³ Године 1918. умро је у Риђагама Милун ГАВРИЛОВИЋ (70), рођен у Дражиновићу, а 1920 — Милош МИТРОВИЋ (50), рођен у Челицама.²⁴ Попис имовине и лица из 1863. помиње, поред осталих: Марка МАРКОВИЋА, Димитрија МАРКОВИЋА, Филипа МАРКОВИЋА, Витора МАРКОВИЋА (не зна се да ли је он предак Виторовића), Јеврема СТАНКОВИЋА, масу ТЕОФИЛОВИЋА, масу МАРИНКОВИЋА, Вукашина НЕНАДОВИЋА (ако није Ненадић), Будимира СТЕФАНОВИЋА.²⁵ Нисмо успели да сазнамо ко су њихови потомци.

НАПОМЕНЕ И ОБЈАШЊЕЊА

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

1. Овај аутор потписао је и тај рад.
2. Та општина, са мањим територијалним променама, постојала је од формирања примирителних судова 1839. године до иза Другог светског рата. Сада ова села припадају општини Чачак.
3. Пројекат реализују стручњаци Етнографског института Српске академије наука и уметности, Етнографског музеја у Београду и Народног музеја у Чачку. До свог укидања 1990, финансијска средства обезбеђивала је Основна заједница науке региона Краљево.
4. Опширније о томе — код сваког рода појединачно.

МЕЂУВРШЈЕ

1. Казивања Миленка Глишовића (1920), пензионера, и Владимира Блајка Пејице (1945), радника из Међувршја. Они су истраживачу пружили драгоцене податке о свим родовима, али и о топонимима и другим значајкама о свом селу.
2. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век“, приредио Ахмед С. Аличић, I—III, Чачак, 1984—1985.
3. Архив Србије, Министарство финансија, Збирка тефтера, инв. бр. 269 — објављено у „Изворнику“ Међуопштинског историјског архива, 5, приредио Радош Ж. Мадаревић, Чачак, 1988, стр. 5—21. На остало, истраживачу је скренуо пажњу Страхине Мићовић, пензионер из Чачка, који проучава родослове житеља родних Рибага.
4. Подаци добијени 1986. од Драгољуба Станковића, архивисте из Чачка.
5. Исто.
- 5а. Подаци Завода за друштвено планирање Скупштине општине у Чачку.
6. Као под 3.
7. Књига умрлих у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
8. Као под 3.
9. Исто.
10. Казивања Милована Крстовића из Међувршја, забележена 1988.
11. Као под 3.
12. као под 7.
13. Као под 1. Иначе, на сеоском атару, око вештачког језера за хидроелектрану, подигнут је велики број викенд-кућа, али њихови власници ни су стални житељи Међувршја. Они који су пензионери, проводе — нарочито Чачани — у својим викендицама и по више месеци (не само летњих). (1988)

ПАКОВРАЂЕ

1. Казивања Алексе Златића (1900), Јакова Николића (1905—1990), Милана Богдановића (1908) и Драгана Ружића из Паковраћа.
2. Исто.
3. Ова епска песма помиње и нека друга села: Бањицу, Жежевицу, Лозницу...
4. „Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије, XV и XVI век“, приредио Ахмед С. Аличић, I књига, Чачак, 1984, стр. 228.
5. Исто, стр. 320.
6. Исто, прва књига.
7. Исто, друга књига, стр. 499.
8. Исто, стр. 421.
9. Др Бранко Перуничкић, „Чачак и Горњи Милановац 1815—1915“, I, Историјски архив, Чачак, 1968, стр. 46.

СТАНОВНИШТВО МЕЂУВРШЈА, ПАКОВРАЂА И РИВАГА

10. Исто, стр. 55.
11. Тевтере је Радош Ж. Мацаревић публиковао 1988. и 1989. године у „Изворнику“ Међуопштинског историјског архива у Чачку.
12. Исто.
13. Подаци Завода за друштвено планирање Скупштине општине у Чачку.
14. Као под 1.
15. Као под 11.
16. Исто.
17. Као под 1. Овде ваља нагласити чињеницу да су подаци о одсељавању непотпуни — чак ни поједини родови нису у стању да поброје где су све одлазили њихови чланови, посебно у даљој прошлости. Морам да нагласим још једну истину — у Паковрађу људи и иначе мало знају о сопственом пореклу, а сами не умеју да објасне због чега је такво стање.
18. Као под 11.
19. Посиби се у Чачку (један и као кнез) помињу пред Хаџи-Проданову буну 1814. године.
20. Као под 1.
21. Као под 11.
22. Подаци добијени од Страхиње Мићовића, пензионера из Чачка, који проучава порекло становника родних Ривага, где има сродника ових Павловића.
23. Као под 11.
24. Исто.
25. Исто.
26. Исто.
27. Податак добијен од покојног Драгољуба Станковића, бившег архивисте из Чачка.
28. Као под 11.
29. Текст епитафа уступио ми је Радојко Николић, књижевник из Чачка.
30. Казивања Јакова Николића (1905—1990) аутору.
31. Протоколи умрлих у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
32. Ово пише на њиховим споменцима — крајпуташима поред друма Паковраће—Лучани.
33. Казивања Милана Богдановића (1908) из Паковраћа аутору.
- 33а. Казивања Љуба Никифоровића, службеника из Чачка.
34. Казивања Драгана Ружића аутору.
35. Као под 30.
36. Погинуо у децембру 1941. у Зеокама као припадник покрета Драже Михаиловића (податак из матичне књиге — Месна канцеларија у Парменцу).
37. Као под 11.
38. Исто.
39. Препис у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
40. Разна документа Начелства округа чачанског у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
41. Исто, али и казивања мештана.
- 41а. Протоколи умрлих у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
42. Исто.
43. Као под 1.

РИБАГЕ

1. Казивања Арсена Секулића, новинара из Рибага.
2. Архив Србије, Списак књига Главног казначејства, брг. бр. 60.
3. Исто.
4. Архив Србије, Министарство финансија — Чибучки тевтер Нахије пожешке за 1822. годину — објављено у „Изворнику“ Међуопштинског историјских архива, 5, приредио Радош Ж. Мацаревић, Чачак, 1988, стр. 5—21.

5. Као под 2.
6. Исто.
7. Исто.
8. Подаци Завода за друштвено планирање Скупштине општине у Чачку.
9. Казивања Страхине Мићовића, пензионера из Чачка, који проучава родослове житеља овог села. Истраживачу је много помогао у комплетирању документације за све ове родове, на му се изражава велика захвалност.
10. Архив Србије, Министарство финансија, к. 35.
11. Драгоје Тодоровић, „Попис устаника из 1815. године“, „Научно дело“, Београд, 1966, стр. 27. Илија Стефановић је 1865, када му је уручен Таковски крст као споменица за учешће у Другом српском устанку, био стар човек — 90 година. У „Српским новинама“, напомиње Тодоровић, пописан је као Стевановић.
12. Као под 4.
- 12а. Казивања покојног Драгољуба Јовашевића, музиколога из Чачка, чија је мајка одива овог рода.
13. Податак добијен од Страхине Мићовића.
14. Као под 4.
15. Као под 13.
16. Протокол умрлих чува се у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
17. Као под 4 и разна документа у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.
18. Као под 13.
19. Као под 16.
20. Као под 13.
- 20а. Као под 16.
21. Исто.
22. Као под 13.
23. На овај податак скренуо ми је пажњу Радојко Николић, књижевник из Чачка.
24. Као под 16.
25. Као под 13 и из преписа који се чува у Међуопштинском историјском архиву у Чачку.

POPULATION DES VILLAGES DE MEĐUVRSJE, PAKOVRACE ET RIĐAGE

Dans plusieurs volumes précédents de la présente publication l'auteur a fait paraître des informations sur l'origine de la population d'un certain nombre de villages des communes de Lučani et de Čačak. En continuant ces recherches, l'auteur fournit ici des données sur l'origine de toutes les familles de Međuvrsje, de Pakovrace et de Riđage, mais aussi celles sur le départ de certaines de ces familles hors des agglomérations de la commune de Čačak.

Pour compléter la documentation sur la population des villages en question, l'auteur a eu recours aux archives historiques des communes de la région de Čačak, dont le siège est à Čačak, aux Archives de Serbie à Belgrade, aux données fournies par les recensements de la population effectués aux XIXe et XXe siècles, par les textes des pierres tombales, la littérature spécialisée correspondante (fort maigre d'ailleurs) et les dires des personnes âgées.

Radovan M. Marinković

Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ

ИВАЊИЧКО БАНКАРСТВО ОД 1889. ДО 1946. ГОДИНЕ

Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ
УУ 32000 Чачак
Радише Поштића 7

УДК 336.17 (497.11) „19“

Пред крај XIX века у Ивањици се све више развија привредни живот. Занатлије и трговци су били сврстани у четири еснафа: Абацијско-терзијско-трговачки (1868), затим Сарачко-обућарски, Опанчарски (1894) и Пекарски (1880).¹ По закону о радњама из 1911. сви еснафи су сврстани у један, што ће остати све до 1931. године, када долази до нове организованости у занатству и трговини.

У еснафској чаршији, са пољопривредном околином, после Првог светског рата долази до интензивнијег развоја занатства и индустрије. Пољопривредна производња (сточарство, земљорадња и воћарство) имала је одлучујућу улогу у животу становника моравичког краја. Занати и трговина углавном су обављани у Ивањици, у којој је 1931. године живело 1.133 становника. Бројни трговци су извозили стоку и воће са ових простора. Они су у јесењој сезони организовали бројне откупне лагере за воће, које су продавали и по читавој Европи. Пољопривредни произвођачи све више су се окуп-

љали око земљорадничких (кредитних и набављачких) задруга. Сеча, прерада и обрада дрвета била је веома развијена: уочи Другог светског рата радило је у моравичком крају девет стругара, које су у сезони запошљавале око 100 радника.

У моравичком срезу средином 1937. било је 86, 1938. године — 104, а крајем 1939 — 111 занатских и трговинских радњи, што за те прилике говори о великом успону ових делатности.²

На привредни напредак, поред занатства и трговине, утицало је и подизање индустријских капацитета. У Ивањици је 1910. године основано Ивањичко акционарско електрично индустријско друштво. Оснивачи су били: Благоје Луковић, предузимач; Миленко Радојевић, трговац; Анга Милутиновић, трговац; Јаков Јојић, механика; Ђуро Јеремић, Вукашин Спасовић, Милија Н. Петаковић, Светозар Јеремић, Милош Пајевић, Милутин Поповић и Гаврило Бошковић, трговци из Ивањице.³

Оснивање Лисанских рудника А. Д. 1930. године, када је одобрена изградња пржионице за прераду антимонове руде, представља велики допринос развоју моравичког и дргачевског краја. Затим је 1931. године започета изградња и радионице за механичку прераду руде.⁴ У овом акционарском друштву имали су своје акције и неки Ивањичани, међу којима и банкари Радојица Јеремић и Видосав Константиновић.⁵

Упоредо са напретком привреде развијало се и ивањичко банкарство, које је дало значајан допринос општем економском успону моравичког краја.

ИВАЊИЧКА ЗАДРУГА ЗА МЕЂУСОБНО ПОМАГАЊЕ, ШТЕДЊУ И ТРГОВИНУ (1889)

У Ивањици је 1889. основана прва банкарска организација — Ивањичка задруга за међусобно помагање, штедњу и трговину. Министарство народне привреде је 26. јуна 1889. одобрило правила ове банкарске установе. У правилима се каже да се у Ивањици оснива новчани завод с циљем да „становници варошице и њене околине, а нарочито земљоделци, трговци и занатлије, могу доћи до брзог и јевтиног кредита... Да сваки може дати мање и веће удеонице на сигурно чување и штедњу“.⁶ Почетни капитал, на основама улога, износио је 60.000 динара; подељен је на 1.000 удеоница, односно 60 динара по једној акцији. Правила омогућавају да се капитал увећа

ИВАЊИЧКО БАНКАРСТВО ОД 1880. ДО 1946. ГОДИНЕ

на основу даљих улога, штедње, коришћење кредита код других установа и пласирање ових средстава својим члановима и другим партнерима. У први управни одбор изабрани су: Вељ. Миливојевић (председник), Мил. Поповић (деловођа), Миленко Радојевић (благајник), Ђуро Јеремић, Вуле Јојић, Милоје Пивљак, Милован Сокић, Светозар Вуковић, Арсо Проколијевић, Васо Б. Петровић и Никола Драгићевић.⁷

Удеоначари Задруге 1906. били су:

Ред. број	Име и презиме	Број удеоница	Број гласова
1.	Михаило Масловарић	8	2
2.	Ђуро Јеремић	20	6
3.	Ђорђе Вуловић	30	10
4.	Светозар Јеремић	10	3
5.	Радојица Јеремић	7	2
6.	Гаврило Бошковић	27	9
7.	Сретен Г. Јелић	39	10
8.	Милан М. Бојановић	7	2
9.	Јован М. Ајдачић	5	1
10.	Тихомир Максимовић	9	3
11.	Радивоје Илић	3	1
12.	Јаков Јојић	5	1
13.	Цветко Манојловић	7	2
14.	Благоје Луковић	21	7
15.	Милош Пајовић	6	2
16.	Радисав Вуковић	3	1
17.	Симо Оцокољић	3	1
18.	Живко Пурић	3	1
19.	Миленко Радојевић	30	10
20.	Александар Радојевић	6	2
21.	Анто Милутиновић	30	10
22.	Миливоје Милутиновић	6	2
23.	Павле Милутиновић	6	2
24.	Сатрешина Трговачког еснафа из Ивањице	10	3
25.	Општина ивањицка	5	1
26.	Читаоница Ивањица	5	1
27.	Вељко Танкосић из Дивљаке	36	10

28. Филип Пејовић из Вионице	5	1
29. Станиша Јовановић из Шареника	5	1
30. Алекса Милосављевић из Кодраже	3	1
31. Кузман Поповић из Шума	12	4

Огромну већину удеоличара (23) чинили су Ивањичани.⁸

Задруга је, из године у годину, повећавала обим финансијског пословања. У 1893. остварен је промет од 1.025.600, а 1907. године од 1.561.577 динара. Остварена је чиста добит за поделу власницима удеолица: у 1902. години — 3.895, у 1904 — 3.929, у 1907. години — 6.216 динара.⁹

На скупштини одржаној почетком 1912. године констатовано је да је у 1911. остварена чиста добит у износу од 5.000 динара и „да је Задруга у 1911. имала мањи обрт у примању, издавању и осталим пословима но што је било у 1910. години, и то зато што је ивањичко Акционарско електрично друштво узимало уложен новац, који је било поделило на улоге у 1909. и 1910. години, 1911. године задруга је враћала тај улог поменутом друштву.“¹⁰ Са Првим светским ратом успорава се привредна активност, па и пословање новчаних завода. После њега, Задруга је (1922. године) располагала са капиталом од 150.000 динара.¹¹ Тада долази до интензивирања привреде, па је овај новчани завод почео окупувати нове чланове из реда трговаца, а нарочито пословне људе из Акционарског електричног и индустријског друштва.

О раду и развоју Задруге двадесетих година убедљиво говоре подаци о оствареној билансној суми за 1927. годину:

1. акцијски капитал износио је 500.000 динара,
2. у резервном фонду било је 127.000 динара,
3. чиста добит за 1927. износила је 102.000 динара,
4. дивиденда за 1927. утврђена је на 20 одсто на номиналну вредност акција.

Овако висока дивиденда и добит били су веома значајни за стицање већег поверења и даљи развој ове установе. У време економске кризе (1929—1933) Задруга је успела да очува своју акцијску главницу и обезбеди континуирано пословање.

После економске кризе, када је дошло до извесног побољшања економских прилика, каже се у једном документу, на једној од првих седница скупштине акционара (1937) детаљно је анализирано финансијско пословање Задруге (за 1936. годину). Био је то 44. редовни

збор, на коме је учествовало 15 чланова са депонованих 3.222 акција.¹² Збору је присуствовао комесар Краљевске банске управе Љубомир Машковић, чиновник среза моравичког.

Извештај о раду Банке поднео је Цветко Радојевић (председник), који је истакао да је пословање свих банака у 1936. години непромењено: слаби приноси у пољопривреди, а још није повраћено пољуљано поверење у финансијске организације настало за време економске кризе. У извештају је нарочито дат акценат на земљорадничке дугове. По Уредби о ликвидацији земљорадничких дугова из 1936. године предвиђено је да 25 одсто од земљорадничких меница падне на терет имовине новчаних завода, да се за других 25 одсто, од укупног потраживања, издају новчани бонови, односно обвезнице заводима, које ће носити интерес од три одсто годишње, са роком од 20 година. Остатак од 50 одсто укупних потраживања од земљорадника исплатиће Аграрна банка новчаним заводима у року од 12 година са каматом од три одсто годишње. Земљорадници би своје обавезе извршавали према Привилегованој аграрној банци.

Задруга је предала Привилеговановој аграрној банци земљораднички портфел од 500.000 динара, који је био, ни мање ни више, раван главници акцијског капитала или са учешћем у укупно плацираним кредитима са 30 одсто. Овако стање земљорадничких дугова доводило је банку у веома тешку ситуацију. Она је крајњим напором успела да из остварене добити отпише 25 одсто потраживања, тј. прву траншу, како је предвиђала Уредба. Међутим, пријем бонова и даља исплата земљорадничких дугова од стране Аграрне банке представљала је велику неизвесност за овај новчани завод. У то време и већи број дужника, неземљорадника није извршавао своје обавезе према банци, чекајући да се и за њихове дугове донесе уредба као за земљораднике. Већа потраживања банка је морала да остварује преко суда. Према овом извештају, Задруга је у 1936. години излазила у сусрет својим штедицама и исплатила улоге од преко 100.000 динара, са максималном каматом, по уредби, од 4,5 одсто годишње.¹³ Тада је билансна сума износила 3.519.885 динара. Највеће ставке у изворима су били: главница — 500.000, фондови — 169.325 и улози на штедњу — 1.281.341 динара, а укупан промет по свим рачунима износио је 13 милиона динара. Остварени су приходи од 200.937 динара; они су употребљени за исплату камата по штедним улозима, плата и других издатака. Добит је износила 95.943 динара; она је употребљена за покриће прве транше земљорадничких дугова.¹⁴ На овом збору изабрана је нова управа: Цветко Радојевић

(председник), Стеван Радојевић, Драгомир Вучићевић, Алекса Радојевић и Јеремија Брадић. За надзорни одбор изабрани су: Душан Луковић, Обрен Ршумовић и Милан Ђурић.

Пословање Задруге у наредним годинама било је отежано. Долази до промене код више позиција активне и пасивне, а нарочито се смањује билансна сума. О томе је било доста речи на 47. редовном збору чланова банке, одржаном 25. фебруара 1940. Овај збор је, на основу примљеног извештаја комесара, одобрила Банска управа 4. априла 1940. године.¹⁵ У раду збора учествовало је 16 акционара са депонованих 3.400 акција:

Ред. број	Име и презиме	Депоновано акција	Број гласова
1.	Цветко Радојевић	1.000	1.000
2.	Цветко Радојевић, заступа Анту Радојевића	700	700
3.	Стеван Радојевић	300	300
4.	Алекса Радојевић	200	200
5.	Драгомир Вучићевић	100	100
6.	Милан Ђурић	100	100
7.	Јеремија Брадић	100	100
8.	Обрен Ршумовић	100	100
9.	Душан Луковић	100	100
10.	Љубомир Живковић	100	100
11.	Вуле Пунишић	100	100
12.	Драгољуб Илић	100	100
13.	Вукашин Протић	100	100
14.	Петар Михаиловић	100	100
15.	Сретен Главинић	100	100
16.	Живорад Нешовановић	100	100

Билансна сума 1939. године износила је 2.662.693 динара, што је за 24 одсто мање но у 1936. години. Није измењена главница, али је дошло до смањења улога на штедњу и коришћења кредита код других поверилаца, што је све утицало на смањење извора средстава — пасиве. У активи су зајмови по меницама били мањи за 38 одсто, што је и логично, јер је дошло до смањења извора средстава.

Под утицајем и спољних фактора, инфлације и других тешкоћа, у којима се цео свет налазио уочи Другог светског рата, управа за-

вода је смањивала своје активне и пасивне послове, радећи на ликвидацији својих обавеза, каже се у извештају о пословању за 1939. годину. Затим се у овом документу, поред осталог, истиче: „Успели смо тако да у току прошле 1939. године вратимо улога на штедњу преко 300.000 динара. Та средства смо добили од продатог непокретног имања зв. „Симињац“ и наплаћених старих тражбина“.¹⁶

Задруга је обављала банкарске послове са Привилегованом аграрном банком и Народном банком, код које је 1938. користила специјални кредит за исплату штедних улога у износу од 260.000 динара. Овај кредит Задруга је вратила 1939. године дајући Народној банци цесију на своја потраживања код Аграрне банке.

У 1939. остварен је бруто приход, са пренетом добити из 1938, у износу од 126.353, а расходи су износили 75.479 динара. Остварена је добит од 50.875 динара, од које је отписано на инвентару 10 одсто или 7.700 и на ненаплативости по меници Миће Броћића из Гуче, као разлика на камати, 2.253 динара. Тако је и од чисте добити (40.922) издвојено у резервни фонд 4.092 динара. Остатак добити од 36.830 динара пренет је у 1940. годину, („ово због тога што има још прилично тражбина које су несигурне и дубиозне“).¹⁷

Збор акционара је усвојио завршни рачун за 1939. годину и донео буџет за 1940. у износу од 39.000 динара, од чега за плате 34.000, а остатак за режијске трошкове. Тада је изабран управни одбор у саставу: Цветко Радојевић (председник), Драгомир Вучићевић, Стеван Радојевић, Јеремија Брадић и Алекса Радојевић. У надзорни одбор изабрани су: Обрен Ршумовић, Милан Ђурић и Душан Луковић.

Финансијско пословање Задруге у 1940. (изнето на збору 26. јануара 1941. године, у присуству 17 акционара са 3.480 депонованих акција) карактерише се смањењем значајних позиција у билансу: зајмова на менице и текуће рачуне за 23, хартија од вредности за 43, улога на штедњу за 14, положиоца депозита од 19 одсто и укупне билансне суме за 42 одсто. Из овог биланса се види да је Задруга од остварених прихода и стања амортизационог фонда (34.844 динара) извршила, поред покривања својих обавеза, отписивање (по меницама и текућим рачунима) ненаплативих потраживања у укупном износу од 100.731 динара.¹⁸ Овим је Задруга настојала да пречисти свој биланс од свих дубиоза, како би у наредни период ушла са реалнијом активом и изворима. У оквиру пречишћавања биланса Задруга је отписала и 25 акција Привредне банке у Ужицу, које су изгубиле вредност.

Са повећањем инфлације уочи рата и настојањима да се оствари ликвидација земљорадничких дугова на рачун новчаних завода, Задруга долази у велике финансијске тешкоће. О томе је било речи на овом збору акционара, када је, поред осталог, истакнуто: „Мали новчани заводи осуђени су на ликвидацију и они у ствари тиме ликвидирају... то чини и наш завод, наплаћујући своје тражбине и исплаћујући своје дугове“.¹⁹

Био је ово један од задњих скупова акционара Задруге. Њихова процена се, на жалост, обистинила. Томе су посебно допринеле и ратне прилике. Ова банка је потом поделила судбину осталих новчаних завода: национализација и ликвидација 1946. године.

БАНКА „ЈАВОР“ А. Д.

Банка је основана 1923. године са капиталом од 500.000 динара. После издавања другог кола акција овај капитал је дуплиран.²⁰ Биланс за 1927. годину показивао је стање неких значајнијих рачуна: ка-

Ред. број	Име и презиме	Место	Делов. акција	Број гласова	Примедба
1.	Божидар Кривокућа	Ивањица	127	127	заступа Божидар Кривокућа
2.	Вукашин М. Спасовић	Ивањица	800	800	
3.	Радомир Гр. Јелић	Ивањица	22	22	заступа Петар Лукачевић
4.	Радојица М. Јеремић	Ивањица	565	565	
5.	Боривоје Р. Јеремић	Ивањица	200	200	
6.	Бранко Р. Јеремић	Ивањица	200	200	
7.	Здравко Р. Јеремић	Ивањица	100	100	
8.	Млађен Р. Јеремић	Ивањица	100	100	
9.	Миле Р. Јеремић	Ивањица	100	100	
10.	Душан С. Јеремић	Београд	100	100	
11.	Момчило М. Сокић	Београд	100	100	
12.	Драгомир Гр. Јелић	Ивањица	441	441	
13.	Петар Г. Лукачевић	Ивањица	80	80	
14.	Божидар З. Букић	Ивањица	80	80	
15.	Богољуб М. Радивојевић	Ивањица	156	156	
16.	Стеван Спасовић	Ивањица	32	32	
17.	Миломир Д. Радивојевић	Ивањица	400	400	
18.	Милош Ј. Парезановић	Ивањица	239	239	
19.	Ранко С. Оцокољић	Ивањица	90	90	
20.	Венијамин Нешковић	Ивањица	37	37	
21.	Дивко В. Луковић	Ивањица	140	140	
22.	Велисав Мићић	Ивањица	71	71	
23.	Рајко Драмићанин	Ивањица	30	30	
24.	Лука Јелесијевић	Ивањица	49	49	
Свега			4.209	4.209	

са — 131.000, менице — 1.898.000, ефекти — 84.000, дужници — 556.000, акцијски капитал — 1.000.000, резерве — 90.000, улози на штедњу — 620.000, повериоци — 516.000 и добитак — 160.000 динара. Дивиденда за 1927. износила је 10 одсто од номиналне вредности акција.²¹ Био је ово изванерадан резултат за три-четири године рада, нарочито са становишта увећања акцијског капитала, штедње и оствареног добитка, односно дивиденде за расподелу акционарима.

У повећаном пласману кредита велико учешће су имали они — земљорадници. Нарасли земљораднички дугови и престанак враћања кредита и од стране других дужника, доводе Банку у тешку неликвидност и губитке, што се најбоље види у датим прегледима активе и пасиве од 1935. до 1939. године (табела 1 и 2).

На зборовима акционара у управу најчешће су бирани: Радојица Јеремић (председник), Боривоје Р. Јеремић, трговац — извозник; Миломир Радивојевић, трговац; Петар Лукачевић, столар; Момчило Сокић, адвокат из Београда и Драгомир Гр. Јелић, трговац. Скоро да тридесетих година није било неких битнијих промена у саставу управног одбора. У надзорни одбор бирани су: Бождар Кривокућа (председник), Богољуб Радивојевић и Ранко Оцокољић. Највећи број акција поседовала је породица Јеремић. На зборовима акционара најчешће је учествовало од 17 до 24 људи. Тако су збору акционара 7. марта 1937. присуствовала 24 члана са 4.209 депонованих акција.²²

На основу датих података из биланса банке (1935—1939), може се закључити да је смањивана билансна сума, мењала се структура средстава и њихових извора у односу на претходне године.²³ Билансна сума смањивала се просечно годишње по стопи од 14 одсто. Менице у банчином портфељу драстично су омањене и у 1939. биле су шест пута мање него у 1935. години. На ово је нарочито утицала предаја земљорадничких меница (1936) за 178 дужника у портфељ Привилеговане аграрне банке (у износу од 682.725 динара) ради ликвидације земљорадничких дугова.²⁴ Међутим, менице у респектима код Народне банке после 1936. године показују тенденцију раста, што је било повољно за пословање. Стање на текућим рачунима (дужника) показује знатно увећање, што није било реално, јер је Банка за предати менични портфељ задужила текући рачун Привилеговане банке, уместо да је приказала посебну ставку о овој предаји портфеља.

У билансу Банке за 1937. годину забележени су губици по меницама земљорадничких дугова у износу од 28.710 динара. Толико

ПРЕГЛЕД
билансних ставки активе од 1935 до 1939.²⁵

Табела 1.

Ред. број	Назив билансне позиције	Г о д и н а			
		1935.	1936.	1937.	1939.
1.	Благајна	26.112	13.829	20.571	8.126
2.	Код Поштанске штедионице	276	502	331	308
3.	Есконтоване менице:				
	— у портфељу	1.073.158	1.131.092	410.760	174.806
	— у реесконту код Народне банке	341.729	198.789	200.760	329.446
4.	Непокретности у зградама	356.180	326.597	362.597	362.647
5.	Хартије од вредности р. ф.	174.080	171.390	258.300	74.504
6.	Намештај и прибор	53.561	53.362	52.762	49.161
7.	Текући рачуни — дужници	726.681	550.824	1.020.873	684.725
8.	Привремени рачуни — Агробанка за 25% меница	—	—	—	82.173
9.	Разлика на курсу од хартија од вредности	25.068	25.068	25.068	—
10.	Остала актива:				
	— остављачи гаранција	820.000	320.000	320.000	320.000
	— супергаранције по т. р.	827.940	741.100	741.100	236.000
	— супергаранције по меничним зајмовима	162.350	162.350	162.350	71.400
	— остава	1.273.600	372.600	372.600	14.000
	— кауције	43.500	43.500	43.500	19.000
11.	Примљене менице на наплату	—	—	—	178.500
12.	Губитак по земљорадничким меницама	—	—	28.710	32.335
	Свега	5.904.235	4.147.003	4.020.282	2.637.131

је остало после отписа 143.063 динара од добитка за 1937. годину на име 1/4 земљорадничких дугова.²⁶ Многе банке услед измирења обавеза по земљорадничким дуговима, па и ова, долазе у тешку финансијску ситуацију, јер је овај терет добрим делом преваљен на по-словно банкарство.

У изворима средстава (табела 2) главница се, на сву срећу, није смањивала. Међутим, драстично су се смањили текући рачуни поверилаца, а улози на штедњу су опадали по просечној стопи од 13 одсто годишње. Резервни фонд био је стабилан. Међутим, он се састојао од вредносних папира, који нису били профитабилни. Вредносни папире су се углавном састојали од 3% примљених обвезница за ликвидацију земљорадничких дугова. Резервни фонд за евентуалне штете (1939) био је око девет пута мањи него претходних го-

ПРЕГЛЕД

билансних ставки пасиве од 1935. до 1939.²⁷

Табела 2.

Ред. број	Назив билансних позиција	ПАСИВА			
		Г о д и н а			
		1935.	1936.	1937.	1939
1.	Главница				
	10.000 ком. акција по 100 динара номиналних	1.000.000	1.000.000	1.000.000	1.000.000
2.	Улози на штедњу	952.318	827.917	726.419	461.644
3.	Повериоци:				
	— текући рачуни	150.823	144.802	128.161	8.160
	— привремени рачуни	95.026	143.750	134.904	—
	— реесконтоване менице (дуг Народној банци)	341.729	198.788	200.760	174.806
	— менични приједи (дуг Извозној банци)	28.000	—	—	—
	— по меницама на наплату	—	—	—	178.500
4.	Фондови:				
	— стални резервни фонд	61.641	63.630	67.094	78.875
	— фонд за евент. штете	103.398	103.398	103.398	11.681
5.	Депозити разни	42.967	25.055	19.996	56.637
6.	Остала пасива:				
	— гаранције	820.000	320.000	320.000	320.000
	— полагачи супергаранција по тек. рачунима	827.940	741.100	741.100	236.000
	— полагачи супергаранција по меничним зајмовима	162.350	162.350	162.350	71.400
	— остављачи остава	1.273.600	372.600	372.600	14.000
	— полагачи кауција	43.500	43.500	43.500	19.000
7.	Добитак се преноси у 1935, 1936. и 1939.	945	113	—	6.428
	Свега	5.904.235	4.147.003	4.020.282	2.637.131

дина, што говори да је био употребљен за покриће негативних разлика и губитака.

Банка је тридесетих година користила кредите код Народне банке по реесконту меница, (мада то није био прави реесконт, већ менична залора), што је побољшавало њену ликвидност. Од 1937. године Банка је за регулисање свога дуга по реесконту уступала цесију Народној банци за своје потраживање од Привилеговане аграрне банке у Београду.²⁸ Од 1937. Банка није одобравала нове зајмове, већ је од наплате својих потраживања вршила исплату штедних улога. Ове неповољне тенденције нису заустављене ни за време рата, јер Банка практично тада није ни радила.

ИВАЊИЧКА КРЕДИТНА БАНКА

На почетку економске кризе, 1930. године, основана је Ивањичка кредитна банка. За разлику од других ивањичких банака, у овом новчаном заводу се по капиталу истичу четири породице: Владислава Константиновића, Станише Бојовића, Алексе Радојевића и Драгољуба Илића, с тим што је Владислав Константиновић поседовао преко 50 одсто акција од укупног оснивачког капитала. Главница је износила 1.000.000 динара (10.000 акција по 100 динара).²⁹

На више зборова акционара биран је управни одбор у непромењеном саставу: Владислав Константиновић, апотекар (председник); Драгољуб Ц. Илић, трговац (подпредседник); Алекса Радојевић, трговац; Љубомир Марјановић, кафеџија, и Станиша М. Бојовић, кафеџија. Књиговођа је био Живорад Ј. Нешковић. Чланови надзорног одбора били су: Петар Лукачевић, столар (председник); Душан Илић, трговац, и Драгољуб Поповић, трговац.³⁰ На зборовима акционара најчешће је учествовало од 14 до 19 чланова. Тако је збору одржаном 15. марта 1936. године присуствовало 19 акционара, који су депоновали 6.782 акција,³¹ али и комесар Банске управе Антон Хрдљички, начелник среза моравичког.

Преглед депонованих акција на збору 1936. године

Ред. број	Име и презиме	Место	Број акција	Број гласова
1.	Станиша Бајовић	Прилике	200	200
2.	Винка Бајовић	Прилике	147	147
3.	Милан Бајовић	Прилике	50	50
4.	Милош Бајовић	Прилике	50	50
5.	Драгољуб Поповић	Ивањица	20	20
6.	Владислав Константиновић	Ивањица	3.235	3.235
7.	Живка Константиновић	Ивањица	1.000	1.000
8.	Јованка Константиновић	Ивањица	1.000	1.000
9.	Алекса Радојевић	Ивањица	100	100
10.	Ангелина Радојевић	Ивањица	100	100
11.	Зорка Радојевић	Ивањица	50	50
12.	Драгољуб Илић	Ивањица	300	300
13.	Душан Илић	Ивањица	100	100
14.	Добринка Илић	Ивањица	100	100
15.	Живка Илић	Ивањица	60	60
16.	Томислав Илић	Ивањица	50	50
17.	Љубомир Марјановић	Ивањица	100	100
18.	Петар Лукачевић	Ивањица	100	100
19.	Петрија Лукачевић	Ивањица	20	20
Свега			6.782	6.782

Извори у пасиви биланса Банке за 1935. годину, поред акцијског капитала, састојали су се од улога на штедњу, чије учешће у почетном капиталу износи од 15 одсто, и резервног фонда са 7,6 одсто. Произилази да су ефективни извори средстава Банке за пет-шест година пословања веома благо повећавани, што у односу на друге ивањичке банке представља скроман раст билансне суме, мада су ови извори по свом квалитету веома значајни.

Активна Банке (1935) састојала се од меничних пласмана у износу од 329 хиљада или 18 одсто, а текући рачуни износили су 17,9 одсто. Непокретна имовина чинила је 22 одсто активе. Ово говори да су неки оснивачи учествовали у формирању акцијског капитала и са непокретном имовином, што утиче на структурални квалитет укупног блага Банке. Овако конципирана актива је један од значајних узрока за спорији раст пласмана и билансне суме, јер се није могао тако лако привући додатни капитал — улози и депозити — без већег готовинског почетног капитала. За менични портфељ по есконту истицано је да је „посао мало живакнуо при крају 1935. године“. Томе је нарочито допринео добар род шљива и јабука, чијим уновчењем је изванредан број дужника исплаћивао своје менице.

Детаљнија динамика кретања билансне суме и структура активе и пасиве виде се у табелама 3. и 4.

ПРЕГЛЕД
билансних ставки активе од 1935. до 1935.³³

Табела 3.

Ред. број	Назив билансне позиције	Г о д и н а			
		1935.	1936.	1937.	1939.
1.	Благајна у каси	1.419	7.349	3.462	20.346
2.	Зајмови на менице	329.107	142.940	492.655	498.778
3.	Текући рачуни (дуж.)	331.995	307.248		
4.	Прив. аграрна банка за предате јој менице	—	213.429	190.177	140.658
5.	Некретнина (банчина кућа и плацеви)	354.730	354.730	354.730	354.730
6.	Хартије од вредности	5.320	5.320	25.320	5.885
7.	Грађевински материјал	27.140	27.140	—	—
8.	Земљиште, влачара и пиљана у Дајићима	15.752	15.752	15.752	15.752
9.	Робе разне у Ивањици	166.557	69.272	—	—
10.	Привремени рачун	—	88.134	—	—
11.	Разна актива	2.411	3.748	49.803	74.850
12.	Оставе и кауције	572.500	545.871	545.871	545.871
	Свега	1.850.214	1.780.933	1.791.930	1.698.218

ПРЕГЛЕД
билансних ставки пасиве од 1935 до 1939.³³

Табела 4.

ПАСИВА

Ред. број	Назив билансне позиције	Г о д и н а			
		1935.	1936.	1937.	1939.
1.	Главница	1.000.000	1.000.000	1.000.000	1.000.000
2.	Фондови:				
	— резервни фонд	32.954	19.149	19.149	19.149
	— за евентуалну штету	43.482	—	—	—
	— за отпис 25% по основу земљорад. дугова	—	39.500	39.500	—
3.	Улози на штедњу	158.643	155.581	155.835	—
4.	Државна хип. банка, по залози	8.385	—	—	114.000
5.	Менични приједи	—	—	—	114.000
6.	Привремени рачун	27.569	—	—	—
7.	Провизија разним клијентима	2.614	—	—	—
8.	Неисплаћен порез	1.930	—	—	—
9.	Разна пасива	1.104	20.832	30.715	18.717
10.	Полагачи кауција	80.000	—	—	—
11.	Положиоци остава и кауција	—	545.871	545.871	545.871
12.	Полагачи супергаранција по текућим рачунима	492.500	—	—	—
13.	Добитак за пренос у 1936, 1938. и 1940.	1.033	—	860	481
	Севга	1.850.214	1.780.933	1.791.930	1.698.218

Од 1935. године билансна сума је почела благо да опада, а мењала се и структура активе и пасиве. У пасиви главница, на сву срећу, није смањивана до уочи рата. Резервни фонд се одржавао на задовољавајућем нивоу — да би се утрошио за евентуалне штете на отпис потраживања по земљорадничким дуговима. Улози на штедњу су одржавани на истом нивоу до 1937. године, да би, након тога, били интензивно подизани, а 1939. године више није било таквих депозита у Банци.

Актива Банке се састојала од скоро константних пласмана у кредите по основу есконтованих меница и преко текућих рачуна. У 1936. години евидентирана је ставка за предати менични портфељ Привилегованој аграрној банци по земљорадничким дуговима у износу од 213.429 динара. Тада је Банка отворила рачун за отпис свог дела земљорадничких дугова од 25 одсто у износу од 39.500 динара.

Ивањичка кредитна банка није пословала са губитком, као неке друге у то време, већ са мањим добитком. Заправо, покривала је све своје буџетске расходе и обезбеђивала мање износе добити преносећи их у наредну пословну годину (табела 3. и 4). На ово је првенствено утицала структура пласмана средстава, јер је Банка до 20. априла 1932. имала мање одобрене кредите земљорадницима, који су се од 1936. морали 50 одсто отписати (25 одсто од Банке и 25 одсто од државе), што се показало веома повољним. У противном, морала би да употреби и део своје главнице за отпис земљорадничких дугова.

И поред рентабилног пословања, мада на доњој граници, акционари нису били задовољни резултатима. О томе се у извештају од 15. марта 1936, поред осталог, каже: „И ова година, као и раније у добу наступеле кризе, праћена је свима незгодама финансијско — економских несређених прилика те се у истој неможемо похвалити са пословима ма које гране послова ове Банке“.³⁴

Банка се бавила и трговином грађе, другог грађевинског материјала, као и колонијалном робом. Имала је своје стовариште грађе у Чачку од 1934. године, а у Ивањици — стовариште грађевинског материјала и трговину колонијалном робом. Услед велике конкуренције и нерентабилног пословања, Банка је 1936. и 1937. године ликвидирала ова стоваришта и трговину. Губици на овим пословима покривени су из наменских фондова, тако да није остало добити за расподелу.

У 1937. години „нису се осетиле никакве промене на боље“.³⁵ У годишњем извештају поред осталог, каже се: „Регулисање земљорадничких дугова на познати начин и мерама које се принудно предузимају у циљу оздрављења банкарске кризе, није ништа постигнуто. Чак је на тај начин приватно банкарство потпуно потиснуто док се привилегисани новчани заводи истичу на штету приватног банкарства... Једном речју иде се ка тихој ликвидацији“.³⁶

Била је ово мања банка — и по величини укупног капитала, али и са пословањем на граници рентабилитета. Заправо, ово је прави пример тихе ликвидације приватног банкарства. Све су то убрзали ратни вихор и послератна национализација.

После Другог светског рата, доношењем законских прописа о национализацији, ивањичке банке су поделиле судбину других: формално-правно брисане из привредних регистара.

НАПОМЕНЕ

1. Др Никола Вучо, „Распадање еснафа у Србији“, САНУ, Београд, 1954, страна 49.
2. Архив БиХ, Сарајево, КБУ ДБ, VIII, бр. 314/1939. Детаљније о ивањичком занатству видети књигу Невенке Бојовић и Радована М. Маринковића, „Моравички занати и занимања“, Ивањица, 1990.
3. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 2349/1932.
4. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 6332/1931.
5. Др Стеван Игњић, Јован Радовановић, Властимир Луковић, Љубомир Марковић, Милан Бујошевић, „Ивањица, хроника моравичког краја“, Београд, 1972.
6. Стеван Игњић, „Ужице и околина 1862 — 1914“, Ужице, 1967. стр. 89.
7. Исто.
8. Исто.
9. Исто.
10. Исто, као под 5.
11. Алманах Краљевине СХС за 1924, стр. V-13.
12. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 333/1937.
13. Исто.
14. Исто.
15. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 2979/1940.
16. Исто.
17. Исто.
18. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, Завршни рачун за 1940.
19. Исто.
20. Алманах Краљевине СХС за 1924, стр. V—13.
21. Приручник банака Краљевине СХС за 1929, стр. 382.
22. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 3332/1937.
23. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 3086/36, 3332/37, 3451/38 и 2982/40.
24. Према Уредби о ликвидацији земљорадничких дугова, новчани заводци су били обавезни да сав менични портфел земљорадника предају Привилегованој аграрној банци. Отпис дугова је вршен тако што је 25 одсто пало на терет банака, других 25 одсто на терет државе, а остатак од 50 одсто морали су земљорадници да измире преко Привилеговане банке у року од 12 година.
25. Као под 23.
26. Архив, БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 3451/1938.
27. Као под 23.
28. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 2982/1940.
29. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 3059/1936.
30. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 3059/36, 3063/37, 3855/38, и 2978/40.
31. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 3063/37.
32. Исто као под 30.
33. Исто.
34. Архив. БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 3059/36.
35. Архив БиХ, Сарајево, КБУ, ДБ, VIII, бр. 3855/38.
36. Исто.

LES BANQUES D'IVANJICA ENTRE 1889 ET 1946

La première banque fut fondée à Ivanjica en 1889; ce fut la Coopérative d'Ivanjica pour l'aide mutuelle, l'épargne et le commerce; après la Première guerre mondiale on assista à la fondation de deux autres banques où les marchands de la ville, conjointement avec quelques artisans étaient les principaux actionnaires. Le décret ordonnant l'annulation des dettes paysannes en 1936 aux dépens des moyens des établissements financiers porta un violent coup aux banques d'Ivanjica. La réduction des dettes de 25% au préjudice des ressources pécuniaires des banques fut un lourd fardeau pour les établissements bancaires d'Ivanjica qui n'étaient pas préparés à le supporter, si bien que ce fut au fond une liquidation en douceur des banques privées.

Dr Jaroslav Dašić

СИНИША ДИЛПARIЋ

ТРИ СТАРОВЛАШКА РОДОСЛОВА

СИНИША ДИЛПARIЋ
УУ 32000 Чачак
Вељинска 6

UDK 929.6

За десет година улазимо у XXI век. То време није далеко. Нема више људи рођених у XIX, али још увек живе, ту поред нас, они који су слушали казивања рођених у XIX веку. Неће дуго трајати, па ће нестати и они који би могли још испричати своја, сигурно већ добро избледела, сећања на казивања претходника.

Без обзира на све бројне замерке које се могу ставити тим казивањима и сећањима садашњих преносиоца, крајње је неопходно да се забележи шта испричаше људи рођени у XIX људима рођеним у XX веку и ови пренеше новим нараштајима.

Много је маште у тим казивањима, има свесног настојања да се своји прикажу бољим и важнијим, а да се неки други представе као слабији, лошији, подлији или непоштенији. Свега тога има и свега тога мора да смо свесни.

Посебна су настојања да се ми сами или наши преци представимо храбријим, вештијим, јачим, национално исправнијим и одлучни-

јим. Често је приказивање својих као жртава — некада освећених а некада дужних — са тврдњама да су своји жртве „на правди Бога“.

Не могу та сећања и предања да буду потпуно непристрасна; не треба то ни очекивати. Људска је особина да брани и хвали своје, али није човечно оцрњивати и клеветати друге — да би се убрали ирационални поени за себе или своје претке.

Ретки су људи који се лично и непосредно сећају да је некада скоро у својој кући постојала „читуља“, у којој су се налазила имена предака. Уочи задушница најстарији члан породице или породичне задруге казивао би имена предака из читуље и за свакога би била запаљена свећа за „покој душе“. И у оно време скоро потпуне неписмености нашли би се људи да запишу имена у читуље и други да сва та имена запамте и изговоре у одређеној прилици. Тако је обезбеђивано да се не забораве они којих више нема. Уз огњишта, по месечини, на свечаностима и приликом путовања, препричавана су казивања старих и одсутних.

У дугим зимским ноћима нису деца слушала и учила само гусларске песме. Слушала су како им се деда оженио, код кога је све служио и наднично, да ли је њихов деда био строг или милостив, које путеве је ходио, кога је молио и са ким се борио, где је и када војску служио, ко су му били ујаци и рођаци.

Читуља више нема, ни оних старих, ни нових. Посебна је прича ко, како и због чега их занемари или уништи. Матичне књиге умрлих и друге службене књиге обезбеђују потребне податке и за садашњост и за будућност, али ће и ти уписи некада бити штурци без оних околности на које упућују. Камени белези са натписима о покојнима казују доста, али ти споменници су подизани само најистакнутијим члановима породица, или се своде само на упис имена, или су подигнути онима што за свог живота бејаху на неки њима посебан начин, необични, животом или смрћу. Читуље нису заборављале никога и чуване су поред славске иконе и кандила као драгоценост, па је право чудо да су се потпуно загубиле.

Питање је шта сада чинити?

Могло би се тврдити да у свакој фамилији данас има образованих људи, способних да забележе породична предања и да саставе породичне родослове. Не би то био нови посао у нашој културној историји. Постоје родослови, па и предања о истакнутим појединцима и појединим породицама у прошлости. Неки су давно забележили своје корене и ставили их на увид свету. Често је та литература тражена и плени пажњу читалачке публике.

Друштво би било обogaћено појављивањем таквих записа, сведно да ли ће бити објављивани или ће остати у рукопису код најужег броја сродника. Није нужно да неки предак буде велики газда, истакнути војник, било какав предводник, књижевник, дипломата или јунак, па да се о њему зна више и да остане записан спомен на њега и његов скромни живот. Историју не чине само истакнути појединци и породице. Она је резултат деловања маса, у којима су основа породица и појединац.

Значајан је однос писаних трагова било које врсте и предања о одређеним људима и догађајима у којима су учествовали.

Добронамеран критичар или каснији истраживач успеће да пронађе везу тих извора и тиме ће помоћи да се расветли забуна, нејасноћа или пропуст записаног. Ћутање о некоме или нечему сигурно води заборау, а чини се да се не може прихватити мисао да је заборава оно што нама треба. Пре би ваљало прихватити да се и сећањима боримо против заборава.

Забележена предања и родослови у наставку овог рада илуструју настојање да се у најконкретнијем виду прикаже жеља да се утиче на развијање интересовања у породицама за прошлост, посебно свога рода.

Свака исправка, примедба и сугестија биће прихваћена, уз најдубљу захвалност, и биће забележена као прилог оног који више и боље зна, па настоји да наша знања буду дубља и шира.

БОРИСАВЉЕВИЋИ

БОРИСАВЉЕВИЋИ су познато презиме у Србији, али под тим породичним именом није иста фамилија. Овде је реч о делу Борисављевића-потوماка досељених у далекој старини из Зете и прво насељених у засеоку Боревићи села Буковица, општина Нова Варош, поред Кладнице, општина Сјеница, и то само о оном делу те велике фамилије који је до ових дана наставио да се бави земљорадњом.¹

Још у XIX веку била су позната двојица истакнутих људи овог презимена, али различитог порекла. Петар је био командант ужичке бригаде првог позива на Јавору 1876. године, а Мићо, отац Милана Борисављевића, трговац, поседник и јавни радник из Нозе Вароши; убијен је пред својом кућом у Буковику 1871. године.²

Тек пре неколико година успео је Љубомир Марковић из Чачка уверљиво доказати да је породично презиме истакнутог официра Србије узето по личном имену оца,³ док је Мићо несумњиво потомак досељених БОРЧЕВИЋА из Зете.

Данас постоје четири фамилије потомака старих Борисављевића још увек везане за поседовање и обраду земље. То су Борисављевићи у Жаочанима (општина Чачак), Романовићи у Чачку, Приликама (општина Ивањица) и у селу Трнави (општина Чачак), Обрадовићи у Чачку и Поповићи (Бобовићи) у насељу Боревихи и Раукићи села Буковика (општина Нова Варош).

Свака од ових фамилија, посебно узета, заслужује да се упозна и представи свету, али за сада ће бити речи само о Романовићима и о Обрадовићима.

Најстарији Романовић за кога потомци знају је СИМО. У својим мемоарима помиње га Милан Борисављевић⁴ као човека који му је причао о прошлости. Наводно су променили презиме, јер је Симов унук убио некога, па су, ради прикривања, променили презиме. Има казивања да је Симо био инвалид у ногу, а да је на његовом венчању било још сродника у таквом стању, па да је то повод да промене презиме. Симов син је АНТОНИЈЕ, а унуци: МАКСИМ и ИЛИЈА.

По позиву раније одсељених рођака одлучили су да се селе, посебно из жеље да могу гајити више оваца. Купили су имање у селу Јевик (општина Сјеница) од муслиманских породица Суљића и Шабановића 1927. и ту се настанили 1930. године. Своје имање и кућу у селу Буковику продали су компијама. Пре сеобе Максим је умро и сахрањен код цркве у Буковику, па су се преселили Илија и Максимови синови РАЈКО, РАНКО и МИШО. У време сеобе Илијина супруга ЈЕЛА, родом из Басара у Тисовици, била је жива. Они су у Буковику добили синове: ДРАГУТИНА (1908), РАТКА (1914), МИРКА (1918) и МИЛАНА (1924).

Драгутин је у браку са Вишњом, кћерком Радоја Обућине из Буковика; живи у Приликама код Ивањице. Ратко је ожењен са Милисавом Друловић, кћерком Драговом из Вранеша (општина Нова Варош). Мирко је у браку са Ангелином, кћерком Миљка Кривокуће из Смиљевца (општина Ивањица).

Милан је убијен 1941. године од некоег Ибровића из Кладнице, а овај је касније, такође, убијен. Ратко је умро и сахрањен у Титовом Ужицу 1981. Мирко је умро 1956. и сахрањен је у породичној гробници у насељу Јевик.

По предању, земљу на Јевикy купили су за мале паре будући да је то било време одсељавања Муслимана у Турску, па су продавали имање „за пасош“, што ће рећи за онолико колико је потребно да добију потребне папире за селидбу.

Романовићи су се из Буковика одселили као породична задруга, а поделили су се нешто касније. Са Јевика су се почели расељавати посебно. Најпре су се одселили Рајко и Мишо. Један у неко село код Урошевца, а други такође на Косово; но, нису се тамо задржали.

Рајко се два пута женио. Из првог брака је имао сина МИЛОМИРА и две кћери. Миломир је за време Другог светског рата отеран у Немачку; после рата отишао је у САД. Долазио је у нашу земљу, али се није дуже задржавао. Рајко је као стар човек (70 година) отишао у САД, тамо се задржао три године, стекао пензију и вратио се у Краљево. Продао је своје имање, саградио у Краљеву кућу (у насељу Канарево). По одсељењу са Јевика оженио се други пут из Вујовића и супруга га је надживела.

Мишо је продао своје имање на Косову 1970. године и купио друго у Јарчујаку код Краљева. У браку је са Јованком Крунић из Васиљевића (општина Ивањица). Имају троје мушке деце и женску децу. Синови су им: МИЛАДИН, МИРОСЛАВ и БРАНЕ.

Бране живи у Краљеву а Миладин и Мирослав су у САД. Мирослав је отишао 1970. године а Миладин пре њега. Миладин повремено долази у земљу, а Мирослав не, бар до прикупљања ових података (1990. године).

Ранко је умро на Јевикy, сахрањен је у заједничку гробницу; био је ожењен са Стојом, рођеном Аврамовић, из Лопијка, која је умрла 1983. сахрањена је у селу Трнави. Ранкова и Стојина деца, ВУЈАДИН и ВУКАШИН живе у селу Трнави; они имају две сестре. Имање у Трнави су купили 1965. године.

Вукашин је ожењен из породице Радовић из Смиљевца, а Вујадин из породице Куртић. Вукашин има сина МИЛИВОЈА, а Вујадин синове ЛЈУБИШУ и ДРАГИШУ, обојица су запослени.

Драгутинов син Средоје убио је 1954. године неког рођака убице стрица Милана; осуђен је у Окружном суду у Новом Пазару; по издржаној казни населио се у насељу Јарчујак; но, поново је извршио тешко кривично дело и поново је осуђен. Ожењен је из породице Петровић из Крстаца (општина Сјеница). Имају сина ПРВОСЛАВА и кћер Оливеру. За време издржавања казне Средоје је изучио столарски занат, био је запослен у предузећу „Јасен“ у Краљеву.

Ратко и Вишња имају и сина БОРИВОЈА који је ожењен од Милекића из сјеничког краја.

Средојев син Првослав завршио је шумарски факултет и запослен је у Бачкој Паланци.

Илијини синови Драгутин и Ратко и деца покојног Мирка (Антоније и две кћери) поделили су имање на Јевику 1959. године. Антоније је свој део имања продао Селиму Ибровићу и одселио се 1969, а Ратко — такође неком Ибровићу. У продаји и предаји имања нису имали никаквих проблема. Обојица су купили имање од Томашевића у Балуги (прељинској, код Чачка), где су саградили куће.

Ратко има три сина: БРАНИСЛАВА, СЛОБОДАНА и МИЛАНКА. Миланко је поинуо у Титовом Ужицу 1972. године. Слободан је завршио факултет, а Бранислав вишу школу. Обојица су запослени. Бранислав се оженио са кћерком Воја Азањца, родом из Ерчега (општина Ивањица). Имају два сина: РАДОЉУБА и СЛАВОЉУБА, обојицу запослених.

Мирко и Ангелина имају сина АНТОНИЈА. Завршио је брварски занат, живи у насељу Коњевићи крај Чачка. Рођен је 1952. године, а ожењен је са Славицом, рођеном Марјановић из Коњевића. Имају две кћери.

Слободан је ожењен са Вером из Сече Реке; имају сина ИЛИЈУ, рођеног 1979. године.⁵

Други део потомака старих Борисављевића су браћа Обрадовићи у Чачку. По предању, Борисављевићи су своју сеобу започели још у XV веку почевши од Јадранског мора према Дунаву. Настојећи да дођу у још слободну Деспотовину, стигли су до села Буковика, насеље Боревићи (Боројевићи), ту се зауставили пошто су сазнали да је и тај крај Србије покорен, па одатле почиње даље расељавање и раслојавање. По овом предању, полазна база је била село Борисавци из близине Спужа и Тузија.⁶ Данас нема трагова имену овог села, али се у општини Вирпазар налази село Буковик, на надморској висини између 200 и 300 метара, што би могло да има неке везе са изгледелим сећањима потомака.

Тек 1899. године из Буковика се доселио у Чачак МИЛЕ Борисављевић (1865—1911) са супругом Марицом, рођеном Драгутиновић (1862—1959). У Буковику им је остао сахрањени син ЧЕДО (1887—1894). Не знамо да ли су се негде задржавали, али је поуздано да се Миле запослио код чачанског индустријалца Фердинанда Крена и постао му омиљен радник. Миле није био писмен, али је био

врло одан и предан послу, па му је послодавац помогао да откупи имање неког калајџије и тако су Борисављевићи дошли до непокретног имања у Чачку.

Миле и Марица су имали два сина: ВОЈИСЛАВА и СЕКУЛУ. Секула је рођен 1893, а умро је 1900. године.

Војислав је рођен 1891. Оженио се са Разуменком рођеном 1899, са којом је имао две кћери: ОЛГУ и ПАУЛИНУ. Олта је умрла врло млада, а Паулина се удала за Младена Обрадовића и са њим добила три сина и једну кћер. Кћер Брана је умрла пре удаје, а синови су: БРАНИСЛАВ, ТОМИСЛАВ и ВОЈИСЛАВ.

Миле се доселио у чачански крај пре свота оца Јова, досељеника у село Жаочане.

Из захвалности за добар однос према њему и породици, Миле је захтевао, а Војислав и Разуменка су прихватили, па је њихова кћер добила име супруге послодавца Крена-Паулина.

До почетка Другог светског рата нису никада прекидани добри односи Борисављевића (Бобовића, Поповића) из Буковика и породице њиховог рођака Војислава. Сваке године у време вашара у Чачку долазио је БОЖО и остајао по неколико дана у гостима док распрода стоку дотерану на пазар.

Средњи син Младомира и Паулине определио се за посао морепловца, оженио се из Котора, тамо је купио кућу, па се може размишљати да ли то зов из завичаја предака још увек делује. Не би то била реткост, мада се ни доказивати не може.^{6а}

Забележен је податак да је неки Иван Боројевић дошао у Цетињско поље из Старог Влаха. Презиме тог Ивана, досељеног на Цетиње средином XV века, као да упућује на насеље Боревићи из Старог Влаха, где се Борисављевићи за релативно дуже време настанише на путу за слободну Србију.⁷

ДИЛПАРИЋИ

После Карађорђевог похода за ослобађање Сјенице 1809. године повремено се кроз ретка документа, у предању породица, или причањима људи што памте догађаје чује за надимак ДИЛПАРА. Очигледно је то корен садашњег презимена, на које наилазимо по скоро свим крајевима Југославије, понегде и у свету, али им је свима још увек заједничко сећање да су им преци из села Буковика у општини Нова Варош.

До ових дана није било покушаја да се напише, макар и најкраћа, историја ове фамилије, па је ово покушај да се дају основни подаци, до којих је још могуће доћи.

У регистру личних имена из 1876, 1877. и 1878. године, уз име једног од тада познатих чланова ове фамилије, наведено је: „Пореклом Грк“.^{7а} Нема објашњења на основу чега је дата та информација, али, будући да је аутор биографије Мите Петровића, аутора „Ратних белешки“ из наведеног рата, Урош Цонић — професор књижевности на Београдском универзитету и управник Универзитетске библиотеке, ни тај податак неби требало сасвим занемарити.⁸

Из казивања оца МИЛЕНКА (рођен 1887.), стрица МЛАЂЕНА (рођен 1863), рођака ВЛАДА (рођен 1878) и СПАСОЈА (рођен 1894), запамтио је ТИХОМИР Дилпарић родом из Буковика, сада земљорадник у Мојсињу код Чачка, следеће предање:

Најстарији предак чије се име зна је син човека који се из Корита код Бијелог Поља доселио са супругом и сином у село Мишевиће (сада општина Нова Варош). У том селу је умро, а супруга му се преудала у фамилију Кандић у Крстац (општина Сјеница). Малолетни сиротан се звао МОЈСИЛО, изучио је шнајдерски занат и од ране младости пошао по народу за својим послом. Постоје подаци о броју Дилпарића кућа из 1903. године, према којима их је у Буковику постојало 67, у Коритима — 28 и у Крстацу шест.

Млади шнајдер био је вешт у послу, па је тражен и остваривао је лепе приходе. То је било време када су кројачи ишли од куће до куће и шили за све чланове породичне задруге, а ових тада није био мали број.

По савету неког феудалца, оженио се младом удовицом рано преминулог Мандића, која је из првог брака имала два сина, ПЕТРА и ВУКОСАВА, па су добили три сина: БОРЂА, МЛАДЕНА и СПАСОЈА. Та жена је у време првог брака живела у засеоку Буковика званом Матовића мала, па су после прешли на имање Борисављевића на Лалића брду.

По предању које је запамтила из казивања свога свекра БЛАГОЈА Дилпарића (рођен 1890) ВЛАДИМИРКА Дилпарић, отац првог по имену познатог претка Мојсила презивао се КАПЛАНОВИЋ.

И у погледу породичног имена постоје два (мада блиска) предања. По једном је предак за кога се не помиње лично име био некакав повереник за прикупљање обавеза својих сународника. Када је новац предавао, прималац је инсистирао на већем износу. Повереник је упорно одговарао да код народа нема више ни „дил паре“.

То је значило да се не може прикупити више ни најмања пара, а пошто је више пута у разговору понављана та реч — остао му је надимак Дилпара.⁹ По другом предању, тај први носилац породичног имена откупио је од власника део имања у својину и овај је јавно рекао да му више не дугује ни најситнију пару „дилпару“, па је отуда остао надимак, од кога је образовано и презиме.¹⁰

Извесно је да до 1830. године породично име није било учвршћено ни као Дилпара ни као Дилпарић. Те године на ускршњем сабору код буковичке цркве погинуо је ЂОРЂЕ, по предању син првог по имену познатог претка Мојсила. Сердар Јован Мићић је 21. априла 1830. јавио кнезу Милошу да је, поред осталих, погинуо и Ђорђе Дилпарић, а 2. маја те године је Васа Поповић јавио да је погинуо Ђорђе Мојсиловић.¹¹

Педесетих година XIX века група истакнутијих људи из сјеничког и нововарошког краја писала је кнезу Александру Карађорђевићу тражећи помоћ ради ослобођења. У потписима је и Мојсило Дилпара са ознаком пребивалишта „У Голешима“.¹² Овим се потврђује и предање да је као снајдер ишао па народу и околност да породично име још увек није било учвршћено.

Буковик је увек био крај где је гајена добра стока. По предању, Карађорђе је имао озбиљних проблема да се допреме топови из Србије за напад на Сјеницу и даље. Непостојање путева и расквашен терен били су разлог због кога се морало прибећи употреби најбољих волова, а то су били волови Мојсилови. За помоћ коју је пружио устаницима добио је од Војводе чутурицу са ракијом и учврстио глас узорног сточара.¹³ Спасојев орат Младен имао је посебну наклоност према добрим коњима. Од коња је и настрадао. По зимском јако хладном дану извео је коња из штале да га напоји, узјахао га и у повратку није успео да коња заустави нити да скочи са њега, па га је коњ унео у отворену шталу и при том смртно повредио. При деоби са браћом по мајци, Петром и Вукосавом, поседовали су 300 оваца и толико јагњади.

У Ивањици се 21. децембра 1875. међу избеглицама затекао и Петар Дилпарић.¹⁴ Он је већ био ожењен. По предању, најпре се са Лалића брда одселио у засеок Боревине, а потом у Виљуцу код Чачка. Са супругом Даницом имао је синове: ВАСИЛИЈА (рођен 1856), МИЛИСАВА (рођен 1860), МИЛОСАВА (рођен 1860) и ЂОРЂА (непозната година рођења). Прва тројица су рођени у Буковику, а сва четворица су венчани у Трнави код Чачка.

За Вукосава предање каже да је био веома ситног раста и да су га за то звали Зеџ, па су његови потомци незванично носили и презиме Зечевић. Вукосављеви потомци се нису селили до завршетка Другог светског рата, а живели су у буковичком засеоку Раукићи. Вукосављев син је био АНТОНИЈЕ (рођен 1853, а умро у интернацији 1817). Антоније је имао четири сина: РАТКА, БОГОСАВА, ВЛАДИСЛАВА и РАДИСАВА. Мајка им је била МИЛИЦА, рођена Пауновић (1854 — 1908). Занимљиво је да је Ратков син добио име ВУК, а један Богосављев син лично име ВУКОСАВ.

Обојица синова преминулог Мандића, чије лично име не знамо и младе удовице супруге Мојсилове примили су породично име свога очуха и надаље се доследно придржавају свог опредељења. Обојица су засновали породице, о којима је већ било речи, и обојица су за круну славу узели св. Арханђела.

После побије Младена и Ђорђа, пре него што су дорасли да заснују своје породице на имању познате имућне и агинске а српске породице Борисављевића, остао је да живи у засеоку Лалића брдо Спасоје Дилпара. Женио се два пута. Са првом супругом, Видом, рођеном Пауновић, добио је три сина и једну кћер. Са другом супругом, Милицом, рођеном Чакаревић, добио је два сина и једну кћер. Вида је била из бројне породице Пауновића, који су се ближе означавали као Перишићи. Родила је кћер Анђелију, удату за неког Ковачевића; одселили су се у Крагујевац, и имају синове МИЛУНА, ВАСА и ЈОВАНА. Убрзо после рађања тешко се разболела и дуго је боловала. Милица је рођена у Штиткову 1820. године, а удала се за Спасоја, рођеног 1804, и са њим родила кћер Ристосију и синове ТАДИЈУ и РИСТА. Надживела је свог мужа, умрла 1879.

За Спасоја се везује више прича, којима се да илустровати живот сељака, чипчија код феудалаца исте националности, у држави која им је страна по свим показатељима. Снажан, здрав, плаховит, чак и имућан, сточар и чипчија, љубитељ добрих коња, познат и православним и муслиманима, путовао је од манастира св. Дечана до Сопоћана и Милешева. Дуго се препричавало трчање „кошије“ у Сјеници на свадби једног Муслимана када је његов момак „Глибић“ први стигао пошто му је Спасоје довикнуо да се напрегне „за слободу златну“ и на крају се усудио да испали пушку сакривену под кабаницом. Та мала згода је препричавана шапатом као сигуран знак „златне слободе“ која долази.¹⁵

Познати трговац, богаташ, феудалац из Нове Вароши, уз то један од врло ретких писмених, односно школованих Срба XIX века,

Милан Борисављевић забележио је дуел између свога оца Мића и Сима Мандића, власника имања из Буковика:

„Узми газда Мићо нека је и ово твоја земља пошто је у средини између твоје земље.“ Мићо му одговара: „Симо, понуди Спасоја Дилпару нека он узме“. „Нудио сам га па каже да нема часак пара да плати. „Симо, кажи Спасоју нека се угоди са тобом па ако он нема пара ја ћу му дати у зајам нека те исплати...“ Тако је и завршено.¹⁶

Сина из првог брака Милуна (рођен 1831) упутио је у манастир св. Дечане, па је тамо рукоположен за свештеника шездесетих година XIX века. Као свештеник је провео у служби цркве буковичке све до смрти 27. септембра 1909. Био је ожењен са Видом, кћерком Јевта Борисављевића, званог Бобо, по коме су се извесно време називали Бобовићи, а службено — Поповићи. Она је рођена 1834, а умрла је 1. марта 1909. Родила је три сина и шест кћери. Синови су били: БОРЂЕ (рођен 1861), МОЈСИЛО (рођен 1876) и ВЛАДЕ (рођен 1878). Кћери су им биле: НАСТА и БОСИЉКА, удате Обућина, РУЖИЦА, удата Боричић, СТОЈА, удата Трмчић, АЛЕКСИЈА, удата Шапоњић, и СТАКА, удата Зорић.^{16а}

После смрти првог свештеника Србина за кога знамо да је век провео као парох те цркве (пре њега је свештеник у тој цркви био Грк), његов најстарији син, Борђе, није преузео звање мада се за њега припремао, јер с тешко разболео, а унук Спасоје, син Мојсилов, тек је почео да се у Призренској богословији припрема за свештеника. Али, укинута је та парохија да би се проширила суседна, што је имало далекосежне последице за живот људи у Буковик, Лепојевићима, Тисовици и Урсулама.

Сва тројица Милунових синова су засновали породице. Живко се оженио са Загорком, рођеном Мариновић, Мојсило са Видом, рођеном Матовић, а Владе са Станком, рођеном Ђенадић. Сва тројица су имали синове и кћери, као и унук, али сви су одсељени из Буковика и данас тамо мушких потомака нема.

Неопходно је да се забележе још две појединости из тих далеких година, јер илуструју живот тих времена и тих простора.

У време припрема за јаворски рат 1876. године од тада још младог свештеника тражено је да, заједно са браћом и њиховим породицама, напусти парохију и пресели се у унутрашњост Србије, што је овај само покушао, али се по преласку државне границе покајао, па су се сви вратили; али зато је он морао да одговара заједно са оцем и тастом. Други син Милунов, Мојсило, заволео је комшинку, без очевог одобрења одлучио се на женидбу и одвео изабраницу пре-

ко државне границе — да би у Крагујевцу покушао да организује свој живот; али, после првог детета вратили су се у дом из кога се својевољно удалио. После многих невоља везаних за Први светски рат Мојсило је на Јавору 1. јула 1921. убијен истовремено са још седам сељака ухваћених од одметничке банде качака Јусуфа Мехонића и Хусеина Бошковића. То је био други случај убиства у релатионо кратком року, јер је Мојсилов деда Спасоје убијен у својој кући из пушке 1877. године и да за то нису одговарали насилници, као што ни злочинце са Јавора није стигла одговарајућа казна.

Јован, син Спасојев, рођен 1837, венчао се са Станисавом, рођеном Чуљкић, 4. априла 1861, а умро 21. децембра 1915. Станисава је рођена 21. новембра 1840, а умрла је 17. марта 1903. Имали су синове: МЛАЂЕНА (рођен 2. маја 1863, а умро 18. новембра 1944) и МИЛЕНКА. Млађенови су синови: ЗДРАВКО, НИКОДИН и СЛОБОДАН. Други син Миленко (рођен 1887) ожењен је са Стаменком (кћерком Луке Драгутиновића из Лепојевића; умрла 5. децембра 1958) умро је 1960. године. У младости је радио као најамни радник код Борисављевића на Златару и на изградњи пута преко Јавора — од Ивањице према Сјеници. У 1912. години пријавио се као устаник и узео пушку на Јавору. Учествовао је у свим ратовима до ослобођења и дуго година био кмет буковички. Имао је четири сина: ЉУБА, ТИХОМИРА, ДРАГОЉУБА и МИЛОЈКА. Јован и Станисава су имали кћер ЈОКУ, која се удала за Вељка Ћетенковића из Смиљевца (општина Ивањица).

Трећи син Спасојев, Васо, није се женио, па нема потомака.

Први син Спасојев из брака са Милицом, Тадија, рођен је 16. јануара 1860, а умро 4. јула 1888. Био је ожењен са Нером, рођеном Веђић. Она је рођена 3. новембра 1861, а умрла је 26. марта 1891. Остали су сиротани: ВЛАЈКО (рођен 17. маја 1886, а умро 16. марта 1914), МАНОЈЛЕ (рођен 27. априла 1888, а умро 21. новембра 1915) и кћер СМИЉА.

Влајко је био ожењен са Тијаном, рођеном Пауновић, и са њом је имао синове РАДОЈА и ТАДИЈУ и кћер НЕРАНЦУ.

Манојле се није женио, умро је, као војник, на Крфу.

До завршетка Другог светског рата у чачанском крају није било досељених потомака „Старог Дилпаре“, а после 1945. године долази до релативно брзог досељавања, тако да се сада највећи број његових потомака налази у самом Чачку и Мојсињу. Само на чачанском и мојсињском гробљу сахрањено је пет потомака тог претка.

ТРИ СТАРОВЛАШКА РОДОСЛОВА

Живих је сада у Чачку и Мојсињу више од 45 потомака у 14 породица.

Потомци Петра и Данице живе углавном у селу Виљуши и Чачку. То је врло бројна фамилија, а потомци Вукосављеви живе делимично у Новој Вароши, делимично још у Буковику, док је једна породица одсељена задњих година у сјенички крај.

Напуштање старог краја и пресељавање дубље у Србију, посебно у Чачак, није нимало неважно питање, нити се може на њега слако одговорити. Сваки појединац и свака породица посебно имају своје разлоге за то. Обим и суштина овог излагања не допушта да се тај проблем анализира, па остаје новим истраживачима да се позабаве питањем постављеним још седамдесетих година XIX века, а то је селити се или остати тамо „где је семе клицу заметнуло“.

НОВКОВИЋИ

По породичном предању Новковићи потичу од мајке Танасије, досељене у Лепојевиће из Страњана. После смрти мужа у селу Рогани код Подгорице у Црној Гори, са малолетним сином ТАНАСИЈЕМ, доселила се пре јаворског рата 1876. године и настанила се у насељу Корићанаца; славили су Андријевдан. Муж јој је убијен од Турака, и то је био разлог да се одлучи на сеобу. Живела је са сином на Кучевића имању као чипчија.¹⁷

Танасије се оженио од Аниччића из Дебеље. Супруга му је била Мара. Имали су три сина: ЉУБА, МАТИЈА и МИЛА.

Како је досељавање Танасија и његове мајке било релативно касније од суседа међу којима су живели, називали су их Новљацима и тако је формирано данашње породично име.

Љубо је рођен око 1870. Женио се два пута. Прва супруга му је била Јована, рођена Драгутиновић из Корићанаца. Родили су два сина и једну кћер. Синови су АЛЕКСА и ВЛАДИСЛАВ, а кћер је СОКА.

Сока је била удата за Рада Радишића из Божегића. Она је мајка истакнутог првоборца из 1941. године студента Милорада Радишића.

Јована се прва почела бавити обавештајним радом за потребе царинарнице на Јавору. Држала је три овце, сваког пазарног дана гонила их у варошице, али их никада не би продала. То јој је било покриће за одлазак из села, а уствари је преносила обавештења, по-

руке, писма и слично. Иначе, њихова кућа је била веома близу тадашње државне границе.

Друга Љубова жена је Даринка, рођена Петричевић из Тисовице. Имали су само кћер ГИНУ, удату за једног Вукосављевића из Лепојевића.

Љубо је умро 1943. године. Сахрањен је у Лепојевићима.

После смрти првог именованог претка, Новковићи су протерани у „Лакац“ (Лазац) код Чачка, одакле су се, касније, без дозволе, вратили. Нису упамћени подаци о времену тог новог доласка у Лепојевиће.

Владислав је рођен за време боравка породице у Ласцу 1900. Завршио је основну школу 1916. или 1917. године. Заједно са Милом Новковићем и Новицом Нешовићем, за време аустријске окупације одметнуо се у шуму; били су недоступни окупаторским властима све до краја окупације. Оженио се 1921. или 1922. године са Анком рођеном Татовић из Тисовице. Њихови су синови: МАТИЈА и ПЕТАР (обојица живе у Чачку), ТОМИСЛАВ и ВОЈИН (сада живе у Лепојевићима) и СИМЕУН (живи у Крагујевцу). Њихова кћер је ЈОВАНКА, удата Каличанин (живи у Чачку).

Томислав се бави пољопривредом, Војин је такође пољопривредник, али истовремено и продавац запослен у друштвеном сектору у Лепојевићима. Матија је остварио право на пензију као квалификовани електричар, а Петар је дипломирани правник. Симеун је инжењер машинства. Сестра Јованка је запослена у индустрији пива „Овчар“ у Чачку.

Владислав је служио војску око 1920. године, по чину је био наредник. Између два рата је обрађивао земљу у Лепојевићима. Од првих организованих акција 1941. године учествовао је у њима као покретач и изричито се опредељивао противу међусобног сукоба четника и партизана. Убијен је 20. јануара 1942. од стране самозваног војводе Божидара Ђосовића. Заједно са Владиславом, убијен је код школе у Лепојевићима утледни мештанин Радосав Нешовић, а у Дубници Петар Поповић (Симанић).

Алекса је завршио основну школу у Буковику или Штиткову. Био је стипендиста владе краљевине Србије, па је завршио студије у Француској. После Првог светског рата радио је као адвокат у Новом Пазару, потом као директор државног добра „Беле“ и, најзад, као шеф државне контроле за Србију. У току Другог светског рата живео је у Ваљеву. Умро је у Београду 1946. године. Имао је

сина који се од 1950—52. године налази у Немачкој и кћер — стоматолога у Београду.

Матија, син Танасијев, учио је основну школу у Штиткову, па је касније био и учитељ у тој школи 1890—92. Ожењен је са Олгом, са којом је имао кћер (сада у Београду).

Миле, син Танасијев, рођен је 1872. године у Лепојевићима. Не зна се да ли је учио неку школу, а говорио је за себе да је самоук. Запажено је његово учешће у организованом националном раду пред ослобођење 1912. године. Постоје поверљива документа о раду који је обављао за српску владу на широком подручју Санџака. Јеврем Чакаревић, учитељ из Ужица, 1931. године објавио је народну песму „Бој на Сјеници и заузеће Пријепоља, Пљеваља и Нове Вароши“. Занимљиви су стихови у којима се говори о разговору проте Милана Ђурића и Мила Новковића:

„Ти, пролазиш кроз Санџака Миле,
До Пљеваља и до Пријепоља,
До Сјенице и Новог Пазара,
Те проносиш књиге шаровите,
И још друге од потребе ствари;
Кажи право, тако био здраво,
А како је тамо по Санџаку?“¹⁸

Истраживач др Матија Мурко забележио је да је Миле знао и уз гусле певао песму о бици на Плевни 1878. године и да је имао нешто књига („пјесмарица“).¹⁹ Даље бележи да је добио пензију 1931, када му је признат стаж од 29 година и то у суми од 1.500 динара. Умро је у пролеће 1944.

Забележио је Вукоман Шалипуровић да су „сиромашне чивчије Миле и Љубомир Новковићи подигли 1870. године скромну кућу брвнару што се одржала све до данас“. Такође је забележио податак да је после 1912. године „кућа аге Кучевића припала Милу Новковићу“, па је дао да се изнад врата упише „бела вила Новковића Мила“.²⁰ Ова кућа је подигнута 1878/1879. године.

Миле се женио два пута. Прва му је супруга била Достана, рођена Обућина, рођака „Рада из вртаче“. Они су имали синове: ВЕЛИМИРА и ВОЈИСЛАВА, као и кћер РОСУ.

Роса је била удата за Благоја Дилпарића из Буковика.

Велимир је био на школовању у Француској, а по повратку у земљу радио је у царинској служби, прво у Скопљу, после у Бео-

граду. Супруга му је била Милена, кћерка проте Чеда Чакаревића из Штиткова. Имали су сина БРАНКА и три кћери. Сви су живели у Београду.

Војислав, син Милов и Достанин, живи као пољопривредник у Лепојевићима. За своју породицу саградио је кућу 1946. године.

Са другом супругом Милевом, рођеном Вучковић из Бачија (општина Сјеница), Миле је имао сина МИЛОМИРА и кћери ОЛГУ и МАРУ.

Миломир са породицом и сада живи у „вили“, а обе сестре су му удате.

У време прикупљања ових података све четири породице Новковића имале су у кући електричне инсталације, а Војислав је у своју кућу био увео воду.

Новковићи и данас помињу да су њихови преци били чипчије код Нуха Кучевића из Бијелог Поља. После спроведене аграрне реформе Нуховићи су се одселили у Бијело Поље, где и сада има њихових потомака. За време Другог светског рата потомци Кучевића се нису појављивали са било каквим захтевима, а таквих случајева било је и у другим местима. Пошто аграрном реформом није од Кучевића одузето све имање, то је њихов преостали део откупио Владислав.

На имању где су живели стари Новковићи пре њих су били насељени Славковићи. Последњи је био Мићо. Имао је само кћери, па су се оне удале и земља је остала без радника. Новковићи су се на тој земљи населили и задржали до данашњих дана.

НАПОМЕНЕ

1. Мемоари Милана Борисављевића, рукопис у Историјском архиву у Титовом Ужицу.
2. Ово је осведочено и на његовом споменику, који се налази код цркве у Буковику.
3. „Петар Борисављевић и одбрана Јавора 1876. године“, „Изворник“, грађа Међуопштинског историјског архива, 5, приредио: Љубомир Марковић, Чачак, 1988, стр. 55—65.
4. Као под 1.
5. Споменик Обрадовићима на Чачанском гробљу и казивања Паулине Обрадовић аутору.
6. Као под 1.
7. Др Павле Радусиновић, „Насеља старе Црне Горе“, општи део, САНУ, Београд, 1985, стр. 100.
- 7а. Мита Петровић, „Ратне белешке“, Чачак, 1955, стр. 259.
8. Исто.
9. Казивања Владимирке Дилпарић.
10. Казивања Милоја Дилпарића и Владимир Дилпарић аутору.
11. Новак Живковић, „Ужички немири“, Титово Ужице, 1979, стр. 26; група аутора, „Ивањица“, хроника моравичког краја, Београд—Ивањица, 1972, стр. 22.
12. Фотокопију документа уступио ми је Новак Живковић из Београда.
13. Казивања Милоја Дилпарића, забележио аутор овог рада.
14. Новак Живковић, „Гранични сукоби у Старом Влаху 1875. године“, Зборник радова Народног музеја, Чачак, 1979, стр. 293, и матичне књиге цркве у Трнави (1877).
15. Казивања Милоја Дилпарића аутору.
16. Као под 1.
- 16а. Домовник — у Историјском архиву у Титовом Ужицу.
17. Казивања Матије Новковића, пензионера из Чачка, аутору.
18. „Српске народне пјесме и шаљиви припјевци“, скупио и издао Јеврем Чакаревић, Ужице, 1931.
19. Матија Мурко, професор Карловог универзитета, путовао је кроз овај крај 1931. године.
20. Овај податак публиковао је Вукоман Шалипуровић у свом делу „Прилози за историју грабевинарства у Средњем Полимљу у XIX веку“, Београд, 1979.

TROIS ARBRES GENEALOGIQUES DANS LA RÉGION DE STARI VLAH

En s'employant pour l'enregistrement de la tradition sur la base des déclarations des personnes à la mémoire la plus longue et pour la constitution des arbres généalogiques des familles (de toutes les familles!), l'auteur du présent texte montre comment cela pourrait être fait. Il a illustré ce procédé en établissant l'arbre généalogique de trois grandes familles de la région de Stari Vlah, résidant dans le village de Bukovik, à proximité de Nova Varoš. A cet effet il a utilisé divers documents: anagraphes de l'église, épitaphes figurant sur les pierres tombales, actes de l'état civil, mais aussi témoignages des descendants.

C'est ainsi qu'il a établi les arbres généalogiques de la famille des Borisavljević (la branche d'où descendent les Romanović et les Obradović), de celle des Dilparić et de celle des Novković. En même temps, l'auteur du présent texte retrace la dispersion de leurs membres et décrit le destin de certains d'entre eux.

Siniša Dilparić

МИЛАН ЂОКОВИЋ

ПЕСМА „СА ОВЧАРА И КАБЛАРА“ СТАРИЈА ОД ЈЕДНОГ ВЕКА

МИЛАН ЂОКОВИЋ
УУ 32000 Чачак
Бате Јанковића 55

UDK 886.1/2 (091):398

Многи су, све до окура, мислили да је позната и популарна песма „Са Овчара и Каблара“ „изразито партизанска“ и да је „настала у нашем крају на почетку Другог светског рата или за време окупације“.¹ Веома је мали број људи који знају да је она настала у XIX веку, с тим што су у њену мелодију касније убацивани увек нови стихови, који су прилагођавани новом времену и новим личностима.

Како је текло садржинско мењање ове песме, чија је аутохтона мелодија заиста настала у чачанско-драгачевском и ужичком крају, одиста занима љубитеље народног мелоса.

Пронађени су, наиме, мемоари² Стевана Стевче Михаиловића, окружног начелника у Чачку, у којима се, још далеке 1875. године, дакле пре више од једног века, спомиње ова песма. Михаиловић је тада забележио да су добровољци, који су стизали у Србију из разних словенских земаља (да би учествовали у „јаворском рату“), певали:

*„Од Овчара и Каблара
чобаница проговара:
кнеже српски, прими наске,
у редове србијанске. . .“*

Тај податак налази се у првој књизи романа „Заставе“³ Мирослава Крлеже, знаменитог југословенског књижевника из Загреба.

Када је, 1914. године, на самом почетку Првог светског рата, аустријска војска стигла до чачанског краја, а потом пропнана преко Саве и Дунава, народ овог дела Србије певао је:

*„Са Овчара и Каблара,
сузбих Швабу и Мађара.
Еј, како то, еј зашто то?
Дође Шваба све до Чачка,
побисмо га као мачка.
Еј, како то, еј зашто то?
Дође Шваба све до Раље,
а од Раље никуд даље.
Еј, како то, еј зашто то?“⁴*

Народ је, дакле, певао, али се и питао: „Еј, како то, еј зашто то“. Уствари, исмејавао је окупатора због тога што је морао да папушта туђу земљу под храбрим налетом слободара у Колубарској и другим биткама тога времена.

Уколико је истина да се у народној уметности, како тврде етнологзи и фолклористи, огледа и живот једног краја, онда је јасно зашто се и песме овог дела Србије разликују по много чему (ширини, свежини, мотиву) од оних из других делова наше земље; у њима нема претераног севдаха као, на пример, у Босни, нити сложенијих ритмова, као у неким другим пределима. А људи западне Србије одувек су волели песму; она је била, као што је и сада, саставни део живота; њихов стални пратилац на раду, на моби, на жетви, на путу, на свадби, на слави, посебно у борби за слободу. Уствари, живот је „уденут“ у песму, као што је и песма уплетена у живот.

Они, који изучавају песме чачанског и драгачевског краја, кажу да су оне, у већини случајева, просте и отегнуте, као што је, уосталом, дуг и отегнут пут којим је човек овог дела Србије пре-

ваљивао од раног пролећа, откад почне превртати и обрађивати земљу, па све до позне јесени, до првог снега, до када треба обезбедити храну за целу зиму. Тако се и мора радити ако човек мисли да му земља буде хранитељка. Тек тада, када дође зима, на сеоском подручју завлада краткотрајно „примирје“ у борби са природом. Али, и у току зиме, не престаје песма, јер су тада прела, села и пијанке док се пече ракија и пева се песма: „Ој, ракијо рако, ја те волим јако“. И тај пут, у дугим зимским ноћима, отегнут је и проткан песмом, која је, такође, отегнута, али је проста, једноставна, широка, топла, људска...

То традиционално, разнолико и богато народно стваралаштво западне Србије, наставило је свој развојни пут и устаничке 1941. године. Од првих дана рата, народни песник је почео да уноси у своје дело нове детаље, да пева о новим догађајима и личностима и да, на тај начин, ствара и странице нове поезије, али нове и по садржају и по мотивима, по борбености и револуционарности, по новом духу и новим идејама. Ни глад, ни умор, ни киша, ни мраз, ни неуспеси у борбама, ни велики губици, нису могли бацити у очај храбре борце и допринети да не певају. Уз песму се заборавља на све недаће, на све невоље и несреће. Песма је, дакле, у сваком рату најбољи друг борцу на фронту, у позадини, на маршу, у логору, у болници, као и у нападу или окршају. Није случајно, Јован Јовановић Змај певао: „Песма нас је одржала, њојзи хвала...“

Као што је и у науци истакнуто, старе народне песме су полако уступале место новим, актуелнијим и савременијим, па су се неке старе и врло брзо предавале забраву. Али, још од давнина, како каже историја, „био је идеал старог јуначког схватања да личност постане предмет епске поезије. То је значило спасти част и очувати име за потомство и бесмртност...“⁵ Може се тврдити да је и то имало утицаја да се борци у рату истичу, да постају хероји, како би народ опевао њихово јунаштво.

Тако је, ето, садржајно (не мелодијски) мењана и песма која је рођена у овом крају и „везана“ је за две планине: Овчар и Каблар. Многи су тврдили да је она настала устаничке 1941. године. Тако је сељак-песник Момир Мошо Пантелић из Дучаловића причао аутору ових редова још 1962. године,⁶ текст стихова песме „Са Овчара и Каблара“. Ево их:

*„Са Овчара и Каблара,
чобаница проговара,*

да сам 'тица ил' голубић,
 да одлетим до на Љубић,
 да ја видим мога мила,
 како с четом парадира;
 да сам 'тица голубица,
 да одлетим до Ужица,
 да ја видим мог драгана,
 је л'допао тешких рана...“

Да је ова песма допуњавана и дотеривана, први нам је тврдио, пре више од две деценије, песник Бранко В. Радичевић.⁷ Он је, нацме, тада рекао да је песма „Са Овчара и Каблара“ уствари „рам-песма“, у коју су, временом, убациване речи имена и места, све док је постала онаквом како се сад пева. Са тим мишљењем су се, сложили и многи фолклористи, наглашавајући да су, као по неком правилу, употребљаване речи у деминутиву („тица“, „голубић“), затим речи из миља, милоште, као што су: „миле“, „драги“, „драган“...

Да је ово заиста „рам-песма“, показује и чињеница да су је, за време окупације, у Другом светском рату, певали и четници у овом делу Србије, убацијући у њу и имена својих команданата. На пример Предрага Раковића, команданта Другог равногорског корпуса:

*„Са Овчара и Каблара,
 чобаница проговара:
 Нема борбе, нема рата,
 без Раковић команданта...“⁸*

На тражење Редакције Зборника радова Народног музеја у Чачку, нарочито његовог главног уредника Милована Вуловића и члана Редакције Радомира Станића, још 1969. године, аутор ових редова спровео је анкету међу бројним музиколозима, фолклористима, етнологима, књижевницима и ратницима — да би сазнао када је, где и како настала песма „Са Овчара и Каблара“. Сачуване су изјаве Борћа Караклајића, уредника музичких емисија Радио-Београда; др Душана Недељковића, академика; Драгољуба Јовашевића, музиколога и музичког педагога; књижевника Бранка В. Радичевића, Радована М. Маринковића и Нике Николе Стојића, затим Мило-

јинце Пантелића, генерал-потпуковника ЈНА, као и првобораца овог краја Митрована Живковића, Гвоздена Трипковића, Милована Јанићијевића... Опсежнији прилог о томе објављен је у Зборнику радова Народног музеја, број 1, из 1969. године, под насловом „Како је настала позната партизанска песма Са Овчара и Каблара“.⁹

Да би се схватило мењање садржаја ове песме, ево како је она изгледала и како је певана после ослобођења наше земље, заправо после Другог светског рата:

*„Са Овчара и Каблара,
чобаница проговара:
Друже Тито бела лица,
кад ћеш доћи до Ужица.
Кад ћеш доћи у Ужице,
и довести јединице?
Друже Тито, прими наске,
у редове партизанске...“*

Ни та анкета међу познатим музиколозима, етнологима, пасионираним скупљачима података о фолклору, композиторима народних песама, књижевницима и ратницима, није много тада помогла да се уистину сазна прави аутор и да се, све до недавно, сазна време настанка ове праве „рам-песме“. Занимљиво је, свакако, подсетити се бар на давно дагу изјаву (сада већ покојног) Борба Караклајића, послератног уредника музичких емисија Радио-Београда. Он је, пре више од две деценије, изјавио:¹⁰

„Ја сам прикупио мноштво песама и за многе сазнао порекло. У Зборнику радова Етнографског института, који је издала Српска академија наука у Београду, објављена је и моја студија о српским револуционарним песамама. Касније је штампана и књига са три стотине партизанских песама. Али, ипак, ја не знам ни кад је, ни како је настала песма „Са Овчара и Каблара“, нити знам ко је њен аутор. Можда би се нешто више могло сазнати од бораца Прве и Друге пролетерске бригаде, у којима је било доста Чачана и Ужичана, пошто песма „повезује“ ова два града...“¹¹

Недавно је Бранко В. Радичвић објавио књигу „Сујеверице и друге речи“,¹² у којој се налази мали есеј под насловом „Рам песма“. Преносимо у целини овај текст, јер је занимљив:

„Рам песма...“

Или: песма у раму. Не знам како бих је друкчије назвао.

Подсећа на фотомонтажу. Рам. У раму коњаник на коњу. Авијатичар у авиону. Тобџија крај топа. У позадини-облаци, шуме, барикаде, море, палме.

Уђеш у фотографску радњу. Скинеш капу. Очешљаш косу. Фотографишеш се.

Изађеш из фотоатељеа са фотографијом. Ти на коњу, ти крај топа, ти као авијатичар у авиону.

Фотограф монтира и демонтира главе.

У песми о бањама које су за мангупе жива згода: мелодија иста, и речи су исте, жива згода, мењајуј се само имена бања: Илица Бања, Овчар Бања, Нишка Бања, жива згода. . .

У песми „Са Овчара и Каблара“, веома старој песми, која се певала седамдесетих година прошлог века уочи српско-турских ратова, певач дозива српског кнеза:

*„Од Овчара и Каблара
чобаница проговара:
српски кнеже, прими наске,
у редове србијанске. . .“*

Рам песма. Ништа друго. Личности се мењају од прилике до неприлике. Певач дозива српског краља који се нашао у избеглиштву.

*„Са Овчара и Каблара
чобаница проговара:
краљу Перо, перје наше,
далеко те оћераше“
(Оћераше авионом,
ти се јављаш радионом!).“*

У рам песму улазе војсковође и генерали. Па, понекад, љубавници. И тада песме пројадикуюје за драганом и за драгим.

*„Са Овчара и Каблара
чобаница проговара. . .
— — — — —
Расти, Радо, још си мала.
Расти, Радо, до јесени,
Од јесени доћи к мени. . .“*

Песма дозива и Мила који с четом парадира:

*„Са Овчара и Каблара,
чобаница проговара:
да сам тица ластавица
да одлетим до Ужица,
па да видим свога Мила,
како с четом парадира. . .“*

Нема сумње, рам песма. Јер у песми, као у фотографској радњи, намешта се командант Раковић за сликање.

*Са Овчара и Каблара
лепа Мара проговара:
нема борбе, нема рата
без Раковић команданта“.*

У песму улази Јосип Броз. Уоквирује га познати рам из којег су извађени српски кнез, краљ Петар, драган и његова драгана, леви Миле који с четом парадира. Чак је нестало и Раковић команданта без кога не би могло бити рата.

*„Са Овчара и Каблара
чобаница проговара:
Друже Тито, прими наске
у редове партизанске. . .“*

Сељаци, народни певачи и свирачи, одавно се кавже ко је написао песму? Хоће паре и славу! У тим драгачевским свабама једино је извесно: будућност песме „Са Овчара и Каблара“ је рам. Ко зна ко ће у њега ући!“

То је крај есеја песника Бранка В. Радичевића. То је и закључак трагања за аутором и настанком ове песме, а та трагања трају више од две деценије.

НАПОМЕНЕ

1. Први текст о настанку песме „Са Овчара и Каблара“, у коме се тврдило да је партизанска, објављен је у „Чачанском гласу“ број 1. од 1. јануара 1962. године. Аутор тог текста је писац ових редова.

2. Ти мемоари су написани у предвечерје Првог српско-турског рата.

3. Забележили смо део текста из романа Мирослава Крлеже, који је објављен у „Заставама“ (издавач: подuzeће „Зора“, Загреб, 1967, страна 404) под насловом: „Објед у част господина Стевана Михаиловића Груића“ и који гласи: „Десило се да му је некако у предвечерје Првог српско-турског рата, пред сам Божић 1875, један од браће по стрицу, један од тристотридесеттри Михаиловића, Атанасије Михаиловић Груић, средњи писар у Чачку, написао подуже писмо, како момци око Чачка у колу певају:

*Од Овчара и Каблара
чобаница проговара,
кнеже српски, прими наске
у редове србијанске.*

— Е, па кад је тако, те спрже време да се сви Срби скрдамо и да отмено Некрсту Босну, а Бугаре, браћу нашу, да ослободимо, брате рођени, да кренемо!...

4. Радојко Николић „Са Овчара и Каблара, против Шваба и Мађара“, „Чачански глас“ број 12. од 14. марта 1971.

5. Др Душан Недељковић „Развитак ужичког народног стваралаштва“, „Рад VIII конгреса Савеза фолклориста Југославије“, Титово Ужице 1961. године.

6. Милан Боковић, „Како је настала позната партизанска песма „Са Овчара и Каблара“, Зборник радова Народног музеја, I, Чачак, 1969. године.

7. Исто.

8. Изјаве неколико Чачана који су слушали те песме за време Другог светског рата.

9. Тај текст је објављен у Зборнику радова Народног музеја у Чачку 1969. од 189. до 202. стране.

10. Изјава је у документацији аутора ових редова.

11. Изјава је цитирана у „Чачанском гласу“ од 1. јануара 1962. и у Зборнику радова Народног музеја, I, Чачак, 1969.

12. „Сујеверице и друге речи“, Српска књижевна задруга, Београд, 1990. године.

LE CHANT »DEPUIS L'OVČAR ET LE KABLAR« COMPOSÉ IL Y A PLUS
D'UN SIÈCLE

Les recherches sur les circonstances et la date où fut créé ce chant bien connu »Depuis l'Ovčar et le Kablar« ont duré près de trente ans. On avait cru, sur la base d'une enquête effectuée parmi les musicologues, les folkloristes et les ethnologues, les littérateurs et les guerriers qu'il s'agissait d'un chant des partisans, paru dans les environs de Čačak et d'Užice lors de l'insurrection de 1941.

Cependant, au bout d'une trentaine d'années de recherches, il a été établi avec certitude qu'il s'agissait de ce qu'on appelle mélodie-cadre et que celle-ci remonte à la seconde moitié du XIXe siècle. Le remarquable écrivain croate Miroslav Krleža citait, dans le premier tome de son roman »Drapeaux«, la première strophe de ce chant que voici:

»Depuis l'Ovčar et le Kablar
une bergère se fait entendre:
»O prince de la Serbie,
admets-nous dans tes rangs!«

Cette mélodie-cadre a suscité une vive polémique dans plusieurs journaux et elle a fait aussi l'objet de certains textes du »Recueil de travaux« publié par le Musée National de Čačak, ainsi que d'un livre du poète Branko V. Radičević paru en 1990 à Belgrade, dans l'édition de »Srpska književna zadruga« et intitulé »Paroles incantatoires et autres«. Le poète affirme, lui aussi, que c'est bien une mélodie-cadre, transformée avec le temps par l'insertion de noms nouveaux et d'autres paroles et qu'elle est plus que séculaire.

Milan Đoković

БИБЛИОГРАФИЈА ЗБОРНИКА РАДОВА ОД XI ДО XX КЊИГЕ

АНБЕЛКОВИЋ, БРАНИСЛАВ

Праисторијски налази са локалитета Јелица—Градина (XVIII, 81)

БОГИЋЕВИЋ, МИРКО

Страдање Бор-Милије Здравковића (XIX, 7, прилог)

БОГОСАВЉЕВИЋ, ВЕРА

Покретни материјал са праисторијског рудника на Малом Штурцу (XVIII, 13)

БОГОСАВЉЕВИЋ, ДРАГАН

Истраживање средњовековног рударства и металургије на Руднику (XVIII, 37)

БОЈОВИЋ, НЕВЕНКА

Абадијски занат у Чачку (XI, 127)

Крајпуташи код Палибрчког гроба у Рокцима (XV, 67)

Сточарски станови у породици Златића у Ерчегама (XVII, 159)

Занати у чачанском и милановачком крају (XIX, 101)

Стан и култура становања у селима општине Чачак, Лучани и Горњи Милановац (XX, 147)

БОЈОВИЋ, РАДИВОЈЕ

Војвода Степа Степановић у службеним документима од 1878 до 1903. године (XIII, 101)

Прилог етнолошкој библиографији чачанског краја (XIV, 377)

Чачански крај у путопису Павла Аполоновича Ровинског (XX, 217)

ВАЛОВИЋ, СЛОБОДАН

Један теренски формулар прилагођен обради археолошких података путем компјутера (XII, 337)
Неолитско насеље у Ратини и његово место у винчанском културном комплексу (XIII, 19)

ВАСИЋ, ДР МИЛОЈЕ

Нови римски натписи нађени у Чачку (XVI, 23)

ВАСИЋ, ДР ПАВЛЕ

Мали прилог иконографији српске револуције (XIV, 87)

ВАСИЋ, ДР РАСТКО

Прилози проучавању Атенице (XVI, 5)

ВЕСЕЛИНОВИЋ, Др АНДРИЈА

Документи о првом помену Чачка у средњем веку (XX, 61)

ВУЈОВИЋ, ДР БРАНКО

Брезна, скица за културно-историјску монографију сеоског насеља (XI, 5)
Профана архитектура у Србији у доба Кнеза Милоша (XV, 39)

ВУКОСАВЉЕВИЋ, ТЕОДОСИЈЕ

Чачани у српско-турском рату 1876. године (XII, 41)
Чачани у српско-турском рату 1877—1878. године (XIV, 185)
Милић Дринчић — војвода подгорски (XVIII, 143)
Чачани у српско-бугарском рату 1885. године (XIX, 41)
Повлачење српске војске 1915. и 1916. у сећањима чачанских ратника (XX, 225)

ГАВРИЉОВИЋ, ЕЛИАНА

Налази стакла са Градине на Јелици (XVIII, 87)

ДАШИЋ, ДР ЈАРОСЛАВ

Стечаји радњи у Чачку у време велике економске кризе 1929—1933. (XIII, 231)
Политичке прилике у чачанском крају у време економске кризе (1929—1933), (XIV, 353)
Банкарство у чачанском крају до Првог светског рата (XV, 343)
Економске прилике у Чачку за време рата 1941—1945. године (XVI, 319)
Ивањичко банкарство 1889—1946. (XX, 283)

ДИЛПARIЋ, ДЕЛФИНА

Непозната слика Моше Шоамовића (XV, 159)
Црква светог Константина и Јелене у Ивањици (XVI, 107)
Рукописно четворојеванђеље манастира Свете Тројице код Пријепоља (XVII, 79)

ДИЛПARIЋ, СЕНИША

Три старовлашка родослова (XX, 311)

БОКОВИЋ, МИЛАН

Следбеници Вука Караџића у Драгачеву (XIII, 293)
Песма „Са Овчара и Каблара“ старија од једног века (XX, 329)

ЖИВКОВИЋ, НОВАК,

Гранични сукоби у Старом Влаху првом половином 1876. године
(избор докумената) (XI, 139)
Ратна позадина у старовлашком крају 1876. године (XI, 199)
Школе и учитељи у чачанском округу пре једног века (XII, 281)
Старовлашки крај немирне 1877. године (избор докумената) (XII, 127)
Старовлашки крај ратне 1878. године (XIV, 227)
Чибучки тевтер нахије старовлашке за 1834. годину (XV, 205)
Здравствене прилике у Чачку 1880. године (XVI, 171)
Смутње у долини Моравице и „Вировачка кумпанија“ (1888—1891)
(XVII, 187)
Немира старовлашка граница (1891—1895) (VIII, 267)
Старовлашка граница 1896. године (XIX, 177)
Занати и еснафи у југозападној Србији 1836. године (XX, 195)

ИГЊИЋ, ДР СТЕВАН

Железничка пруга у долини Западне Мораве (Ужичка пруга) (XVII, 205)
Моравичке основне школе и учитељи између два рата (1919—1939) (XIX, 241)

ИСИЋ, МР МОМЧИЛО

Основно школство у чачанском школском срезу у периоду од 1918.
до 1922. године (XIV, 311)

ЈАКОВЉЕВИЋ, МИЛУТИН

Место и улога игумана Пајсија и ђакона Авакума у Хаџи-Продановој буну
(XIX, 29, прилог)

ЈОВАНОВИЋ, ДР БОРИСЛАВ

Прљуша — Мали Штурац, праисторијски рудник бакра и горског
кристала на Руднику (XVIII, 5)
Рудник опала Криво поље код Крагујевца (XVIII, 57)

ЈОВИЧИЋ, ДР БОШКО

Колективно несвесна обележја у Хаџи-Продановој буну — психолошки
оглед о симболичким и пројективним елементима (XIX, 47, прилог)

КОВАЧЕВИЋ, ДР ИВАН

Фолклор аутомобилске цивилизације (XIX, 133)

КОМАДИНИЋ, ГРОЗДАНА

Ткачка лексика горњег Драгачева (XVI, 243)

ЛЕТИЋ, КОВИЉКА

Основна женска школа у Чачку (XV, 83)
Школе у трнавским селима од 1804. до 1912. године (XVI, 147)

Школе у љубићким селима од 1842. до 1912. године (XVII, 89)
Школе у таковским селима од 1804. до 1912. године (XVIII, 195)
Основна мушка и женска школа у Горњем Милановцу од оснивања до 1912. године (XX, 133)

ЛУДАЈИЋ, НЕБОЉА

Сондажа истраживања вишеслојне градине у Вучковици код Гуче (XVI, 75)
Резултати истраживања вишеслојног налазишта на локалитету Јеринин град — Горња Црнућа код Горњег Милановца (XVI, 81)

ЉАМИЋ—ВАЛОВИЋ НЕДЕЉКА

Минијатурни судови у Ратинском керамичком инвентару и неке карактеристичне пратеће појаве (XIII, 45)
Неколико примерака неолитске пластике из Ратине (XIV, 119)
Античка цигларска пећ у Чукојевцу (XV, 21)

ЉУБОЈА, МР ГОРДАНА

Миграциони токови у општини Горњи Милановац (XIX, 63)

МАРЈАНОВИЋ—ВУЈОВИЋ, ДР ГОРДАНА

Врсте и типови накита из XI—XII века из некропола у Србији (XV, 5)

МАРИНКОВИЋ, РАДОВАН М.

Чачански крај у НОБ — устанички прогласи у 1941. години (XI, 189)
Амбулантни дневник болнице у Гучи — хроника устаничке 1941. године (XII, 305)
Морал и хуманост бораца Чачанског партизанског одреда 1941. године (XIII, 241)
Становништво Губереваца и Живице (XVI, 289)
Селачке радне задруге у Драгачеву (XV, 283)
Становништво Бељине, Парменца и Придворице (XVI, 273)
Становништво Слатине, Жаочана, Кукића и Мршинаца (XVII, 217)
Становништво Котраже, Белог Камена, Вучковице и Пшаника (XVIII, 234)
Становништво Брезовице, Качулица, Липнице, Петнице и Премеће (XIX, 147)
Досељавање у трнавска села за време и непосредно после Хаџи-Проданове буне (XIX, 35, прилог)
Становништво Мебурџија, Паковраћа и Ривара (XX, 263)

МАРКОВИЋ, ДР ЖИВОТА

Порекло и место рођења Милоша Обреновића (XX, 89)

МАРКОВИЋ, ЉУБОМИР

Народни певач Остоја Нешковић (XIII, 217)
Хаџи-Продан у легендама Старог Влаха (XIX, 79, прилог)

МАРКОВИЋ, ОЛИВЕРА

Резултати сондажних истраживања локалитета Стојковића градина у Вичи (XVI, 67)
Средњовековни мачеви из околине Чачка и Краљева (XVIII, 137)
Два енколпиона из Народног музеја у Чачку (XIX, 59)
Остава средњовековног алата из Чачка (XX, 35)

МИЛИНКОВИЋ, МР МИХАИЛО

Градина на Јелици (XVI, 47)

Рановизантијско утврђење на Лишкој Глави код Гуче (XVI, 51)

Резултати истраживања вишеслојног налазишта на локалитету Јеринин град — Горња Црнућа код Горњег Милановца (XVI, 81)

Археолошка истраживања Градине на Јелици 1987. и 1988. години (XVIII, 61)

Средњовековно утврђење на Пресеки код Горњег Милановца (XVIII, 131)

МИЛИЋ, МР РАДОСЛАВ

Рудник опала Криво поље код Крагујевца (XVIII, 57)

МИХАЈЛОВИЋ, ВЕСНА

Резултати сондажних истраживања локалитета Стојковића градина у Вичи (XVI, 67)

МОЈСИЛОВИЋ, МИРОСЛАВ

Колективно несвесна обележја у Хаџи-Продановој буни — психолошки оглед о симболичким и пројективним елементима (XIX, 47, прилог)

МРКОБРАД, МР ДУШАН

Истраживање средњовековног рударства и металургије на Руднику (XVIII, 37)

МУШОВИЋ, ДР ЕЈУП

Нахија Моравица (Ивањица) у XVI веку (XVI, 95)

НИКИТОВИЋ, ЛИДИЈА

Резултати сондажног истраживања на локалитету Аниште у Бресници (XVI, 35)

Трсине — насеље винчанске и старчевачке културе (XVII, 5)

Праисторијски локалитет Велика башта у Вујетинцима код Чачка (XX, 47)

НИКОЛИЋ, ОЛГА

Поздравна реч (XIX, 5,) прилог)

НИКОЛИЋ, РАДОЈКО

Историјски записи пароха (белешке из протокола умрлих) (XII, 269)

Клесар Јосиф Симић—Теочинач (XV, 103)

Кабларски клесари (XVI, 209)

Народна ношња на надгробним споменицима (XX, 167)

ПАВЛОВИЋ, ДРАГОЉУБ М.

Стара Гуча и њени људи (XI, 51)

Насеље Чачак од 1405. до 1805. године (XII, 137)

Основна школа у Каони (1866—1941) (XIII, 163)

Западноморавци, Рудничани и Драгачевци у Другом српском устанку (XIV, 125)

Драгачевске биографије — Милић и Симо Радовић из Каоне (XV, 127)

Западноморавци, Рудничани и Драгачевци у устаничким догађајима 1809. године (XVI, 121)

Западноморавци, Рудничани и Драгачевци у устаничким догађајима 1809. године (други део) (XVII, 131)
Драгачевске биографије — Новачић из Горачића, хајдук и бимбаша (XVIII 181)
Драгачевци у Хаџи-Продановој буну (XIX, 17, прилог)
Учесници српских устанака од 1804. до 1815. године из Рудничке и Пожешке нахије (XX, 115)

ПЕТРАШИНОВИЋ, МИЛОШ

Резултати сондажних истраживања локалитета Стојковића градина у Вичи (XVI, 67)
Сондажна истраживања вишеслојне градине у Вучковици код Гуче (XVI, 75)

ПОПОВИЋ, ЉУБОДРАГ

Прве деценије рада библиотеке у Чачку и Горњем Милановцу (XIII, 119)
Чачанско-руднички крај у светлу статистике пре сто година (XIV, 263)
Школство у окупацијама чачанском и горњомилановачком под окупацијом од 1916. до 1918. године (XVIII, 295)
Чачанско-руднички крај на светској изложби у Паризу 1889. године (XIX, 197)

ПОПОВИЋ, СОФИЈА

Резултати истраживања вишеслојног налазишта на локалитету Јеринин град — Горња Црнућа код Горњег Милановца (XVI, 81)

РАЛИЋ, ДЕЛФИНА

Сликарска делатност Николе Зега у Чачку од 1890. до 1899. године (XX, 187)

СИМОВИЋ, ДР РАНКО

Одјек Хаџи-Проданове буне у српској књижевности (XIX, 67, прилог)

СТАНИЋ, РАДОМИР

Иконостас цркве манастира Сретења на Овчару (XI, 31)
Прилог познавању сликарске делатности у овчарско-кабларским манастирима (XII, 5)
Градитељска делатност у западној Србији у доба Хаџи-Проданове буне (XIX, 53, прилог)
Трагом непознатог дела Петра Николајевића Молера (XX, 75)

СТЕФАНОВИЋ, ДР МЛАДЕН

Деловање Љотићевог покрета „Збор“ у чачанском крају (1935—1945) (XVII, 287)

СТОЈАНЧЕВИЋ, ДР ВЛАДИМИР

Кнез Милош и Хаџи-Проданова бунa (XIX, 7, прилог)

СТОЈКОВИЋ, ДР АНДРИЈА

Петогодишње деловање ниже „Приватне женске гимназије“ у Чачку (1907—1912) (XVI, 193)

СУБОТИЋ, ДР ДРАГАН

Почеци политичког организовања радништва у Чачку у првим годинама XX века (XIV, 327)

Друштвено-економски положај радничке класе и социјалистички покрет у Чачку од 1906. до 1910. године (XV, 163)
Раднички покрет у Чачку уочи Првог светског рата (XVI, 299)
Раднички покрет у таковском крају до 1915. године (XVII, 257)
Милева Лазовић—Петковић у социјалистичком покрету Србије (XVIII, 315)
Политички погледи Јаше Продановића (XIX, 219)

ТОДОРОВИЋ, ДР ДРАГОЈЕ

Захтеви депутације округа чачанског на Петровској скупштини у Крагујевцу 1. јула 1848. године (XIII, 89)

ФИЛИПОВИЋ, СТАНОЈЕ

Даница Марковић (1879—1932) (XI, 89)
Стеван М. Луковић (1877—1902) (XII, 247)

ФОЛГИЋ—КОРЈАК, АНГЕЛИНА

Сликарска делатност Стевана Никшића у Чачку (XII, 117)

ХАН, ДР ВЕРЕНА

Средњовековна стаклена чаша из села Трнаве — разматрање о типологији чаша са ребрима (XIII, 5)

ХРАБАК, ДР БОГУМИЛ

Прилог приказу привредних прилика чачанско-пожешког краја у другој половини XVI века (XII, 127)
Борбе са аустро-немачким поробљивачима на простору Пожега — Чачак — Краљево у јесен 1915. године (XIII, 53)
Рудник под Штурцем и његова дубровачка насебина (XIV, 5)
Занати у Руднику, Ужицу и у насељима северне Србије од 1470. до 1600. године (XVII, 29)
Царина и баждарина у северној Србији на промет са Угарском и балканским областима (до краја XVI века) (XIX, 5)
Власи старинци и досељеници у поречју Западне Мораве (до 1570. године) (XX, 5)

ЦВЈЕТИЋАНИН, ТАТЈАНА

Римска керамика из Чачка и околине (XVIII, 103)
Касноантичка и рановизантијска керамика са градина из околине Чачка (XVIII, 121)

С А Д Р Ж А Ј

1. Др БОГУМИЛ ХРАБАК — Власи старинци и досељеници у поречју Западне Мораве (до 1570. године) — — — — —	5
2. ЛИДИЈА НИКИТОВИЋ — Происторијски локалитет Велика башта у Вујетинцима код Чачка — — — — —	47
3. ОЛИВЕРА МАРКОВИЋ — Остава средњовековног алата из Чачка — — — — —	55
4. Др АНДРИЈА ВЕСЕЛИНОВИЋ — Документи о првом помену Чачка у средњем веку — — — — —	61
5. РАДОМИР СТАНИЋ — Трагом непознатог дела Петра Николајевића Молера — — — — —	75
6. Др ЖИВОТА МАРКОВИЋ — Порекло и место рођења Милоша Обреновића — — — — —	89
7. ДРАГОЉУБ М. ПАВЛОВИЋ — Учесници српских устанака од 1804 до 1815. године из Рудничке и Пожешке нахије — — — — —	115
8. КОВИЉКА ЛЕТИЋ — Основна мушка и женска школа у Горњем Милановцу до 1912. године — — — — —	133
9. НЕВЕНКА БОЈОВИЋ — Стан и култура становања у селима општине Чачак, Лучани и Горњи Милановац — — — — —	147
10. РАДОЈКО НИКОЛИЋ — Народна ношња на надгробним споменицима — — — — —	167
11. ДЕЛФИНА РАЈИЋ — Сликарска делатност Николе Зеге у Чачку од 1890 до 1899. године — — — — —	187
12. НОВАК ЖИВКОВИЋ — Занати и еснафи у југозападној Србији 1836. године — — — — —	195
13. РАДИВОЈЕ БОЈОВИЋ — Чачански крај у путопису Павла Аполоневича Ровинског — — — — —	217
14. ТЕОДОСИЈЕ ВУКОСАВЉЕВИЋ — Повлачење 1915 и 1916. у сећањима и дневницима ратника — — — — —	225
15. РАДОВАН М. МАРИНКОВИЋ — Становништво Међувршја, Паковраћа и Рибага — — — — —	263
16. Др ЈАРОСЛАВ ДАШИЋ — Ивањичко банкарство 1889—1946. — — — — —	283
17. СИНИША ДИЛПARIЋ — Три старовлашка родослова — — — — —	301
18. МИЛАН БОКОВИЋ — Песма „Са Овчара и Каблара“ старија од једног века — — — — —	319
19. БИБЛИОГРАФИЈА ЗБОРНИКА РАДОВА ОД XI ДО XX КЊИГЕ — — — — —	329

TABLE DES MATIERES

1. Dr BOGUMIL HRABAK — Valaques autochtones et Valaques immigrés dans le bassin de la Zapadna Morava (avant 1570) — — — — —	5
2. LIDIJA NIKITOVIC — Velika Bašta — site archéologique préhistorique à Vujetinci, près de Čačak — — — — —	47
3. OLIVERA MARKOVIC — Resserre à outils médiévaux découverte à Čačak — — — — —	55
4. Dr ANDRIJA VESELINOVIC — Documents concernant la première mention de Čačak au moyen âge — — — — —	61
5. RADOMIR STANIC — Sur la trace d'une oeuvre inconnue de Pierre Nikolajević Moler — — — — —	75
6. Dr ŽIVOTA MARKOVIC — Origine et lieu de naissance de Miloš Obrenović — — — — —	89
7. DRAGOLJUB M. PAVLOVIC — Participants aux insurrections serbes de 1804 et 1815 nés dans les nahies de Rudnik et de Požega — — —	115
8. KOVILJKA LETIC — École primaire de garçons et filles à Gornji Milanovac depuis sa fondation jusqu'à 1912. — — — — —	133
9. NEVENKA BOJOVIC — Logement et culture de l'habitat dans les villages des communes de Čačak, Lučani et Gornji Milanovac — — —	147
10. RADOJKO NIKOLIC — Costumes nationaux sur les monuments funéraires — — — — —	167
11. DELFINA RAJIC — Activité picturale de Nicolas Zega à Čačak entre 1890 et 1899 — — — — —	187
12. NOVAK ŽIVKOVIC — Métiers et corporations d'artisans dans le Sud-Ouest de la Serbie en 1836 — — — — —	195
13. RADIVOJE BOJOVIC — La région de Čačak dans le récit de voyage de Paul Apolonović Rovinski — — — — —	217
14. TEODOSIJE VUKOSAVLJEVIC — La retraite de l'armée serbe en 1915 et 1916 dans les souvenirs et les journaux intimes des guerriers de Čačak	225
15. RADOVAN MARINKOVIC — Population des villages de Međuvršje, Pakovraće et Riđage — — — — —	263
16. Dr JAROSLAV DASIC — Les banques d'Ivanjica entre 1889 et 1946 —	283
17. SINISA DILPARIC — Trois arbres généalogiques dans la région de Stari Vlah — — — — —	301
18. MILAN ĐOKOVIC — Le chant »Depuis l'Ovčar et le Kablar« composé il y a plus d'un siècle — — — — —	319
19. Bibliographie des textes publiés dans le Recueil des travaux dans l'édition du Musée National de Čačak (vol. XI — XX) — — — — —	329

ЗБОРНИК РАДОВА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЧАЧКУ, књ. XX, 1990.

Тираж: 700

Рукопис предат у штампу јуна 1991.

Опсег 21³/₄ табака и 34 стране прилога

Штампање завршено новембра 1991.